

ბ. ლომინაძე

**ქართული ფორმალური უკთიანეთობის
ინვოკირება
სინთეზი**

I

წინამდებარე ნაშრომი ეხება ქართული ფეოდალიზმის პრობლემის ერთ-ერთ ძირითად საკითხს—სენიორიების ისტორიას. ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური წყობა სათავადო-სენიორიების სისტემის ემყარებოდა. ნაშრომში წარმოდგენილია გარეჯისა და ბიჭვინტის სენიორიები. დადგენილია გარეჯის პოლიტიკური ცხოვრების მთავარი ეტაპები (VI—XVIII სს), მიწისმფლობელობის ფორმები, მათი წარმოშობა და განვითარება; მამულები, გლეხთა ექსპლუატაციისა და კლასობრივი ბრძოლის ფორმები; გარეჯის სენიორიის დამოკიდებულება ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, მისი ადგილი ქართული ფეოდალური სისტემაში და სხვ. ბიჭვინტის სენიორია წარმოდგენილია XVI—XVII საუკუნეებით, როცა ბიჭვინტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ხდება დიდი ცვლილება—ბიჭვინტიდან გელათში გადადის საკათალიკოსო რეზიდენცია. ნაშრომში დადგენილია ამ ფაქტის ქრონოლოგია, მისი გამომწვევი მიზეზები, ნაჩვენებია საქართველოს ფეოდალურ განვითარებაში ამ მოვლენის საზოგადოებრივი მნიშვნელობა.

გუმლენი ჩემი მასწავლებლების
სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის
ხსოვნას

წინასიტყვაობა

ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური წყობა სათავადო-ების (სენიორიების) სისტემას ემყარებოდა, ამიტომ ქართული ფეოდალიზმის შესწავლისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს ცალკეული სენიორიის, ცალკეული მიწისმფლობელი ფეოდალური სახლის შესწავლა. თავისებურებანი რაც ამა თუ იმ სენიორიას სოციალურ, პოლიტიკურ და ეკონომიურ წყობაში ახასიათებდა, იმავე დროს ქართული ფეოდალიზმის თავისებურებანი იყო. წინამდებარე ნაშრომი მონოგრაფიულად სწავლობს საეკლესიო სენიორიებს, რომელთა შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში უფრო მეტი ხარვეზია, ვიდრე საერო სათავადოების შესწავლის საქმეში. გარეჯის სენიორიის ისტორია აქ წარმოდგენილია იმ მთავარი მომენტების გათვალისწინებით, რომლებიც განსაზღვრავდნენ სენიორიის სოციალურ-პოლიტიკურ სახეს და რომელთაც ვაგვლენა იქონიეს სენიორიის მიწისმფლობელობის განვითარებაზე მისი წინსვლისა ან შეფერხების თვალსაზრისით.

ბიჭვინტის სენიორია წარმოდგენილია XVI — XVII საუკუნეების ისტორიით; სპეციალურად შესწავლილია საკათალიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინტიდან გელათში გადატანის საკითხი; ნაჩვენებია ამ ფაქტის ვაგვლენა ბიჭვინტის მიწისმფლობელობის განვითარებაზე და მისი ფართო საზოგადოებრივი მნიშვნელობა საქართველოს ფეოდალური განვითარებისათვის, როგორც გარკვეული შედეგი ქვეყანაში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებებისა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგი საკითხი გარეჯის სენიორიის ისტორიიდან, საბუთების სიმცირის გამო, ნაშრომში მკრთალად ან სულ არ არის წარმოდგენილი. ხარვეზის შესაკვებად ჩვენ აქ განგებ მოვერიდეთ ანალოგიებსა და თეორიულ მსჯელობებს, რადგან მიგვაჩნია, რომ ეს ნაკლი ბუნებრივად იქნება გამოსწორებული, როცა რამდენიმე ასეთი სენიორია გამოქვეყნდება, რომლებიც ერთიმეორეს შეავსებენ საეკლესიო ფეოდალური მიწისმფლობელობის ზოგადი ბუნებისა და ხასიათის წარმოსადგენად.

წინამდებარე ნაშრომში კონკრეტული მასალის ანალიზი ემყარება მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა ნაშრომებს, რომლებშიც მოცემულია ძირითადი დებულებები ფეოდალიზმის, როგორც საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის შესახებ.

წარმოდგენილი ნაშრომი შესრულებულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა

და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, სადაც საერთო სამუშაო გეგმით დავალებული გვიქვს საეკლესიო სენიორიების მონოგრაფიული შესწავლა. უკვე დღეისათვის დაგროვილი მასალა საკმარისია ქართული ფეოდალიზმის პრობლემის რიგი საკითხების გადასაწყვეტად. ავტორს განზრახული აქვს გამოაქვეყნოს ეს სამუშაო, რომლის ერთ ნაწილს წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს. გამოსაქვეყნებლად მომზადებულია სენიორიები: მცხეთა, ალავერდი, გელათი და სხვ.

ამ ნაშრომის მომზადებასა და რედაქტირებაში დიდი დახმარება გაგვიწია აწ განსვენებულმა აკადემიკოსმა ნ ი კ ო ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ მ ა, რის აღნიშვნაც სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია.

გარეჯის ხანიერია*

თავი პირველი

პოლიტიკური ცხოვრების მთავარი ეტაპები

VI საუკუნის პირველ ნახევარში გარეჯის მრავალშთის სანახებში საფუძველი ჩაეყარა დიდ სამონასტრო ორგანიზაციას, რომლის დამაარსებლად ძველი წყაროები ასახელებენ სირიიდან მოსულ საეკლესიო მოღვაწეს—დავითს¹. ცნობები დავითის ვინაობის შესახებ წყაროებს არ შემოუნახავთ². ჭერ კიდევ XII ს-ს ავტორი, დავითის ბიოგრაფი, საგანგებოდ აღნიშნავდა: „ხოლო დაბაა და თანად მშობელნი საღმრთოჲსა ამის მშობელთა მადიდებელისა შეიღისანი უცნაურ იქმნეს ჩემ მიერ, თუ რომელთა მიერ იშვა და აღიზარდა კორციელად, რამეთუ არცაღა თვთ პირველით განვე აღმწერელსა ცხოვრებისა მისისასა დაეტევა აღწერიოთ ვინაობაა და ვიეთან ყოფა ამის წმიდისა, ვინათგან მხოლოდ მოქალაქობისა და შრომათა, რომელნი ღმრთისა ძალით თავს- ისხნა, და სასწაულთა და ნიშთა მხოლოდ სასწრაფო იყო მისა მითხრობად, ხოლო სხუანი ყოველნი ვითარ ნამეტნავი დაეტევენს“³. ირკვევა რომ დავითის მშობლების ვინაობა, დაბადების ადგილი და სხვა დეტალები არც ძველ წყაროში (საიდანაც შემოხსენებული XII ს-ის ავტორი სარგებლობს) ყოფილა შეტანილი. ამის მოუხსენებლობა, ავტორის განმარტებით, გამოწვეული იყო თვითონ აღმწერელის სუბიექტური ინტერესით რომელიმე ყურადღების ღირსად მხოლოდ სასულიერო ღვაწლის აღწერა

* წაკითხული იყო მოხსენებლად 1947 წ. 12/1, ანოტაცია დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წილურ ანგარიშში, 1947 წ.

¹ გარეჯის გამოქვაბულთა სამონასტრო კომპლექსები მდებარეობენ გარეჯის კლდოვან მთებში თბილისიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ 60-70 კმ დაშორებით.

² ძირთულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ ვრცელი გამოკვლევები არსებობს „სირიელ“ მამათა საქართველოში მოსვლის დროისა და მიზნის შესახებ.

დავითის მოსვლის დროდ დადგენილია VI ს-ის პირველი ნახევარი (იხ. ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, I, 1928; კ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VI, 1928, დი სხვ.).

³ ზეენამდე მოაღწია დავითის „ცხოვრებამ“, რომელიც ერთადერთ წერილობით წყაროს წარმოადგენს გარეჯის სამონასტრო ორგანიზაციის პირველი ისტორიის შესასწავლად. დავითის „ცხოვრების“ ტექსტი შემონახულია ორი რედაქციით, პირველი ეკუთვნის X ს-ს და მიზნულია მოკლე რედაქციად, მეორე XII ს-ისა—გრძელ რედაქციად, მეტადრასტულად. დაწერილებით იხ. ასურულ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, ტექსტები გამოკვლეულია და ლექსიკონით გამოისცა ილია აბულაძემ, 1955 (შემდგომში ამ გამოცემას დავითის ცხოვრების შემოკლებით: „ასურულ მოღვაწეთა...“).

⁴ ასურულ მოღვაწეთა, 146—147 (XII ს. მეტადრასტული რედ.).

ჩაუთვლია, ყველა დანარჩენი კი ზედმეტად მიუჩინევია. მაგრამ ასეთი ახსნა, ერთობა, მთლად ვერ აკმაყოფილებს ჩვენს ავტორს და იქვე სხვა ვარაუდსაც იძლევა: „ხოლო ვთქუა სხუადჲა მიზეზი მშობელთა ამისთა უცნაურობისაჲ... და კანკაძობის, დავითი წარჩინებული მშობლების შვილი იყო, და ალბათ, „ვიოთარ გავეს“, თავმდაბლობის გამოხატვის მიზნით, თვითვე მან არ ინება ვინაობის გამომქლავებამო“.

ასეა თუ ისე, ჩვენი აზრით, ავტორი სწორი უნდა იყოს იმ მხრივ, რომ ლუმილი ბიოგრაფიულ დეტალებზე შემთხვევითი არ იქნებოდა. უეჭველია: აქ რაღაც მიზეზია, მაგრამ ერთგვარ როლს ასრულებდა დავითის ფსიქო-რელიგიოზური განწყობაც. მკაცრი ასკეტიზმი ცხოვრებაში, რაც დავითმა აიჩრია, თავს შეაკავებინებდა მას მოეთხრო თავისი საერო წარსული. ასეთ შემთხვევაში კი მისი ვინაობა როგორც მოსულისა, მართლაც, შესაძლებელია დათარულა ყოფილიყო.

სირიაში ყოფნისას დავითი სახელგანთქმული მოღვაწის იოანეს (შემდგომში ზედაზნელი) მოწაფე გამხდარა, რომელთანაც რამდენიმე წელი დაუყვია. შემდეგ კი თავის მასწავლებელს, სხვა მოწაფეებთან ერთად, საქართველოში წამოაყოლია⁴. იოანე პირველად მცხეთაში მოსულა, ულოცია სვეტიცხოველში. შემდეგ იქვე ჩრდილოეთით მდებარე მთაზე (ზედაზადენი) დასადგურებულა თავისი მოწაფეებითურთ. თვითონ იოანეს საბოლოოდ აქ ყოფნა აღრჩევიდა, მოწაფეები კი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გაუგზავნია სამოღვაწეოდ.

ზედაზნიდან წამოსული დავითი „ვიოთარ სხუად ვინმე ელია უდაბნოჲს მოყუარე, გარესჲისა უდაბნოდ მიიწია რამეთუ ელტვოდა იგი ამბოხთა და შფოთთა სოფლისათა“⁵.

დავითს თან ახლდა მოწაფე ლუკიანე ადგილობრივი მკვიდრთაგანი. ჰაგიოგრაფი ასე აგვიწერს მომავალი მონასტრის ბუნებრივ გარემოს: „ხოლო ვითარცა მიიწივნეს პირველ თქმულსა მას უდაბნოსა შეიშთებოდეს წყურვილითა და თანად სიცხითა შეიწუებოდეს, რამეთუ ესე ადგილი მრავლად შემწუელი არს მზისა მცხინვარებითა მიმართ ზედ-მოფენილთა, ვინაჲთგან ვორიოსა კერძოთა მყოფი და ყოელითურთ განმარტობით მდებარე უმეტეს ყოველთა აღმოსავლისა სანახებთა სიცხისა მიერ შეიწუების, რომლისა ძლით და წყლისაგან ნაკლულევან არს და სხუათა ყოველთავე სხეულისა ნუგეშინის-მცემელთა საქმარ-

⁴ იქვე, 147.

⁵ იქვე, 148—150.

⁶ იქვე, 151; ზუბირი გადმოცემა დავითის სახელს უკავშირებს თბილისის „მ.მადავითისა“ და „ქაშეთის“ ეკლესიების ადგილებს, სადაც დავითს უნდა ეცხოვრა გარეჯის უდაბნოში წასულად (П. Иосифани, Гора св. Давида в Тифлисе, 1858; შ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, 1882, 268—269; და სხვ.).

ტაოზნამ გარეჯის („გარესჯა“) წარმოშობას ზოგი ძველი ავტორი უკავშირებს დავითის მოღვაწეობას ამ მხარეში. დავით გარეჯელის ცხოვრების აღწერელს (X ს. მოკლე რედ.) იგი მიაჩნია ორი სიტყვის გეოგრაფიულად „გარე“ და „სჯა“; დავითმა „აღორჩია აქა სჯამ გარეჯან უდაბნოთა შინა. ამისთვის ეწოდების უდაბნოსა მას გარესჯამ“ ((სურელ მოღვაწეთა, 151).

„გარეჯი“ როგორც დამოუკიდებელი ტაოზნომი არსებობს უძველესი დროიდან. „გარეჯი“ ისეთივე წარმოების ტაოზნომური სახელია როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს რიგი სახელები: ბერდუჯი, ხორანუჯი, ბოლოჯი, თოლჯი, ეფნონიური სახელი სოფი||სუჯი (სოფი||სუჯინი, სუჯეთი). აქ „ქი“ ტაოზნომური სუფიქსად გვევლინება.

თავან⁷. და აი ამ ადგილს ირჩევს დავითი დასადგომად. ლუკიანე შემოთავაზებული მიმართავს დავითს ნუ დაესადგურდებითო აქ: „ზედავ ფრიადსა იწროებასა და უღონოებასა ამის უდაბნოხასასა, ვითარ დაკლებულ არს ყოვლისაგანეუ საჭიროხასა საზრდელისა და თვთ მის წყლისაგანცა, რომელთა მოკლებითა უძლურ იქმნების და მოაკლდების სხეული, ხოლო ჩუენ კაცნი ვართ, მერმეცა კორცთა ბუნებისა უძლურებასა შინა მყოფნი და მეშინის, ნუსადა ვერ შეუძლოთ მოთბენაჲ კირთა და იწროებათა ამის უდაბნოხასათა“⁸.

მაგრამ ამ ადგილის სიმკაცრე შედარებითად უნდა გავიგოთ. დავითი აქ შეძლებდა აღთქმული სამონაზვნო წესის (მკაცრი ასკეტოზში) დაცვას, სადაც ბუნება შუა ბინასაც იძლეოდა (უამრავი გამოქვაბულები) და შუა საზრდოსაც. ამიტომ გასაგები ხდება დავითის მიერ ამ ადგილის საგანგებოდ მოწონება: „კეთილ არს ადგილი ესეო“. ლუკიანე კი, რომელიც არ იცნობდა ასეთ მიმართულებას, როგორც ადგილობრივი მკვადრი, ბუნებრივია, იტყვოდა: „ფრიად ფიცხელ არს სამკვიდრებელად კაცთა მიერ“⁹.

დავითი და ლუკიანე სადგურდებიან ბუნებრივ გამოქვაბულში: „პოვეს ქუაბიცა რამე მცირე, რომელსა ქუეშე ყვეს მკვდრობაჲ მათი შემწუველობისათჳს სიცხისა მიერ“¹⁰... თავდაპირველად მინდერის ნაყოფით, ბალახითა და მცენარეთა ძირებით საზრდოობდნენ. ჰაგიოგრაფი იქვე წერს: „ხოლო საზრდელი მოირეწდიან ძირთაგან რომელთაჲ მდელითასა და მწუანვილთაგან მუნ აღმოცენებულთა, ვინაჲთაჲ ეამი იყო არისაჲ“ (მოკლე რედ.: „საზრდელი ჰოირეწდიან ძირთაგან რათმე მდელითა, რამეთუ იყო ეამი გაზაფხულისაჲ და უხუებით პოვიან ნუგეშინისსაცემელი კორცთაჲ“¹¹). ზაფხულში სიცხისაგან ბალახი გადახმა, მეუღაბნოებს შიმშილი დაემუქრათ, მაგრამ ბუნებამ მათ ისევ შუა საზრდო მიაწოდა. უდაბნოში ხომ უამრავი ირემი და გარეული თხა ბინადრობდა! დავითი და ლუკიანე ირემებს წველიან, რძით იკვებებიან. ჰაგიოგრაფი ყოველივე ამას სასწაულს მიაწერს: სამი ირემი ნუკრებითურთ თავისით მოდიან და მორჩილად ნებდებიან ლუკიანეს¹². ეს ეპიზოდი, ირემების მოწველა, შექმდეში გავრცელებული სიუჟეტი გახდა ქართულ იკონოგრაფიაში: დავითგარეჯის, ბერთუბნის და უდაბნოს მონასტრებში¹³.

ჩანს, დავითისა და ლუკიანეს ამგვარი განმარტობითი ცხოვრება მალე დამთავრებულა. თანდათანობით მათ ირგვლივ თავი მოიყარეს სხეებმაც, დაიწყო ფართო სამონასტრო ცხოვრება. პირველი ცნობა დავითის შესახებ მონადირეების მეშვეობით გავრცელდა მოსახლეობაში. კახელი მონადირეები ირემების

⁷ იქვე, 151—152.

⁸ იქვე, 153.

⁹ იქვე, 164.

¹⁰ იქვე, 154; დავითგარეჯის მონასტრის ქვედა ეზოში ვლესის პირდაპირ (რომელშიაც ლუკიანე და დავითი აზიან დასაფლავებულნი) არის ორი ბუნებრივი გამოქვაბული. აქ ვარაუდობენ დავითისა და ლუკიანეს ამ პირველ საცხოვრის ქვაბებს. **Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Очерк по истории искусства Грузии, 1948, 27.** დასაბუთებულ ნაშრომში ფართოდაა შესწავლილი გარეჯის არქიტექტურული კომპლექსები ისტორიულ-პოლიტიკური ცხოვრების ფონზე. ჩუენი მიზნისათვის ამ გამოკვლევას ძირითადი ლიტერატურის ლიტერებულება იქვს.

¹¹ ასურულ მოღაწეთა... 154.

¹² იქვე, 155—159.

¹³ **Г. Н. Чубинашвили, დას., ნაშრ., 28.**

კვალმა იმ ქვაბთან მიიყვანა, სადაც „მკვიდრობდა დავითი მოწაფითურთ“¹⁴. მონაზვნობის, „მოსურნენი“ მოდიოდნენ ჭერ ახლო სოფლებიდან, შემდეგ შორი ადგილებიდანაც. მოსულთმა „ბრძანებისამებ“ დავითისა „აღმოკუთენეს ლაყუანი შეიწყნარებულად წყალთა, ქუაბნი საყოფელად მათდა, რომელთაცა შინა დაემკიდრეს სიმრავლენი“¹⁵.

პირველი პერიოდის ხანგრძლიობა (როცა უდაბნოში განმარტობით ცხოვრობდნენ დავითი და ლუკიანე) მოიცავს 7—8 თვეს: გაზაფხულს, ზაფხულსა და ზამთრის პირს (ე. ი. შემოდგომის ნაწილს). როგორც ვთქვით დავითი და ლუკიანე აქ მოვიდნენ გაზაფხულზე. მარტოობა გავრძელდა ირმების წველის პერიოდში (როცა ჟამი ზამთრისა მოწვევად იყო), ხოლო იგი დამთავრდა ამავე ზამთრის პირს, როცა მონადირეები მოვიდნენ უდაბნოში და ხმა გაავრცელეს დავითის შესახებ (ამას მოჰყვა მოღვაწეთა გამრავლება).

დავითთან სამოღვაწეოდ მოდის იმდროისათვის სახელმწიფოეკილი მონაზონი დოდო (ძველი არ მიუთითებს საიდან მოვიდა ის)¹⁶. მოღვაწეთა რიცხვი იმდენად გადიდებულა რომ საჭირო გახდა ახალი მონასტრის დაარსება ცალკე ხელმძღვანელით. დავითი მიმართავს დოდოს: „წარვედ ძმად რქასა ა მის კლდისასა, რომელ არს პირისპირ ჩუენსა და წარიტანენ თანა სხუანიცა ძმანი... ერჩდა ბრძანებასა მისსა წმინდად დოდო და წარვიდა და აღაშენა უდაბნოჲ იგი სახელსა ზედა ყოველად წმინდისა დედოფლისა ჩუენისაჲ (მოკლე რედ.). ან. დოდო აღვიდა თავსა პირველ თქმულისა კლდისასა მის თანა მიმყვანებელი სხუთაცა ძმათაჲ, და მოსწრაფებით კელყო შენებად ადგილსა მას ქუაბთა გამოკუთულმან და ლაყუათა სიმრავლისა აღმომკრეღმან და მცირესა ჟამსა შინა აღსავსე იქმნა სიმრავლისა ჰიერ“ (მეტაფრასული)¹⁷.

ეს იყო დავითგარეჯის პირველი განშტოება—ცნობილი დოდორქის მონასტერი, რომლის გეოგრაფიული მდებარეობა სავსებით ეთანხმება აქ აღწერილს. ამრიგად, დოდორქა იმთავითვე სრული სახით ყალიბდება: ეკლესია ღვთისმშობლის სახელზე, საცხოვრებელი ბინები, წვიმის წყლის მოსაგროვებელი ორმოები და წინამძღვარი (დოდო).

ზაგიორაფის (X ს.) თხრობის თანამიმდევრობის თანახმად, ეკლესია დავითის მონასტერში აშენდა დოდოს ეკლესიის შემდეგ, ეს ფაქტი დაკავშირებულია ერთ-ერთი ადგილობრივი მდიდარი წარმართის გაქრისტიანების გრძელ თავგადასავალთან. ბუბაქარი, რუსთავის მკვიდრი, სთხოვს დავითს მონათლოს. დავითი მას დოდოსთან გზავნის: „მომცნო მას (დოდოს.—ბ. ლ.) რამთა თანა წარაყოლოს მღვდელი რამთა ნათელსცეს ბუბაქარს და ყოველთა სახლულთა მისთა“ (მოკლე რედ.)¹⁸. დოდოც ასე მოიქცა, გაატანა მღვდელი: მონათლული ბუბაქარი კვლავ დავითთან მოდის: „თანა მიატანა სათხარნი და მუშაენი და შეუქმნა ეკლესიაჲ სალოცველად ძმათა რომელი იგი უკანაჲსენელ წმინდამან და ღმერთ-შემოსილმან ილარიონ განავრცელა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმაჲ შეუნიერი რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა... დავითისნი... ხოლო სამარხოჲ წმიდისა ლუკი-

¹⁴ ასურულ მოღვაწეთა, 163.

¹⁵ იქვე, 166.

¹⁶ იქვე, 166.

¹⁷ იქვე, 166—167.

¹⁸ იქვე, 174.

ანესი არს დამართებით წინა კერძო საკურთხეველისა“ (მოკლე რედ.)¹⁹. ბუბაქარის მიერ აშენებული ეს ეკლესია (ფერისცვალების სახელობის) მდებარეობს მონასტრის ქვედა ეზოში. აქ დაუსაფლავებიათ დავითი და ლუკიანე, ხოლო IX ს-ში იგი ილარიონ ქართველს გაუფართოებია და შეუმკია.

გარეჯის მრავალმთის ეკლესიათა შორის, დასახელებული ეკლესია მიჩნეულია უძველესად და პირველ ნიმუშად. დანარჩენი ეკლესიები მის გადიდებულ ასლებს წარმოადგენენ. უყურადღებოდ ვერ დავტოვებთ იმ ფაქტს, რომ ცხოვრების ავტორი (X ს.) პირველ ეკლესიას დოდოს მონასტერში გულისხმობს, რამდენადაც დოდოს „ღვთისმშობლის სახელობის უდაბნოს“ აშენების ამბავი მას უფრო ადრე აქვს მოთხრობილი, ვიდრე ბუბაქარის ეკლესიისა. მეორეც, ბუბაქარის მღვდელი დოდოს მონასტრიდან ეძლევა, თუმცა ბუბაქარმა პირველად დავითს სთხოვა. უეჭველია, დავითის საგანში რომ ეკლესია ყოფილიყო დავითი ბუბაქარის მღვდლისათვის დოდოსთან არ გაგზავნიდა. თუ აქ ფაქტის მექანიკურ გადაადგილებასთან არა გვაქვს საქმე, მაშინ ყოველივე ეს გასათვალისწინებელია. ეკლესიათა სიძველის დასადგენად. სხვა შემთხვევაში მათ ახსნა ესაჭიროებათ.

ფერისცვალების ეკლესიამ, როგორც წყაროშია მითითებული, ილარიონ ქართველის დროს (IX ს.) განიცადა ცვლილება-შეკეთება და ამ სახით მოაღწია ჩვენამდე. იგი არ ტოვებს გრანდიოზულობის შთაბეჭდილებას, პირიქით, მიწასთან ახლოა, დაბალი და მკაცრი შესახედაობა აქვს²¹.

დავითის ცხოვრების მოკლე რედაქციამ (X ს.) შემოგვინახა საყურადღებო ცნობა: „ბრძანებითავე მამისა დავითისთა აღეშენა უდაბნო მრავალმთისა. სახელსა ზედა წმინდისა იოანე ნათლისმცემლისასა“²². ამგვარად, იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი (დავითის მონასტრისგან დაშორებულია 12 კილომეტრით) დაარსებულა დავითის დროსვე, თვით დავითის ინიციატივით. მოგზაურ მურავიოვისათვის (XIX ს. 40-იანი წლები) ნათლისმცემლის წინამძღვარს უამბუნია: ეს მონასტერი დავითის მოწაფემ ლუკიანემ დაარსაო²³. თუმცა ასეთი ცნობა წყაროებში არსად მოგვეპოვება, მაგრამ შეიძლება გადმოცემა სიმართლედ მივიჩნიოთ. ნიშანდობლივია ტექსტში ნათქვამი: „ბრძანებითავე მამისა დავითისთა“... მართლაც ვისთვის უნდა ებრძანებია დავითს ასეთი რამ თუ არა თავისი მოწაფის ლუკიანესათვის? (დოდოსაც ხომ ასევე „უბრძანა“). ერთი სიტყვით, მოტანილი წერილობითი ცნობა ამ ზეპირ გადმოცემასთან ერთად (თუნდაც ეს უკანასკნელი მისგან მომდინარეობდეს) დამაჩერებლად მოწმობს ლუკიანეს მიერ იოანე ნათლისმცემლის დაარსებას. ყოველივე ამას მხარს უჭერს მატერიალური მონაცემებიც.

¹⁹ იქვე 174—175.

²⁰ Г. Н. Чубинашвили, დას. ნაშრ. 28; შ. ამირანაშვილს დავითის დროინდელდ მიაჩნია ფერისცვალების (დავითგარეჯა) და ღვთისმშობლის (დოდო) ეკლესიები, რომელთა არქიტექტურული შენებულება (მაზილია) და გაფორმებანი, მისი აზრით, სავსებით შეეფერება იან დავითგარეჯის ცხოვრებაში მოცემულ ქრონოლოგიურ პერიოდს (ზეზირა კონსულტაცია).

²¹ Г. Н. Чубинашвили, დას. ნაშრ. 32—40. ეკლესიის ვრცელი აღწერალობა შესრულებული აქვს გ. ხუბინაშვილს.

²² ასურელ მოღვაწეთა... 184.

²³ Грузия и Армения, I, 1848, 68.

მატერიალური მონაცემები აძლევს საფუძველს გ. ჩუბინაშვილის ამტკიცის დავითისა და ნათლისმცემლის მონასტრების ერთდროულობა²⁴. ავტორის იშოსავალს წარმოადგენს ქვის სტელა („ჩვარი“), რომელიც ნათლისმცემლის ეკლესიის მთავარ შესასვლელის წირთხლში არის ჩატანებული. იგი დიდი მონუმენტის ფრაგმენტია. სტელას ზედა ნაწილი შემონახული არ არის. სტელაზე გამოსახულია ევსტატეს ნადირობა, რომლის ქვემოთ მოთავსებულია ექვსსტრიქონიანი წარწერა ასომთავრულით. გ. ჩუბინაშვილის განმარტებით წარწერაში საკუთარი სახელი გარკვევით ვერ იკითხება: „ესე ჟოვარი მე მარგოვო ავმართე სალოცველად ჩემდა და ცოლისა და შვ^რ თს“. ჟვრის მხატვრული ანალიზი, სიუჟეტი, ტანსაცმელი და სხვა რეალიები მკვლევარს უფლებას აძლევს ეს ძეგლი VI—VII საუკუნით დაათარილოს. ხოლო მისი არსებობა ამ ტერიტორიაზე (ეკლესიაში ის მერეა ჩაშენებული) მიიჩნის იმის მოწმობად რომ აქ, ამ დროისათვის, გაჩაღებულია სამონასტრო ცხოვრება. ამრიგად, გ. ჩუბინაშვილის საესეზობით შესაძლებლად მიიჩნია ნათლისმცემლის დაარსების დროდ მიიღოს „დავითის ლავრის დაფუძნების ხანა“—„პირველი პერიოდი“, ხოლო დამაარსებლად ლუკიანე,²⁵ იმდენად, რამდენადაც ზეპირი გადმოცემა და მატერიალური საბუთი („ჩვარი“) ქრონოლოგიურად ერთად იყრიან თავს.

ამგვარად, დავითგარეჯის მონასტერი, რომელიც დაარსა დავითმა გარეჯის მრავალმთის სანახებში VI საუკუნის პირველნახევარში, პირველ პერიოდშივე დიდი ორგანიზაციის სრულყოფილ განვითარებას აღწევს. აქ თავს იყრის მოღვაწეთა საკმაოდ დიდი რიცხვი, მიმდინარეობს საცხოვრებელი სენაკების ინტენსიური მშენებლობა (კლდეში გამოკვეთა). ბუნებრივი გამოქვაბულები უკვე ხაკმარისი აღარ არის. შენდება საერთო ეკლესია (ნახევრად კლდეში ნაკვეთი, ღვრისცვალების სახელობის).

ორგანიზაციული ზღვრულად ეკლესიის გართულებისა და სხვა მიზეზების გამო, დავითი საკვიროდ ცნობს მეზობელ ადგილებშიც დაარსოს ახალი მონასტრები. იქვე, დავითგარეჯის პირდაპირ, მთაზე, დავითის მოწათის დოდოს წინააღმდეგობით იქმნება პირველი განშტოება (დოდორქა); აქ აშენდა სალოცავი ეკლესია ღვთისმშობლის სახელზე; ასევე, 12 კილომეტრის დაშორებით, არსდება ნათლისმცემელი, მეორე განშტოება.

* *

გარეჯის თავგადასავლის თანმიმდევრობით წარმოდგენა საბუთების სიმცირის გამო ვერ ხერხდება. შესაძლებლობის ფარგლებში შეეცადებით დავიკვათ ქრონოლოგიური პრინციპი.

დოდოს პატარა, გუმბათოვანი, კლდეში ნაკვეთი ეკლესია (დავითის დროინდელი) მოხატულია VIII—IX სს-ში. ინტერესს იწვევს: სიუჟეტები, მთავარი

²⁴ ავტორის გამოყენებული არ აქვს ზემოტარებული ადგილი დავითის ცხოვრების მოკლე რედაქციიდან, ვინაიდან ხსენებული ძეგლის სრული ტექსტი გამოიცა მისი ნაშრომის შემდეგ (კვლევასმობით ილ. აბულაძის იტბირებულ გამოცემას, „ისტორიული მოღვაწეთა, 1955).

²⁵ Г. Н. Чубинашвили, *Иссл.* *Нашр.*, 4, 31—32, 33; თ. ბარნავლი საკუთარ სახელს კიბულობს „მაროვნ“ (მარზენ), იმ. კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, 1962, 53—54.

ს: და მზის განსაზღვრებანი, ანგელოზების ჩამკმელობა და სხვ.²⁶ მოხატვის ფაქტი მიუთითებს რომ მონასტერი მოქმედი იყო ამ დროისათვის.

მოკვეპოვება ცნობები მონასტრის მდგომარეობის გასათვალისწინებლად ! X ს-ში, რომლებიც ეხება გამოჩენილი მოღვაწის ილარიონ ქართველის ცხოვრებას დაავითგარეჯის მონასტერში. აი რას ვკითხულობთ ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში: „განიზრახა წარსვლა უშინაგანესსა უდაბნოსა, და აღდგა და წარვიდა უ დაბნოსა გარესჲთა სსსა, და პოვნა მუნ მრავალნი კაცნი მოღვაწენი და მახლობელად მათსა ქუბანი ერთი მცირე, განიხარა სიხარულთა და შევიდა და დაემკვიდრა მას შინა; და იყო პასაკითა ვითარ ათხუთმეტ წლისა და მიერთგან იწყო შესვლად სარბიელისა მოღვაწეებისა, და აღეშენებოდეს ყოველნი იგი ძმანი სწავლითა მისთანა ვითარ ათერთმეტი ძმანი, მოღვაწენი მშვიდნი და მდაბლნი და იყვნეს იგინი, ვითარცა ანგელოზნი“²⁷. როგორც ბიოგრაფი მიგვითითებს, ილარიონი გარეჯაში მოსულა 15 წლის ასაკში (837 წელს)²⁸. ცალკე დასადგურებულა და თავისთან 11 ბერი შეუთვისებია. კ. კეკელიძის სამართლიანი შენიშვნით აქ ცალკე ფილიალის დაარსება იგულისხმება. ამას გარეჯის ბუნებრივი პირობებიც უწყობდა ხელს. აქ თავიდანვე ბერები ჩვეულებრივად ცხოვრობდნენ და, ეტყობა, ილარიონიც ერთ-ერთი ჩვეულის დამაარსებელი ხდებდა. ილარიონს მონასტერში მრავალი ბერი დახვედრია. მას მღვდლად აკურთხებს რუსთველი ეპისკოპოსი (რაიც იმის მოწმობაა, რომ გარეჯა ეპარქია ლურად სარუსთველო საეპისკოპოში შედიოდა). ილარიონს მონასტერში დაუყვია 10 წელიწადი. (847 წლამდე), ხოლო შემდეგ იერუსალიმში გამგზავრებულა. მონასტრის წინამძღვრად კი თავის მაგიერ ერთ-ერთი ძმათაგანი, დაუნიშნავს. ილარიონი 8 წლის შემდეგ (855 წელს) დაბრუნებულა იერუსალიმში. მას (კახეთში) დაუარსებია დედათა მონასტერი თავისი დედისა და დისათვის, თვითონ კი ისევ დაავითგარეჯაში განუგრძედა ცხოვრება. 9 წლის შემდეგ აგი კონსტანტინეპოლში გამგზავრებულა²⁹. დაავითგარეჯაში მას დიდი ამშენებლობა ჩაუტარებია. ილარიონის მეტაფრასტული ცხოვრება მოგვითხრობს „უალად უდაბნოდ გარესჯისა მივიდა, სადა იგი დაეტევნა ძმანი პირუელ; ხოლო წმინდისა მამისა დავითის სამარტუროსა შინა ეკლესიად შექმნა, განავი და შეწირა სახმარი“³⁰ ასეთსავე ცნობას გვაწვდის დავითის ცხოვრების მოკლე რედაქცია: ბუბაქარისაგან აშენებული ეკლესია „უკანადასკენლ წმინდამან და ღმერთ შემოსილმან ილარიონ განავრცელა და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო ეკლესიასა მას შექმნა ლუსკუმად შეუნიერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმინდისა მამისა ჩვენისა დავითისანი“³¹...

²⁶ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1961, 194—195; დავითგარეჯის უდაბნოს ფრესკები, ეურნ. ძეგლის მეგობარი, 1964, № 1, 11—12.

²⁷ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, გამოც. ა. ხაბანაშვილის 1901, 72 (ამ გამოცემას შემდეგში მიუთითებთ: ათონის კრეაული. ვიუენებთ ილარიონის ცხოვრებას ორ რედაქციას: პირველი ე. წ. ძველი ათონური, რომელიც დაწერა ექვთიმე მთაწმინდელმა 991 წელს, ხოლო მეორე მეტაფრასტული, დაწერილი XI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. კ. კეკელიძე. ცხოვრება ილარიონ ქართველისა, თბ. უნივერსიტეტის შოამბე, 1, 1919.

²⁸ კ. კეკელიძის გამოკვეთული აქვს ილარიონ ქართველის ცხოვრების მთავარი თარიღები: დაბად. 822 გარდაცვ. 875 წ. დას. შრ. 62.

²⁹ ათონის კრებული, 77—88.

³⁰ შ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, 378.

³¹ ასურელ მოღვაწეთა, 174—175.

უფრო დაწვრილებით ცნობებს იძლევა დავითის ცხოვრების ვრცელი, მეტაფრაზირებული რედაქცია²².

ამრიგად, ილარიონს დავითის საძეაღე ეკლესია გაუფართოებია და უკუერთებია. კურთხევა აქ უეჭველად სახელის მიცემას გულისხმობდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დროიდან ეწოდა მას ფერიცვალების ეკლესია²³. ილარიონს შემუშავა აგრეთვე დავითის სამარხიც „შექმნა ლუსკუმა შუენიერი“, მასვე დაუარსებია, როგორც ვთქვით, კახეთში დედათა მონასტერი.

ილარიონის ცხოვრების მოკლე რედაქციაში მითითებულია, რომ ილარიონმა იერუსალიმიდან დაბრუნებისას, დედათა მონასტრის „აშენების“ შემდეგ „კუალად აღაშენა სხუაჲ მონასტერი მამათათვის და შეკრიბნა მას შინა მამანი უითარ სამეოცდა ათექვსმეტნი... აღუშენა ეკლესია და შეამკო... და შეწირნა სოფელნი“²⁴... ჰავიოგრაფი (მოკლ. რედ.) ამ მონასტრის ადგილად დავითგარეჯას არ ასახელებს და საერთოდაც ადგილს არ მითითებს, მაგრამ მისი წარმოდგენით დავითგარეჯა, სადაც ის პირველად დასადგურდა (11 ძმითურთ) და სავანე, რომელიც მან იერუსალიმიდან ჩამოსვლის შემდეგ თავისდა დასამკვიდრებლად „ააშენა“ (76 ძმითურთ) სხვადასხვა სავანეებია²⁵. გ. ჩუბინაშვილის სამართლიანი ვარაუდით, რასაც ჩვენც ვეთანხმებით, ამ უკანასკნელში იგივე დავითგარეჯა იგულისხმება, იგივე სავანე, სადაც ილარიონი წასვლამდე დასადგურდა²⁶. ამრიგად, მონასტრის—„აღშენება“ იმაში გამოიხატა, რომ ილარიონმა ამ ქერად მხოლოდ გააღიდა გარეჯის ის განყოფილება, სადაც ის ძველად მკვიდრობდა, ხოლო იქ არსებული საერთო ეკლესია (ფერიცვალებისა), რადგან გაზრდილ მოთხოვნილებას ველარ აკმაყოფილებდა, შესაბამისად გააფართოვა-გააშენა. ამ ფილიალს ვარაუდობენ დავითგარეჯის სამხრეთ ნახევარში. აქ არის ქვაბთა (კლკე კომპლექსი, მცირე ეკლესიით, სტრაპეზოთი და სხვა სათავსოებით. შემონახულია ნაგვიანვეი ხანის დამატებებიც. მაგრამ ძირითადად ძველია შემონახულებული²⁷. ილარიონის ეს კომპლექსი, თავისი მოხერხებულობით და კეთილმოწყობით, საერთოდ საერძობლად განსხვავდება ადრინდელისაგან, სადაც სენაკთა უსწორო ფორმები და სიფიწროვე დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენს. გ. ჩუბინაშვილი ამ ფაქტს მიიჩნევს ერთგვარ ზღვარად, რა დროიდანაც გარეჯის ისტორიაში უკვე იწყება ძველიდანვე გამეფებული მკაცრი ასკეტური მიმართულების თანდათანობითი უარყოფა და ბუნებრივი, კეთილმოწყობილი ცხოვრებისაკენ სვლა. ჩვენი აზრით, მკაცრ ასკეტურ მიმართულებას

²² ასურულ მოღვაწეთა, 174—175.

²³ რა ეწოდებოდა მანამდე ფერიცვალების ეკლესიას არ ვიცით.

²⁴ ათონის კრებულნი, 78—79.

²⁵ მოკლე რედაქციის იტორის მიხედვით ილარიონი უკანასკნელად, (კონსტანტინეპოლში წასვლის წინ), მკვიდრობს მის მიერ „აღშენებულ“ მონასტერში (76 ძმითურთ), სადაც ის „წარვიდა მოხილულ პირველთა მათ მონასტერთა, რომლნი იგი აღუშენეს უწინარეს ფერუსალიმად წარსვლისა“ (ათონის კრებულნი, 82—83).

²⁶ Г. Н. Чубинашвили, დას. ნაშრ. 38, ილარიონის ცხოვრების ვრცელი რედაქცია პირდაპირ მითითებს, რომ ილარიონი იერუსალიმიდან დაბრუნებული, დედათა სავანის დაარსების შემდეგ ისევე დავითგარეჯაში მიბრუნდა საშობაწყოდ. ამასვე მითითებს სხვა წყაროც (დავითის ცხ. ვრცელი რედ.) „მერმეცა გარეჯას ყოფას მისსა“. მაშასადამე, ილარიონის ცხოვრების მოკლე რედაქციის ავტორს უბრალოდ არ სცოდნია რომ ის სავანე იგივე დავითგარეჯა იყო, სხვა მხრე მისი ცნობები ილარიონის აქ მოღვაწეობის შესახებ ემთხვევა დასახელებულ წყაროების ცნობებს: (მაგ., ეკლესიის აშენება—გაფართოება, შეწირულება...).

²⁷ Г. Н. Чубинашвили, დას. ნაშრ., 40.

გარეჯის სავანეში ასეთი დიდი გამოქვაბული (IX ს-დღე) არ ჰქონია (ანის შესახებ საუბარი გვექნება ქვემოთ), კომფორტულობა ამ შემთხვევაში მატერიალური შესაძლებლობის გაზრდილად შეიძლება აიხსნას, რასთანაც, უეჭველია, რამდენადმე იყო დაკავშირებული, ნაგებობათა ტექნიკური დონეც.

ამრიგად, დავითგარეჯაში ილარიონის ყოფნის დროს (837—847 და 855—864 წლებში), მონასტრის ცხოვრება აღმათავი გზით მიედინებოდა. შტატი კიდევ უფრო გაიზარდა, ამასთან დაკავშირებით გაფართოვდა საცხოვრებელი ქვაბ-სენაკები, არსებული ეკლესია გადიდდა (ფერისცვალებების ეკლ.), დაარსდა ახალი ფილიალები და ა. შ.

როგორც ცნობილია გვიანი პერიოდის საბუთებიდან, დავითგარეჯას საკუთარი მეტოქი („მამადავითის“ მონასტერი) ჰქონდა თელავის ახლოს ს. აყურაში. აქ დღემდე შემორჩენილი ბაზილიკური სტილის დიდი ეკლესია და მარანი. არქიტექტურული მონაცემების მიხედვით ამ ძეგლს IX საუკუნისად მიიჩნევენ. ჩუბინაშვილი, რომელსაც, ამასთან დაკავშირებით, ებადება მოსაზრება: ზომ არ არის ეს მეტოქი ილარიონის მიერ აგებული, მით უფრო რომ ბიოგრაფი ილარიონის მიერ კახეთში დაარსებულ დედათა მონასტრის ადგილმდებარეობას არ მიუთითებს. ამავე დროს ს. აყურის ხსენებული მონასტერი მართლაც დედათა სამყოფი იყო გვიან პერიოდში¹⁰. თუ აყურის მონასტრის ილარიონის მიერ დაარსებულად მივიჩნევთ, ეს კიდევ ერთი მოწმობა იქნება დავითგარეჯის ცხოვრების მაღალი დონისა IX საუკუნეში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ სანახებში გარეჯას დიდი მამულები ჰქონია, რის გამოც საჭირო გამხდარა ადგილობრივი სამეურნეო—ეკონომიური ბაზის დაარსება (საერო ფეოდალებსა და ეპისკოპოსებს ასეთ შემთხვევაში სასახლეები ექნებოდათ).

რამე წერილობითი მითითება გარეჯის მრავალშთის მონასტრების მდგომარეობის შესახებ IX ს-დან XIII ს-მდე არ მოგვეპოვება. მატერიალურ ძეგლთა შესწავლა კი ადასტურებს ამ პერიოდისათვის მონასტრების მაღალ განვითარებულობას. როგორც დადგენილია, ამ დროს შენდება აქ დიდი საერთო ეკლესიები, რომლებიც გარეგნული ფორმით დავითის ლავრის ფერისცვალების ეკლესიის განმეორებებს წარმოადგენენ, ოღონდ გადიდებული ზომებითა და სინათლის სიჭარბით. ასევე შენდება საერთო სატრაპეზოებიც, უკვე ადგილ-ადგილ, ერთი საერთო ეკლესიისა და სატრაპეზოს ირგვლივ, ერთიანდებიან ცალკეულად მაცხოვრებლებიც. ამავე დროს, შტატის რიცხოვრივი ზრდის საფუძველზე, იქმნება ახალ-ახალი პატარა ფილიალები საკუთარი პატარა ეკლესიებით. ამ ასე, დასახლება გრძელდება ზოლებად კილომეტრობით მანძილზე. ამ დროსვე წარმოიშენ ახალი დამოუკიდებელი ობიექტები, როგორც ახალი განშტოებანი: დოდაქების მთელი დასავლეთი მასივი, „წამებელი“ ნათლისმცემლის მონასტრის დასავლეთით (აქ წინათ ცალკეულ მღვიმეებში „დაყუდებულნი“ ბინადრობდნენ) და „ბერთუბანი“, აომლის მთელი შტატი დავათის მონასტრიდანაა მოსული ერთდროულად („ბერთუბანი“ და „წამებელი“ უკვე XIII ს-ის მიწურულისათვის მოშლილი და გაუქმებული არიან. ასევე დატარებულა დოდოს დასავლეთი ნაწილიც). საერთოდ ამ პერიოდში გამოკვეთილ სენაკებს ახასიათებთ ზუსტი ზომები, სიფართოვე და კომფორტულობა, ჩნდება სამეურნეო სათავსოები. ბერთუბანი, წამებელი, უდაბნო (არსებობდა IX ს-შიც) და ჩიჩხიტური (ეს უკანასკნელიც XI—XIII საუკუნეებში დაარსებულად მიაჩნიათ)

¹⁰ Г. Н. Чубинашвили, დას. ნაშრ. 42; მისივე, Архитектура Кавказа, 1959, 110—123.

მას შემდეგ რაც დაცარიელდნენ (XIII ს-დან) უცვლელნი დარჩნენ, თავიანთი უცანასკნელი მდგომარეობის სურათს იძლევიან³⁹.

სპეციალურ ლიტერატურაში (შ. ამირანაშვილი, გ. ჩუბინაშვილი) დადგენილია, რომ ამ პერიოდში გარეჯის მონასტრებში შეიქმნა ფერწერის საკუთარი სკოლა, სადაც დაწახასიათებელ ნიშნად შენიშნულია საერო მოტივებისაკენ სწრაფვა. ნათლიმცემლის დიდი ტაძრის (კლდეში ნაკვეთი) მხატვრობის პირველი ფენა შესრულებულია XII ს-ის პირველ ნახევარში. ჩრდილოეთ კედელზე გამოხატულია დავით აღმაშენებლის ძე დემეტრე I და გიორგი III. აქ გამოხატული ყოფილა დავით აღმაშენებელიც. მაგრამ ფრესკა ძალზე დაზიანებულია⁴⁰.

ბერთუბნის ეკლესია და სატრაპეზო მოხატულია ერთი მხატვრის მიერ XII და XIII ს-თა მიჯნაზე. ბერთუბნის ეკლესიაში ფრესკაზე წარმოდგენილია თამარ მეფე და მისი ძე მეფე გიორგი, მხატვრობა ეკუთვნის 1212—1213 წლებს (ვიდრე თამარის გარდაცვალებამდე). ბერთუბნის სატრაპეზოში ირანული აბრეშუმის მოხატულობის გადმოღებაა. სამხატვრო ცხოვრება ბერთუბანში, როგორც ფიქრობენ, შეწყდა XIII ს-ის პირველ ნახევარში. კერძოდ, მონღოლების შემოსევასთან დაკავშირებით 30-იან ან, უფრო 20-იან წლებში⁴¹.

უღაბნოს ხარება (მცირე ეკლესია) მოხატულია XIII ს-ის მეორე ნახევარში ადგილობრივი მხატვრის მიერ, რომელიც იმეროებს ბერთუბნისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ მომენტს. ეკლესიაში გამოხატულია მეფე დემეტრე თავდადებულ (1271—1289) და ეპისკოპოსი იოანე (მეფე დემეტრეს თანაშემწე). უღაბნოს გამოქვაბულთა კომპლექსში (მთავარი ეკლ.) არის უფრო ადრინდელი მხატვრობაც. რომელსაც სპეციალისტები IX და X—XI საუკუნეებს მიეკუთვნებენ⁴².

ბერთუბნის, უღაბნოს და საერთოდ გარეჯული სკოლის მხატვრობის დახასიათებისას გ. ჩუბინაშვილი აყენებს პრობლემას ამ სკოლის გარკვეულ მნიშვნელობის შესახებ ბიზანტიური, მუსლიმანური და დასავლეთ ევროპის ხელოვნების ისტორიაში.

მოვიტანოთ ზოგი კონკრეტული ფაქტი გარეჯის ისტორიის ამ პერიოდიდან. 1245 წლის შიომღვიმის მონასტრის შეწირულების სიგელს სხვა მოწმეთა შორის „ამტიცებს“, „სამნივე უღაბნონი გარეჯისანი“, რაც ადასტურებს ამ დროისათვის მათ მოქმედებას⁴³. ასევე, 1259 წლის რკონის მონასტრის შეწირულობის სიგელს ამტიცებს „გარეჯის სამივე უღაბნო“⁴⁴.

³⁹ Г. Н. Чубинашвили, *დს. ნაშ.*, 43—45, 84. გამოთქმულია მოსაზრება ვ. დოლიძის მიერ, რომელიც უღაბნოს ადგილის ეკლესიას (ჩვენამდე მოღწეულია უცვლელად) VIII—IX სსს აკუთვნებს (დავით-გარეჯის ერთი ზროთომოდერული ძეგლის დათარიღების საკითხისათვის, საქართველოს აკადემიის მოამბე, XI, № 9, 1950).

⁴⁰ შ. ამირანაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, 1961, 274—275.

⁴¹ Г. Н. Чубинашвили, *დს. ნაშ.* შ. 60, 61, 65, 71—72, 83, იხ. ვ. მელითაური, ბერთუბნის მონასტრის სამშენებლო-ზოომოდერული ძეგლი, საქართველოს მეცნ. აკადემიის მოამბე, XIX, № 1, 1950; ამირანაშვილი *დს. ნაშ.* 357. მეკლევარს გამოთქმული აქვს რამდენადმე განსხვავებული შეხედულება, მაგ. ბერთუბნის ეკლესიის მხატვრობას ის მიიჩნევს 1213—1222 წ-ში შესრულებულად, ამავე დროს ეკლესიისა და სატრაპეზოს მოხატველად თელის სხვადასხვა პირს.

⁴² გ. ჩუბინაშვილი, *დს. ნაშ.* შ. 80, XI ს. აბლოს, შ. ამირანაშვილი, *დს. ნაშ.* 196, მისივე, *История грузинской монументальной живописи*, 1957, 47—48, IX ს. და X ს. პირ. ნაშ., გ. ამირანაშვილი, დავით გარეჯის „უღაბნოს“ მთავარი ეკლესიის საეტიკორო წარწერა. *საბ. მეცნ. მოამბე*, 1962, № 3, 295—303, მოხატვა დამთავრდა 983 წელს.

⁴³ თ. გორდანიძე, *შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული საბუთები*, 57.

⁴⁴ ქრონიკები II, 142.

გარეკაში ამ დროისთვის უკვე რამდენიმე მონასტერი არსებობს: დავითის ლავრა, დოდო, იოანენათლისმცემელი. წამებული, ბერთუბანი, უდაბნო, და ვარაუდობენ ჩინიტურსაც. სამის დასახელება ხომ არ მოუთითებდა დანარჩენის გაუქმებას? და თუ ეს ასეა, რომელი არ მოქმედებს? ლ. მელიქსედბეგმა სპეციალურად შეისწავლა გარეჯის გრაფიკული ეპიგრაფიკა (20-ზე მეტი სომხური და რამდენიმე ქართული წარწერა), რომელთა შორის ყველაზე ადრინდელი არის 1274 წლისა, უგვიანესი XIX საუკუნის. წარწერათა ავტორები, როგორც მანაარსიდან ირკვევა, სალოცავად მისული, უმთავრესად სოქები, პიოგრიმები იყვნენ. წარწერები მოთავსებულია „უდაბნოში“ და ბერთუბანში, დანარჩენში სომხური ეპიგრაფიკის კვალი არ შეიმჩნევა. ამ მასალის საფუძველზე მართებულია დავასკვნათ, რომ სხენებული ობიექტები. წარწერათა შესრულების მომენტში (მაგ., უდაბნო—1274, 1302, 1332, 1351, 1352, 1467, 1682 წწ. და ბერთუბანი — 1314, 1682 წწ.), მოქმედი აღარ არიან. ლ. მელიქსედბეგი ასკვნის: „სომხურა წარწერები შეინარჩუნეს მხოლოდ ისეთებმა, რომლებიც წარწერების შესრულების მომენტში მოქმედ უდაბნოებად აღარ ითვლებოდნენ, რადგანაც ამა თუ იმ კატასტროფასთან დაკავშირებით ისინი XIII—XV საუკუნიდან მიტოვებული იყვნენ“⁴⁵. ასეთივე აზრს ავითარებს გ. ჩუბინაშვილიც, მისი შტკიცებით XIII ს დასასრულისათვის რამდენიმე მონასტერი: წამებული, ბერთუბანი, უდაბნო უკვე დაცარიელებულნი არიან.

ამგვარად, რაკი დადგენილია გარეჯის ზოგი დასახელებული მონასტრის გაუქმების ფაქტი XIII ს. ამდენად შესაძლებელია დავუშვათ ის მოსაზრება რომ 1245 და 1259 წლებში სამი მონასტრის მოხსენიება დანარჩენების გაუქმებაზე მიუთითებს. მაგრამ ეს მხოლოდ ვარაუდია, რადგან: ჯერ ერთი, ჩვენ არ ვიცით კონკრეტულად რა დროიდან აღარ მოქმედებდნენ ეს ობიექტები, (XIII ს. პირველი ნახევრიდან). მეორეც, დანარჩენების მოუხსენებლობა ამ შემთხვევაში შეიძლება არ იყო გაუქმებულობის ერთადერთი ნიშანი. საქმე ისაა, რომ გარეჯის სამონასტრო ცხოვრება თავისებურია თავისი ორგანიზაციული განვითარების თვალსაზრისით. აქ ბევრი ცალკე ჯგუფი შეიქმნა მთავარი მონასტრების განშტოებების სახით. ასეთ ვითარებაში სამის დასახელება ეგებ მხოლოდ ძირითად, წამყვან ობიექტებს გულისხმობდა. ასეა თუ ისე, ამ სამ უდაბნოში უნდა ვიგულისხმოთ: დავითი, დოდო და ნათლისმცემელი.

1265 წელს დიდი ბრძოლა იმართება ოქროს ურდოს (ჩრდილოეთის მოხლოეთს სახელმწიფოს) ყაენსა და ირანის ილხანთა (სამხრეთის მონღოლთა სახელმწიფოს) ყაენის ბერქას შორის. ბრძოლის ასპარეზი საქართველოს ტერიტორიაა. ბერქა ყაენი 300.000-იანი ლაშქრით დაუპირისპირდა მტკვრის ვაღმა დამანაკებულ აბაღა ყაენს: „ბერქამან მოაოხრა ქვეყანა შირვანისა, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორისპირი და მივიდა ლაშქარი ტფილისამდე და შრავალი სული ქრისტიანე მოსწყვიდეს, ხოლო ბერქაყაენი დადგამთათა

⁴⁵ ლ. მელიქსედბეგი, „გარეჯის მრავალშობის სომხური ეპიგრაფიკა და პიოგრიმური წარწერა... ენციკლის შობაზე, V—VI, 1940, 174. ბერთუბანის ადრე დაცარიელებასზე, მითითებს ეკლესიის კედელზე მლოცველ ვინმე ქერობინის 1314 წ. წარწერა. ამავე ქერობინის წარწერა გაუქმებია „უდაბნოში“ ეს წარწერები მელიქსედბეგს არ მოაქვს.

შინა გარეჯისათა“. აქ გარდაიცვალა ბერქა. ხოლო ლაშქარი უკან დაბრუნდა დარუბანდის კარით⁴⁶.

ბრძოლის ტერიტორიული სიახლოვე გარეჯის მონასტრებთან, და ის რომ ბერქა თავისი ლაშქრით უშუალოდ გარეჯაში დაბანაკებულა (ლაშქრის გამოკვების მიზნითაც), მოწმობს რომ მონასტრებმა და მისმა მიდამოებმა დიდი ნგრევა განიცადეს; ამ დროს მოისპო ახლო სდებარე ქ. რუსთავი, მოისპო მდ. იორის ნაპირებზე საგარეჯო სოფლები. ვახუშტი ბაგრატიონი კიდევ უფრო დაწვრილებით წერს: რუსთავი „გამოსვლასა ბერქა ყაენისასა მოჰკრდა და აწკა არს ოქერ“; „ხოლო მდინარის იორის კიდე იმერი და ამერი არს ფრიად ნაყოფიერი, ვინაიდგან აღმოვლენან და ირწყვიან ველნი... გარნი, იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოჰკრდა გამოსვლასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგ თემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც. შემდგომად დასხნეს ელნი ამით ადგილთა აწინდელთა მეპატრონეთა. ვითარც ბატონმან თეიმურაზ და ხანებმან“⁴⁷. ამგვარად, ვახუშტის დროსაც ეს მიდამოები მოშენებული არ ყოფილა.

აზნიშნულმა დიდმა ნგრევამ შეუშალა ხელი. უეჭველია. იმას რომ გარეჯის რამდენიმე მონასტერი — ბერთუბანი და წამებული, ველარ აღდგნენ. აღდგენა-განახლება მხოლოდ დროებით „უდაბნოს“ ხვდა წილად XII ს-ის მეორე ნახევარში. მეფე დიმიტრის ინიციატივით.

როგორც კედლის მხატვრობა და სხვა ნივთიერი საბუთები მიგვითითებენ. მეფე დიმიტრის (1271—1289 წწ.) საკმაოდ უზრუნვეია გარეჯაზე. დიმიტრი, როგორც კტიტორი. გამოხატულია უდაბნოს მონასტრის ეკლესიაში. თანამედროვე ისტორიკოსი („ქამთაღმწერელი“) შენიშნავს, რომ დიმიტრის დროს განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ეკლესია-მონასტრების კეთილდღეობას. გარეჯის მონასტრებისათვის საგადასახადო შეუვალობა მიუნიჭებიათ⁴⁸. ეს ღონისძიება, რასაკვირველია, ეკონომიურ მდგომარეობის გაუმჯობესებას, რადიკალურად შეუწყობდა ხელს. მით უფრო როცა ქვეყანამ. მონღოლების შემოსევის შედეგად, დიდი დაზარალება განიცადა.

გარეჯის მონასტერთა შორის, ამრიგად. ახლა უკვე მოქმედი იყვნენ მხოლოდ დავითის, დოდოს და უდაბნოს მონასტრები. უდაბნო ისევ გაუქმებული ჩანს XIV ს. დასაწყისიდან (გრაფიტული წარწ.).

XIV საუკუნისათვის მოგვეპოვება პირდაპირი წერილობითი ცნობა, რომელიც გვიდასტურებს გარეჯის მონასტრების მოქმედ მდგომარეობას. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით (შედგენილია გიორგი ბრწყინვალის დროს (1314—1346), გარეჯის უდაბნოებს მეფის სსაარგებლოდ გარკვეული სამსახური და ვალდებულება აყისრიათ, ძეგლში მოხსენებულია „გარეჯული ძღვენი“: გარეჯული ძღვენი კაპარი, კალამი... და უდაბნოთა საწელიწადისთაო არ მართებს. სანახავე ძღვენი, ლუღვი კეოტსაზედა დაცმული“⁴⁹. აქ სიტყვის „უდაბნოთა“ მრავლობით რიცხვში ხმარება უეჭველად იმის მაჩვენებელია, რომ ამ დროს მოქმედი რამდენიმე მონასტერი, ხოლო როგორც მომდევნო დროის სა-

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, II. ვამოც. ს. ყაუხჩიშვილის, 1959, 254.

⁴⁷ აღწერა საქართველოსა, ვამოც. თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის, 1941, 50, 89.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, 272.

⁴⁹ ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, კელმწიფის კარის გარიგება, 1920, 15.

ბუთები მოწმობენ, აქ უეჭველად ორი მონასტერი. დავითგარეჯა და დოდორ-
ქა (დოდო), იგულისხმება. შესაძლებელია მესამე, უღაბნოც იყოს ნავულისხმე-
ვი.

XIII.—XIV საუკუნეებში. განსაკუთრებით გიორგი ბრწყინვალის პერი-
ოდში. გარეჯა მძლავრ ორგანიზაციად გვევლინება. მას აქვს საგადასახადო შე-
უვალობა. სამეფოში იგი გარკვეულ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენს. „გა-
რესჯელი ძმანი“ ოფიციალურად მონაწილეობენ სამეფოს ღირდარბაზობაში.
მოიხსენებიან უმაღლეს საერო და საეკლესიო მესვეურთა რიგში¹⁰.

XIV საუკუნეში საქართველოში თემურლენგის მრავალგზის შემოსევების
შედეგად (1386--1403/4), ადგილი ჰქონდა უდიდეს ნგრევას. მეფე ალექსანდრე
I (1412—1443) დიდი სამუშაოები ჩაატარა ქვეყნის აღდგენისათვის, მან ამისა-
თვის სპეციალურად დროებითი საშენებლო გადასახადიც კი შემოიღო
(კომლზე 40 მალი) და სხვ. განსაკუთრებული ყურადღება, როგორც ცნობილია
ალექსანდრემ ეკლესიის აღდგენას მიაქცია. კერძოდ, მცხეთის საკათალიკოსოს
მოღონიერებას დიდადი სახსრები და ენერჯია მოანდომა.

გარეჯის მონასტრები ჭერ კიდევ ალექსანდრეს გამეფებამდე გაუქმებუ-
ლან, ამაზე პირდაპირ მიგვითითებს მცხეთის 1428 წლის სიგელი, სადაც მეფე
წერს: „ჩუენთა პაპათა და ნათესავთაგან გამართულნი უღაბნონი გარესჯისანი
უამთა ვითარებითა აგარიანთ კელთაგან მოშლილ იყო“¹¹. „აგარიანთა“ ქვეშ აქ
თემურლენგის ლაშქარი იგულისხმება. მხატვრობის გარეჯული სკოლაც ამ
დროს მოისპო საბოლოოდ.

ალექსანდრემ აღადგინა დავითისა და დოდოს გაუქმებული მონასტრები და
შესწირა მცხეთას, ხოლო მათი ეკონომიური მდგომარეობა საგადასახადო შეუ-
ვალობის ბოძებთა, მტკიცედ განსაზღვრა. 1424 წლის მცხეთის საბუთში ალექ-
სანდრე ამბობს: „შეესწირეთ გარესჯისა ო რ ნ ი ე ე უღაბნო და ს რ (სრულიად)
გარესჯისა სახლი... უნაკლულოდ“¹²... ამრიგად, 1424 წლიდან დავითისა და დო-
დოს მონასტრები მცხეთის საკათალიკოსო მონასტრებად იქცევიან. ამის გამო
ისინი უკვე სისტემატურად მცხეთის სამამულო საბუთებში არიან შეტანილნი.
გარეჯის გადაცემა მცხეთისადმი იყო მცხეთის ეკონომიურად გაძლიერების ღო-
ნისძიება, ხოლო დაუძლურებული გარეჯისათვის მტკიცე პატრონის მოპოვება.

ამ დროიდან მოყოლებული, ვიდრე XVI ს-ის დასასრულამდე; არსებული
დოკუმენტური მასალა უწყვეტი თანმიმდევრობით იყრის თავს, საიდანაც კარ-
გად ჩანს, რომ ეს ობიექტები ამ ხნის განმავლობაში მოქმედია და მათ რაიმე
ფიზიკური შევიწროება გარეშე მტრებისაგან არ განუცდიათ.

ადგილობრივი მატერიალური ნაშთების შესწავლის საფუძველზე თვლიან
რომ ამ პერიოდში მშენებლობაც მიმდინარეობდა. მაგალითად, აშენდა აღდგო-
ბის ერთნეფიანი ეკლესია და საყარაულო კოშკები¹³.

გარეჯის უღაბნობას, XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში, უშუალოდ და-
ატყდათ თავს შაჰაბასის მარბიელი ჭარის რისხვა. უბედურება იმდენად დიდი
იყო, რომ მონასტრებში ცხოვრება შეწყდა. მხოლოდ 1639 წელს კახეთის მეფემ

¹⁰ ექ. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარის გარიგება, 1920, 16.

¹¹ ქრ. II, 231.

¹² ქრ. II, 228, 244.

¹³ აშენდა ერთი კოშკი დავითის ლავრაში, რომელიც კარგად არის მოღწეული და ორი
კოშკი—დოდოს მონასტერში. დასახლებულ ამ ობიექტთა კოშკებს სამხედრო დანიშნულება
ჰქონდათ. მონასტერში არის მრავალი ფორმის სხვა კოშკებიც, მაგრამ ისინი გვიან დროს მი-
უტყვნებიან. ი. ნ. Чубинашвили, დ.ს. ნაშრ., 89—88.

თეიმურაზმა მოახერხა მათი აღდგენა. ყოველივე ეს აღწერილია ხსენებული მეფის „ყოველმნტიში; ამასთანავე, ამ ფაქტის ერთ-ერთი ეპიზოდის ფიქსირებულა ქათალიკოს ანტონ I მიერ სპეციალურად დაწერილ თხზულებაში.

თეიმურაზ I 1639 წელს გარეჯის სიგელში წერს: (თავი აკლია) „...ათორ-ნეტ უღაბნოთა და წმინდათა და სისხლისმსძელი და მტერი ქრისტიანთა შაჰაბაზ და სჰანა აგარიანთა კახეთსა ზედა და ალაოხრნეს მონასტერნი, უღაბნონი, სოფელნი და ქალაქნი და წარსტყვევნეს, რომელიმე ტყვე ყვეს და რომელიმე მ:ხვილითა აღასრულეს და გასრულდა წამება მრავალთა და შეეძინეს ქრისტესა... სოლო ჩვენ ლტოლვილი გარდავედით ლიხთ იმერეთს და დაგყავით წელნი ოც და ექვს. ხოლო მრავალ მოწყალემან ღმერთმან... კუალად გვანა შეფობასა და პატრონობასავე ჩუენსა ზედა და კუალად ქელ ვყავით აღშენებად უღაბნოთა თქუენთა. განვაგეთ და დავაყენეთ წინამძღუარად კაცი ღირსი... მარკოზ, ასრე რომ წინა უკანა საგარეჯოს გამოსაღები ნახევარი უღაბნოს მიიღებოდეს საზრდელად იქ მდგომთა მონაზონთათვის ვითარცა ხელმწიფეთ სიგელში სწერია და გაჩენილი არის იმ გუარად და ჩუენ გახსრულებით ვერ დავანებეთ ვერც ყმა, ვერცა საზრდო პური, ამისათვის რომე ჩუენი სახელმწიფო აოხრებული იყო უსჯულოთაგან; ზემო ვითარ ვთქუეთ, და იქ მდგომნი მონაზონიცა ცოტანი იყვნეს და არა ეხმარება სრულობით, რომელიცა იმათ არ ეხმარებოდათ, ჩვენ ვხარჯედით აწე იპირიარნოს ღთს, ძალმწენობამან თქვენმა, როდესცა აშენდეს ჩუენი სახელმწიფო და მანდ მდგომნი მონაზონნი განმრავლდნენ, როგორცა ამას წინათ ხელმწიფეთ პაპათა და მამათა სიგლითა გაურვიებთან ჩუენცა ისრე სრულობით ვავითაოთ და დავანებოთ... დაიწერა სიგელი ესე ქრონიკონსა ტჯზ⁵⁴.

როგორც ვხედავთ, მონასტრები აღუდგენიათ ძლიერ შემცირებული მასობით. მანამდე კი ისინი სრულიად გაუქმებულნი ყოფილან. სწორედ მოგვიანო ხანის საბუთებიც ამგვარადვე აღწერენ ვითარებას აღუდგენიათ დოდო და დავითი, ნათლისმცემელი კი „უშენი დარჩენილა“.

მეფე დავითი (იმაყულისხანი 1703-1722) პირდაპირ ლაპარაკობს: თეიმურაზი ამბობდაო „მაშინ ეამთა შლილობით უღაბნოში აღარავინ იდგა. ამისათვის საგარეჯოს გამოსაღებს ჩუენ ვიძისაუბრებდით თორემ თუ უღაბნოში შენობა არის ჩვენ იმის გამოსაღების დახარჯვა არ გვმართებს...“

1761 წელს საბა ნინოწმინდელი წერს: „ჩუენი ქვეყანა მრავალჯერ უცხო თესლთაგან აოხრებულა და ოდეს მცირე შაჰაბაზ კახეთი ააოხრა და ბატონი თეიმურაზ იმერეთს გარდავიდა, მას ეამს დავით გარეჯის მონასტრებიც სრულიად მოოხრდა. ინება მოწყალეებამან ღვთისამაჰ და მეფე თეიმურაზ რომ გაღმობრძანდა ისევე საქაროველოში და დუნყო მოოხრებულს კახეთს და მონასტრებს შენობა, მაშინ კარესჯის მონასტრებიც ზოგი რომელიმე მის დროში აშენდნენ და რომელიმე უშენი დარჩა. რაოდენივე ეამი გამოჰხანდა და ნათლისმცემლის შენება იწყესო“ (ე. ი. თეიმურაზის დროს ნათლისმცემელი არ აღდგენილა).

⁵⁴ საქართველოს ცენტრალური არქივი, ფ. 226, ს.ა., 1037; გამოცემულია ხაკულად, Аким, I, 17.

⁵⁵ ს.ა. არქივი, ფ. 226, ს.ა., 2289.

⁵⁶ ისტორიული საბუთები, V, 76.

ანტონ I, როგორც ვთქვით, აღწერილი აქვს შაჰბასის მეორეების თავდას-
ტვის ამბავი. ტრალედია დატრიალებული აღდგომა დღეს, როცა გარეჯის ბერ-
პონაზენობა, ჩვეულებისამებრ, „უდაბნოს“ მონასტრის „აღდგომის“ ეკლესია-
ში (რომელიც „წუერსა ზედა მის მთისასა არს“) სადღესასწაულოდ იყო თავ-
შეყრილი. სპარსელებს პირწინდათ ამოუხოციათ ყველა, შემდეგ გარეჯის სხვა
საფანეებსაც შესვეიან: „მაშინ უღმღვთოთა მათ აღმოკრნეს ყოველნი მონას-
ტურანი, რამეთუ მიშრახობენ მათგან მოობრებულთა მათ ათორმეტ მონასტ-
რად. რომელნიცა გარესჰქისასა უდაბნოსა შინა და კიდეთა მცირეთა ალაზნისა-
თა შენნი იყუნეს“⁵⁷. ანტონი განაგრძობს, — დახოცილთა გვამები შეკრიბეს და
ანავე ეკლესიაში დაალაგეს, ხოლო, გვიან, მეფე ალექსანდრემ (III) აუშენა მათ
„საწინახლის“ ფორმის სასაფლაოო⁵⁸.

XIX საუკუნის 40-იან წლებში მოგზაურ მურავიოვს ეს ამბავი, ადგილო-
ბრივი წინამძღვრის ნაამბობი, ჩაუწერია⁵⁹. ანტონთან შედარებით ამ ნაამბობში
შეიმჩნევა მხოლოდ ზოგი განსხვავება. ასე, მაგალითად, მურავიოვი აღნიშნავს
რომ აქ 6.000 ბერი დახოცეს, მონასტრის დამრბევად მას თვით შაჰბასი მიჩ-
ნია, ეკლესიის ამშენებლად — მეფე არჩილი და სხვ. საერთოდ მურავიოვის ტექს-
ტში გაზვიადება იგრძნობა.

წყაროებში არა გვაქვს კონკრეტული მითითება თუ რომელ წელს მოხდა
ხოხრება და რა დროიდან გაუქმდა გარეჯა, მაგრამ არ იქნება შეცდომა თუ
ანას დავეუკავშირებთ შაჰბასის მეორე შემოსევას ე. ი. 1616 — 1617 წლებს⁶⁰.
მეორე შემოსევა ცნობილია თავისი სიმკაცრით ქვეყნის უმაგალითო ფიზიკური
ნგრევით.

გარეჯის უდაბნოები 1639 წლისათვის უკვე აღდგენილია, მაგრამ როდის მოხ-
და ეს? საბუთში პირდაპირ ნათქვამია: როცა თეიმურაზი იმერეთიდან დაბრუნ-
და 26 წლის შემდეგ⁶¹ და კვლავ შეფობას შეუღდა (როგორც ვიცით თეიმურაზი
შაჰბასის შემოსვლის გამო იტლებული შეიქნა დას. საქართველოში გადასუ-
ლიყო). ამრიგად, გარეჯის მონასტრები აღდგენილია 1639 წელს და საბუთიც
მაშინვე გაუცია მეფეს⁶².

გაუქმებული სენიორიის მამულებს სხვა მომხმარებლები გამოსჩენია. ამ პე-
რიოდში გარეჯის კუთვნილი შემოსაეალი მთლიანად სამეფო კარს მიჰქონდა;

⁵⁷ საქართველოს სამოთხე, 578.

⁵⁸ ანტონის ნაშრომი — დღესა სამშაბათსა წმ. აღდგომისაჲსა, შესხმა და მოთხრობა ლეაწლ-
თა და ვნებათა წმინდათა ღირსთა მოწამეთა გარესასქისათა — წარმოადგენს ეკლესიაში წასაკითხ
წიგნს დახოცილ გარეჯელ ბერთა მოხსენების დღეს. ვამოსი მ. საბინინმა, საქართველოს სა-
მოთხე; ხელნაწერი მოიპოვება საქართველოს აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, ფ. A. 770.

⁵⁹ Грузия в Армении, I, 1848.

⁶⁰ საქართველოს ეკლესიამ ამ ტრალედის ვმირები წმინდანებად შერაცხა და დააწესა
მათი ხსენება აღდგომის სამშაბათ დღეს.

⁶¹ როგორც ირკვევა თეიმურაზს ამ 26 წლის განმავლობაში რამდენჯერმე მოუხდა აღ. სა-
ქართველოში დაბრუნება.

⁶² გ. ყორღანის მიერ გამოქვეყნებულ მასალებიდან ირკვევა რომ 1614 წლის ივნისისთ-
ვის და უფრო იდრე, თეიმურაზი ამერეთშია, საიდანაც ის იმერეთის მეფე გიორგისთან ერთად
ებრძვის შაჰბასის ლაშქარს. გ. ყორღანია, ქართული აბრეშუმის კულტურის განადგურების
ერთი ტდის შესახებ, ჟურნ. „ციციათა“, 1963, № 5.

ს. აქურას კახეთში ოხიყორჩის სახლი დაეპატრონა და ა. შ. (იხ. ქვემოთ). როგორც მოტანილი საბუთიდან ჩანს („ქელ ვყავით აღშენებდ უდაბნოთა“). დავითისა და დოდოს მონასტრები აღუდგენიათ ერთი საერთო წინამძღვრითა და მცირერიცხოვანი შტატით. შემეცირების შესაბამისად გარეჯას შეუმცირდა შემოსავალიც თუ ძველი წესის თანახმად გარეჯას თავიანთი მამულების შემოსავლის ნახევარი ნმარებებოდა (ნახევარი მცხეთაში მიდიოდა, როგორც სამცხეთო მონასტრების ქონება), ამიერიდან მეფემ მას ეს ნახევარიც შეუმცირა: „ჩუენ განსრულებით ვერ დავანებეთ... ამისათვის რომე ჩუენი სასელმწიფო აობრებული იყო უსჭულოთაგან... და იქ მდგომი მონაზონიცა ცოტანი იყვნეს“. ამ ზომას მიმართა მეფემ როგორც დროებითს, შემდეგში კი პირობისამებრ; „მონაზონთა გაპრაელების“ შემთხვევაში. ძველი მდგომარეობა უნდა აღდგენილიყო.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ცხოვრება გარეჯაში ისევ შეწყვეტილა. მჭერად განმარტებლად არჩილ მეფე (1664—1675) გვევლინება. არჩილი მიუთითებს: „მოგახსენეთ... უდაბნოს დავით გარესჯის მონასტერს და ნათლისმცემლის მონასტერს ესრე და ამა პირსა ზედან რომე ეამთა ვითარებისაგან თქუენი მონასტერი მოშლილი იყო და მონაზონნი აღარ ზიდგა“¹⁰.

1672 წელს არჩილმა დავითსა და იოანენათლისმცემელს საერთო შტატა, წინამძღვარი. ყოველწლიური სარჩო-ულუფა დაუდგინა (ფულისა და სურსათსანოვანის სახით), განუხალა ძველად შეწირული სოფლები: „ვიგულეთ რამცა დროსა და ეამსა გაეწყობოდა გავარიგეთ და მწირელები და წინამძღვარი და მონაზუნები უჩინეთ და დავადგინეთ, რაც გვინდებოდა ყოველივე სარჩო გაუკეთეთ ყნის წლის და დავანებეთ სადაც საგარეჯოს მონასტრის ყმა დარწმობილიყო ხელმოხსნით და გათავისუფლებით“¹¹. შემონახულია აქ მოხსენებულ არჩილ მეფის „სარჩოს“ წიგნი¹².

არჩილ მეფეს დავითისა და ნათლისმცემლობათვის, მათი გაერთიანების გამო. მამულები საერთო სარგებლობაში განუწყესებია. საერთოდ, ორი მონასტრის შეერთება (იგულისხმება მხოლოდ სამეურნეო-ორგანიზაციული გაერთიანება), კარგად მოწმობს თუ როგორ დაკნინებულ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ ისინი ამ პერიოდში. ცხადია, მეფის ეს ღონისძიება, დროებითი და იძულებითი, გამოწვეული იყო არსებული მდგომარეობით. არჩილი იქვე წერს: დავითგარეჯის „მოოხრებულნი“ სოფელი ეპტი და ნათლისმცემელის რამდენიმე კომლი უჯარმასა და ხაშშზე, ორივე, „წინამძღვრისათვის მიგვიბარებია ამ წესითა და წიგნითა, ამას წინადაც მეფეთაგან როდესაც ქვეყანა შენადყოფილა მონასტრების ყმაცა ცალკე ყოფილა და წინამძღვარიც ცალკე ჯდომილა, ახლა ვითარცა ყმაც ცოტა დარჩომოდათ და მონასტრებიც დაკნინებულ იყო კავაერთეთ და ორე წინამძღვარს მივაბარეთ, ასრე რომე არაერთი გაუკაცრიელდეს. მონაზუნების დგომა, წარვა, ლოცვა არც ერთგან მოიშალოს და ჩემს უკან ბატონები იქნების თუ ისევ ცალცალკე გაურიგებენ საქმეს“¹³... არჩილ მეფის მიერ გარეჯის აღდგენის ეს ამბავი მოხსენებულია 1690 წლის საბუთში, სადაც უმაღლესი საეკლესიო კრებული აღნიშნავს: „ეამთა ვითარებისაგან მოოხრებულნი იყო და შენობა აღარ იყო. ბრძანებითა... შანაოზის.. ძემან... არჩილ კვალად შენობა ჩაადლო, მღვდელ-

¹⁰ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 2060.

¹¹ იქვე.

¹² ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 61.

¹³ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 2060.

მონაზონები და წინამძღვარი დაუდგინა, წლით: წლად გამოსაზრდელ საზარდო-
განუჩინა, პირველები გარიგებებს უპირებდა აღარ დას-
ცალდა, კიდევ შენობა არ მოიშალა, ის წმინდანი ლეღელმონაზონი კო-
ითიგან განვიდეს.⁷⁷

ღავითგარეჯის წინამძღვარი ონოფრე მაკუტაძე 1712 წლის სიგელში გად-
მოსცემს ამ თავგადასავალს (როგორც მის წინადროინდელ ამბავს). ამათან და-
ნატებითი ცნობებიც მოაქვს: „ამას წინანდელი უღაბნონი და მონასტერი ეამთ-
ვითარებისაგან და ქვეყნის შლილობისაგან აოხრებულ იყო. როსცა რომ
სახეთს შვეიდობა და შენობა ჩავარდნილიყო მეფის არჩილის დროს
ორნი კარგნი მღვდელმონაზონნი დამდგარიყვნენ პავლე და ნიკოლოზ კარგნი
და პატრიოსანნი, არცაღა არჩილ მეფეს დასცალებოდა და ის მღვდელმონაზონნიც
მიცვალებულ იყვნენ, მაგდენი მონასტრის შემატების საქმე არა დასცალებო-
დათრა. იმთ მიცვალების უკან ჩვენც ზედ მოვეცურებით მონასტერსა“⁷⁸.

მოტანილი მასალებიდან ირკვევა, რომ არჩილ მეფის დროს გარეჯის აღდ-
გენა ვერ მოხერხებულა იმ მასშტაბით, როგორც ეს განზრახული ჰქონიათ. „პირ-
ველები გარიგებებს უპირებდა და აღარ დასცალდა“; მაშასადამე სურდა
პირველი სილიადე დაებრუნებიათ გარეჯისათვის. მაგრამ ფაქტორად ამ მიზანს
ოდნავადაც ვერ დაახლოებიან. თანამედროვენი იმიტაც გამოთქვამდნენ ქაყო-
ფილებს რომ „შენობა არ მოიშალა“ და მოაღწია მან ახალ განახლებამდე. ონო-
ფრე მაკუტაძის დრომდე; მონასტერში შვეიდობა სუფევდაო. ხოლო არჩი-
ლის დროინდელი მონაზვნები თავის დღით დაიხსენესო

გარეჯაში დასული ეპიგრაფიკული მასალა მოწმობს. რომ არჩილ მეფეს თა-
ვის მეუღლით მონასტერი დაუთვალაიერებია. არჩილი ყოფილა „უღაბნოს“ მი-
ტრევებულ მონასტერშიც. აქ. მთავარი ეკლესიის მონაშენნი, კედლებზე არის მი-
წერაილი: „ქღო აღდგარქელე მეფე არჩილ“. სპეციალისტების აზრით, არჩილ
მეფეს მიეკუთვნება აქ ზოგი ნაგებობა. ასე. მაგალითად „უღაბნოში“ 40 სე-
ვასტიელ წამებულთა სახელობის მცირე ეკლესიას არჩილმა მოუშენა სათავსო-
პლოცელებისათვის. ამავე პერიოდიდან შემონახული გვაქვს კედლის წარწერა
ღავითგარეჯის ერთ-ერთი გამოქვაბულიდან, საიდანაც ჩანს, რომ 1673 წელს
აქ რამდენიმე დღე დაუყვია (დიდმარხვა) ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს ნიკოლოზ
ანდრონიკაშვილს.⁷⁹

რადიკალური გარდატეხა გარეჯის აღმავალ ცხოვრებაში XVII-ის და-
სასრულიდან იწყება. მეფე ნაზარალიხანი-ერეკლე I (ქართლში 1688—1703 წწ.)
და მცხეთის კათალიკოსი ფართო გეგმებს საბავენ. მათ მონასტრის წინამძღ-
ვრად გამოუნასათ ენერგიული. საქმის მცოლნე და მდიდარი პიროვნება ონო-
ფრე მაკუტაძე, რომელიც დაუნეშნავთ 1690 წელს⁸⁰. მეფე ერეკლესა და მან
შვილს მეფე იმამყულიხანს: მონასტრის განკარგულებაში დიდძალი მამულები
გადაუციათ, დაუწესებიათ საშეფო კარიდან განზრდილი რაოდენობის ულუფა-

⁷⁷ თ. ეორდანი, ქართლ-სახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთე-
ბი, 1903, 9. გარეჯის აღდგენის ეს ამბავი (ნათლისმცემლის შესახებ) არჩილის მოხსენიებლად
აღწერილი აქვს მეფე დავითს 1714 წ. იქვე, 72.

⁷⁸ იქვე, 69. ნათლისმცემლის პირველმოღვაწეთა ენობანი იხ. ქვემოთ.

⁷⁹ გ. ხუბინაშვილი, დასახ. შრ., 96, თ. ბარნაველი, დას. შრ., 47—48.

⁸⁰ თ. ეორდანი, დას. ნაშრ., 9—10 ონოფრე (ონისოფორე) ერისკაცობაში ოთარი, მთა
იყო ბოლნისის ეპისკოპოსის „ბოგნელი მაქსიმე“ მაკუტაძესი. პ. კარბელაშვილის აზრით ისინი
გურიიდან გამოაყენენ ლევან ბატონიშვილის მეუღლეს ვერციელის ას. თეთას. ოთარს სვერია
„სამწევისის შესთვლიობა“ (თ. ეორდანი, 8, 68, 70; კარბელაშვილი, იერარქია საქ. ეკლესიისა).

სარჩოც და სხვ⁷¹. ონოფრე თანმიმდევრულად შეუდგა გარეჯის აღდგენას. ონოფრემ (1690-1736) შეძლო მრავალ ყველ დაკარგულ მამულებზე უფლებები აღდგენა. ასევე ბევრი ახალიც შეიძინა. მისი თაოსნობით შეიქმნა ფართო ბიბლიოთეკა. გაჩაღდა მწიგნობრული სამწერლო საქმიანობა და სხვ. აღსანიშნავია ონოფრეს მიერ მთელი რიგი მშენებლობათა ჩატარებაც. ონოფრეს აუჯია, როგორც თვითონ წერს: „საყდარი იოვანე მახარებლისა და კვალად პალატები და სხვანი კვეთილნი კლდის სახლები, გალავახი, კოშკები და საყდრის კანკელი“, ს. თვალზე—პეტრეპავლეს ეკლესია⁷². ყველა ეს ნაგებობა დღესაც შემონახულია და მეტყველებს ცხოვრების წინსვლაზე ამ პერიოდში.

ონოფრეს მიერ აგებულ კოშკებიან გალავანს აქვს მთავარი გამაგრებული კარიბჭე, რომელიც გაფორმებულია და ასომთავრული წარწერა აქვს (1695 წ.)⁷³.

ბერთუბნის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე შემონახულია მშენებლობაზე მომუშავე მუშების ამონაკაწრი მინაწერი, სადაც აღნიშნულია, რომ ონოფრეს წინამძღვრობაში დავითგარეჯის გალავნის სამშენებლო სამუშაოები ექვს წელიწადს მიმდინარეობდა⁷⁴. ონოფრემ სამუშაოები ჩაატარა გარეჯის სხვა ადგილებშიც. დოდოს მონასტერში ამ დროისად თვლიან პატარა ზომის ჭვრის ფორმის ცენტრალურ გუმბათოვან მღვიმე-ეკლესიას, რომელსაც აქვს გვიანდელი კანკელი. ასევე, XVIII საუკუნის დასაწყისში აშენებულად ითვლება: ორითახი დავითგარეჯაში, ერთი ოთახი ნათლისმცემელში და სატრაპეზოები დოდოსა და ნათლისმცემელში.

ონოფრემ გააფართოვა დავითის მონასტერში იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია, რომელიც მისი მინაშენი სატრაპეზოთურთ ჭერ კიდევ XII საუკუნეში აყო აშენებული. ახლა დასავლეთ მხარეზე, კლდის სიღრმისაკენ მიემატა ამ ეკლესიას დიდი დარბაზი, აგრეთვე სამხრეთის მხრიდან ახალი სატრაპეზო მცირე ზომისა. ჩამოთვლილი ახალი მშენებლობანი: პალატები, სახლები, სატრაპეზოები, გაფართოებული ეკლესიები, გალავანი და სხვ. მოწმობენ შტატის სიმრავლეს გარეჯაში.

ონოფრე მაკუტაძის წინამძღვრობის დასაწყისში დავითგარეჯას ლეკები ღასხმინან: „...მათი ნაღვაწიცა და ამ გუჯრის უწინდელი ჩუენი ნაღვაწიცა უსჯულონი ლეკნი და გვესხნენ თავსა და მონასტრისს კრებულნიც და ხოცეს და მონასტრისს საქმარნი ჭურჭელნი და საეკლესიო იარაღი ყველა წარსტყუენეს, იავარყუეს და მოაოხრეს. ამა ზემოთი წერილი. რომელსაც მოგვითხრობს და მოგახსენებს. მასუკანდელი ნამუშავენი და ნაღვაწი არის“⁷⁵. გარეჯის ცხოვრება, აღებულ პერიოდში იმას გვიჩვენებს, რომ ლეკების ამ შემოსევას, მიუხედავად დიდი ზარალისა, ვერ გამოუწვევია მონასტრის მოშლა. როგორც საბუთშია მითითებული, ამას მოჰყვა ონოფრეს

⁷¹ დაწერილებით ამაზე ქვემოთ.

⁷² თ. ეო რ დ ა ნ ი ა. დს. ნაშრ., 47 და სხვ.

⁷³ ტექსტი ფსალმუნდან. გაზ. „ივერია“, 1896, № 116: Г. Н. Чубинашвили დს. ნაშრ., 99, თ. ბარნაველი, დს. ნაშრ. 47. გალავანს აქვს მეორე კარიბჭეც.

⁷⁴ წარწერა წყობილებულია ს. კაიამბის მიერ. მოიქვს ჩ. ჩუბინაშვილს. დს. ნაშრ., 100; თ. ბარნაველი, დს. ნაშრ. 46.

⁷⁵ თ. ეო რ დ ა ნ ი ა. დს. შრ., 69. ონოფრეს ნაშრომ-ნაღვაწის გუჯარი 1712 წ.

ქიერ ჩატარებული კრანდიოზული სამუშაოები. რომელთა შესახებ უკვე ზემოთ ვკვირდნა ლაპარაკი.

ლეთა ამ თავდასხმას იხსენიებს მეფე ერეკლე I (ნაზარალიხანი) თავის ორ საბუთში. 1692 წელს წერს: „მას ეამსა ოდეს მოიწიენენ უღთონი ლეკნი საფლავსა და მონასტერსა წმინდასა დავითისასა და წმინდანი მღვდელ მონაზონნი და კრებულნი მოსრეს და ყოველნი სახმარნი და ქურკელნი და სიგელნი მონასტრისანი ევარ ყვეს, ძველთაგან მამაპათაგან დადებული სიგელები... ლეკთაგან წარხდენოდა“⁷⁶...

იგივეა ნათქვამი 1696 წლის სიგელში: „ლეკნი დაეხსნეს ამ წმიდის დავითის მონასტერს და ბერებიც დახოცეს და წიგნებიც წაუხდენით“⁷⁷. დახოცვის ამბავი აღწერილი აქვს ერთ-ერთ თანამედროვეს: „ხუთნი დაკლეს ლახვრითა ვითარცა ცხოვარი მხეცთა ბოროტთა, რომელთაზე უგმირეს მუცელთა, რომელთაზე გაკუეეთეს ყოველნი და რომელთაზე უხეთქნეს თავსა და აღასრულნეს. ამისთვის რომე კარნი არა ჰქონდეს დახშულნი, მისთვის შემოეპარნეს მხეცნი ბოროტნი ოდეს დახოცეს წმინდანი ესე და აღივსო სისხლითა მათითა სახლნი და საყდარნი... დაძარცვეს, წმინდანი მრავალნი გუემულნი გუამინი და ხატნი და წიგნნი და კანდელნი და სანთელნი და შესამოსელნი მღვდელთანი რომელნიმე წარიხუნეს და რომელნიმე შთაყარეს ჭათა და ლაკუათა და რომელნიმე მოსრნეს უწყალოდ“... ამ მომენტში, განაგრძობს ავტორი, წინამძღვარი ონოფრე მონასტერში არ იმყოფებოდა: „წარვიდა წინამძღვარი ონოფრე საქმისა რისთვისმე და შეავედრა მონასტერი შიოს... მგვიდეს დაწყეული ლეკნი“. ავტორი ანახელებს აგრეთვე ზოგი დახოცილის სახელს: ხუცესმონაზონი შიო. დავითი, გაბრიელი, პავლე. დახოცილები ონოფრეს დაუმარხავს დავითის საფლავის სამხრეთით და დაუწყებია მათი სახსენებელი ივნისის I-ს“⁷⁸.

როდის მოხდა ლეკების თავდასხმა?

ზემომოტანილი საბუთებიდან. რომლებიც ამ თავდასხმას იხსენიებენ, ყველაზე ძველი 1692 წლის მკათათვის 3-ის საბუთია. მაშასადამე, ეს უნდა იყოს terminus post quem non. ამას გარდა საგულისხმოა წყაროთა ის მითითებაც, რომ თავდასხმას ადგილი ჰქონია ონოფრეს წინამძღვრობაში. ონოფრემ, როგორც ვიცით, წინამძღვრობა დაიწყო 1690 წლის მარტში. მაშასადამე, 1690-1692 წლებში მომხდარა ხსენებული ფაქტი. მაგრამ 1692 წლის საბუთი ხომ არ გულისხმობს მანამდე მომხდარ სხვა რომელიმე თავდასხმას? ვფიქრობთ, არა. ჯერ ერთი, წყაროებში პირდაპირ მითითებულია, რომ ეს ამბავი მომხდარა ონოფრეს წინამძღვრობაში, რაც 1690 წელზე ადრე არ შეიძლება ყოფილიყო. მეორე, 1690 წლის მარტის საბუთში, სადაც ონოფრეს წინამძღვრად დადგენაზეა ლაპარაკი, როგორც ვიცით, საგანგებოდაა დახასიათებული გარეჯის წინა მდგომარეობა (შედარებით შორეული დროიდან, ვიდრე ონოფრეს დანიშნამდე, ე. ი. 1690 წ-მდე). აქ კი ნახსენებია მხოლოდ არჩილ მეფემდე მომხდარი მოვრე-

⁷⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები სოციალურ ისტორიიდან. I. 1940, 372-373.

⁷⁷ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 86. ACTA, I, 25.

⁷⁸ „ცხრობაჲდა შესხმა ახლად მოწამელ გამოჩენილისა შიოსი და ხუთთა მონაზონთა რნი დაკლუნეს დავითგარეჯის ლეთა უღთთა. თქმული (ნიკ(ოლ)ოზ მალაშკელისაგან, მეფობაჲსა ერეკლესასა და კათალიკოზობაჲსა ესსა“. ხელ. ინსტ. ფ. A. 1367, ob. ქართული ხელნაწერთა აღწერილობა, IV. 1954; გამოც. მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე.

ბა. შემდეგ. არჩილის მიერ „შენობის ჩაგდება“ და იმ დროინდელი მონაზვნებ-
ის „თავის დლით“ მოღწევა (ონოფრემდე). ამგვარად ამ საბუთში ისეთი ხასია-
თის ამბები ფიქსირებული, რომ შეუძლებელია ლეკების თავდასხმაც არ ასა-
ხულოყო თუ მას აღზე ექნებოდა ადგილი. ზემომოტანილ ლიტერატურულ წყა-
როს (-ცხორება... შიოსი...) ქრონოლოგიურ ჩვენებებს თუ მივიღებთ სარწმუნ-
ოდ (უნდა მივიღოთ სარწმუნოდ. რადგან ავტორი ამბის თანამედროვეა), მა-
შინ მიღებული ქრონოლოგიური საზღვრები, 1690—1692 წლები, შეიძლება კი-
დეგ უფრო დავიწროვდეს. ამ წყაროში ნათქვამია: როცა იოანე კათალიკოსმა
და მეფე ერეკლემ ლეკების მონასტერზე თავდასხმის ამბავი გაიგეს, გაუკვირ-
დათ, აქამდე როგორ მოაღწიეს ლეკებმაო და სხვ. მაშასადამე, დასახელებული
პირები ფაქტის მომსწრენი ყოფილან. ამგვარად, ყველა ქრონოლოგიათა შე-
ფარდებით—ერეკლე (1688—1703 წწ.), კათალიკოსი იოანე (1688—1691 და
1696—1700 წწ.), ონოფრე მაკუტაძე (წინამძღვრობის დასაწყისი 1690 წ. t. a.
q. n.); ფაქტის პირველი ფიქსაცია 1692 წ. (t. p. q. n.)—მივიღებთ მხოლოდ
ერთადერთ დროს: 1690-1691 წლებს შორის პერიოდს.

ამგვარად, მიღებულ ორ ქრონოლოგიურ საზღვარს შორის (1690—1692 წწ.)
კარგად თავსდება ვიწრო თარიღი 1690—1691 წწ. ეს ის პერიოდი, როცა თავს
იყრის ერეკლეს. იოანესა და ონოფრეს ზეობა. მაშასადამე, ის დავგვრჩენია და
ეისკვნათ. რომ ლეკები დავითგარეჯას თავს დასხმიან 1690—1691 წლებში⁷⁸.

შესაძლებელია, როგორც ამას გ. ჩუბინაშვილიც ფიქრობს. წინამძღვარ
ონოფრეს ლექთა ამდროინდელმა თავდასხმამ მისცა სტიმული მონასტრისათ-
ვის კალაენის შემოერთება. კალაენის მშენებლობა გაგრძელებულა სულ 6 წე-
ლოწადს (მინაწერი ბერთუბნის ეკლესიის კედელზე), ხოლო ერთ-ერთი მისც
კარიბჭე დამთავრებულია 1695 წელს (წარწერა კარიბჭეზე).

მაკუტაძის წინამძღვრობაში გარეჯის წინსვლას მოწმობს დოდოსა და ნათ-
ლისმცემლის ცალკე, დამოუკიდებელ ობიექტებად, გამოყოფა. დოდოს წინამ-
ძღვარი უკვე ჩანს 1704 წლიდან⁷⁹, ნათლისმცემლისა კი 1702 წლიდან⁸⁰. შტა-
ტის გამრავლებასთან დაკავშირებით ამ ორ მონასტერშიც, როგორც ვთქვით,
აშენდა ახალი სატრაპეზოები.

დოდოს მონასტრის აღდგენისათვის დიდი შრომა გაუწევია ნინოწმინდელ
ეპისკოპოსს იოსებ ვაჩნაძეს რომელსაც ჯერ თავისთან შუფარებია აქ მისული
პატრიარქის მოღვაწენი (მარკოზი, ზაქარია), დახმარებია მათ, გამოუყვია მათთვის
ნინოწმინდის საეკლესიო ფონდიდან ადგილმამულ: და სხვ. ყველაფერი ეს თავ-
ბოყრილად აუწერია თვითონ ნინოწმინდელს 1709 (1710) წლის საბუთში:
„ასწყვარტეს ქვეყანა. დააქციეს მონასტრები და უდაბნოცა ესე გარეჯისანი მას
შინა აობრდეს და მრავალი ეამ და მრავალ წელ დაშთა უმკვიდროთ კაცთაგან
და აღარავინ იყო ბერთაგან ვიდრე ყოფად ჩვენამდე... თქვენ საღვთონი და

⁷⁸ ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში მოხსენებულია გადაწერი „შიო მღვდელმონაზონი“,
რომელსაც ონოფრე მაკუტაძის დაკვეთით 1699 წელს დავითგარეჯაში გადაწერია „შტატფრა-
სი სვეტიცხოველისა, წა ნინოს ცა...“ Ф. Жордания, Описание рукописей № 160, 431.
ზემომოტანილ მსჯელობათა საფუძველზე ნათელი უნდა იყოს, რომ აქ მოხსენებული შიო და
ლევების მიერ მოკლული შიო ერთდღივე პიროვნება არ არის. გადაწერი შიო 1699 წელს
(ოცხალა. საყურადღებოა, რომ შიოს მიერ გადაწერილი ეს წიგნი მოხსენებული აქვს ონო-
ფრეს 1712 წლის სიგელში სხვა თაერს ნაღვან წიგნთა შორის (თ. ეორდანია, ქართლ-კახეთის
მონასტრების... 58).

⁷⁹ თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ო. ა. დას. შრ. 19; დასახელებულია ზაქარია წინამძღვარი.

⁸⁰ ს. კ. ა. კ. ა. ბ. ე. მ. ბ. ი. V, 5.

სულეირნი კაცნი... წინამძღვარი მარკოზ, ზაქარია და სხვანი ძმანი... გამოხვედით სოფლით და შენებად იწყეთ მონასტრისა შავის ყოვლად წმიდასა... ეამთა მრავალთა იმყოფებოდით ჩვენთანა და ძნიად შესაბედელი იყო ადგილი ეგე მტერთავან... ადვილად წარემართენით ადგილსა შავას და იწყეთ მცირედ-მცირედ მუშაობად და ჩუენ თანაშემწე გექმენ... და სხვ.^{მ.} იოსებ ვაჩნაძე თავის ზეობის დასაწყისით ათარილებს დოდოს განახლებას: „ალარავინ იყო ბერთაჲან ვიდრე ყოფად ჩვენამდე“. მაშასადამე დოდოს პირველი განახლება დაწყებულა, როცა იოსებს ნინოწმინდელია მიუღია, ეს კი გულისხმობს დაახლოებით 1690—1702 წლებს შორის პერიოდს. სამეფო კარის განსაკუთრებულ ყურადღებას დოდოსადმი ისიც მოწმობს, რომ ერეკლე ბატონიშვილს ინდოეთიდან დაბრუნებისას პირადად დაუთვალეიერებია მონასტერი^{მ.}

დავით იმამყულიხანის 1714 წლის საბუთში მოთხრობილია ნათლისმცემლის თავდაპირველი აღდგენის და შემდგომი 80-იანი წლების ვითარება „...სიგელი მოგართვით დავით გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერს ამა პირსა ზედა. რამეთუ თქვენი უღაბნო მოოჭრებული იყო ეამთა ვითარებისაგან და სხვით სხვად ცვალებადის დროსაგან. აღარაფერი შენობა აღარ ყოფილყო რა საყდრის მეტი და ისიც მოშლილი და დაქცეული. წმინდანი მღვდელმონაზონი და მღვდარიყვენ, დიდი შრომა და გულმოდგინება დაედვათ, რაც ძალედვათ გაეახლათ მონასტერი და შენობა ჩაეგდოთ და მეფეს ბატონს მამა ჩვენს ერეკლეს ქართლი და კახეთი რომ ეპყრა. თანაშემწე ჰქმნოდით“ (აქ არჩილ მეფე განკებ არ არის ნახსენები).

ამგვარად, მეფე ერეკლეს „თანაშემწეობა“ გაუწევია მოახალშენეთათვის. საბუთის მომდევნო ნაწილში მოთხრობილია მეფე დავითის ღვაწლი. ნათლისმცემლისათვის მას ძველი დაკარგული „შაბულები შეუკრებია“ და ერთი ნასოფლარიც უბოძებია^{მ.} პირველი დიდი „შემწეობა“ ნათლისმცემლისათვის სამებელ ეპისკოპოსსაც აღმოუჩენია, რასაც შედეგად მოჰყოლია ნათლისმცემლის გადასვლა სამებლის სამწყსოში (იხ. ქვემოთ). ცნობილია ამ ზოგიერთი პირველ მოახალშენეთა ვინაობა, ესენი იყვნენ: ზარიტონი (შემდგომი პირველი წინამძღვარი). ორბელიშვილები სენიონ და ბესარიონ. „პირველ ისინი მოსულარიყვენ ნათლისმცემელს და ეშენებინათ“,—კაცოთხულობთ 1707 წელს გადაწერილ ხელნაწერის ანდერძში.—მათთან ერთად მოსულან შილა და ონოფრე ჩივაძე^{მ.}

ოსმალების, ყიზილბაშების და ლეკების გაძლევებულმა თარეშმა გარეჯის არსებობა მინიმუმამდე მიიყვანა. ერთ-ერთი თვითმხილველი ასე აღწერს ნათლისმცემლის მდგომარეობას: „ქკსა ოა. ამა ქრონიკონსა (1713 წ.—ბ. ლ.) ქართლ-ჰა და კახეთმა ოჭრებაჲ დაიწყო. უღაბნოც სუსტდებოდა. ხან ოსმალოს ეკირა. ხან ყიზილბაშს... ამ წიგნის წერასა ავიყარენით მონასტრიდამ. დია, ლეკთ შიში შეიქნა და ჩვენ(ი) ქვეყანაში და ნამეტანად კახეთში“. როგორც შემდგომი თხრობა მიუთითებს, ნათლისმცემლის „ნახევარი“ შემადგენლობა ამის გამო აქ-

^{მ.} თ. გორდანიძე, დას. ნაშრ., 28.

^{მ.} იქვე, 95—96.

^{მ.} იქვე, 72, დაახლოებით ისეთი შინაარსის საბუთი მეფე დავით იმამყულიხანს გაუცია : 710 წელსაც. იქვე, 37;

^{მ.} ხელ. ობ. ფ. A, № 624, აღდგენის ასეთსავე ცნობებს იძლევა საბა 1761 წ. (ისტ. საბ., V, 77.) და 1767 წ. საბუთებში (ხელნ. ინსტ. ფ. H, 2110).

ურობას ვასცლია, ნაწილი ქართლს წასულა რკონისა და ყივწვისის სავანებში. აწილი თბილისში დასადგურებულა ნათლიმცემლის „სასახლეში“ ან შეუის კარზე. ამ ცნობის ავტორი თბილისში ვახიზნულა. დაახლოებით 24 წლის შემდეგ (1737 წ.) ის. ნათლიმცემელში დაბრუნებული, წერს: „მოვიწიე აქავე მოსასტერსა. მას ეამის საქმე, ნამეტანად საქართველოსა საქმე და ჩვენი მონასტერი, ვარყენილიყო“¹⁶.

ამგეარად, ირკვევა რომ 1713—1737 წლებში ნათლიმცემელი მოქმედია. მაგრამ იმდენად გაძნელებულია იქ მკვიდრთა უშიშარი ყოფნა და მატერიალური მომარაგება, რომ საჭირო გახდა შტატის განახლება¹⁷.

გარეჯის შესახებ საინტერესო ცნობებს იძლევა ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი: 1740-იან წლებში მოქმედია გარეჯის ხუთი ობიექტი. „ნათლისმცემელს ზის არხიმანდრიტი, ჩიჩხიტურს ზის წინამძღვარი, დავითგარეჯას არხიმანდრიტი. ბერთუბნს წინამძღვარი. არამედ ყოფილან მონასტერნი მრავალნი ვიდრე მწარე-წყლამდე, და მოწესითა სავსენი, ხოლო აწ არს ხუთი მოწესითა მყოფი. მონასტერი დოდო... უზის წინამძღვარი“¹⁸.

ვახუშტის ამ აღწერას სავსებით ეთანხმება სხვა მასალებიც¹⁹. ბერთუბან-გარეჯის ოთხ მოქმედ მონასტერთა შორის მოხსენებულია ჭერ კლდე 1702 წელს²⁰.

ერთი პირდაპირი ცნობის მიხედვით. 1707 წელს ბერთუბანი უკვე დაცარიელებულია. ხელნაწერის ანდერძში. რომელიც ეკუთვნის ცნობილ გარეჯელ მწიგნობარ-გადამწერს გაბრიელ საგინაშვილს, მოთხრობილია ბერთუბნის დაწვრილებითი ვითარება: ოთხი ძმათაგანი ნათლიმცემლიდან ბერთუბანს გადასულან იქ დასამკვიდრებლად, „ოხერ იყო არაჲინ იღვაო“ გვამცნობს გაბრიელი მისულემა იქ სამი თვე (აპრილ, მაისი, ივნისი) დაუყვიათ. ამ ხნის განმავლობაში გაბრიელს „კონდაკი“ გადაუწერია. მისულეები, როგორც ვთქვით. იქ აპირებდნენ დარჩენას. მაგრამ ნათლიმცემლის წინამძღვარს და კათალიკოსს ნება არ დაურთავთ. ისინი ისევ უკან მობრუნებულან²¹. როგორც ჩანს, ბერთუბნის უმო-

¹⁶ ცნობის ავტორია გარეჯელი მწიგნობარი იოსებ არაგვის ერისმთავის შვილი, რომელსაც ეს თეგვალსავალი ხელნაწერის ანდერძში იქვს მოთხრობილი (ჩელ ინსტ. ფ. A, № 100, 301—302); როგორც ტექსტი გვიჩვენებს, ნათლიმცემელი მას დაუბრუნებია 1713 წელს, ხოლო უკან დაბრუნებულა 1737 წ. (მესარიონ კათალიკოსის ვარდაცვალების დროს).

¹⁷ მონასტრის ამ პერიოდის მდგომარეობას კარგად ახასიათებს ანდერძის ასეთი ჩანაწერი: „სულ იქმნა... ეამსა მას, ოდეს რადენიმე ძმანი განუწმორნეს მონასტერსა ამისაგან შიშითა ლკისაგან და წარვიდეს ხიზნად ქართლს და მე დავრი მონასტერსა ამის შინა სხუთთა ძმათა. უფალო შემწე გუშეაე დაშოიმილთ ამით მონათა შენთა მიხებთთა ნათლისმცემლისათა; განსრულდა... კელითა ფდ ცოდვილისა განსადედე მრავალ შემთხვეულისა თეთი თუსა ამის წერამს. აწ მონაზონ ქმნილს ეფთვიმესითა... განსრულდა შა გარეჯის ნათლიმცემლისათა“... (ფ. Жордания, Опнс., № 111).

¹⁸ ვახუშტი, დს. ნაშ., 50, 90.

¹⁹ ციტირებული თხულება ვახუშტისა, როგორც ცნობილია, შედგენილია 1742—1743 წლებში; გ. ჩუბინაშვილს შესაძლებლად მიაჩნია დოდოს მთავარი ცკელისის კანკელი წინამძღვარ სიმონის (1751—1760 წწ) დროის ნაყთებად ჩათვალოს იგივე სტილის კანკელები ნათლიმცემელში და დავითის მცირე ეკლესიაში აშენდა 1782 წელს ბატონიშვილის ვიოარგის შეკეთით. Г. Н. Чубинишвили, დს. ნაშ., 107, 117.

²⁰ თ. ვარდანი, დს. ნაშ., 13.

²¹ „მე ულისმან და ყოველთა მონაზონთა უნარჩევანს და უცოდვილსმან მონამ უფლისამან საგინაშვილმან მღვდელ მონაზონმან გაბრიელ დიას ვიქმენ და ვივლე და აღწერე წმინდა ესე კონდაკი დავით გარეჯის ბერთუბანს ტამარსა წმინდისა დმართისშობელისისა.

ქვემოთაში ფიზიკური მდგომარეობა იმდენად არ ყოფილა ბელის შემწვლი, ქ. ასე თუ ისე, დგომა მაინც შესაძლებელი იყო⁸². სხვადასხვა მიზეზთა შორის, ჩვენი აზრით, ქონებრივი ხელმოკლეობა უნდა ყოფილიყო მთავარი დაბრკოლება. ერთობა, მისი აღდგენა (ან აღდგენის განზრახვა) ამის გამო მყარი ვერ გახდა. შეგვიძლია გადავხედოთ ვთქვათ, რომ ბერთუბნი 1716 წლისათვის უკვე მოქმედია. ამას მოწმობს 1716 წლის საბუთი, რომელიც ბერთუბნისათვის ქაშულის შეწირვას ეხება⁸³. ასევე, ბერთუბნის მოქმედებას ამ პერიოდში ადასტურებს ვახუშტის ერთი მინიშნებაც. ქართლის მეფის იესეს ზეობაში ვახუშტის დასახელებული ჰყავს „იოანე სააკაძე გარესჯის ბერთუბნის შამა“. ამავე პიროვნებას — „შამა იოანე მანგლელს“ — ასახელებს საბა ტუსიშვილი თავის ანდერძში⁸⁴. 1768 წლის ცნობით ბერთუბანი უკვე გაუქმებულია და ხიზონდელისათვის არის მიბარებული⁸⁵.

აქვე მოკლედ შევეხებით ამ პერიოდის ლიტერატურულ ცხოვრებას გარეჯში. აღმავალი ეთიარება ამ მხრივ აგრეთვე მოწმობდა გარეჯის საერთო დაწინაურებას.

ხანგრძლივმა ფიზიკურმა დაკნინებამ ერთიანად ჩაკლა კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობა გარეჯში. შემთხვევითი არაა, რომ გვიანი საუკუნეებიდან არცერთი ლიტერატურული ძეგლი ამ ცენტრიდან არ მოგვეპოვება⁸⁶. შემობრუნება ერთბაშად იწყება XVII საუკუნის დასასრულიდან, რაც ემთხვევა ონოფრე მაკუტაბის წინამძღვრობის პერიოდს. აქ დიდი ენერგიით მიმდინარეობს ხელნაწერთა გადაწერა, გამრავლება. გაფორმება და ახალი თხზულებე-

დავათ სპი მთე არილი, მისი და მთაბადავე. ოხერი იყო, არცნ იდგა მსუროდი იქ მკვიდრობდა იძულებით წარედით ოთხნი მონაზონნი ნათისმცემლის მონასტრიდამ. იმ მონასტრში ბევრნი იყვნენ, ჩვენ არ(ა)ს დაეკლდებოდით, იმათ საზიანით არა წაესულვართ. ვაგვიწერა წინამძღვარი, ვაგვიწყობდა კათალიკოზი დომენტი ძე ზაგრატიონისა, აღარ დაგვაყენეს. იკავსათლიმცემლის მონასტრში მოვედით, კარგათ შეგვიწყნარეს წინამძღვარმა ხარიტონ და ქემან ორბელის შვილან სვიმონ და ბესარიონ. პირველ ისინი მოსულიყვნენ ნათლიმცემლის და ემ(ე)ნებინათ. უკაროს სახლში ეწერდი. ქარმან და სიცხემ არა შამა(სუნა). ღვთის გულისათვის გვიდღრებით ნუ მწყეით ავით წერისათვის. მეფობაასა მძლისა და უძლეველისა მეფის პატრონის ვატანგისასა პრაუდელსა არიან წელნი ცხოვრებისა მთისი (მთისანი). კკესი ტყე“ (1707 წ.). ტექსტთ მოგვაქვს ქარაგმების გახსნილ და ასსევენი ნიშნების დასმით. ხელ. ინტ. პ. A. № 624, ხელნაწერის შრიფტზე მივითითათ იქ. ლოლაშვილი.

⁸² კ. მელითაურის დადასტურებული აქვს ბერთუბანში დაზიანებული კედლების („წინამძღვრის და მის მეზობელ სენაქში“) აღდგენის ცდა, რომელიც დუმიოვარებად მიღწევე შეუწყვეტიათ. ამ საქმიანობის მოთავედ მკვლევარს გაბ. საგანმშვილო მიანნა, მაგრამ წერლობითი წყაროები ამას მხარს არ უჭერენ (იხ. კ. მელითაური, დას. შრ., 115).

⁸³ საქართველოს არქივი, ფ. 230, დავთრი, I, მეფე დავით-იშაყულასან შეუწირავს ბერთუბნისათვის სამეფო ფონიდან მამული „ჩითუხა ხევი და სამეფო ნაზრევი თავისის საზ. ხეროთი“.

⁸⁴ ვახუშტი წერს: მეფე იესე ამხილეს: „კათალიკოზ-ეპისკოპოსთა და უბეტეს იოანე სააკაძემ გარეჯის ბერთუბნის შამიან კაცმან ღირსმან“ საქართველოს ცხოვრება, გამოც. ზ. კვიციანიძის, 121. ბევრ მეფობდა ქართლს 1714—1716 და 1724—1727 წწ. ს. ბარნაელო, საბა ტუსიშვილის ანდერძისებრნი ლუწინი“. 1774 წ. ქართული ბელოვება, 1950, № 3, 232.

⁸⁵ საქ. არქივი, ფ. 230, დავთ. I: Д. Пурцеладзе, А. Грузинские церковные рукописи, 1861, 30. (საბუთის რუსულში შინაარსი ფურცლადეს დათარიღებული აქვს 1767 წლით).

⁸⁶ ვფიქრობთ აღრიხედლა ნამუშევრები ხშირმა ფიზიკურმა განადგურებამ მოსპო.

ბის შექმნა. გარეჯელ მოღვაწეთა შორის ფართოდ არიან ცნობილნი: ონოფრე მაჭუტაძე, სულხან-საბა ორბელიანი, ბესარიონ ორბელიშვილი. იოახე ენისეელთ მოურავის ძე და სხვ⁹⁷.

გარეჯაში შექმნილი თხზულებათა თემატიკური შინაარსი აშკარად მოწმობს აქაურ მოღვაწეთა ერთ გარკვეულ ტენდენციას, რაც XVIII საუკუნის მთელს პირველ ნახევარში აქტიურად არის შენარჩუნებული. გარეჯელები დიდი გავლენითა და ფართო მასშტაბით ეწაფებიან საეკლესიო-პატრიოტული წიგნების შეთხზვა-გადაწერას; ლიტერატურულ-დოგმატიკურ ლიტერატურასაც, რაც საეკლესიო დისციპლინისა და ზოგად ქრისტიანულ რელიგიის განმტკიცებას ემსახურება, აგრეთვე სათანადო ყურადღებით ეკიდებიან, როგორც აუცილებელ ეროვნულ მოთხოვნისა იმ დროისათვის.

ერთი სიტყვით. მთელი ლიტერატურული მუშაობა აქ ერთ მიზანს, ქართული ქრისტიანობისა და ეროვნულობის განმტკიცებას ემსახურება. გარეჯის ბიბლიოგრაფიიდან საყურადღებოა ბესარიონ ორბელიშვილის (ნათლიმცემელი) ჰაგიოგრაფია (ბესარიონმა ხელახლა დაწერა ძველი ეროვნული მოღვაწეების ცხოვრებანი: რაედენის, ისე წილქნელის, არჩილ მეფის. ბიძინა, შალვა და ელიზბარის. ლუარსაბ მეფის)⁹⁸; ცნობილია აგრეთვე მისი ნაწარმოები „გრდემლი“ ქართული მართლმადიდებლობის დაცვის მიზნით დაწერილი; განსაკუთრებით საყურადღებოა სულხან-საბა ორბელიანის მიერ გარეჯაში (ნათლიმცემელი) შესრულებული თხზულებანი: „სამოთხის კარი“ (დაიწერა 1701—1713 წწ.) და „სწავლანი“ (დაიწერა 1698—1710 წწ.)⁹⁹, სადაც ავტორი ქრისტიანობის განმტკიცების მიზანს ორგანიზულად უკავშირებს საქართველოს პოლიტიკურ-ეროვნული ცხოვრების დაცვისათვის ბრძოლას. „სწავლანის“ პოლიტიკურ-პატრიოტული სარჩული კარგად არის გამოვლენილი ჩვენი ლიტერატურისმცოდნეების მიერ (გ. ლეონიძე და ი. ლოლაშვილი); გამოირჩევა გრიგოლის (დოდო) ორიენტირებული ნაშრომი ქეთევან დედოფლის წამება (დაიწერა 1703—1713 წწ.)¹⁰⁰; ქართული ძეგლების შეკრებასა და ხელშეორედ გადაწერას აქ ერთი მიზნით აწარმოებენ: „რომელ უამთა დავიწყებისაგან მოფარულ იყო ცხოვრებაჲნი და ღვაწლნი მათნი, რომელნიცა ჩვენ ქართველთა წმინდანი გამობრწყინებულ იყვნენ“—ო¹⁰¹.

⁹⁷ უახლოეს სამეცნიერო ლიტერატურაში დაწერილებითაა შესწავლილი გარეჯის ლიტერატურული ცენტრი; აღნუსხულია გარეჯელი ლიტერატორები და იქ დაწერილი ძეგლები (ლ. მეზაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კვრები, I, 1962); მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ცალკეული გარეჯელი მოღვაწენი, სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ (გ. ლეონიძე, ძიებანი, I, 1949, მისივე, შესავალი წერილი გამოცემაზე „სიბრძნე სიტყვისა“, 1928); ი. ლოლაშვილი, სულხან-საბა ორბელიანის ლიტერატურული მოღვაწეობიდან (1698—1713 წწ.), 1959; გაბრიელ მცირის შემოკრული თხრობანი, კრებულში: ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, I, 1962; მისივე შესავალი წერილი გამოცემაზე „სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, III, 1963; მ. ქავთარია, ბესარიონ ორბელიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა, ხელ. ინსტ. მოამბე, I, 1959 და სხვ.

⁹⁸ ლ. მეზაბდე, დს. ნაშრ., 302.

⁹⁹ იქვე, 361; სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი III (შესავალი წერილი ი. ლოლაშვილის, 5, 14).

¹⁰⁰ ლ. მეზაბდე, დს. შრ., 309—310. ტ. რუხაძე, ახლად აღმოჩენილი, ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა, ლიტ. ძიებ. V, 1949.

¹⁰¹ ანდერძი 1713 წელს გადაწერილი ჰაგიოგრაფიული კრებულისა, ხელნ. ინსტ. ფ. A, 14 130. ტექსტი ციტირებული მაქვს ლ. მეზაბდეს დს. ნაშრ.—დან, 305.

ამრიგად, უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ მებრძოლთა შორის გარე-
ჯაც თავისი ლიტერატურული მუშაობით აქტიურად მონაწილეობდა. გარე-
ჯაცში შექმნილი ნაწარმოებები ხელს უწყობდა იმ შედეგების განელებას, რაც
უცხოელთა ბატონობით გამოწვეული, ქართული ორგანიზმის თანდათან გა-
ღიჯვარებაში იხატებოდა.

XVIII საუკუნის შუა წლებიდან (თეიმურაზისა და ერეკლეს მეფობა) ქვე-
ყანას ხელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაცია დაუდგა. სახელმწიფო შეუდგა
შერყეული ეროვნული ინსტიტუტების აღდგენა-განმტკიცებას. ამ საქმის იდეო-
ლოგიური საფუძვლის მომზადებაში, უძველესია. გარკვეული წვლილი გარეჯა-
ში ჩატარებულმა მუშაობამაც შეიტანა.

დოკუმენტური წყაროები გვიჩვენებენ, რომ დოდო ხშირი ლეკიანობის
მსხვერპლი გამხდარა, ის საბოლოოდ დაცარიელებული დაუითვარეწისათვის
შეუერთებიათ. როდის და რა პირობებში მოხდა ეს?

1778 წელს ნინოწმინდელი საბას წერს: „...მოგეცით... დავითგარეჯის მო-
ნასტრის წინამძღვარს მამას გერმანეს... ესრეთ რომელ დოდოს მონასტერ-
ი... აღოქრდა და უმკვიდრო იქნა, და წინამძღვარი მისი სვი-
მეონ და კრებულნიცა მისნი მისითა სამკაულითა და მამულითა და ყმითა და
ვითგარეჯის მონასტერში შეხუჭდით. ზენონის შემდგომად
ნათლისმცემლის მონასტრისა წინამძღვრობა სვიმეონს მიეცა, და მონილობა
იმან, რათა დოდოს მონასტრის სამკაული, მამული და ყმა თან შეეცანა ნათლის-
მცემლის მონასტერში, ესე ჩუენ წინამძღვრობად აღვიჩინდა და არა შეეცა-
ნათ... და დავითგარეჯის მონასტრს მივაბარეთო, განაგრძობს ნინოწმინდე-
ლი¹⁰².

როგორც ვხედავთ, ხსენებულ საბუთში მითითებული არ არის დოდოს
„აოხრება და უმკვდროდ ქმნა“ რომელი მტრის შედეგი იყო, მაგრამ წინაპერიო-
დის მასალები აშკარად მიუთითებენ. რომ აქ საქმე ლეკიანობას ეხება. ერთი
გვიანი ხანის (1830 წ.) ხელნაწერის მინაწერში ვკითხულობთ: „წმინდის დოდოს
ქართველის საფლავის ლავრა დაიცალა უღმრთოთა ლეკთაგან წელსა ჩინე“-ს
(1755 წ.)¹⁰³, ვერ ვიტყვით ეს მინაწერი ხელნაწერის გადაწერის მომენტშია შე-
ტანილი (ამ ხელნაწერის ყველა ანდერძ-მინაწერი გადაწერის თანამედროვეა),
თუ იგი ძველი დედნიდანვე მომდინარეობს. მაგრამ, ასეა თუ ისე, ამ ცნობას
რამდენადმე ეხმარება სხვა ჩვენებაც. 1755 წელს დოდოელ მკვიდრს ასეთი
რამ ჩაუწერია: „ქ. უმგ ამა ქორონიკონს თვესა სექტემბერსა ჯ, დღესა ორშა-
ბათსა, მე ყოვლად უღირსი ხუცეს მონაზონი გერმანე დავიპერ ძლიერად ლეკ-
თაგან¹⁰⁴“.

გვაქვს 1761 წლის ნათლისმცემლის საბუთი, სადაც ლაპარაკია საერთოდ
ლეკების მძივნეარებაზე ამ პერიოდში, ლეკებისაგან ნათლისმცემლის შევიწროე-
ბაზე. ეტყობა ეს უბედურება დოდოსათვისაც საზიარო იყო: „...მრავალმთისა
გარესჯისა უდაბნოსა მონასტერსა შინა შენსა შეყენებულნი მამანი შეიწრებულ
(იქმნეს) უამთა ამათ. ვინათგან მტერნი ქრისტესნი უღმრთონი ლეკნი

¹⁰² თ. ქორდანია, დას. ნაშრ., 122.

¹⁰³ ხელ. აღწ. IV, 12, ფ. A № 1044.

¹⁰⁴ Ф. Жордания, Опнс., № 174.

პრეზიდენტი ერთ ქრისტიანთა და ალაოკრეს ყოველი ესე საქართველო და უმეტესად (ნათლიმცემლის მამულე...)"¹⁰⁸.

ლევების თარეშმა დოდო თანდათანობით დააუძლურა (ეგებ კიდევ ახლო თავდასხმაც მოხდა) მისი არსებობა ბოლოს სრული გაუქმებით დამთავრდა, იგი დავითგარეჯას შეუერთეს. მაგრამ, როგორც ზემოთ ვთქვით, ჩვენ უნდა გავარკვიოთ როდის და როგორ მოხდა ეს. ციტირებული 1778 წლის საბუთიდან საინტერესო ამბავი ირკვევა. რომელიც ეხმარება აღწერილ ამბებს. მტრისაგან შევიწროებული დოდოს წინამძღვარი სვიმონი მისი შტატით, საეკლესიო ნივთებით, მამულებითა და ყმით დავითგარეჯაში გადასულა საცხოვრებლად, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ სვიმონი ნათლიმცემლის წინამძღვრად გადაუყვანიათ იქაური წინამძღვრის ზენონის ადგილზე. ამასთან დაკავშირებით დოდოს ქონება დავითგარეჯის წინამძღვრისათვის გადაუციათ. ამრიგად, ფაქტია რომ წინამძღვრის დავითგარეჯაში ვადმოსელებით დოდო დაიკალა, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა მის გაუქმებას. ეს იყო მხოლოდ რეზიდენციის გამოცვლა. სვიმონი აქ, დავითგარეჯაში, თვითონ განაგებს დოდოს მამულებსა და შტატს¹⁰⁹. მაგრამ იმ ღროიდან როცა სვიმონი ნათლიმცემელში გადაიყვანეს, დოდოს ქონება, როგორც „უმკვიდრო“, საერთო წესის თანახმად, ნინოწმინდელმა (ეპარხოსმა) წაიღო, რომელმაც „მამინევი დავითგარეჯის წინამძღვარს მიაბარა“¹¹⁰.

ჩვენს ხელთ არის საბა ნინოწმინდელის 1760 წლის საბუთი, რომელიც მას სპეციალურად დაუწერია სვიმონის ნათლიმცემელში დანიშვნისა და დოდოს ქონების დავით გარეჯისათვის გადაცემის გამო. ხსენებული საბუთი საყურადღებოა რამდენადაც იგი დოკუმენტურად ადასტურებს საბას 1778 წლის მონათხრობს და გვირკვევს დოდოს: „ქეს აქეთ ჩლა. ქ. მეფის ირაკლის ბრძანებით ჩვენ ნინოწმინდელმა საბამ წარვიყვანე ნათლისმცემლის მონასტერში დოდოს წინამძღვარი სვიმონ, მას ეამსა დავით გარეჯის წინამძღვარი დავითიც ჩვენთან იმყოფებოდა, მივედით და ნათლისმცემლის მონასტრის წინამძღვრად განვაყვანეთ ღირსი მამა სვიმონ, რაც დოდოს მონასტერსა ჰქონდა... მივბარე დავით გარეჯას მონასტერშიდ მე ნინოწმინდელმა საბამ ნუსხით“ (ჩამოთვლილია)¹¹¹. ამგვარად, 1760 წლიდან მდგომარეობა შეიცვალა იმ მხრივ, რომ დოდოს ახლა აღარც რეზიდენცია აქვს თავისი, აღარც საკუთარი წინამძღვარი ყავს და მისი მამულების პატრონიც სხვაა—დავითგარეჯა (რამდენიმე ხნით ნინოწმინდელი). ეს კი ნიშნავდა მის სრულ გაუქმებას. რამდენადაც ეს ფაქტი სვიმონის გადა-

¹⁰⁸ თ. ე. ო. დ. ა. ნ. ი., კართლ-კახეთის. 110.

¹⁰⁹ ამას მოწმობს, რომ სვიმონმა, დავითგარეჯაში მყოფმა, „მოინდომა... დოდოს მონასტრის სამკურთხეველი, ჰპოვებდა და ყმა თან შეეტანა ნათლიმცემელში“. ვ. ი. თუ ის ამ ქონების განმგე არ იქნებოდა (სხვაზე რომ ყოფილიყო გადაცემული) ვერ დააპირებდა ამის გაკეთებას.

¹¹⁰ იქვე, 123; ნინოწმინდელი შემდეგში ცდილა თვითონ დაესაკუთრებინა დოდოს ქონება. დოდოს აღდგენის მიზეზით, როგორც ვთქვით, მას დავითისათვის გამოურამგვეა პირველად გადაცემული ქონება, მაგრამ გტყობა ახლა აღარ აპირებდა უკან დაბრუნებას, დავითგარეჯის წინამძღვარს ჩივრით აღადგინა დოდოს მონასტრისათვის (ჩივრისათვის მისულა). აღნიშნული 1778 წლის საბუთი ვიცემულია სწორად იმასთან დაკავშირებით. რომ ნინოწმინდელი ხელახლა უბრუნებს დავითგარეჯას დოდოს ქონებას. მოგვეპოვება 1779 წლით დათარიღებული მიწვევით „საბას მამულე“ დავითგარეჯისათვის დოდოს ქონების დაბრუნების გამო. ა. ხახანავილი, გურგენი, 102—104. საბა ტუსიშვილი ანდერძის დამატებაში 1778 წლისათვის ვადმოგვცემს დავითისათვის დოდოს ქონების გადაცემის ამბავს, მაგრამ უკან გამოართმების ფაქტს არ ახსენებს, აქვარა მაღავეს (ანდერძი, 223—334).

¹¹¹ ხელ. აღწ. IV, 12, ფ. A № 1044.

ყვანას (ნათლისმცემლის წინამძღვრად) უკავშირდება, შეიძლება დოდოს გაუქმება მას დავეუკავშიროთ.

სვიმონი ნათლისმცემლის მოქმედ წინამძღვრად 1761 წლის ივნისში იხსენიება პირველად¹⁰⁹. ჩვენ გვაქვს 1759 წლის 19 სექტემბრის საბუთი, რომელიც ეხება დოდოსათვის მამულის შეწირვას¹¹⁰. თუმცა შეწირულობის ეს ფაქტი ამ შემთხვევაში ვერ გვირკვევს თუ სად არის ამ დროს დოდოელთა რეზიდენცია (იგი არ ვამოჩივებავს დავითგარეჯანს), მაგრამ ეს იმის უტყუარი დადასტურებაა რომ 1759 წლისათვის დოდო გაუქმებული არ არის (გაუქმებულ მონასტერს მამულს არაეინ შეწირავდა). ამრიგად, დოდო გაუქმდა და დავითგარეჯანს შეუერთდა ზუსტად 1760 წელს. თუ ყოველივეს შევაჯამებთ მივიღებთ შემდეგ დასკვნას: ლეკების ხშირმა თავდასხმებმა გამოიწვია დოდოს დაუძღვრებლობა, რომელსაც ნოჰყვა ჭერ მისი დატოვება და შემდეგ სულ გაუქმება. არსებული მასალებიდან საფუძველზე თუ ჩავთვლით, რომ იგი დატოვებულ იქნა 1755 წელს (რასაც მაინცდამაინც მტკიცე საყრდენი არ აქვს), მაშინ ამ დატოვებას ეპიზოდური მნიშვნელობა უნდა მივაკუთვნოთ. დოდოს საბოლოო დატოვება და გაუქმება მოხდა 1760 წელს.

იგივე ნინოწმინდელის საბუთი გვამცნობს, რომ ყოფილა ცდა აღედგინათ დოდო დამოუკიდებელ მონასტრად, მაგრამ ვერ განუხორციელებიათ: „მონასტრისა მის აღშენება ავის დროსაგან და ნისის უმაღლესობის მეფის მოუტყულობისაგან არ იქმნა და ჩვენც მივხვდეთ, რომ შეუძლებლად მსჩანდა აღშენება მისი აძღროს-ისა“. ცდას ადგილი ჰქონდა 1768—1778 წლებში. ჩვენ არ ვიცით რაში გამოიხატა ის, გარდა იმისა რომ ნინოწმინდელს დოდოს მამული მცირე ხნით გამოუტანია დავითგარეჯიდან. „აღშენებად ნებებად ფიქრით მცირედს ხანს ისევე ჩამოგართვით“¹¹¹. ამრიგად, დოდო, დღიდან გაუქმებისა, ე. ი. 1760 წლიდან, აღარ აღდგენილა, მან არსებობა შეწყვიტა. 1793 წელს ის კვლავ ასეთ მდგომარეობაშია¹¹².

1801 წელს ანტონ II კათალიკოსი კახეთის „თორმეტ საარჩაზანდორიტო“ მონასტერთა შორის, როგორც მოქმედს, მხოლოდ ორს, დავითგარეჯას და ნათლისმცემელს, ასახელებს, დანარჩენები გაუქმებულნი არიანო¹¹³. XIX საუკუნის მოგზაური-აღმწერლები: ტარასი არსიმანდრიტი (1842, 1864), ა. შურაველი (1848), მღვდელმონაზონი კალისტრატე (1884, 1897), პ. კარბელანგილი (1886, 1893, 1895), ეპისკოპოსი კირიონი (1901) და სხვ., დოდოს მონასტერს თავიანთ დროისათვის გაუქმებულად იხსენიებენ.

¹⁰⁹ თ. გორდანიძე, დას. შპ. 104.

¹¹⁰ იქვე, 106.

¹¹¹ იქვე, 123.

¹¹² მართლაც რომ ეს გამოტანა 1768—1778 წლებში მომხდარა, ამას მოწმობს ერცულე მეფის 1768 წლის საბუთიც, სადაც მეფე ნინოწმინდელს აბარებს გაუქმებულ დოდოსა და ბერთუნის კონებას (ე. ი. შერაძე). საბუთი მეფის სანქციას წარმოადგენს, აღნიშნული „ჩამორთმევის“ თაობაზე მ. Пурцелაძე, დას. ნაშრ. 30; საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.

¹¹³ „ღმერთმან თქვენს მოხუცებულს წინამძღვარს თეოდოსისს, თუ დოდო აშენდებოდა ჩვენ მზოდ ვართ წავიდეთ თუ არა და ვიქნებით, გვედრებთ დოდოს მამულებს ნუ წართმევთ დავითგარეჯას“, ხელნ. ინსტ. Sd. რეესტრი; ა. ხახანავილი, გეოგრაფიკი, 46;

¹¹⁴ Акты, I, 530—531.

ლექთა მძინვარებას ამ პერიოდში, როგორც ვთქვით, იოანენათლისმცემელიც დიდად შეუვიწროებია (იხ. ზემოთ 1761 წ. საბუთი.) საჭირო გამხდარა სამეფო კარის საგანგებო ერთდროული ზომები მისი ღიზიკურ-ეკონომიური მდგომარეობის აღდგენისათვის. ამ მიზნით ნათლისმცემელი სამების ეპარქიიდან გადაუყვანიათ ეკონომიურად ძლიერ ნინოწმინდის ეპარქიაში (1760 წ.), დაუნიშნაეთ დამატებითი ულუფა-შემოსავალი. შეუწირავთ მუღმეფ ან დროებით სარგებლობაში ახალი ყმა-მამული (1760 წ.). ეფთვიმეს წინამძღვრობიდან (1774 წ.) იწყება ამ სავანის ერთგვარი დაწისაურება¹¹⁵. ნიშანდობლივია რომ ამ ღონისძიებათა გამტარებლები საგანგებოდ მიუთითებენ ლეკიანობის მიზეზსაც: „ამის მიზეზისაგან რომ დიად ავის დროს და ლეკის ოსრების აგან დიად საქმე გასჭირებოდათ თქვენს მონასტერს და მის შინა მდგომთა კრებულთა“ (1764 წ.)¹¹⁶ ან „ვიდრე... ტყვევასა და ოსრებას“ გამო „...სანამდი თქვენ დაჭირებაში ხართ ეს რე აღგისრულონ მუღამ“¹¹⁷. სამეფო კარის ამასთანავე ვალდებულებად უყარიათ თავისი ძალენით მონასტერშივე ადგილზე მიეტანა მათი ყოველგვარი შემოსავალი (როგორც ნაბოძები იხე საკუთარი); „ჩატანა უნდა დავიდვათ ამდენსა ჩვენ პურისა კოდისა აბოცდაათსა წელიწადში თავიანთ ნაშოვნი და ჩვენი მოცენული... ღვინისა... ესეც ჩვენ უნდა ჩაუტანოთ ჩვენი მიცემული და თავიანთ ნაშოვნი“; მეფესა და ნინოწმინდელს უცისრიათ საჭირო ყარაულებას მიცემც მონასტრის დასაცავად¹¹⁸. აღნიშნული ორი უკანასკნელი ღონისძიება სრულიად უკომენტაროდ გვაძინობს ნათლისმცემელისა და, საერთოდ, გარეჯის უღაბნოების ფიზიკურ მდგომარეობას ამ პერიოდში. მითარგმე ლეკებს ვამაკუთრებით უაღვიღდებოდათ გარეჯის უღაბნოების ძარცვა მათი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო (ირაკლავ ველი და დაუსახლებელი გარემო).

1772 წელს დავითგარეჯა ლეკებს დაუბრებიათ. ეს მიმხდარა უჩვეულო ჰირობებში. შინაური დალატის მიზეზით. დავით ბატონიშვილა წერს: „ჩემსა კვალად საკვირველი წემთხვევა ეამსა ამას. რომელ ბირებთა ეშმაკისათა ცახივლტო დავითგარეჯის მონასტროდ ნონსონი დაყუდებული (სოლო ესე იყო იმერეთაგანი) ლექთა შინა. მოუბღვა ლეკთა და, ვინათგან ცინის კარნი იყებენ დასშული. ზღნ ვერა შესრულმან აღმოიყვანნა ლეკნი წინ ნიკოლოზის ეკლესიის სვრელის დაფარულის გზით და წარსტყვევენეს წაიხე მონასტერი“¹¹⁹. ლექთა თავდასხმის ეს ამბავი მოთხრობილია სავა ლიტერატურულ წყაროშიც. გარეჯელი ბერის. ონოფრე ქარუმიძის ცნობრება (დაწერილია თანამედროვის მიერ¹²⁰) გვამცნობს: ონოფრე ქარუმიძე დავითგარეჯაში მოსულა 1771 წელს, ლეკებს მონასტერი აუკლიათ, ქარუმიძე და სავა რამდენიმე ბერი ტყვიოდ წაუყვანიათ. ისინი ტყვეობიდან გათავისუფლებულან და ისეც მონასტერში დაბრუნებულან. ყოველივე ეს მოხდა, ამბობს ავტორი, გერმანენ არხიმანდრიტობის დარსო. გერმანე. როგორც ვიცით, ზეობს 1781 წლამდე, მაშასადამე აღწერილი ამბავი 1771—1781 წლებს შორის თავადება. ვინაიდან სხვა მეორე ლეკობა მონასტერში ამ პერიოდისათვის ცნობილი არაა, უეჭველია, აქ იგივე 1772 წლის ამბავი იგულისხმება, რომელიც დავით ბატონიშვილს აქვს ჩაწერილი.

¹¹⁵ უფრო ვრცლად იხ. იქვე სათანადო თავებში.

¹¹⁶ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 726.

¹¹⁷ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 745.

¹¹⁸ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 734, 745.

¹¹⁹ ახალი ისტორია, გამოც. თ. ლომოურის, 1941, 14.

¹²⁰ ხელნაწ., ინსტ. ფ. Ad, № 436.

საყურადღებოა მეფე ერეკლეს 1773 წლის დეკემბრის წერილი დავითგარეჯის არხიმანდრიტ გერმანესადმი, საიდანაც ჩანს, რომ გერმანეს უცნობებია მეფისათვის მონასტერში დატრიალებული ამბავი (თუმცა სახელობრივად მითითებული არაა): „მერე შენი წიგნი მოგვივიდა და შანდაური ამბავი რაც ყოფილყო ყველა გარჩევით მოგეწერათ და შევიტყვეთ“—წერს მეფე. რადგან შეზინებულები მონასტერში აღარ დგებოდნენ, მეფე პირდება ტყვია-წამლის გაგზავნას და ავალებს წინამძღვარს სისტემატურად შეინახოს იქ 5—6 ყარაული¹¹¹.

1791 წელს დავითგარეჯაში 30 ლეკი შეპარულა, როცა მონასტრის ყარაულები შემთხვევით წასული ყოფილან. ამჯერად ბერებს მოუგერებიათ ლეკები. არხიმანდრიტი ერეკლეს აცნობებდა: „დაწყველილი ბელადი არის, იმან აგვიჩემა. ოთხჯერ მოსულა ამ რივად“¹¹².

1779 წელს გიორგი ბატონიშვილს (მომავალი მეფე გიორგი XIII) დავითგარეჯის მონასტერში განუზრახავს იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესიისა და მისი ნაგებობების კაპიტალური შეკეთება. უნდა შეკეთებულყო ეკლესიის, მარნისა და პალატის სასურავეები, საიდანაც წყალი ჩამოდიოდა. საერთო ნგრევის საწინააღმდეგოდ ავრეთვე გათვალისწინებული იყო შემკრელი თაღების გაკეთება¹¹³. როგორ დაშთავრდა დაწყებული საქმე არ ეცით ცნობების უქონლობის გამო. ეტყობა, ბუნებრივი ნგრევა სწრაფად მიმდინარეობდა თავიდანვე. ისე რომ გიორგის ღონისძიებებს მიიხედავ და შიშნენ. თუ ის ჩატარდა. ვფიქრო ვერ გამოულია. XIX საუკუნის ავტორები აღწერენ ამ ეკლესიას სავარაუდოდ დაწვრთვულ მდგომარეობაში¹¹⁴.

საქართველოს სამეფოს გაუქმების (1801 წ.) შემდეგ, რუსეთის ცარიზმის სატერიტორიული პერიოდში, გარეგან კიდევ დიდხანს იარსება, მაგრამ მას საქართველოსათვის უკვე ბევრი მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა (ეს პერიოდი ჩვენი კვლევის დარღვევის არ შედის.) სურათის სისრულისათვის მოვიტანთ რამდენიმე ცნობას XIX ს-დან.

1808—1810-ან წლებში დავითგარეჯაში იოანე ბატონიშვილის სასარგებლო მიმდინარეობდა კაპიტალური შეკეთებები სამუშაოები. მშენებლობას ხელმძღვანელობდა იოანეს მხრიდან მდივანი მანუჩარ თუმანიშვილი, მონასტრის მხრიდან—წინამძღვრები ზოსიმე და ილარიონი. მიმდინარეობდა გალავნის შეკეთება. წყლის ბევრი ქვივრების შეკეთება და ახლის აგება, გაკეთდა მონასტრის კარებთან მისასვლელი ახალი საფრმე გზა¹¹⁵.

1811 წელს ილარიონის არხიმანდრიტობაში განუახლებიათ ფერისცვალების ეკლესიის სამხრეთი კედელი¹¹⁶. ფერისცვალების ეკლესიის შესასვლელზე პროთავსებული წარწერა (1816 წ.) მოგვითხრობს ილარიონის სამშენებლო ღვაწლზე: „...დავითს გიძღვენ აღშენება ეკლესიათა. გალავანთა. სავანეთა და მრავ-

¹¹¹ თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. დ. ს. შ., 119—120.

¹¹² საქ. არქ. ფ. 225, 1284.

¹¹³ გიორგი ბატონიშვილის წერილი დავითგარეჯის არხიმანდრიტ გერმანესადმი. „ივერია“, 1890, № 130.

¹¹⁴ შტრ. Г. Н. Чубинашвили, დას. შრ., 103—104.

¹¹⁵ ნ. ბ. გ. მ. ე. ნ. ი. შ. ე. ი. ლ. ა. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, 269, 260, 267 და სხვ.

¹¹⁶ არხ. ტარანი, უდაბნო ღორსისა მამისა ჩვენისა დავითგარეჯისა, ეფრ. „საქართველოს სასულიერო მიმოხილველი, 1864, აგვისტო, 40—42.

ვალთა სახეთა სახმარებათა მონასტრისა ამის შენისა¹²⁷... დავითგარეჯელ იოსტოს მრევლიშვილს თავისი სახსრებით აუგია ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია და ორი სენაკი. ეკლესია უქურობებით 1812 წელს¹²⁸.

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში მშენებლობა მიმდინარეობდა ნათლისმცემლის მონასტერშიც. აქ აშენდა სამი ოთახის კომპლექსი, ცნობილი პიროვნების გიორგი ავალიშვილის (1769- 1830 წწ.) მიერ. იკითხება წარწერა-იამბიკო „ავალოვის“ მოხსენებით.

XIX ს-ის დასაწყისში იოანე ბოდბელმა გამოკვეთა ხუთოთახიანი კომპლექსი, მანვე 1817 წელს ააშენა კოშკი, რომელზეც მოთავსებული წარწერა გვამცნობს იოანეს მიერ „პალატის“, სამრეკლოსა და ციხის (კოშკის) აშენებას.

გარეჯის უდაბნოები XIX საუკუნის შუაწლებშიც ვერ აცდნენ ლეკიანობას. 1851 წლის 19 ივნისს დავითგარეჯას დასხმიან ლეკები და ბერები დაუხოციათ. როგორც ამ ამბის მომსწრე არხ. ტარასი მოგვითხრობს. მონასტერში მოგზაურის სახით რამდენიმე თათარი მოსულა და ბერებისათვის წყალი უთხოვიათ. ბერებს შათთვის ალაყაფის კარი გაუღიათ. ამ დროს კი 40 ლეკი, რომლებიც თურმე დამალული იყვნენ, მონასტერში შექრილან¹²⁹. 1857 წელს მონასტერს კვლავ ლეკები სწევებინ. ტყვეთ წაუყვანიათ მღვდელმონაზონი მიტროქანე წაცვლიშვილი და სხვა ორი მკვიდრი. ტყვეები მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ დაუბრუნებიათ მონასტერში¹³⁰.

გარეჯის ფიზიკური არსებობის ეს გრძელი ისტორია ქვეყნის ცხოვრებას თვალსაჩინო სურათია. აქ არის ქვეყნის ნგრევისა და შენების კონკრეტული მაგალითები: გარეშე დამპყრობელის სახე. მისი მეთოდები, ხელისუფლების წრუნვა ფეოდალური სახლის აღდგენა-გაძლიერებისათვის და სხვ. ამავე დროს ეს მოახბრობა ფონია, რომლის გათვალისწინების გარეშე ვერ წარმოვიდგენთ გარეჯის სამამულო ისტორიას, ვერ წარმოვიდგენთ გარეჯას როგორც ფეოდალური საქართველოს ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს.

¹²⁷ თ. ბარნაველი, დას. ნაშრ., 47.

¹²⁸ იოსტოსი 1832 წელს გარდაიცვალა, დასაფლავებულია ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის კარის წინ. Краткие сведения о Грузинских монастырях, Иеромонах Тарасий Алексеев, 1848 г. Августа 6-го дня; ბელ. ინსტ. ფ. А № 475; (Боя. № 139); მისივე „უდაბნო ღირსისა სამისა ჩუშნისა დავით გარეჯელისა“... 40—42.

¹²⁹ არხ. ტარასი, დას. შრ., XIX საუკუნის მოღვაწემ მ. სპინინმა ლეკებისაგან დახოცილებს (1851 წ.) აუგო მარშალლოს ძეგლი; ასევე დადგა დაეთისა და დოდოს საფლავებზე მარშალლოს ძეგლები.

¹³⁰ არხ. ტარასი, იქვე.

სამამულო-სოციალური ურთიერთობა

I. ბარანის სოციალურ-ეკონომიური განვითარება

გარეჯის სამონასტრო ორგანიზაციის ეკონომიურ განვითარებაზე ერთგვარი გაკლენა ჰქონდა სავანის დამაარსებლის, დავითის, ფსიქო-რელიგიოზურ განწყობას (მკაცრი სამონაზვნო წესი)¹. გარეჯის პირველი მოღვაწენი, დავითი და ლუკიანე, ნეღლი ბალახითა და ირმების რძით იკვებებოდნენ, აქაური ბუნებრივი პირობების გამო მათ ბინაც (უამრავი გამოქვაბულები) მზამზარეული ჰქონოდათ. მაგრამ ჩვენ ვხედავთ, რომ გარეჯის ცხოვრებაში ეს წესი ვერ გაბატონდა. სულ მალე, თვით დავითის სიცოცხლეშივე, მოსკლიდან დაახლოებით 8 — 9 თვის შემდეგ (იხ. ზემოთ), დაიჩრუა მართობისა და უპოვარების პრინციპი. ძმობა თანდათან გაიზარდა, დავითი დიდი მონასტრის უფროსი გახდა. მძოვრობით ვეღარ ხერხდება გაზრდილი მოთხოვნილების დაკმაყოფილება, აუცილებელი ხდება მონაზონთა შრომა (პაგიოკრაფის აღწერილობით ერთ-ერთი მონაზონი ბოსტანს სთესდა და მით ირჩენდა თავს: „აღმოცენების ადგილსა მას ნიასურიცა, რომელი ამისვე ბერისა მიერ დათესილ იქმნა“)²; აუცილებელი ხდება დამატებითი სახსრების შექმნა-მოპოვებაც. დავითი სიამოვნებით მიიჩნებოდა აკგილობრივ მდიდრისაგან მონასტერში სახელდრებით მოტანილ „საბმარსა და საზრდელს“, ხოლო მომტანს უბრძანებს გაუმასპინძლდეს სხვა ბერებსაც. „დავით შემოკრიბნა ყოველნი ძმანი და განუსუენა მათ ბუბაქარის მიერ მოღებულისა საზრდელისაგან, ხოლო ვითარცა აღდგეს სერობისაგან, ეტყოდა მამაჲ დავით ბუბაქარს, თუ რომლისა სათხოველისა მოქენე არს მისგან. ხოლო იგი ევედრებოდა მას წმინდისა ნათლისღებისათჳს. მაშინ ჰპქუა წმინდამან დავით, რათა აღილოს რაოდენიმე მათ საკმარათაგანი და წარვიდეს მამისა დოდოსსა და განუსუენოს მუნ მყოფთაცა ძმთა, რათა იკურთხოს მათ მიერ“³.

მოტანილი ადვილი იმასაც კარგად მოწმობს, რომ დავითი უკვე პრაქტიკულად იცნობს საეკლესიო წრეებში შემუშავებულ იმ შეხედულებას, რომელიც

დავით მიმდევარი იყო „მართობით“, „იწროებითა“ და „მოთმინებით“ ცხოვრებისა. მისი რწმენით საჭიროა დამაკმაყოფილდეს მოღვაწე მხოლოდ იმით, რასაც ბუნება გაურჩელად მიაწვდის მას „არა ბრძანებულ არს ჩუენთვის ბრუნეთ საკმელათჳს და სასუქელთა, ნუ ბრუნეთ შემდგომთა და ხელისათვის, რამეთუ იგი აღაღებს კელსა თჳსსა და განაძლებს ყოველსა ცხოველსა ნებისაჲებრ და ჩუენცა მოგუცეს საზრდელი“... ასურელ მოღვაწეთა, 152, 153—154.

¹ ასურელ მოღვაწეთა, 183—184.

² იქვე, დავითის ცხოვრების მეტაფრასტული რედაქცია. საინტერესოა შესაბამისი ადგილი ნაკლებ რედაქციიდანაც. 174.

ეკლესია-მონასტრების მიერ სასყიდლის მიღებას თეორიულ გამართლებას აძლევდა: შეწირულება ან სხვა რაიმე დახმარება უსასყიდლო საჩუქარი არაა, ეკლესია-მონასტერი სამაგიეროდ კისრულობს სულის სამსახურს შემწირველისათვის⁴. დავითის შეკითხვა, თუ რა მომსახურება სურს მისგან ბუბაქარს, გამოიწვია მხოლოდ იმ ფაქტმა, რომ ბუბაქარმა მონასტერს შეწირულება (სასყიდლო) მიართვა, ხოლო დავითისვე განცხადებით, მონაზონი დიდო რომ დათანხმდეს ბუბაქარის სამსახურს (მოსანათლად ჰღვდლები მისცეს), საჭიროა მასაც მიერთვას „რაოდენიმე საქმართავანი“.

ყოველივე ამის გამო, შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ მონასტერის სულ მალე, პირველ პერიოდშივე, არ გასჩენოდა მუდმივი ეკონომიური წყარო უძრავი ქონების სახით, ისე როგორც ამ დროს სხვა მონასტრებს. მართლაც, შეწირული მამულის არსებობა იოანე ნათლისმცემლის ტერიტორიაზე დოკუმენტურად დადასტურებული გვაქვს მონასტრის დაარსების პერიოდშივე, VI—VII საუკუნეებისათვის (შემწირველი ვინმე მარეუზი, ლაპარაკია ქვის სტელაზე). ამრიგად მხოლოდ საბუთების მოუღწევლობა არის მიზეზი, რომ სამფლობელო ობიექტები ჩვენთვის უცნობი რჩება. არამც თუ ძველი დროისათვის, საერთოდ დიდი ხნის მანძილზე, ვიდრე XV საუკუნემდე, ჩვენ არ ვიცნობთ კონკრეტულ ვითარებას ამ მხრივ⁵.

---

⁴ მატერიალისა და სულის სამსახურის ურთიერთგაცვლის ეს თეორია, კარგად არის გამოხატული ქართული ტერმინით—„შეხავება“, რომელიც წყაროებში გვხვს (IX ს.) გვხვდება. ქართული შეხავება, როგორც ამაზე სათანადო ნაშრომი გვექნება საუბარი, გვიჩვენებს იმ ეს საეკლესიო თეორია (სასყიდლის შესახებ) როგორი რეტორიკულით იყო შესული საერო წრეებში.

ძველ პერიოდში, როგორც სახარება მიუთითებს, სასყიდელი უარყოფილი უნდა ყოფილიყო: „უსასყიდლოდ მიკლებიეს, უსასყიდლოცა მისცემდით“, მაგრამ პავლეს ეპისტოლეებში და მსოფლიო საეკლესიო კრებების დადგენილებებში სასყიდელი ნორმად აღიარებული წესია.

⁵ ე. წ. „სირიულ მამათა“ პირადი ცხოვრება ამკარად გვიჩვენებს რომ ისინი (განსაკუთრებით შიო მღვიმელი, დავით გარეჯელი...) განსხვავებული სამონაზონო წესის მიმდევრები არიან ვიდრე მოღვაწეები: გრიგოლ ხანძთელი, სერაპიონ ზარზმელი (VIII—IX სს.) და სხვ. „სირიელები“ განგებ არჩევენ ისეთ ბუნებრივ გარემოს, სადაც უფრო მეტი საშუალება ექნებათ თავშეკავებულად იცხოვრონ, სადაც ბუნება მისცემთ მათ როგორც შხა ბინას, ისე შხა სასიძლოს, სადაც მათი მოთხოვნილებანი ადგილობრივი გარემოს შესაძლებლობით იქნება შეზღუდული. ეს მამები ფსიქოლოგიურად ღრმა რელიგიური ეგზალტაციით ხასიათდებიან. ყოველმხრივ ჩანს რომ მონაზვნობის ასეთმა წესმა, რომელმაც აღმოსავლეთში თავის დროზე ასეტიზმის სხვადასხვა ფორმა მოგვცა შესაბამისი ტიპის მონასტრებით, საქართველოში ვერ პოვა განვითარება ვერც მამონ და ვერც შემდეგში. ამ იდეალების ნიხედვით ჩვენში არ აგებულა არცერთი ძვინა-მონასტერი. ე. წ. სირიულ მიმართულებას ჩვენში არ მიუღია პრაქტიკული გავრცელება, იგი, როგორც კერძო თავისებურება, დარჩა მხოლოდ სირიულ მამების პირადი ცხოვრებად, ან კერძო შემთხვევად, რომელმაც ერთეული მიმდევარის სახით. სოციალურად საქართველო ვერ შეითვისებდა აღმოსავლურ ასეტიზმს, როგორც მიმართულებას, რომელიც ქრისტიანულ აღმოსავლეთში თავის დროზე სულ სხვა საზოგადოებრივ წყობილებას გამოხატულება იყო. ქვეყნის ფეოდალური განვითარების ამ საფეხურზე ეკლესია-მონასტერი ცხოვრების ახალი წესების ყველაზე ხარბი შემრიგებელი აღმოჩნდა. ამიტომაც იყო რომ ეს წესი დიდი ხანა თვითონ, როგორც ენაზე, „სირიულ“ მონასტრებშიც დაარსების პირველ პერიოდშივე,

შტატის არაჩვეულებრივი სიდიდე დავითგარეჯაში და შემადგენლობის დემოკრატიულობა გვაფიქრებინებს, რომ მონაზონთა გამოკვების ერთ-ერთ წყაროს პირველ ხანებში მათი პირადი შრომა შეადგენდა. მონაზვნები თვითონ ამუშავებდნენ ახლო მიდამოებს. შემთხვევითად არ მივაჩინა, და არც უხეშ გადაჯარბებდა. როცა ძველი წყაროები საერთოდ მონაზონთა არაჩვეულებრივ დიდ რიცხვზე (ათასობით) მიუთითებენ ადრინდელ სამონასტრო ცენტრებში (შომღვთე, დავითგარეჯა...). აქ არის სინამდვილის რამდენადმე სწორი სურათი. იხილეთ შესაძინეია რომ მომდევნო საუკუნეებში შტატის რიცხვი მონასტრებში საგრძნობლად იკლებს (თითოეულში ათეულობით ან ერთეულებით განზომება, სამაგიეროდ ქონება თანდათან იზრდება), უეჭველია, აქ ჩვენ ვვაქვს საზოგადოების განვითარების გარკვეული პროცესის გამოვლინება. სრულიად დაუჭერებელია მონაზონთა ასეთი მასიური დენა მხოლოდ რელიგიური გატაცებით აისნის, რომ მათ წინ და წინ გარეჯაში. ან სხვა სავანეებში, სამონაზვნო წესების შესრულება იზიდავდათ. აქ მოქმედებდა შიდა სოციალური ფაქტორი. VI საუკუნე ქვეყნის ფეოდალიზაციის დასაწყისი პერიოდი, საზოგადოება გარდაამავალია. მონაზონთა ეს მასა შედგება თავისუფალი მწარმოებლებისაგან ან მონაპოვნილებისაგან, რომლებიც გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლას (როგორც ასეთი ეტაპებს სჩვევია) ნებით ან ძალით გამოუძეებენ ასპარეზიდან და ახლა. ასე ვთქვათ, ეს ზედმეტი მოსახლეობა მონასტრებს შემოიხიზნია. სამონასტრო წყობილება, სადაც ჭერ კიდევ ძველი იდეალები (ეპოქის შესაბამისად) ასე თუ ისე ძალაშია (უპოვარება, პირადი შრომა...), კარგად იფუძვლებს მათ. ეიღრე შტატი მასიურად ასეთი დემოკრატიულია. პირადი შრომაც ძალაშია, მონასტრის ეკონომიური ცენტრების ერთ-ერთი საშუალებას იხილეთ წარმოადგენს⁶.

IX საუკუნეში ილარიონ ქართველმა. რომელმაც მონასტრში დიდი მასშტაბის მშენებლობა ჩაატარა და თვითონაც აქ დასადგურდა ცალკე განყოფილების მეთაურად, შესწირა მონასტრის მიწები და სხვ. ილარიონის ბიოგრაფის (ერეკლი რედ.) ძუნწი მითითება იმაზე, რომ ილარიონმა მის მიერ „აშენებულ“ (გაფართობებულ) დავითის საფლავის ეკლესიას „შესწირა სამხარი რაოდენი იპოვა მის შორის“ უძრავ ქონებასაც ვულისხმობს. ხოლო ეს „შესწირული სანძარი“ იმდენად დიდი ყოფილა. რომ ავტორის თანახმად. ილარიონს დედის ძმა წამოსდაეებია: „მივიდა მონასტრად წმიდა მიერ შენებულსა. რათიშეცა დაწუხას იგი და იავარ ჰყოს და იტყოდა, ვითარმედ ჩემდა უფროსდა ჭერ არს დაპყრობად ყოველნი სიმდიდრე დისა ჩემისა“. შემდეგში თვით ეს ბიძაც „მონაზონ იქმნა და ყოველნივე სიმდიდრე თავისი შეწირა მონასტრისა“⁷. მოკ-

ხოლო მონასტრების აღვილობრივი სხვა დამაარსებელი საგანგებოდ არჩევენ სამონასტრედ ლლ, მლიარ ბუნებას, რათა იქორ მკვიდრთ „უხვი“ და „უზრუნველი“ ცხოვრება პქონდეთ.

⁶ ცნობილია რომ ბერ-მონაზვნობა თანდათან გათავისუფლდა ფიზიკური შრომისაგან. მონასტერი იქცა მსხვილ მუღობელად, სადაც შალაი წრის შეილება სადგურებიან. საზოგადოების დაბალი ან დეკლასირებული წევრებისათვის მონასტრის კედლები მაგრად ჩაკეტიდა. XII ს-ში რაოც საქართველის ტეოდალური განვითარება ბატონყმობაში ვადალის ვარლობავალ ხანას ვადიოდა, დეკლასირებული საზოგადოება, უმარევი ვლახეების სახლო, ისევ მონასტრებს მიწვედა, მაგრამ ახლა მათ შიგ არაიენ უშეებლათ, მხოლოდ ნებას რთ-ღუნე ეუღლებს ვარედან ეთხოვათ მოწყალება.

⁷ საბინანი, საქ. სომოთე, 379.

ლე რედაქციის ტექსტში პირდაპირი მითითებაა ილარიონმა „შეწირნა სოფელ-ნიო“⁸.

XI—XIV საუკუნეებში გარეჯის მონასტრები სამეფოდ ითვლებოდნენ. საქართველოს მეფეების ხელში გარეჯის გადასვლა მათი სწრაფი დაწინაურების მიზეზი გახდა. მოღწეული მატერიალური ძეგლები მოწმობენ ამ პერიოდისათვის დიდ კულტურულ აყვავებას, რასაც, ბუნებრივია, მაღალი ეკონომიური დონე შეესაბამებოდა. სამწუხაროდ, ეკონომიური ცხოვრების კონკრეტული სურათის დადგენა XI—XIV საუკუნეებისათვის ვერ ხერხდება. რაც შეეხება XIV საუკუნის შემდგომ ხანას, მართალია საბუთების სიმცირე ერთგვარად აძნელებს ეკონომიური ვითარების უწყვეტი თანმიმდევრობით წარმოდგენას, მაგრამ ცალკეული პერიოდებისათვის სრული სურათის დახატვა შესაძლებელი ხდება.

გარეჯის სამფლობელო მიწა-წყალი, როგორც სენიორია, გარკვეულ ტერიტორიულ მთლიანობად წარმოიდგინებოდა, რომელსაც შესაფერი ცნება „საგარეჯო“ შეეატყვისებოდა (ანალოგიური: სამცხეთო, საამილანბორო, საბარათიანო და სხვ.). მსგავსი შინაარსით გვხვდება აგრეთვე „გარესჯის მამული“⁹, „ჩვეყანა გარესჯისან“¹⁰ და „სრულიად გარესჯისა სახლი“ (სახლი ფართო გაგებით ნიშნდგომ სამფლობელო ტერიტორიასაც გულისხმობს)¹¹.

ტერმინი „საგარეჯო“ პირველად XV საუკუნის საბუთებში გვხვდება, უფრო ადრე—„ჩვეყანა გარესჯისა“ (XIII ს.). მაგრამ ეს გარეშობა მის სიძველეს ვერ უარყოფს, რამდენადაც ადრინდელი საბუთები სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის შესახებ საერთოდ არ მოგვეპოვება.

„საგარეჯომ“ მთლიანი ტერიტორიული ერთეულის შინაარსი ბოლომდე შეინარჩუნა¹², XVIII საუკუნეში მოხდა „საგარეჯოს“ საგრძნობი ტერიტორიული დაეწროება. საყურადღებო ფაქტია, რომ დღემდე შემორჩენილია გეოგრაფიული პუნქტი დაბა საგარეჯო, მდებარე ს. პატარბუღსა და ს. გიორგიწმინდას შორის (თბილისიდან 58 კმ). „საგარეჯოს“ ცოცხლად შემორჩენა უტყუარი მოწმობაა მისი სიძველის, მაგრამ მიუთითებს იმაზეც, რომ მომხდარა მისი დაეწროება¹³. ეახუშტი ბაგრატიონს. „საგარეჯო“ ისტორიულადაც ისე ესმის. როგორც კრებითი ცნება. „ამან მოიგო სახელი. ო დ ე ს შესწირეს გარესჯის უდაბნოს და ბ ნ ე ბ ი ის ე უწოდეს ს ა გ ა რ ე ჯ ო“¹⁴. ავტორს თავის რუკაზე საგარეჯო გატანილი აქვს როგორც მხარე, რომელშიც შედის ეს „დაბნები“ 3—4 პუნქტის სახით (თვალი სამი და გიორგიწმინდა). ეს მხოლოდ მისი ოარამედროვე საგარეჯოა (აზნაუტევემთ).

⁸ აღუშენა ევლისია და შეამკო ყოლოთავე სამკაულითა... და შეწირნა სოფელი ნიო, რიქელნი დაშთომილ იყენეს მამულითაგან თვისისა“, ათონის კრებული, 78—79.

⁹ ქრ. 11, 316, 374—375 და სხვ.

¹⁰ ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, XI ს, ქაოთლის ცხოვრება, 11, 1959, 272.

¹¹ 1424 წ., 1648 წ. და სხვ. ქრ. 11, 228, 464.

¹² 1629 წ., საქ. არშ. ფ. 226, 1037, „წინა უკანა საგარეჯო“; 1648 წ., ქრ. 11 464, „წინა უკანა საგარეჯო, ორივე საგარეჯოს თემი“; 1704 წ., 1709 წ. და სხვ. თ. გორდანიას დას. ნაშ., 19—20, 31, „საგარეჯოს გამოსაყოლი“ და სხვ.

¹³ დაბა საგარეჯო მდებარეობს მდ. თვალხევეზე. ამჟამად. დ. საგარეჯო ფარავს ძველ ს. თვალს, რომელიც შემორჩენილია თვალთაის (სათავე) სახელწოდებით.

¹⁴ ე ა ხ უ შ ტ ი, დას. ნაშრ. 90.

XV საუკუნის საგარეგოს ჩვენ ვიცნობთ მეფე ალექსანდრე დიდის საბუთის შინდევით. იმასთან დაკავშირებით, რომ ალექსანდრემ გარეგის უღაბნობები (დაუთვარევა და დოღო) მამულბითურთ მცხეთის საკათალიკოსოს გადასცა (1424 წ.), მან ამ აქტის დამამტკიცებელ საბუთში (1428 წ.) დაასახელა ყველა ის მამული, რომელიც საგარეგოს შემადგენლობაში შედიოდა იმ დროისათვის: „საგარეგო მთას აქათი და მთას იქითი სოფლები: ორკოშინი, ბერთუბანი, თულანი, გიორგიწმინდა, ტაზრები, არიელი, ვერენა, კეხთა, თოლვეი, ხუდაშენი, ვანთა, ვაჯურა მისითა უღაბნოთა, კალაური, ნაპირა, ჯიმიით, ხუდაშენი. ექსპლენი“¹⁵.

როგორც აქედან ჩანს, საგარეგო 17 სოფელს შეიცავდა, მაგრამ ადრე ის ბევრად დიდი უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც საბუთი თემურლენგის შემოსევის შემდეგდროინდელ მდგომარეობას ასახავს. თემურლენგის ლაშქრობათა შედეგად, როგორც ამაზე ზემოთ ვეჭონდა საუბარია, გაუქმდნენ და მოიშალნენ გარეგის უღაბნონი, ხოლო ნაწილი საგარეგო სოფლებისა, მდ. იორის ნაპირებზე, ჯერ კიდევ XIII ს-ში. ბერქა ყაენის ლაშქრობის შედეგად აღიგავენ მიწისაგან.

ეს გვიანდელი საგარეგო ტერიტორია მდებარეობდა გარეგის ზონასტრებიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. იხრითადად მდ. იორის მარცხენა მხარეზე, მარჯვენა მხარე სამოვარ უღაბნო ველებს წარმოადგენდა. საგარეგო სოფლები განლაგებული იყო ცივ-გომბორის მთების ორივე, სამხრეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით: „საგარეგო მთას აქათი და მთას იქითი“¹⁶. წყაროებში „საგარეგოს“ ჯანსაზღვრისას ცივ-გომბორის მთა ყოველთვის ორიენტირად არის მიღებული. მთა ასევე ორიენტირია გამოთქმებში: „წინა უქანა საგარეგო“ „ორივე საგარეგო თემი“. „წინა საგარეგო“¹⁷ და სხვ.

საგარეგოს გაღმობა ტერიტორია XV საუკუნეში („მთას აქათი“) შეიცავდა: ორკოშინს. ბერთუბანს. თულას (თულანი). გიორგიწმინდას, ტაზრებს, არიელის, ვერენას, კეხთას, თოლვეს (ჩამოთვლილია ქვემოდან ზემოთ): ზემო ხოდაშენი, ვანთა, ვაჯურა, კალაური, ნაპირა, ქვემო ხოდაშენი, ვეძისხევი მდებარეობდნენ მთას გადაღმა („მთას იქით“) ერთმანეთის თანმიმდევრობით (ჩამოთვლილია ზევიდან ქვემოთ). ჯიმიითი სამფლობელო თაქლის ბოლო შემკვრელი პუნქტი იყო მთის დასასრულში. ვეძისხევის მიმართ თანმიმდევრობა დარღვეულია. რადგან იგი ჩამოთვლაში მისი მდებარეობის მიხედვით, ზემო ხოდაშენამდე უნდა იყოს მოხსენებული.

თანდართული რუკა (1) თვალსაჩინოდ გვიჩვენებს დასახელებულ ობიექტთა ტერიტორიულ განლაგებას¹⁸.

ამგვარად, ირკვევა, რომ XV საუკუნის საგარეგო სრულიად კომპაქტური ტერიტორიაა, მისი საზღვრები საკმაოდ ვრცელია. ბუნებრივია, საგარეგოში შედიოდა ამ სოფლების მიმდგომი სამოვარები და ტყეებიც, რომლებიც მთის ორივე მხარეზე იყო განლაგებული და: ჩვეულებრივად, სოფლის დასახელებისას ისინიც იგულისხმებოდნენ.

¹⁵ ქრ. II, 231 1428: ორჯერ დასახელებული „ხუდაშენი“, თუ არ ვცდებით, უნდა გულისხმობდეს ზემო და ქვემო ხოდაშენს, რომლებიც საკმაოდ დაშორებულად მდებარეობდნენ ერთმანეთთან, როგორც სხვადასხვა პუნქტება.

¹⁶ ქრ. II, 231, 388 და სხვ.

¹⁷ საქ. არქ. 226, 1037; ზელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, 1397; ქრ. II, 464; ისტ. საბ. III, 91 და სხვ.

¹⁸ რუკაზე ზოგა პუნქტის გატანა ვერ მოხერხდა იმ შემთხვევით ვამორჩენილია.

XV საუკუნის „საგარეჯოს“ საზღვრები დაახლოებით შემდეგ ფარგლებში შეიძლება მოიხაზოს: უკიდურესი პუნქტები—ჩრდილო-დასავლეთით ვერანა 1961 წლის აღმინისტრაციული დაყოფით შედის საგარეჯოს რაიონში, გომბორის სასოფლო საბჭოში (ვერანა), აღმოსავლეთით ჩიმიტი (გურჯანის რ. ჩიმი-თის სასოფლო საბჭო) და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ექვისხევი (გრემსა და ყვა-რელს შორის); სამხრეთით ბერთუბანი (დასახლებული პუნქტი ნინოწმინდის ქვემოთ), სამხრეთით ამას ემატება ის ტერიტორიაც, სადაც თვით მონასტრები იყო განლაგებული, ირგვლივ მდებარე უდაბნო საძოვარი ადგილებით და რომელსაც მდ. იორის მარჯვენა მხარე ეჭირა. შემოჯარვულ ტერიტორიას ერთ-გვარად დაშორებულია პუნქტი თოლეჯი. რომელიც მდ. იორის მარჯვენა ნაპირ-ზე მდებარეობს, მის ზემო წელში.

გარეჯის მამულების ამ მონასწიდან მეტად თავისებური ვითარება გვეხა-ტება: გარეჯას სამფლობელო სოფელ-მამულები XV ს-ში შედარებით შორს აქვს. უშუალო მეზობლად კი მას არცერთი ობიექტი არ გააჩნია. ასეთი სურათი, რა-საკვირველია, არ არის ძველიდანვე მომდინარე. მაგრამ თუ მათ შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით. (არ იცოდნენ XV ს-შიც), ეს მხოლოდ იმას მიეწერება, რომ ობიექტები, ანუ გარეჯის გარემო ადგილები, ამ დროისათვის კარგა ხნის მოა-პობილი იყო. ისინი გადაშენდნენ ისევე. როგორც ეს მხარეც მთლიანად, გარ-კვეული დროიდან, გავერან-გაუდაბურდა. საქმე ისაა, რომ გარეჯის გარემოს ის-ტორიულ-ეკონომიური და გეოგრაფიული ცხოვრება, პირიქით, შესაძლებლო-ბას ბადებდა გარეჯას აქაც კქონოდა ობიექტები. ისტორიული კვხეთის გეოგრა-ფიულ-არქეოლოგიურმა შესწავლამ ღღეს ბევრი ასეთი მომენტი გამოავლინა¹⁹.

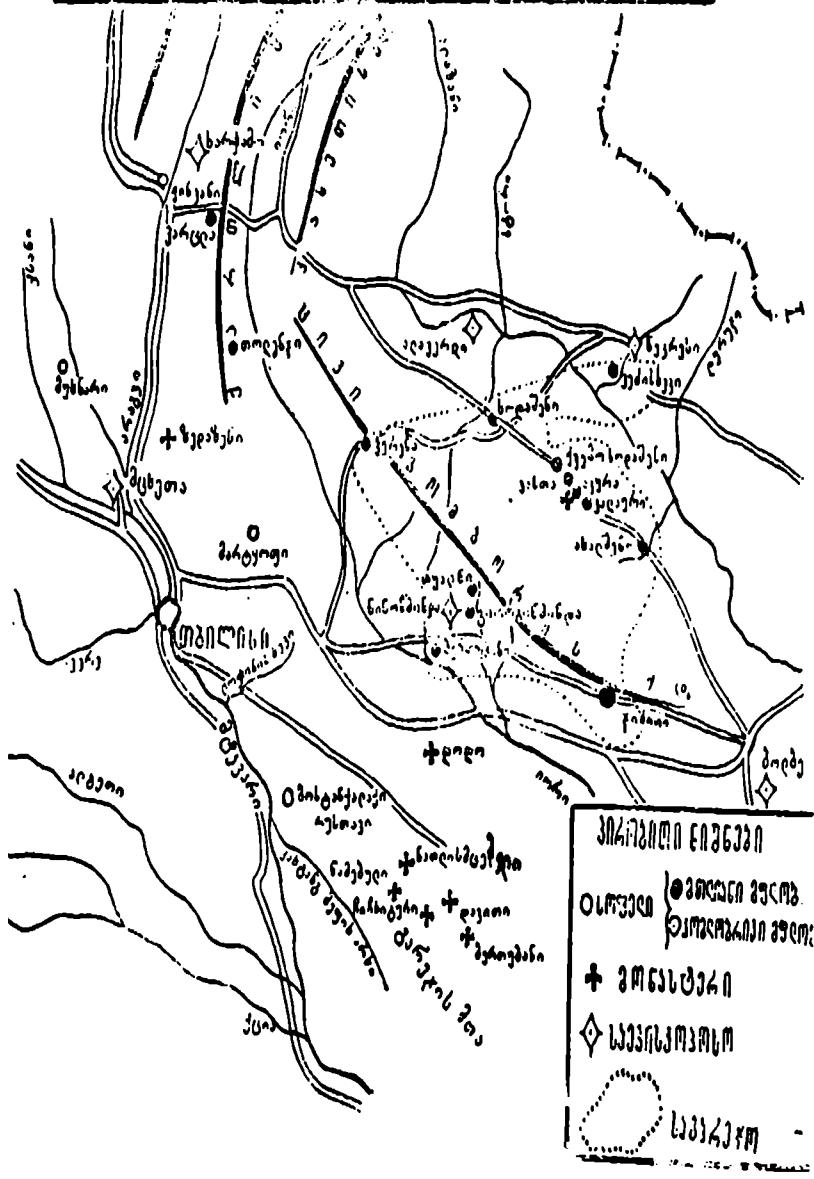
ქ. რუსთავის „გარემოს“ შესწავლასთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილმა გამოთქვა აზრი, რომ გარეჯის მონასტრებს რუსთავ-ყარაიაში „შეიძლება კქონ-დათ“ მამულები. ეს აზრი ავტორს იმ საყურადღებო დაკვირვებაზე აქვს დაფუ-ძნებული, რომ „გარეჯის „უდაბნოები“ სრულიადაც ისე ველურ ადგილას არ ყოფილა გაშენებული. ეს არის მდიდარი საძოვრების ადგილი, ნოყიერი და კარ-გად დასახლებული რუსთავ-ყარაიის უშუალო დასამხარზე“... „ყარაიის ველი და მისი მიდამოები უძველესი დროიდანვე დასახლებული ადგილებია. ამის მოწ-მობაა ეს გორა-ნატანტარები და ყორღანები. საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ამ დასახლებულ პუნქტთა შორის დაწინაურდება რუს-თავი სარწყავი რუს გატანასთან დაკავშირებით და მის ნიადაგზე (ბოსტან-ვოს-ტან—სამამასახლისო.)“²⁰. ამგვარად, აქ ორი მომენტია ხაზგასმული. ერთი, რუს-თავ-ყარაიის მიდამოების ნაყოფიერება-დასახლებულობა, და მეორე. მასთან გა-რეჯის დასამხრობა-კავშირი. ყოველივე ეს. ცხადია, პირობა იყო მონასტრებს აქ კქონოდათ მამულები.

საყურადღებოა, რომ არსად წერილობით წყაროებში, არც ძველში და არც ნაკვინევში, შემონახული არა გვაქვს ამ ახლო მდებარე სოფლების სახელწო-ღებები. ვფიქრობთ მას შემდეგ რაც არქეოლოგიურ-მატერიალურმა ჩვენებებ-მა ნათელი გახადა აქ სოფელ-დაბების რეალურად არსებობა, ინტერესს მოკ-ლებული არ არის თვით დავით გარეჯელის ცხოვრებაში (X ს.) შემონახული

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ისტორიული გეოგრაფია, I. 1963; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, 1958.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დას. ნაშრ. 382, 390.

გაგაჩიის მიწის მფლობელების აქტის რეკონსტრუქცია

ასეთი ცნობა: დავითის შესახებ ხმა გავრცელდაო „ყოველსა მას გარემო სოფლებსა, არა მხოლოდ მახლობელთა, არამედ შორსმყოფთაცა მიმართ“²¹. ამრიგად აქ პირდაპირი მითითებაა მონასტრის „მახლობელ“ „გარემო სოფლებზე“. რომლებშიც არ შეიძლება სხვა ადგილები ვიგულისხმოთ თუ არა რუსთავ-ყარაიის მიდამოები. (ცნობას ღირებულება არ ეკარგება თუნდაც ის მხოლოდ X საუკუნის ვითარებას ასახავდეს).

რუსთავი წინ მიდის. იგი ყოველთვის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრად გვევლინება. ის არის საერისთავო, საეპისკოპოსო კუჩეთის თემის, ზოგჯერ კახეთის სამთავროსა თუ სამეფოს ფარგლებში ან გაერთიანებული საქართველოს სამეფოში. ყოველივე ეს კარგად არის ნაჩვენები ძველ საისტორიო წყაროებში, ხოლო სათანადოდ გაანალიზებული—სამეცნიერო ლიტერატურაში. გარეჯის მთები, მისი მონასტრებით, ქ. რუსთავის სამეურნეო რაიონის ფარგლებშია, იგი იმავე დროს მის აღმოსავლეთ საზღვარს წარმოადგენს. ვახუშტი ასე შემოხაზავს რუსთავის საზღვრებს: „დასავლით მტკვარი, ჩრდილოთ კვეცილოქინისა. აღმოსავლით მთა გარეჯისა ვიდრე მწარე-წყლამდე, სამხრით მწარე-წყალი... გარეჯის მთას ყოფილან მონასტერნი... (დასახელებულია: „ნათლიმცემელი, ჩინჩიტური, დავითგარეჯა, და ბერთუბანი,—ბ. ლ.) არამედ ყოფილან მონასტერნი შრავალნი, ვიდრე მწარე-წყლამდე და მოწესითა სავსენი, ხოლო აწ ხუთი მოწესითა მყოფი“²².

რომ გარეჯის მონასტრების გარემო ძველი დროიდანვე რუსთავთან პოლიტიკურ-ეკონომიურ კავშირშია, ამას ზოგიერთი რეალიაც გვიდასტურებს გარეჯის სავანეთა ცხოვრებიდან. გვიბსენოთ დაარსების პირველ პერიოდიდან (VI ს.) ბუბაქარი, პირველი კლტორი გარეჯისა. ის ხომ რუსთავის მკვიდრი იყო („ადგილთაგან რუხსთავისათა“). რუსთავისათვის გარეჯა სანადირო ადგილია. ბუბაქარი გარეჯაში ნადირობისას გაიციოზს ლავითს. სადაც, როგორც დიდად შეიძლება, საკუთარ სახსრებით აგებს ეკლესიას. მონასტერს „საფასე-სახმარითაც“ ეხმარება.

გარეჯა-რუსთავის კავშირისათვის საყურადღებოა IX საუკუნის ცნობაც, რომელიც გადმოგვცემს რუსთველი ეპისკოპოსის ურთიერთობას გარეჯასთან (ლარიონ ქართველის ცხოვრება). გარეჯა რუსთავის საეპისკოპოსოს იურისდიქციაშია; რაც იმავე დროს მასთან და მის რაიონთან ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურსა და ეკონომიურ ერთიანობას მოწმობს. ამრიგად. ყარაია-რუსთავის დასახლება. მასთან გარეჯის დასამარობა. ამ რაიონის ცენტრთან, რუსთავთან, გარეჯის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ-ეკონომიური კავშირი, კმნიდა პირობებს გარეჯას ჰქონოდა სამფლობელოები რუსთავ-ყარაიის რაიონში, ანუ მისივე მეზობელ ტერიტორიებზე, იგი ყოფილიყო, ისე ეთქვათ, გაურეშებელი ნაშეულებით.

დასასრულს, უნდა მოვიტანოთ ერთი პირდაპირი საბუთიც. რომელიც სამონასტრო მიწისმფლობელობას (შეწირული მამული) აქ, მონასტრის ტერიტორიაზევე, უტყუარად ადასტურებს. ეს არის იოანენათლიმცემლის ტერიტორიაზე ქვა „ჩვარის“ არსებობა (დათარიღებულია VI—VII სს). ეს „ჩვარი“, როგორც ამ ნაშრომის პირველ თავში შევხებთ. მონასტრის ეკლესიის შესასვლელის წირთხლში არის დატანებული. გარეგნული ნიშნებით ეტყობა „ჩვარის“

²¹ ასურულ მამათა... 166.

²² ვახუშტი, დან. ნაშრ., 50 (დოღო შეტანილია კახეთის სამეფოს აღწერაში).

(სვეტს) ჰქონდა საყრდენი ფუძე, რომელზეც თავის დროზე იყო აღმართული²². სამეცნიერო ლიტერატურაში ახლა კარგად არის გარკვეული ანალოგიური ქვა-„ჯვარების“ ისტორიულ-სოციალური მნიშვნელობა²³. ეს არის ჩვეულებრივი „ქელი“, მიწის საყრდენბა-უფლებების იურიდიული ნიშანი (მატერიალური გამოხატულება) იმ ტერიტორიაზე, რომელზეც არის აღმართული. ამრიგად, წარწერის მიხედვით ვგებულობთ, რომ ვინმე მარჯუნ ნათლიმცემლისათვის შეუწირავს მიწა („ესე ჭუარი მე მარჯუნ ავმართე სალოცველად ჩემდა და ცოლისა და შვილთათვის“). აქ „სალოცველად“ უეჭველად მიუთითებს იმაზე რომ „ჯვარი“ (ნიშანი) ამართულია ეკლესიისათვის (მონასტრისათვის).

როდის გადაშენდა აქაური სამფლობელოები? გადაშენდა მაშინ როცა ქ. რუსთავი და მისი აგარა-სოფლები მოისპო, როცა მოიშალა რუსთავ-ყარაიის არხი, ველის მურჩუნობის საფუძველი (ნ. ბერძენიშვილი). სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ მხრეზე დადგენილია ორი ძირითადი პერიოდი. პირველი უკავშირდება XI საუკუნის მეორე ნახევარს, მომთაბარე თურქ-სელჯუკების შემოსევებს. როცა ამ მხარეს სერიოზული ზიანი უნდა განეცადა: „დიდი თურქობისას არამცირედ დაზიანდნენ, საფიქრებელია, ველის სანაპირო ქალაქად ქცეული რუსთავი და კიდევ უფრო მის გარშემო სოფლები“. მაგრამ მაშინ დავით აღმაშენებელმა იხსნა ეს მხარე გაველურების საფრთხისაგან, თურქების ხელში მყოფი რუსთავი დავითმა 1115 წელს დაიბრუნა²⁴. მეორე პერიოდი უკავშირდება XIII საუკუნის მესამე მეოთხედს. ბერქა ყაენის ლაშქრობებს, როცა გარეჯის უღაბნოები და მისი ტერიტორიები მონღოლთა მომთაბარე ლაშქარმა მოკამათა²⁵, როცა ქ. რუსთავმა და მისმა მიდამოებმა ძირითადად შეწყვიტა არსებობა, ამის შემდეგ ეს მხარე ძლიერ შემცირებულ-დაცინებულად განაგრძობს არსებობას. ხოლო საბოლოო აღსასრულს XIV—XVII საუკუნეში აღწევს²⁶. XVIII ს-ში ის უკვე „ოკერ არს“ (ვახუშტი).

არსებული მასალები გვიდასტურებენ რომ გარეჯას ამ ძველ პერიოდშივე უნდა ჰქონოდა მიწისმფლობელობა მდ. ივრის მარცხენა სანაპიროზე და თვით კახეთის შიდა რაიონებშიც (შიდა კახეთი). ასე რომ საფიქრებელია, XV საუკუნის ჩვენთვის ცნობილი ზოგი საგარეჯო პუნქტი (იხ. ზემოთ), ჯერ კიდევ ადრე შევიდა გარეჯას პატრონობაში. გავიხსენოთ ზოგიერთი მომენტი მონასტრის ისტორიიდან. კახეთისათვის (ამ შემთხვევაში ვგულისხმობ საკუთრივ კახეთს კუხეთთან განსხვავებით) გარეჯის ველი და მონასტერი ძველიდანვე ანლობელია, არსებობს ყოველმხრივი ურთიერთობა: გარეჯაში ნადირობენ კახელები²⁷, რომ-

²² Г. Н. Чубянашвили, დას. ნაშრ., 31—32.

²³ ნ. ბერძენიშვილი „ქელი“, მოხსენება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XII სესიაზე 1943 წელს; იხებუება ფეტრის ნაშრომში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, III. თავი, „ქართული ფეოდალური მანქანმფლობელობის ისტორიიდან“.

²⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 375, მდრ. ლ. კილაშვილი, დას. ნაშრ. 67—68.

²⁵ ამაზე იხილეთ აქვე პირველი თავი. ლ. კილაშვილის არქეოლოგიური მონაცემებით დადასტურებული აქვს ქ. რუსთავის და მისი მიდამოების რბევა-ოხრების შესახებ პერიოდი. იხ. მისი ნაშრ. 60, 67—68 და სხვ.

²⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დას. ნაშრ. 374.

²⁷ დავითის ცხოვრების ორივე რედაქციაში (X ს და XII ს) მოითხოვებოდა „მოვიდეს მუნ (გარეჯის უღაბნოში.—ბ. ლ.) კაცნი ვინმე მონადირენი კერძოთაგან კახეთისათა“. (ასურულ მო-

ლებმაც გააგრძელეს პირველად დაბა-სოფლებში დაეთის ამბავი. გარეჯის სავანის ზოგი პირველი მოწვევაც ამ კუთხიდან იყო²⁹. ტრადიცია „კახელად“ იულის „დღოლ მონაზონს“ რომელმაც ახალი მონასტერი დაარსა გარეჯაში (დოლორჯა)³⁰. კახელი ილარიონი (IX ს.), როგორც აღვნიშნავდით, თვალსაჩინო ფიგურაა გარეჯის ისტორიაში. მის მიერ გაწეული სამსახური გარეჯისათვის, როგორც დაინახეთ, უძრავ ქონების შეწირვაშიც გამოიხატა. შეწირული მიწის ტერიტორიული მდებარეობა კი პირველ რიგში, იქ არის მოსალოდნელი სადაც შემწირველის სამფლობელოებია. ს. აქურის „მამადავითის“ ეკლესიის სამშენებლო ასაკი ამ პერიოდს ემთხვევა (იხ. ზემოთ). მდ. ივრის სანაპიროზე, როგორც ვთქვით, გარეჯას ძველად გაცილებით მეტი მამულები ჰქონდა ვიდრე XV ს-ში. ვახუშტის შემონახული აქვს ასეთი ცნობა: „ბანაშ (სადაც სამების ხევი იორს შეერთვის-- ზ. ლ.), ყვეს მონასტერი და ციხე ნათლისმცემლის მონაზონთა“³¹. თუ აქ გვიანდელი მშენებლობა იგულისხმება. ჩვენ შინა გეგონია (ამ ცნობის საფუძველზევე), რომ ხაშში ნათლისმცემლის საკუთრებაა ძველი დროიდან. ჭერ ერთი. ასეთი მშენებლობა ამ უფლებას გულსტობს. მეორეც, მატერიალური ნაშთა ასაკად აქ (ეკლესია, კოშკი, გალავანი) განვითარებული შუასაუკუნეები არის მიჩნეული³² (საერთოდ უნდა ეთქვას. რომ ამ კუთხეების მქონდრო ურთიერთობა სრულიად ბუნებრივია თუ ვაფთვალისწინებთ ისტორიის მანძილზე აქ მოსასლე კახი, უჯბი და სხვა თემების კულტურულ-ეკონომიკურ-პოლიტიკურ ერთიანობას და ამ ურთიერთობაში ქ. რუსთავის როლს).

ივრის სანაპიროებზე მდებარე გარეჯის სოფლებს მოშლა-შემციკება უნდა დაწყებულიყო XI ს-ის მეორე ნახევრიდან. მოშობარე თერქ-სელჩუკების შემოსვლასთან დაკავშირებით. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მოტანლი აქვს ივრის ნახელი ასეთი ამბავი: დავითის მამამ გოგრი II (1072—1089) კახეთის აღებას თავი დაანება, თვითონ წავიდა სანაპიროდ ახამეთში. ხოლო თანმლებ თურქ ქარს მისცა კახეთის ტერიტორია სავსელად: „ღაშქართა თურქთასა რომელ ყვეა. მისცა ნაჰად სუჭეთა და ყოველი გეყანა იორის პირი კუხეთი. რომელ მოიხრდა მუნ დღინდელად დღემდე“³³. შემდეგი გადამწვევები დარტყმა ივრის სანაპირო გარეჯის სოფლებზე. როგორც ზემოთ განვიხილეთ, ბერქა-ყაენის ღაშქრობებისას XIII საუკუნის მესამე მეოთხედში განიცადა. ბევრი ობიექტი მას შემდეგ აღარ მოგვხვდება.

ამრიგად, თუ ყოველივე შევჯამებთ მივიღებთ, რომ გარეჯის ერთიანი სამფლობელოს არეში თანდათანობით. ძველი დროიდანვე. ექცეოდა როგორც მონასტრის ირგვლივ ტერიტორიაზე მდებარე ობიექტები. ისე ივრის სანაპიროზე და გადაღმა მხარეში (ცივილოზორის გადაღმა) მდებარე მიწა-წყალი. მისასაღამე XV საუკუნის წინა პერიოდში. როცა ერთიანი კომპლექტური „საჯარეგო“ - „გარეჯის ქვეყანა“ ჩამოყალიბდა. მისი სახე ისეთი კი არ იყო როგორსაც მან ჩვენ XV ს-ში ვიცნობთ, ე. ი. მისი სამფლობელო სოფლები, ოცმცა კომპლექტუ-

ლოაწეთა. 163—164) თავისთავად ცხადია, პაგიოგრაფს აქ საკუთრე კახეთი აქვს მხედველობაში და არა ის იდეალი, სადაც გარეჯა მდებარეობს. წინააღმდეგ შემხევევაში ასეთ მიმართებაში ის „კახეთს“ არ იხმარდა.

²⁹ „ასურელ მოღაწეთა“, 164—165.

³⁰ დოლო „იყო ნათესავით და ქვეყანით კახი“ (ვახუშტი, დან. ნაშრ. 90).

³¹ ვახუშტი, დან. ნაშრ. 90.

³² საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები აყვანილი საბ.ოპშიფო დაცვაზე, 147. (ს. ხაშში ნათლისმცემლის მამულად იხსენიება ვიან).

³³ ქართლის ცხოვრება, II, 322.

რად, ასე „შორს“ კი არ იმყოფებოდა მეტროპოლიისაგან, არამედ საგარეგო მთლიანი იყო, შიგ ჩართული გარეგის უშუალო მიმდგომი ტერიტორიით (გარე-ჯაყარაისის ველზე მდებარე საშეთლობლო სოფლებით), რომელიც, ამრიგად, უწყვეტლივ ემზოდა ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მდ. ივრის სანაპირო სოფლებს. და ასევე უწყვეტად გრძელდებოდა (ისევე ჩრდი-ლოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთ-დასავლეთით) გადაღმა მხარეში (ციე-ვოშბორის გადაღმა).

დავებრუნდეთ ისევ XV საუკუნეს და განვიხილოთ გარეგის მიწისმფლობე-ლობა მომდევნო პერიოდებში.

მას შემდეგ რაც გარეჯა მცხეთის პატრონობაში გადავიდა, მისი მამუ-ლები უდაბნოებთან ერთად მცხეთა-სამფლობელოთა სივრცეში იხსენიებიან. ამის გამო, რომ მცხეთის მამულების საბუთებში (რომელთაც მეფეები დრო და დრო ანახლებდნენ სოლმე) ზოგჯერ გარეგის მამულები სახელდობრივად მო-თითებულნი არ არიან. განსვლბულაა დედგენა იმისა თუ რა შედეგნილობის იყო მოცემულ მომენტზე საგარეგო ან რა ცვლილებები განიცადა მან დროთა ვითარებაში. ასე. მაგალითად. მოღწეულ საბუთებში—1447 წლის მცხეთის ქართლ-კახური მამულების სია დაამტკიცებულნი საქართველოს მეფის გიორგის მიერ²⁴, 1479 წლის მცხეთის მამულების საბუთი, დამტკიცებული კახეთის მეფის ალექსანდრეს მიერ²⁵, კახეთის მეფის ალექსანდრეს (1503 წ.)²⁶. მისი შვილის ელევანის²⁷ და სხვა საბუთებში—ყველაზე მხოლოდ უდაბნოებში მოხსენებული უბრალოდ ან ასე: „მინათა მამულთა... მთითა...“ ან ამის გარეშე. ასევე ასე-ლებს კონკრეტული შინაარსის გაგებას მომდევნო დროის საბუთებში ზოგჯერ ზოგად დასახვლებულა „საგარეჯო“ გარეგის კეთვნილ სამფლობელო ადგილ-მამულს რომ აღნიშნავდა. სამივე შემთხვევაში, ცხადია. თანამედროვეთათვის ცნობილი იყო კონკრეტული შინაარსი.

ეს ფაქტობრივ სურათს თანხიანდევრულად თვალს გაეყოლებთ. დავინა-ნათ, რომ საგარეგომ ძველი ძირითადი ტერიტორია მთას ორივე მხარეს ძალიან დიდხანს შეინარჩუნა, თუმცა ამ 17 ობიექტდან ზოგი მთავანი დაკარგა: ზოგი ან მცხეთამ უშუალო მფლობელობაში მიითვისა, ან სანეგო ვანდა, ან კერძო მფლობელთა ხელში გადავიდა. ძველი „საგარეჯო“, თუმცა შევიწროებული, მა-ინც კრებით დარჩა ბოლომდე, მთლიანი ტერიტორიული სამფლობელოს გა-გებით. რომელიც სულ ახლოს, XVIII საუკუნეში, მხოლოდ რამდენიმე პუნქტს აერთიანებდა და უკვე თანდათან გაყინულ გეოგრაფიულ ცნებად იქ-ცეოდა.

საბუთების მიხედვით შეიძლება ვთქვათ. რომ XV, XVI, XVII საუკუნეებ-ში „საგარეჯო“ შემადგენლობაში ცივგომბორის ორივე მხარე შედიოდა: 1428, 1597, 1639, 1648 წლებსა და სხვა საბუთებში. საგარეგოს მოქმედ ტერიტო-რიად დასახვლებულია: „წინა უკანა საგარეჯო“, „ორივე საგარეჯო თემი“, „უდა-ბნოს მამულნი მთას იქითისა და მთას აქითისა“, „საგარეჯოს სოფლები“²⁸. XVIII

²⁴ „საქ. არქივი“, III, 1927, 108

²⁵ ქრ. II, 300; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 6;

²⁶ ქრ. II, 319, 316.

²⁷ ქრ. II, 369—370, 374. საქართველოს სამეფოებად დაყოფის შემდეგ XV საუკუ-ნიდან, გარეგის მონასტრები მისი საგარეგო ტერიტორიით კახეთის მეფის პოლიტიკურ სა-ფლობელოში მოექცა. ამიერიდან მცხეთის იმ მამულების განახლება, რომლებიც კახეთში მოხ-დნენ—კახი მეფეების უფლებას შეადგენდნენ.

²⁸ ქრ. II, 231; ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, 1377; ისტ. საბ. III, 91; არქ. ფ. 226, 1037, ქრ. II, 244, 288.

საუკუნის დასაწყისიდანვე „საგარეჯოს“ ერთიან ცნებაში მთის იქითა საგარეჯო უკვე აღარ შედის, რადგან იგი მოისპო (უღაბნოების განკარგულებაში მხოლოდ ცალკეული ობიექტები დარჩა ამ მხარეზე „საგარეჯოს“ ვარეშე).

რამდენადაც საბუთები საშუალებას იძლევა, შეიძლება წარმოვადგინოთ ზოგერთი მომენტი „საგარეჯოს“ ზრდა-განვითარებიდან, თოხონდ წინასწარ საჭიროა გავითვალისწინოთ ის თავისებური ვითარება, რაც უღაბნოების სამიწათშულობელო ურთიერთობაში შეიქმნა მათი მცხეთის განკარგულებაში გადასვლასთან დაკავშირებით. საქმე იმას ეხება, რომ გარკვეული პერიოდიდან, გარკვეულ ისტორიული პირობების გამო (თუ სახელდობრ რატომ, ამის შესახებ ქვემოთ). გარეჯის უღაბნოებს „საგარეჯოს“ პარალელურად უჩნდებათ ყმა-მკლავის ახალი, ცალკე ფონდი, (ახალი მამულების ზოგი ნაწილი კი ისე „საგარეჯოს“ ემატება და მას ავსებს). წყარო ამ ახალი, ასე ვთქვათ, სათავისთაო ინდივიდუალური ქონებისა არის ან სულ ახალი ობიექტები. ან მამულები თვით მცხეთის თანამფლობელობაში მყოფი „საგარეჯოდან“³⁹.

გარეჯის ყმა-მამულს ეს გამოიყვნა საბუთებში იმიტაც არის გამოხატული რომ ობიექტის დასახელებას თან ახლავს მფლობელობის განსაზღვრა, ე. ი. იგი მხოლოდ გარეჯისაა თუ მცხეთასაც ეკუთვნის (დაწვრილებით ქვემოთ); ან სათავისთაო მამულს ერთთა ვითარებაში „საგარეჯოდ“ აღარ იხსენიებენ თუნდაც ის ტერიტორიულად „საგარეჯოში“ მდებარეობდეს⁴⁰. ეს იმ მიზეზითაც, რომ „საგარეჯო“ ესწრაფოთ როგორც მცხეთასთან თანამფლობელობა.

ამგვარად გარეჯის მიწისმფლობელობის განვითარების ეს ორმხრივი მიმართულება გათვალისწინებული უნდა იქნეს ყმა-მამულის ზრდა-ცვლილებების შესწავლისას. ამჯერად ჩვენ ვისილავთ ორივე სახის ყმა-მამულის მხოლოდ რაოდენობრივ მხარეს.

ნათქვამი გეგონდა, რომ XV ს-ის საგარეჯოში საგრძნობლად შენდობებულად მოაღწია, რადგან მას ზერქა ყაენისა და თემურლენგის დარბევები გადატანილი ჰქონდა როგორც ჩანს. მცხეთის ხელში ხდება წინა შევსება დაკარგული მამულებით. მაგალითად, მეფე ალექსანდრე დიდი (1412—1443 წწ.) კათალიკოს შიო აბღევას საბუთს, რითაც ვინმე ჭავჭავაძის მიერ მითვისებულ გარეჯის სამ სოფელს, ვაჩხას, ვაჩხს და დუმასუბასს, უბრუნებს გარეჯას⁴¹. 1513 წელს მეფე ვახტანგს დაუბრუნებია მცხეთა-გარეჯისათვის საგარეჯო სოფელი ხილაშენი, რომელიც სხვებზე ყოფილა გაკეპული⁴². ასეთის მეფე ლეონი 1532 წელს უნახლებს მცხეთა-გარეჯან საგარეჯო სოფელს ახალშენს⁴³. 1569 წელს ალექსანდრე კახთა მეფე უბრუნებს მცხეთა-გარეჯას საგარეჯო სოფლებს: ვეძისხევს, ფაშაანს, აგეთუბანს და ვიორგნისს. რომლებიც მასვე გაუცია ორი წლით სხვა მესაქუთარეზე⁴⁴.

³⁹ „სათავისთაო“ გარეჯისათვის მცხეთასთან მიმართებით. ამ ტერმინს ჩვენ ვხმარობთ პირობითად.

⁴⁰ „საგარეჯო“ მხოლოდ გეოგრაფიული მნიშვნელობით.

⁴¹ კრ. II, 244. საბუთი ეკუთვნის ალექსანდრე I (1412—1443) რადგან მოხსენებული კათალიკოსი შიო მოღვაწეობდა 1440—1443/47 წლებში; ბ. ლომინაძე, ქართლის კათალიკოსები XIV—XVI სს. (ბელნაწერი).

⁴² კრ. II, 332; ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad. 2175.

⁴³ იხ. ცხრილი 1.

⁴⁴ კრ. II, 392, 423; საბუთი ეკუთვნის ალექსანდრე II (1574—1604) კახთა მეფეს და გაკეპულია 1589 წელს (ალექსანდრე მეფის მე-15 ინდიქტიონის), მოხსენებული კათალიკოსი ნიკოლოზ ლეონ მეფის ძე მოღვაწეობს 1584 წლის 28 თებერვლიდან.

ამრიგად, XV—XVI საუკუნეებში შეიძლება ვთქვათ, რომ საგარეჯოს დღე-ბრუნდა მისი ძველი მამულებიდან: ვარცი, ღუმასუბანი დაშანი, ხევთუბანი, გიორგინი და ასკაშენი, რომლებიც XV საუკუნისათვის დაკარგულნი იყვნენ. აველა ესენი ტერიტორიულად ავსებენ მოხაზულ „საგარეჯოს“ ფარგლებს.

როგორც აქვე მოტანილი მამულების ცხრილი გვიჩვენებს, ცალკეული მათვისებული საკვამლოები ხელახლა დაბრუნებია საგარეჯოს. მაგალითად, ლეონ მეფეს (1520—1547 წწ.) ხელახლა შეუწირავს უღაბნობისათვის ს. აკურანი, ვანთაში და ბედიყარში მოსახლე რამდენიმე კომლი და ზეარი. რომლებიც საბედლო გამწდარან.

გარეჯის მონასტრებს ემატება ახალი მამულებიც. მცხეთა-გარეჯამ. ე. ი. საგარეჯომ, ს. იფნიაში („ხოდანის ბოლოს“) ერთი კომლი მიიღო.

1443 წ. კათალიკოზმა შიომ საგარეჯო ფონდიდან სათავესთან მფლობელობაში გადასცა დოდოს ს. თოლუჯი (რომელიც „დიდი ხანი და ჟამი გამოსულიყო რომე არღარა ჰქონებოდა“).

XVI ს-ის ბოლოს გარეჯის უღაბნობე სათავესთან მფლობელობაში იღებენ შედარებით მსხვილ მამულებს. კახეთის მეფე ალექსანდრე II. 1590 წელს დავითგარეჯის მონასტრს უნახლებს ს. ჟატს და რამდენიმე სამეურნეო მოსამსახურე ყმას (დეკანოზს, მეზრობეს, ყარაულს და სხვ.). ხოლო დოდოს მონასტრს ს. ტაზრებს, ს. მატანს და 4 კომლს უყარმში. ამის გარდა მეფე ზოგ სამეფო გამოსაღებს დებს ორივეს სახიარო სარვებლობაში (იხ. ცხრილი 1). საბუთებშია ჩანს, რომ დასახელებული ობიექტები ძველად გარეჯის ყოფილა, მაგრამ ჟატი და მატანი დიდინისწინათვე დაუკარგავთ. როგორც ვიცით, გარდა ტაზრებისა XV საუკუნის საგარეჯო სიაში მოხსენებული არ არის ჟატი და მატანი.

ამგვარად, შეგვიძლია XV საუკუნემდელ საგარეჯოს შემადგენლობას მიეკუთვნოთ კიდევ ორი ობიექტი. ჟატი და მატანი. რომელთა მფლობელობა აღდგენილა 1590 წელს, მაგრამ არა მცხეთასთან საერთო მფლობელობით, არამედ შოლოდ უღაბნობის ინდივიდუალურ მფლობელობაში. 1590 წელს დავითგარეჯა იძენს ს. გრემში ერთ კომლს (იხ. ცხრილი 1).

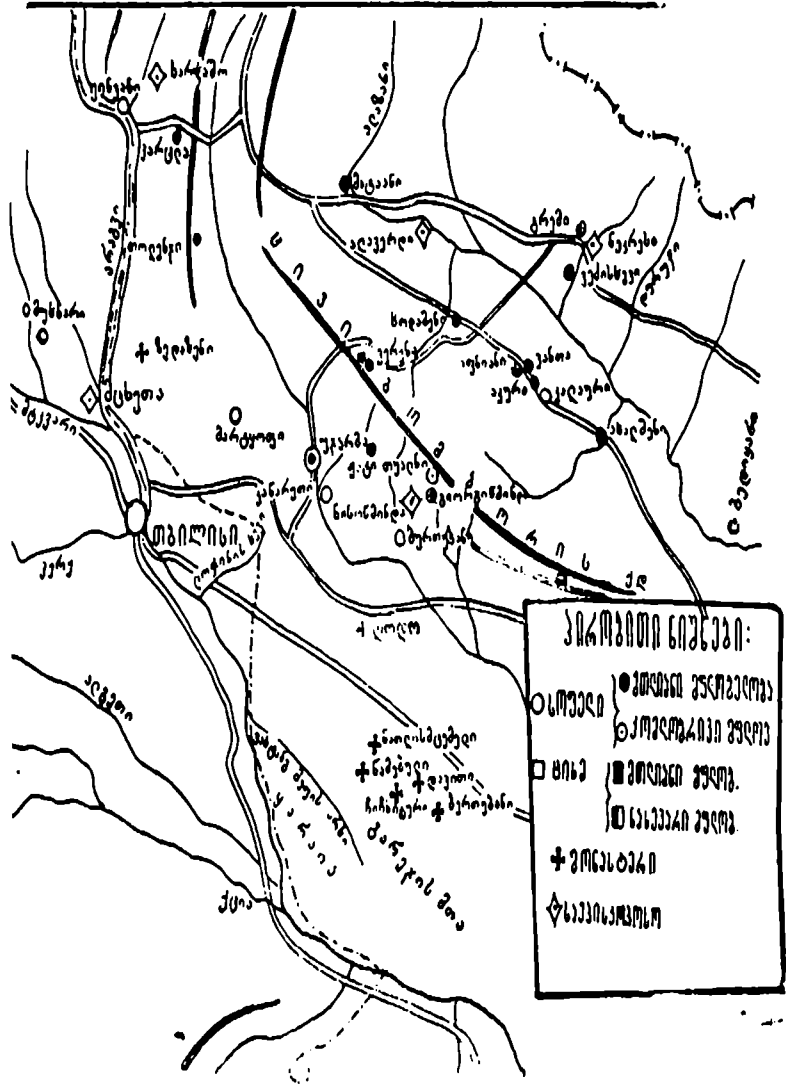
შემონახული გვაქვს მცხეთის კახური მამულების დიდი ერთიანი საბუთი. დამტკიცებული 1589 წელს მეფე ალექსანდრეს მიერ. მოხსენებული „უღაბნობის“ მამულები აქ ცალკე გამოყოფილად არაა დასახელებული, ისინი ჩართულია შიგა და შიგ და მიყვებიან გეოგრაფიულ თანმიმდევრობით სხვა სამკუთხეთო პუნქტებს. იმის მიხედვით თუ ჩვენთვის უკვე ცნობილ საგარეჯო მამულებიდან რომელი ობიექტია ამ სიაში მოხსენებული, შეგვიძლია დავადგინოთ ამ ღროის საგარეჯოს შემადგენლობა. ეს ობიექტებია: ვერენა (ციხით), ტაზრები, კახთა, ვანთა (მონასტრით), ვარცა (ვარცანი), ახალშენი, ვეძისხევი, გიორგიწმინდა, ფაშანი, თორეჯნი (იგივე თოლუჯი), ჯემითი (დაცულია საბუთის თანამიმდევრობა)⁴⁵. ამგვარად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 1589 წლისათვის „წინა-უკანა საგარეჯოს“⁴⁶ კონკრეტული შემადგენლობა ჩამოთვლილი თერთმეტი ობიექტით გაისახლავრებოდა.

საბუთების ნაკლებობის გამო ჩვენ არ ვიცით თუ რა კერძო მიზეზებით არ არის საბუთში შეტანილი სხვა ცნობილი საგარეჯო პუნქტები, უმეტესად ციყ-

⁴⁵ საქ. სოდ. 1, 7—13.

⁴⁶ როგორც ზემოთ გვქონდა საუბარი, საგარეჯოს ზოგადი განსაზღვრა, როგორც ეკონომიკური ერთეულისა, უღაბნობიან კავშირში (წინა უკანა საგარეჯო, შიამ იქითა და შიამ აქითა), ამ დროს და შემდგომც დიდხანსა ხმარებაში.

გაჯაქის ენიისეპოლიტალმა XVI სუქუნეუი

ეპარქიის ენიისეპოლიტალი:

●	მთავარი ეპარქიალური ცენტრი
○	სოფელი
□	ხიზა
+	მონასტერი
◇	სენიოსანობის ცენტრი

გომბორის გაღმობა (ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ისინი სხვადასხვა გზით სა-
ჯარეოდან ამოვარდნენ. ასე, მაგალითად. შესაძლებელი იყო ზოგი სათავისთაო
ქონებად ქცეულიყო და სხვ.). მოტანილი სიის არაზუსტობა მაინც ფაქტია, რა-
დგან ვერ გამოვრიცხავთ იმ შესაძლებლობასაც, როცა რომელიმე პუნქტი მცხე-
თის სრულ სახასო სამფლობელოდ შეიძლება ქცეულიყო და ამრიგად საბუთის
სიაში დასახელებული იყოს, მაგრამ ფაქტიურად საგარეჯოს არ ეკუთვნოდეს.
მაგრამ რადგან ასეთი შემთხვევა მხოლოდ ერთეულია საგარეუდებელი, დაშ-
ვებული შეცდომა (საგარეჯოში მათი ჩათვლა) საერთო სურათს ვერ შეცვლის.

ს. აყურა (მონასტრითურთ), ეს ძველისძველი საგარეჯო მსხვილი მამული,
ხსენებულ 1589 წლის საბუთში შეტანილი არ არის. მიზეზი ისაა. რომ აყურა ამ
დროისათვის დავითგარეჯის სათავისთაო საკუთრებაა. იგი ჭერ კიდევ ლევან
მეფის დროიდან (1520—1574 წწ.) იქცა ასეთად⁴⁷. XVI საუკუნის დასასრულს
დავითგარეჯამ დაჰკარგა აყურა. 1597 წელს იგი საკმელოდ და სადგომად დრო-
ებით ეძლევა ალექსანდრე მეფის დას ქეთევანს. რომელიც ძმას შემოიზნონდა
„თავისისა მამულისაგან ექსორია ქმნილი მძლავრებითა უცხო თესლთა“. პირო-
ბის ძალით აყურა ისევ უნდა დაარუნებოდა მონასტერს ქეთევანის გარდაცვა-
ლების შემდეგ⁴⁸, მაგრამ ამის შემდეგ აყურა დიდხანს დარჩა კერძო მფლობელო-
ბაში; მაგალითად, მეფე თეიმურაზის დროს, დაახლოებით 1616 წლიდან, ის
ვინმე ოსიყორჩის სახლის სამფლობელოდ იქცა. მხოლოდ 1708 წელს დაუ-
ბრუნდა საბოლოოდ დავითგარეჯას⁴⁹.

ს. ორკოშინი, ეს ძველისძველი საგარეჯო მამულიც, არ არის შეტანილი
1589 წლის საბუთში, მაგრამ უკვე ცნობილი ხდება რომ ს. ორკოშინი ხსენებულ
ლევან კახთა მეფეს ნინოწმინდის საეპისკოპოსო ეკლესიისათვის გადაუცია მის
აღდგენასთან დაკავშირებით. ჩანს ამის შემდეგ ეს ობიექტი გარეჯას აღარ დაბ-
რუნებია. 1597 წელს ის კვლავ ნინოწმინდის ხელშია⁵⁰.

XVII საუკუნეში გარეჯის უდაბნოების ეკონომიური ცხოვრება დიდი შე-
ფერებით მიმდინარეობდა. როგორც განხილულ ვეკონდა, ამ საუკუნეში ორ-
ჯერ გაუქმდა უდაბნოები. შაჰაბასის 1616 — 1617 წლის თავდასხმის
შემდეგ, მხოლოდ 1639 წელს მოხერხდა მათი აღდგენა და ისიც შემცირე-
ბული მასშტაბით. რა შემადგენლობისაა „წინა-უკანა საგარეჯო“ გაურკვეველია⁵¹.

ამ საუკუნიდან შემონახული გვაქვს 1648 წლის საბუთი, სადაც
დასახელებულია „საგარეჯო“, როგორც მოქმედი ტერიტორიული ერთეული. მა-
გრამ ვინაიდან მისი შემადგენელი „საგარეჯოს სოფლები“ მითითებული არაა,
ვერ ვარკვევთ თუ რა ცვლილებები განიცადა მან ამ დროისათვის. როსტომ მე-
ფე უნახლებს მცხეთას. გარეჯის ორივე უდაბნოს „ჩვენც მოგახსენეთ გარეს-
ჯის ორივე უდაბნო და ს’დ გარესპისა სახლი და შესავალი ყოვლითურთ უნაქ-
ლულად... რა რივადაც წინად... საგარეჯოს სოფლები ყოფილიყო

⁴⁷ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაშრ., 24—27; ხელ. ინსტ. Hd, 1377; ქრ. II, 419—420; 1581.
წელს აყურა დავითგარეჯის სათავისთაოა, ამას მომდევნო 1597 წლის საბუთიც მოწმობს (იხ.
ქვემოთ).

⁴⁸ ხელ. ინსტ. ფ. Hd, 1377.

⁴⁹ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაშრ., 24—25. აყურას შესახებ იხ. ქვემოთ.

⁵⁰ Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ., 28; ისტ. საბუთები III, 90.

⁵¹ საქ. არქ. ფ. 226, 1037.

ვეწირული, წინა საგარეჯო... წინა და უკანა საგარეჯო... ორივე ხა-
გარეჯო თემი და მამული¹².

უღაბნოები მეორედ 1672 წელს აღდგა. არჩილ მეფის საბუთში ვკითხუ-
ლობთ: „...მონასტერი მოშლილი იყო და მონაზონი აღარ იდგა. ვიგულებთ რამცა
დროსა და ეამსა გაეწყობოდა და გავარიგეთ და მწირველები და წინამძვარი და
მონაზონები უჩინეთ და... ყოველივე სარჩო გაუკვეთეთ ყოველის წლის და და-
ვანებებთ სადაც საგარეჯოს მონასტრის ყმა დარჩომი-
ლი იყო ხელმოხსნით და გათავისუფლებით ასე რომე არას კაცს ხელი
აქვენდეს, და ვინც მონასტერში წინამძღვრები იდგეს და მონაზვნები მათ მსა-
ხურონ და ეპტი თუმცა მოოხრებულ არს ღალა აიღონ... და აგრეთვე ნათლის-
მცემლის ყმა უჯარმას და ხაშმზედ რაც არის ხუციშვილი გოგია (სულ 7—8
კომლი)“. ამგვარად, „საგარეჯო“ იმდენად დაცილია რომ იქ უღაბნოებს მხო-
ლოდ აქა-იქ შერჩენიათ ყმები („სადაც საგარეჯოს მონასტრის ყმა დარჩომი-
ლიყო“), ხოლო სხვა საკუთარი მამულებიდან. მაგალითად, ეპტი სრულიად მოს-
პობილი ყოფილა. ნათლისმცემლის ყმებიდან უჯარმაში და ხაშმში თითო ოროლა
გადარჩენილა. ყმა-მამულის შემცირება იმდენად საგრძნობი გამხდარა, რომ და-
ვითისა და ნათლისმცემლის მონასტრები გაუერთიანებიათ: „ახლა ვითარცა ყმაც
ცოტა დარჩომოდათ და მონასტრებიც დაკნინებული იყო გავეერთეთ“¹³ ვკით-
ხულობთ იქვე.

ფეოქრობთ სწორედ XVII საუკუნე იყო ის გადამწყვეტი პერიოდი საიდა-
ნაც იწყება „საგარეჯოს“ სწრაფი დაქვეითება, როცა იგი უღაბნოების ეკონო-
მიურ ცხოვრებაში ძველებურ როლს, სხვა მიზეზებთან ერთად, უკვე თანდათან
ჰკარგავს. მოტიანილი საბუთი ამ პროცესის უტყუარი ამსახველია. შაჰაბასის
დარბევებმა და გადასახლებებმა უშუალოდ გადაიარეს საგარეჯო სოფლებზე.
რის შემდეგაც ზოგი დიდხანა ვერ მოშენდა ან საბოლოოდ უშენი დარჩა, ამას
თან დაერთო გამუდმებული ლეკიანობა.

ნიშანდობლივია. რომ გიულდენშტედტს. რომელმაც შედარებით გვიან
იმოგზაურა ამ მხარეში (1771- -1772 წწ.), ბევრი სოფელი და ადგილი ისევე
პოვარებული დაუხედა. მაგალითად იგი ზოგჯერ ასე წერს: მანაი (მისი გან-
მარტებით საგარეჯოს უკიდურესი აუქტი) „მოლონად განადგურებულია“¹⁴, ან
აქურა „არის ძალზე დანგრეული“ და მოგზაური ბოლოს ასკვნის: „ამბობენ, რომ
სპარსეთის შაჰმა აბასმა მე-17 საუკუნის დასაწყისში ააოხრა კერეში, გრეში და
ბევრი ძველად სახელოვანი ადგილები კახეთისა და გადაასახლა მათი მოსახლე-
ობა. როგორც კოლონიისტები მაზანდერანში“ და სხვ¹⁵.

1654 წლის როსტომ მეფის დროინდელ საბუთში კარგად ჩანს, რომ „უკანა
საგარეჯოში“ (მთის გადაღმა) ჯერ კიდევ შედიან ძველი სოფლები: ვანთა, ბუ-
შატი, ხოდაშენი და სხვ. დასახელებულია „წინა საგარეჯოელნი“ და „უკანა სა-
გარეჯოელნი“ (მოხელენი), და საერთო ხელისუფალი „საგარეჯოს მოურავი“,
რომელიც მოურაობით განაგებს ამ სვეტიცხოვლის „სახასო სოფლებს“. სხვათა

¹² ქრ. 11, 464 ცხადია, იმ დროის მოღვაწეთათვის „საგარეჯოს“ კონკრეტული შინაარსი
ჩვეულებრივად ცნობილი იყო და ამიტომ არ საჭიროებდნენ აღნიშვნას.

¹³ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 2060.

¹⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გამოც. გ. გელაშვილის, 1962, 19.

¹⁵ იქვე, 41.

შორის ამ საბუთიდან არ ჩანს, რომელი იყო თანამფლობელობაში და რომელი არა. ისე კი ისინი „საგარეჯოს“ ეკუთვნიან ტერიტორიულად⁵⁶.

მიწისმფლობელობის შემცირების უტყუარი ნიშანია ის სიახლე, რაც მონასტრის ეკონომიურ ცხოვრებაში ჩნდება ხსენებული დროიდან. არჩილ მეფის ზემომოტანილი საბუთი მიუთითებს, რომ 1672 წელსვე (რა დროიდანაც გარეჯის აღდგენა მოხდა) მას საუფრო კარიდან ენიშნება ყოველწლიური ულუფა-ჭამაგირი ფულისა და სურსათის სახით, რომელიც ამ დროისათვის გვევლინება, როგორც ძირითადი ეკონომიური სახსარი შტატის გამოსაკვებად. ქვემოთ, სპეციალური განხილვიდან დავინახავთ რომ ეს წყარო შემდეგში სისტემატიურ ხასიათს ატარებს.

XVII საუკუნის დასასრულიდან მკვეთრად იცვლება უდაბნოთა ეკონომიური მდგომარეობა, იწყება თანდათანობითი აღმავლობა. ამ საუკუნის 90-იან წლებში დავითგარეჯას სათავეში უდგება ენერგიული და ეკონომიურად შეძლებული პიროვნება ონოფრე მაჭუტაძე. ქართლ-კახეთის მეფეები და კათალიკოსი გადაწყვეტენ ზომებს მიმართავენ სრულ გაქრობამდე მიხული გარეჯის ფეხზე წამოსაყენებლად. შესაბამისად მატულობს სამონასტრო შტატი, რის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება დავითგარეჯიდან ჯერ ნათლიმცემლის და შემდეგ დოდოს მონასტრების ცალკე გამოყოფა (იხ. პირველი თავი).

ცხადი უნდა იყოს, რომ XVII საუკუნეში უდაბნოების მამულებს ბევრი ჩამოაკლდებოდა. დაქვეითების მაჩვენებელი ფაქტია, რომ უდაბნოებს დაუკარგავს თავის ირგვლივ მდებარე (საძოვარი) ტერიტორიებიც კი. მაგალითად იალაღები ბერთუბნისა და ჩიჩხიტურის კოშკს შიგნით. იალაღები ჩიჩხიტურის წინ და წამებულის ქვეშ (იხ. ცხრილი 1). მხოლოდ 1693 წელს მონერხებულა მათი დაბრუნება. ზემონახსენებ აუკრის დაბრუნებაზე დიდი ხარჯი გაუწევია წინამძღვარ ონოფრეს. ყოველივე ეს კარგად არის აღწერილი 1708 და 1712 წლების სიგელებში⁵⁷. ონოფრეს ოხიყორჩისათვის გადაუხდია „თორმეტი აქლემი, მრავალი ცხვარი და ჯორი, ფლური და თეთრი ორას თუმნამდის“. ონოფრემდე ს. თვალზე მონასტრის განკარგულებაში მხოლოდ 16 კომლი იყო, ონოფრემ ნასყიდობით მიუმატა მას 18 კომლი, 2 მარანი და ზუარი, ასევე პატარძეულშიც რამდენიმე ახალი ყმა. ცალკეული კომლები უყიდია ონოფრეს ს. აშნაშში, ვანთაში. აღინიშნება ნასყიდობისა თუ თავშეწირულობის გზით დავითგარეჯის ყმათა ერთგვარი ზრდა ქ. თბილისში (ავლაბარში). მონასტრის განკარგულებაშია ს. ხატისოფლის შემოსავალი. XVIII ს. პირველ ნახევრის დასასრულისათვის დავითგარეჯას თბილისში ეძლევა სადგომი სახლი სიონის ეკლესიას ახლოს. ემატება აგრეთვე 3-4 კომლი ყმა ს. უჯარმაში, ს. წარახპურში და სხვაგან.

ყმა-მამულს იძენენ ცალკეულად დოდოსა და ნათლიმცემლის მონასტრები.

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, 7.

⁵⁷ თ. ე. ო. რ. ა. ნ. ი. ა., დს. ნაშრ. 24, 57.

მოდწეული საბუთების მიხედვით ნათლიმცემლის განკარგულებაშია სხვადასხვა ადგილას: 64 კომლი, 8 უყმო ადგილ-მამული, ხოლო 6 მამული მთლიანი სოფლის სახით: თრიალეთზე ს. უზნარიანი, კარუკულმართი (1707 წ.) და ს. კარწახი (1719 წ.), „იორს გაღმა ს. ბაღბიანი“ (1710 წ.)⁸⁸; ს. ჰვიროსი (1724, 1749 წ.); კახეთში ს. მუხიანი (იხ. ცხრილი I), აღინიშნება XVIII ს-ის პირველ ნახევარში თავშეწირულ ყმათა გახშირება.

დოდოს განკარგულებაში ვხვდებით სხვადასხვა ადგილას: 5 უყმო მამულს, 1 მამულიან კომლს, ს. მაშრანის შემოსავალს (1750 წ.); ს. კაკაბეთიდან დოდოს სასარგებლოდ ინიშნება 60 კოდი პური, კონდოლიდან 5 საპალნე ღვინო (იხ. ცხრილი 1).

უღაბნოების საერთო სარგებლობაში მყოფი „საგარეჯო“, რომელიც იმავე დროს მცხეთის თანამფლობელობაშია, ამ დროისათვის ძალზე შემცირებულად ჯვევლინება. ფაქტია, რომ მას XVII საუკუნეში ვერ მიემატებოდა ახალი ობიექტები, სამაგიეროდ ბევრს კი დაკარგავდა, ხოლო როგორც აქ XVIII საუკუნის მასალებით დაწმუნდით, ამ პერიოდში არაფერი შემატებია. აღდგენილი (ყოფილი საგარეჯო), თუ ახლად შექმნილი მამულები—ყველა, უკლებლივ უღაბნოთა უშუალო მფლობელობაშია. მაინც რა ფარგლებში შეიძლება წარმოვიდგინოთ ამ დროის „საგარეჯო“? ჩანს, მთის გაღმა მზარე საგარეჯოში უკვე აღარ შედის. „საგარეჯო“, ფართო გაგებით. გულისხმობს რამდენიმე პუნქტს. კომპაქტური განლაგებით. „საგარეჯო“ „საგარეჯოებისაგან“ შედგება, ხოლო საგარეჯოებს „გარეჯის მოურავი“ განაგებს. ანა დედოფლის (მეფე თეაიურაზის დედა), ორს სხვადასხვა საბუთში ვკითხულობთ: „რადგან საგარეჯო უღაბნოებს შეესწირეთ პური და ღვინო აქედამ უნდა მიეცემოდეს უღაბნოებს“⁸⁹; საგარეჯოს მოურავს... აწ, რადგან ბატონმა საგარეჯოები უღაბნოებს შესწირა, რაც რამ მანდაური გამოსავალი იყო, წინამძღერებს მიეცითო“ და სხვ⁹⁰.

თუ აქ „საგარეჯო“ ერთ შემთხვევაში ერთიან ცნებად არის ნაგულისხმევი. ნეორეჯერ მის ადგილას შემადგენელი ნაწილებია („საგარეჯოები“) დასახელებული, ოღონდ სახელწოდებათა მიუთითებლად. უნდა ითქვას, რომ გარდა ერთი მაგალითისა, პირდაპირი მითითება „საგარეჯოს“ სახელდობრივი პუნქტებისა (ე. ი. ცალკეულად „საგარეჯოების“ სახელწოდებანი) XVIII საუკუნის საბუთებში ჭერჭერობით არ შეგვხვდებოდა.

წყაროები კარგად გვიჩვენებს თუ სახელდობრ რა მოცულობის ტერიტორია უნდა ვიგულისხმოთ იმდროინდელ საგარეჯოში ფართო გაგებით და რა უნდა იყოს ეს „საგარეჯოები“. 1693 წლის გარეჯის შეუფლობის ორენოვან საბუთის ქართულ ტექსტში ვკითხულობთ: „ნიშანი გიბოძეთ თქვენ, ერთობილთ წმიდის დავითის ყმათ საგარეჯოთ, ასე და ამა პირსა ზედან რომ

⁸⁸ „ოსმალბოის ეამს ბაღბიანი დიაცლა“, შემდეგში მოსახლეობა აქ აღარ ჩინს 1776 წ. ისტ. საბ. V, 92.

⁸⁹ თ. ეორდანიია, დას. ნაშრ. 31.

⁹⁰ იქვე, 83.

მაკუტობემ წინამძღვარმა მოგვახსენა და გაგვაპინჯა არას... უამში წმიდის დავითის ყმას ლაშქარნადირობაა, არა ბეგარი... არა სდებოდა“. ამგვარად, აქ ლაპარაკია იმ ყმებზე, რომლებიც საგარეოში („საგარეო“) ესახლენ. ხოლო ამ „საგარეოს“ შინაარსს პირდაპირ განმარტავს სპარსული ტექსტი, რომლის თარგმანიც ასე იკითხება: „გამოვიდა მალალი ბრძანებულება მასზე, რომ კახეთის ოლქის, საკუთრივ ზემო საგარეოს მაჰალის მოურავებმა, გამირიგებმა... და სხვა მოხელეებმა... დავით გარეჯელის ეკლესიისათვის შეწირულ გლეხებს (ისე უნდა) მოეპყრან, რომ... უსამართლო სათხოვარი არ მოსთხოვონ“¹¹... ამჟამად, რომ აქ „საგარეო“ მხარეა.

ვახუშტი ბაგრატიონი წარმოგიდგენს ასეთ განმარტებას: „ხოლო მანავის დასავლეთ არს კვეცი გიორგიწმიდისა: გამოსდის შუამთას და ჩრდილოდამ სამხრეთით. სან მოიგო სახელი, ოდეს შეწირეს გარეჯის უღაბნოს დაბნები ესე, უწოდეს საგარეო“¹². ამგვარად, როგორც ზემოთაც, პირველ თავში, შევნიშნავით, ვახუშტის მოცემული აქვს, ერთი მხრივ, „საგარეოს“ ისტორიული და ეტიმოლოგიური ანსხა („ოდეს“), ხოლო, მეორე მხრივ, „საგარეო“, როგორც მარცხენა მხრის მოქმედი გეოგრაფიული პუნქტი, მას განსაზღვრული აქვს მანავიდან გიორგიწმიდის ხეამდე. ამ უკანასკნელის ჩათვლით, სადაც შედის „დაბნები ესე“, ამ ტერიტორიულ ფარგლებში ავტორს თავის რუკაზე, სწორედ გიორგიწმიდის ჩაყოლებით. ნაჩვენები აქვს „საგარეო“—მხარე, რომელიც ფარავს 3—4 პუნქტს (თვალი სამი და გიორგიწმიდა). ამრიგად მითითებაში „დაბნები ესე“ ჩამოთვლილი პუნქტები რეულისხმება (შეიძლება მანავიც). მაშასადამე, ნახსენებ „საგარეოებს“ ასეთი კონკრეტული მნიშვნელობა უნდა მიეცეს: გიორგიწმიდა. თვალი და ა. შ., თითოეულად „საგარეო“ იყო. საყურადღებოა XVIII საუკუნეში „თვალსაგარეოს“, როგორც ტოპონიმიურ ცნების, გჩენა პარალელურად „საგარეოსა“ (ვიწრო და ფართო მნიშვნელობით). ვიწრო გაგებით ის თვალს უდრის, ხოლო ორი სახელის (საზღვრულ-მსაზღვრელის) ერთად შერწყმა სავსებით გასაგები ხდება, რამდენადაც თვალი ერთ-ერთი „საგარეოთავანი“ იყო¹³. XVII საუკუნის ერთ-ერთი უთაროლო საბუთი, რომელიც მცხეთის კახური მამულების სიას წარმოადგენს (გადანაწერი XIX ს-ში), კარგ მასალას ვეძლევა „საგარეოების“ განმარტებისათვის. აქ ცნება „საგარეო“, „წინა საგარეო“ ფართო ტერიტორიას გულისხმობს, რომელიც ცალკეულ სოფლებისგან შედგება, ხოლო თითოეული ეს პუნქტი „საგარეოებდა“ („საგარეონი“) არის მიჩნეული¹⁴.

დასასრულ საკმარისია მოვიტანოთ მოგზაურ გიულდენშტედტის აღწერილობანი (1771 — 1772 წწ.), საიდანაც ჩანს, რომ საგარეო ამ დროისათვის ორი მნიშვნელობით ესმოდათ. მოგზაური წერს: მანავი „ეს არის ყვე-

¹¹ ვლ. ფუტურიძე, ქართულ სპარსული ისტორიული საბუთები, 1953, 366.

¹² ვახუშტი, დას. შრ. 90.

¹³ თ. ყორღანიძე, დას. შრ. (1761 წ.)—110: 1774 წ.—130.

¹⁴ ბელ. ინსტ. ფ. Hd, 1453 იბ. აგრეთვე თურნ. საქ. არქივი, III, 116.

ლაზე განაპირა ადგილი თვალსაგარეჯოს მხარისა (Distrikt), რომელიც გადაკიმულია პირველი მთისწინეთის სამხრეთ კალთების გასწვრივ, თბილისიდან ამ ადგილამდე⁶⁶. ამგვარად „თვალსაგარეჯო“ აქ წარმოდგენილია, როგორც მხარე, თბილისიდან ვიღრე მანავამდე, რაც ზოგადად საესეებით ემთხვევა ვახუშტის განმარტებას. ვიულდენშტედტი თბილისიდან მანავამდე, ამ ფარგლებში, ასახელებს მხოლოდ იმ პუნქტებს, რომლებშიც თვითონ გაიარა ან გზიდან დაინახა, ესე, რომ საგარეჯოს სოფლები აქ სრულად არ არის ნახსენები. უნდა შევნიშნოთ, ხომ არ არის ამ ნაშრომში ძლიერ გაფართოებული საგარეჯოს განსაზღვრა თბილისით როგორც დასაწყისი პუნქტისა?

ამგვარად, დადგინდა, რომ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში „საგარეჯო“ გეოგრაფიულად ჭერ კიდევ მხარეს, ერთ კომპაქტურ ტერიტორიას წარმოადგენდა. სხვა საკითხია როგორ სამამულო დამოკიდებულებაში იყო ახლანდელი „საგარეჯო“ გარეჯასთან.

როგორც ვნახეთ, XVIII ს-ის დასაწყისში ჭერ კიდევ „საგარეჯო“ მისი „საგარეჯობით“ გარეჯასთან კავშირშია იმ მიმართებით, რომ „საგარეჯოს გამოსავლის“ რაღაც ნაწილი მის (სამი მონასტრის) სასარგებლოდ არის განკუთვნილი. როგორც ვიცით, ამ მხარეში გარეჯას სათავესათაო მულობელობაც ჰქონდა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის დაეთვარევის მონასტრის ეკონომიური წინსვლა აღმავალი, მაგრამ ნელო ტემპით მიმდინარეობს. ერთი ცნობის მიხედვით, 1774 წლისათვის დაეთვარეჯა მთლიანად 40—50 კომლს ფლობს⁶⁷. ამას კიდევ ემატება შემდეგში 23 — 24 კომლ ყმა (იხ. ცხრილი 1). გარდა ამისა, 1784 წელს დაეთვარეჯას გადაეცა შედარებით მსაკილი ობიექტები: ს. ოსიაურას შემოსავლის მეთაუდი, ს. ლუმბრა შემოსავლის ნახევარი; შემოსავლის მეთაუდი თორმეტი დღის ნაფუზრიდან და 74 დღის მიწდერის მიწიდან (აად?), მონასტრის განკარგულებაშია მთლიანად ს. ჟატი და ს. აქურა. ცალკე საკვამლოები: ახშანში, თვალზე, პატარძელში, კონდოლში, საგარეჯოში, ვანთაში, ლორეში, სურამში, თხინვალში.

ამ დროის საბუთებშიც სრულიად აღარ იხსენიება „საგარეჯო“ ისეთ ობიექტად, საიდანაც უდაბნოებს ოფიციალური შემოსავალი მცხეთასთან თანამფლობელობაში ეძლევათ, ეს გაქრობა იმის მომასწავებელია. რომ ასეთი დანიშნულება უკვე მას ჩამოეხსნა. რასაკვირველია, „საგარეჯო“, როგორც გეოგრაფიული კრებითი ცნება (მხარას, მასთან ადმინისტრაციული აღმნიშვნელი) დარჩა, რომელსაც აღარავითარი ძველი ეკონომიურ-სოციალური შინაარსი გარეჯასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით აღარ აქვს. საგარეჯოში გარეჯას, როგორც ვთქვით, მხოლოდ ცალკეული მამულები აქვს⁶⁸.

დაეთვის მონასტრის ყმა-მამულის ერთგვარი მეთიეროდენი გაზრდა უნდა გამოეწვია მასთან დროს შეერთებას 1760 წელს⁶⁹.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, ნათლისმცემლის განკარგულებაში გადადის სხვადასხვა ადგილას 38 კომლზე მეტი ყმა, 5 უყმო მამული ზვარის, ბეთალმანისა და სხვათა სახით (თვალზე, ხაშში, გიორგიწმინდში, მარტყოფში, მანავში, თელავში, უტოში, ატენში, თბილისში, თხინვალში, სურამში, პატარძელში). დიდი ობიექტებიდან ამ პერიოდში ნათლისმცემლის განკარგულებაშია ან ახლად ექცევა მამნარი (1760 წ.), უზნარიანი (1760 წ.). საბუის ეკლესიის

⁶⁶ ვიულდენშტედტი, დას. ნაშრ. 19

⁶⁷ თ. ვორდანი, დას. ნაშრ. 119—120.

⁶⁸ იქვე, 111, 137—159.

⁶⁹ იხ. იქვე I თავი.

წინამძღვრის შემოსავალი (1761 წ.), ქიზიყიდან სამეფო კოლისპურის 60 კოდი (1760 წ.).

ლექთა თარეშს ამ საუკუნის 50—60 წლებში, როგორც პირველ თავში განვიხილეთ, დიდად დაუზარალებია ნათლისმცემლის მამულები; სავანის ეკონომიური მდგომარეობა კატასტროფულად დაცემულა, რის გამოც, სამეფო კარს ს.განგებო ზომებისათვისაც კი მიუმართავს. პირველი ასეთი ღონისძიება იყო ნათლისმცემლის გადაყვანა სამების ეპარქიიდან ეკონომიურად უფრო ძლიერ, ნინოწმინდის (1760 წ.) ეპარქიაში⁶⁶; მონასტერს მიეცა ახალი საშემოსავლო ობიექტები (მშენარი და სხვ.) და დაენიშნა დამატებითი შემოსავალი სამეფო და საკათალიკოსო შემოსავლებიდან (1760—1764 წწ)⁶⁷: ამის გარდა, გარკვეული მატერიალური დახმარება ნინოწმინდელსაც გაუწევია (1760 წ.)⁶⁸.

ნათლისმცემლის მონასტერს 1774 წლიდან საუკუნის ბოლომდე სათავეში უდგას ენერგიული და მეფის კართან დაახლოებული პიროვნება არქიმანდრიტი ეფთვიძე. მისმა სისტემატურმა ბრძოლამ მამულების აღდგენა-შექმნისათვის, დიდად შეუწყო ხელი მონასტრის ეკონომიურ წინსვლას. ამ პერიოდიდან ნათლისმცემლის განკარგულებაშია: ს. სამაჩხეთის მესამედი (1784 წ.), ს. ვეფხისტყაოსნიდან სამეფო კოლისპურის ნახევარი (60 კოდი, 1798 წ.); 1778 წელს ნათლისმცემლის მამულებს ემატება გაუქმებული კაწარის ეკლესიის ყმა-მამულე (1791 წელს ნათლისმცემლის არხ. ეფთვიძემ მოხსენებულა „კაწარეთის ეკლესიის მეურნედ“)⁶⁹, ს. ხოღაშის მონასტერი მისი ყმა-მამულით⁷⁰ და სამულებრობით: ხაშში, მანავში და მაშრანში.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დოღოს მონასტერი ძალზე დაჯინებულია. როგორც მოტანილი არასრული ცხრილიდან ჩანს, მას კომლი ყმები და ხოდაბუნები ჰქონია სხვადასხვა ადგილას. უკანასკნელმა ლეკიანობამ ბოლო მოუღო დოღოს არსებობას და მის ეკონომიურ დამოუკიდებლობასაც. 1760 წელს ის მისი მცირე მამულებითურთ დაეითგარეჯას შეუერთეს.

შესამჩნევი ცვლილება, რომელიც შეიძლება ამ არასრული მონაცემებიდან დავასკვნათ XVIII ს-ში. შეიძლება იყოს შემდეგი: რამდენიმე სამფლობელო ძალზე დაშორებულია გარეყიდან. მაგალითად, ყმები სხედან ქართლის სოფლებში: სურამში, თბილვალში, ქვემოქაროლში-ლორეში; შემოსავლებია ქართლის სოფლებიდან: ოსიურის, ლუმბრას, სამაჩხეთის; საგარეგო სოფლები იმყოფება თრიალეთზე: უზნარაინი, კარუკულმართი, კარწახი. XVIII ს-ის უკანასკნელ მკვლევრიდან ნათლისმცემელი ეკონომიური აღმავლობითა და შეძლებით დიდად უსწრებს დავითს (იხ. რუკები).

XIX საუკუნის არასრული მასალებით ირკვევა, რომ დაეითგარეჯის განკარგულებაშია 1804 წელს ს. აჭურა მთლიანად, რომელიც 40 კომლს ითვლიდა. ამავე წელს ს. საგარეგოში დაეითგარეჯას ეკუთვნის 83 კომლი (იხ. ცხრილი 1).

⁶⁶ იხ. აქვე „დამოკიდებულება ეპარქიისთან“.

⁶⁷ იხ. ცხრილი 1. ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 736. 726 (იხ. აქვე -უღუფა-ქამაგირი-).

⁶⁸ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 734; იხ. ცხრილი 1.

⁶⁹ თ. გ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. დ. ს. რ. 1:1 171, S. 1, 1790 წ.

⁷⁰ არხ. ეფთვიძე მეურნე-გამგეა ს. ხოღაშის მთაწმინდის ულოთეოს ხარების ეკონომიური მონასტრისა (1796 წ.) ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 1019; წინათ იგი დამოუკიდებელი სამეფო-საწინამძღვრო ყოფილა ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 587.

1811 წლის ცნობით დავითგარეჯა მთლიანად ფლობს 153 კომლს, რომლის ფულადი შემოსავალი ნანავარიშევი არის 1600 მანეთად⁷⁴.

1831 წელს კომლობრივი შემადგენლობა საგარეოებად გაზრდილა ისე, რომ არასრული ცნობით ამ წელს დავითის მონასტერის სახელზე ირიცხებოდა 233 კომლი. სახელობრ: აკურაში 80 კომლი, საგარეჯოში 128 კომლი და სხვა. (იხ. 1 ცხრილი).

XIX საუკუნის პირველი ათეულ წლებში ნათლიმცემლის სამფლობელოდ ითვლებოდა: ხაშში 47—48 კომლი, საბუეში—30, საგარეჯოში—10. 1811 წელს ნათლიმცემელი სულ ფლობდა 106 კომლს⁷⁵. 1831 წელს მას სამფლობელო გაზრდია: ს. საბუეში 48 კომლია, ს. საგარეჯოში—1 9 (იხ. ცხრილი 2).

XIX საუკუნის 10-იანი წლების ერთი არაოფიციალური ცნობის მიხედვით (ნათლიმცემლის ბერთა განაცხადი) მონასტერის განკარგულებაში ითვლებოდა მთლიანი სოფლები: ხაშში (80-დე კომლი, ზვარი, ბაღი, სამღებრო, წისქვილი. სალალო მიწები, რომელთაც პატარძელულები და სართიჭალელები ამუშავებდნენ). საბუე (50-მდე კ.). ფაშანი, მაშრაანი (50 კ., სამღებრო). ჭვირთსი; ცალკეული კომლები: მანაეში (5 კ.), საგარეჯოში (9 კ.), ახმეტაში (1 კ.), თბილისში (20 კ.), დიღომში (7 კ.)—სულ 223-დე კომლი. ნაჩვენებია აგრეთვე ცალკეული შემოსავლები, რომელთა შეჯამებით მივიღებთ: პურს 120 ურემს, ღვინოს 246 საპალნეს, თეთრს 134 თუმანს და სხვ. (არქ. ფ. 226, 3118). თუ ოფიციალური ცნობა ამ პერიოდისა შეიძლება იმ მხრივ იყოს მანკიერი რომ ის ნაკლებს უჩვენებდეს, ამ საბუეთში კომლთა და შემოსავალთა რაოდენობანი აშკარად გადაჭარბებულია. მაგ., ხაშშის. საგარეჯოს, საბუის კომლები ოდნავადაც არ უღებდა არცერთ ოფიციალურ მონაცემს (იხ. ცხრილი 1). ვფიქრობთ ეს გადახვევა თვით საბუეთის ხასიათითაა გაპირობებული; საბუეთი საგანგებოდაა შედგენილი ამის დასამტკიცებლად რომ უარყოს საწინააღმდეგო „მოხსენება“ (ასევე გადაჭარბებული): მონასტერს „შემოსავალი არა აქვსო“, „გლახააო“ და რომ შიგ არავითარი „ნიეთი“ არ არისო. საერთოდ კი საბუეთი უღიად გვიჩვენებს ნათლისმცემლის გაზრდილ მფლობელობას.

XIX საუკუნის პირველ წლებში ცალკე მფლობელ ერთეულად გვევლინება „უღაბნოს“ მონასტერიც (იხ. 1 ცხრილი).

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ XIX საუკუნის პირველი 30 წლები გამოირჩევა ემათა თანდათანობითი ზრდით. რაც. უეჭველია. უფრო ბუნებრივი გამრავლების შედეგი უნდა ყოფილიყო. ვიდრე ნასყიდობით ან შეწირულებით შენადენი. საერთოდ კი საგარეჯო მიწისმფლობელობა XVIII ს-ის მიწურულიდან აღმავალ გზას ადგას. მარტო ის შედარებაც, რომ XVII საუკუნის 70-ან წლებში დავითგარეჯა დაახლოებით 40—50 კომლს ფლობდა. ხოლო 1811 წელს—153 კომლს, დავგარწმუნებს ამაში.

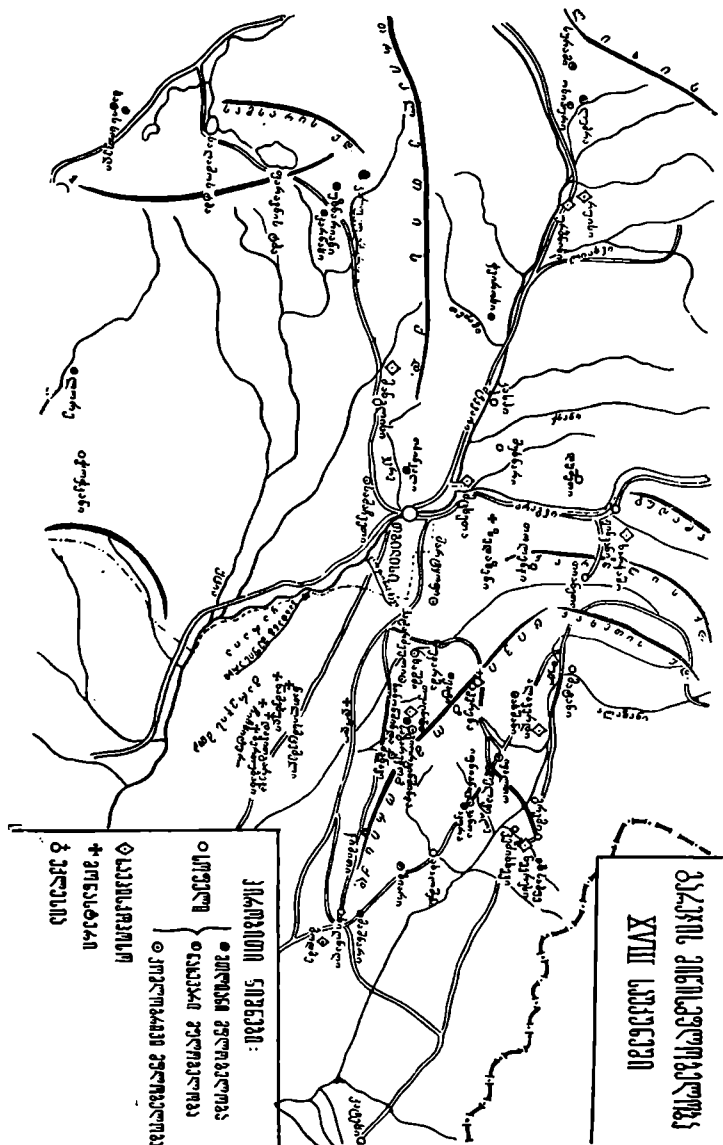
გაუღიანებულს თავისი თვალით უნახავს ლეკთაგან აოხრებული და დაცარიელებული სოფლები, სადაც მეფის ცენტრალური ხელისუფლება გარკვეულ ღონისძიებებს ატარებდა მათი ხელახლა მოშენებისათვის⁷⁶. ეტყობა ამ ელამ თავისი შედეგი გამოიღო.

XIX საუკუნეში, საქართველოში, რუსეთის ცარიზმის დამყარების შემდეგ. არსებითად იცვლება საეკლესიო მიწისმფლობელობის ფორმა. რუსეთის ცარიზმი სპეციალური რეფორმებით ახდენს საეკლესიო მიწების თანმიმდევრულ

⁷⁴ Акты, IV, 161 და სხვ.

⁷⁵ იქვე.

⁷⁶ გიულდენშტედტი, დახ. ნაშრ., 17, 31, და სხვ.

გაქვიის მდინარეების სისტემა
XVIII სკვერული

სამცხე-ჯავახეთის მთიანეთი

● მთლიანი პოლიტიკური
 ○ მთლიანი პოლიტიკური
 ○ მთლიანი პოლიტიკური

○ სამცხე-ჯავახეთის მთიანეთი
 ○ სამცხე-ჯავახეთის მთიანეთი
 ○ სამცხე-ჯავახეთის მთიანეთი

უქსპროპრიაციას, რის შედეგადაც საეკლესიო მიწები, და მათ შორის გარეჯისაც, გადადის სახელმწიფოს ხელში. ეკლესია-მონასტრებს ენიშნებათ შემოსავლის სსითი ჯამაგირები და ეძლევათ უშუალო მოხმარებისათვის ადგილ-მამულის მხოლოდ განსაზღვრული ნორმა. დავითგარეჯას, მამულების ჩამორთმევის შემდეგ, 1652 წლისათვის, უშუალო განკარგულებაში დარჩა: ვენახი ს. საგარეჯოში დოდოს ზერად წოდებული, წისქვილი მდინარე იორზე ს. ნინოწმიდის ახლოს, საბლაზე მიწის ნაწილი, რომელიც თვით მონასტერს ერტყა ირველივ 3.060 დესტინისა და 1.100 კვ. საეენის მოცულობით.

2. მიწისმფლობელობა (ამა-გამაული)

წარმოდგენილი ცხრილები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ასახვენ გარეჯის მიწის-მფლობელობის რაოდენობრივ განვითარებას. იგი დასაყრდენი მასალა გარეჯის სენიორიის სოციალ-ეკონომიური განვითარებისა და მიწისმფლობელობის ფორმების შესასწავლად.

1 ცხრილის პირველ სვეტში შეტანილია გარეჯის განკარგულებაში არსებული ყმა-მამული და სხვა საშემოსავლო ობიექტები. მეორე სვეტი უპასუხებს თუ რა გზით არის შექმნილი ანუ რა წარმოშობისაა დასახელებული ობიექტი. აღნიშვნა „შეწირული“ მიუთითებს, რომ გარეჯის ის მიწები აქვს „შეწირულებს“ გზით, ხოლო ექვე, ფრჩხილებში მოთავსებული აღნიშვნა „განაზღვრული“ მიუთითებს, რომ შეწირულება პირველად არ არის არამედ იმ წინაპრში არის განაზღვრული. ამ დამატებითი მითითების გარეშე კი აღნიშვნა „შეწირული“ აირველად შეწირვას გულისხმობს. ამავე სვეტში ზოგჯერ მითითებულია ისიც თუ ვის ეკუთვნის ეკონომიით დასახელებული ობიექტი: დავითს, ნათლმცემელს თუ დოდოს და ა. შ. ჩვეულებრივად კი, ასეთი მითითების გარეშე, იგულისხმება, რომ ობიექტი საერთოა (გარეჯის რომელიმე მონასტერიც არის მოქმედი ამ სოციალში). თანამფლობელობა მცხეთასთან, მითითებულია: „მცხეთა-გარეჯი“. ამავე მეორე სვეტში აღნიშვნა „ნასყიდა“ მიუთითებს, რომ ობიექტი გარეჯს ნასყიდობის გზით შეიძინა. მესამე სვეტში კითხვაზე: „ვისაგან არის შექმნილი“ პასუხი გაცემულია ორი მხრივ. ეასახელებთ იმასაც თუ ვის მიერ არის შექმნილი: მონასტრის კრებულის თუ წინამძღვრის ძიერ და იმის ვინაობასაც, ვინ მიჰყიდა მონასტერს, რადგან გარკვეული შემთხვევაში აქვს იმის ცოდნასაც თუ ვის უიღის ამა თუ იმ ობიექტს. მეოთხე სვეტში შეტანილია შექმნის პირველი თარიღი, მაგრამ რადგან ზოგჯერ საბუთში დოკუმენტული თარიღი პირველად შექმნაზე არ მიუთითებს, მაშინ ასეთ თარიღთან ჩვენ ვაკეთებთ შენიშვნას, რომ ეს ობიექტი ამ დროისათვის გარეჯის „განკარგულებაშია“ და სხვა. მეხუთე სვეტი დათმობილი აქვს საბუთის დასახელებას. მითითებულ საბუთთა შორის მკითხველის ყურადღება უნდა მივაქციოთ საქართველოს ცენტრალური არქივის ფონდიდან ჩვენ შიერ ციტირებულ დოკუმენტს ფოლდო 230, დავთარი I, II ან III, რომელიც წარმოადგენს თანმიმდევრობითა და კუთვნილების მიხედვით დალაგებულ დოკუმენტების, მონაარსებს (ამ დავთარების, გვერდები რაოდენობით არ გეკვს, მაგრამ საბუთის მონახვა შეუძლია ქრონოლოგიის მიხედვით სათანადო მონასტრის კვებ).

ცხრილი დაყოფილია საუკუნეების მიხედვით ორ ნაწილად. XV—XVII საუკუნეებში გარეჯის წარმოდგენილია მთლიანი სსითი, რადგან ამ საუკუნეებში სთავისთავო მფლობელობა ცალკეულ მონასტრებს ძლიერ უმნიშვნელი ქონდა. ხოლო საგარეჯო მამული („საგარეჯო“) მცხეთასთან თანამფლობელობაში მყოფი, საერთო იყო გარეჯის ყველა მოქმედი მონასტრისათვის. ამ მხრივ ისინი ერთ სახსრს წარმოადგენდნენ.

ცხრილებში მოცემული გეკვს XV—XIX საუკუნეები ცალ-ცალკე მონასტრების მიხედვით, რადგან ამ საუკუნეებში ძირითადი და ერთადერთი დამახასიათებელი მათთვის, სთავისთავო მფლობელობა იყო.

ესა და ესა ცხრილებში მამულების ქამებს არ ვაკეთებთ, რადგან მასალა სრული არ არის. მე-2 ცხრილი, გარეჯის საფლობელობა შექმნებული არასრული საა, შედგენილია პირველი ცხრილის საფუძველზე.

გარეან მონაბღობეღობის რიგგნობრე გნვობრე

ღასბეღებე	რე გბობ რიბს შუენიღე	ვიგნან რიბს შუენიღე	რიღბს რიბს შუენიღე	სბბუბე
<p>IV ხეუენე</p> <p>მსბგურე მობს ბქობი ღე მობს ბქობი სბღუეღე: რიგობიზი. ბერიღბანი ბუღანი ბიორგონიზი ტბზრებე არიღე კერენი კესბი ბობლექი ბუღაშენი, (ბიღაშენი.) ენბი ვიკურე მისბი ბღბნობი კიღურე ნბირე ჩბობი ბუღაშენი კვისბევი".</p>			<p>მბრეანის ბუღბნობი" განკრეღუბეღობი. 1424— 1428 წელს გიღეუბ შესეობს.</p>	<p>ჭრინიკებე, II, 231</p>
<p>მბრეანის ბუღბნობი მობს ბქობი ბიღობი და მობს ბქობი" ენბი გარეან ღე მობს ბქობი ბიღობი</p>	<p>შენირეღე (გნბბღებუღე, შესეობ- გარეან)</p>	<p>შეღე ბღექსანღრესგან</p>	<p>[1438 წ.]</p>	<p>ჭრ. II, 244</p>
<p>ბიღობი (გნბბღებუღე, ბიღობი)</p>	<p>შენირეღე (გნბბღებუღე, ბიღობი)</p>	<p>კიღობი, შბიკენი</p>	<p>1441 წ.</p>	<p>ბიღობი 225</p>

შეწირული (განახლებული)	შეფუ ალექსანდრესაგან	1464 წ.	იქი, 283.
<p>ვერცხები და იათორისძე ვარსიძე (ანაწერი)</p> <p>XVI სუენე</p> <p>გარეის მამულების შემოსავლის ნახევარი. რაც გარესისა მამულისა გამოსავალი იყოს მისი ნახევარი მტყობს და ნახევარი გარესისა უღამნითა.</p> <p>ხიდაშენი მოსახლენი: დუღაური, ბაწაშანი, შახარაილი;</p> <p>ხიდაშენს და წინანდალს შორის ხუთი შუგა ტერიტორია.</p> <p>აურაში — გორგანი, მარკანი; ვანიში — სხადიშვილი, კოჭაური, კონიაური, დედაბაბული, ზეარი მისი მეზუროთ, „ნაპირთ მოფიხენი ყობი-შუილი.</p> <p>ბედიარში-კომლენი: რამინა, სალია, ისევე.</p> <p>„გარეის მამულს გამოსავალი, მისი ნახევარი მტყობს და ნახევარი უღამნითა“.</p> <p>ახალშენი.</p> <p>„შთას აქეთ საგარეოში“ ზოგი სა-მეფო ყრბი გადასახადები.</p> <p>აკურა</p>	<p>შეფუ ალექსანდრესაგან</p> <p>კახეთის მეფის ალექსანდრესაგან</p> <p>ქართლის მეფე გიორგიმცხან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან (1520—1574)</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p> <p>—</p> <p>გარეის განკარგულუბაშია შეფუ ლევანის დროს (1520 — 1574)</p>	<p>1503 წ.</p> <p>1513 წ.</p> <p>1532 წ.</p> <p>1546 წ.</p>	<p>ქრ. II, 316</p> <p>ქრ. II 332: ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფ. Ad. 2175.</p> <p>საქართველოს არქივი, ფ: 230, დეკთარი 1</p> <p>ქრ. II, 374—375: ხელნ. ინსტი. ფ. Hd. 1377.</p> <p>ქრ. II, 368.</p> <p>ო. ძორდანი, ქართლ კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საზღუდები, 24—27, ხელნაწ. ინსტი. ფ. Hd. 1377.</p>
<p>შეწირული (განახლებული)</p> <p>შეწირული (განახლებული)</p> <p>შეწირული (განახლებული)</p> <p>შეწირული (განახლებული)</p> <p>შეწირული (დათვისათვის)</p>	<p>შეფუ ალექსანდრესაგან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p> <p>შეფუ ლევანისაგან</p>	<p>1464 წ.</p> <p>1503 წ.</p> <p>1513 წ.</p> <p>1532 წ.</p> <p>1546 წ.</p>	<p>იქი, 283.</p> <p>ქრ. II, 316</p> <p>ქრ. II 332: ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფ. Ad. 2175.</p> <p>საქართველოს არქივი, ფ: 230, დეკთარი 1</p> <p>ქრ. II, 374—375: ხელნ. ინსტი. ფ. Hd. 1377.</p> <p>ქრ. II, 368.</p> <p>ო. ძორდანი, ქართლ კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საზღუდები, 24—27, ხელნაწ. ინსტი. ფ. Hd. 1377.</p>

1 საღე მფლობელია მითითებულ არ არის, ეს ნიშნავს. მფლობელია საერთოდ გარეკან ეკუთვნის.

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	კისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთო
ბედიყარში — კომლენი: ჩამანა, სალა ისიყე,	შეწირული (ცანახლბუღლი)	პეფე ლევანისაგან	1566 წ.	საქ. არგ. ფ. 230, დ. 1.
აურა	— (დავითისათვის)	კათალიკოს ნიკოლოზისაგან	გარეჯის განჯაყულუბაში 1581 წელს.	ქრ. II, 419—420.
ხოღდენის ბოლოს ოფნაში კა- შაყვივლი ხარება და მისი შვილები.	შეწირული (მტებით-გარეჯა)	პეფე ალუქანდრესაგან	1582 წ.	ს. კაპაბე, ისტორიული საბუთები, III, 79.
ვეძისხევი ფაშანი ხეცოლხანი გორგნა.	შეწირული (ცანახლბუღლი, მტებით- გარეჯა)	პეფე ალუქანდრესაგან	1589 წ.	ქრ. II, 392, 423
გრემში — "ერთი კომლი ურია: ფა და მისი შვილები".	შეწირული (დავითისათვის)	სახლბუღუცის იასონ კეკელიძისაგან	1590 წ.	ისტ. საბ. III, 82—83
მუბი დგანაზი ყარაული ირი, მეძრისხე თუღასი, მეტყებე ენთი, ზურაი და მისი მეზრე; "მისი იქოფრა" სამეფო ღალა და კულხი;	შეწირული (ცანახლბუღლი, დავითისათვის)	პეფე ალუქანდრესაგან	1590 წ.	ისტ. საბ. III, 81—82
"მისი აქთურა" სამეფო ღალა და 40 კამაფი პურა; ტახტები	"ორივე უდამისათვის" (ფ. ი. დავითისა და დოდოსათვის) შვილი დოდოსათვის			

<p>მატანი უარმაში—1 კომლი ფეკინიზი ყარაულა ირა, თულზე—ზუაი და მისი მეზრე.</p>	<p>შეწირული (განაღლებული)</p>	<p>ბეფე აღკმანდრესავან</p>	<p>1597 წ.</p>	<p>ბელნ. ინტ. ფ. Hd 1377</p>
<p>აქინა უკანას სვარეფის გამოსაღ- ერო ნახევარი მსკეთას და ნახევარი გა- რეფის უღამოს.</p>	<p>შეწირული (მსკეთა-გარეჯა)</p>	<p>ბეფე თეიმურაზისავან</p>	<p>1597 წ. დავითის გან- კარგულუბაშია, ამ წელს ჩამოერთვა.</p>	<p>იქვე</p>
<p>აქინა (სახიზარი და სლარი).</p>	<p>—</p>	<p>ბეფე თეიმურაზისავან</p>	<p>1638 წ.</p>	<p>ქრ. 11, 453.</p>
<p>ლილიში— სამი კომლი ბატარქული ბერთუხანი გიორგოშინდა თვალა.</p>	<p>შეწირული (ნაწილობრივ განაღ- ბული)</p>	<p>ბეფე თეიმურაზისავან</p>	<p>1639 წ.</p>	<p>საქ. არქ. ფ. 226, 1037,</p>
<p>აქინა უკანას სვარეფის გამოსაღების ერთი ნახევარი მოლანად მსკეთას, მეორე ნახევრიდან ნაწილი მეფეს, ნა- წილი გარეჯს.</p>	<p>ნაწილი</p>	<p>—</p>	<p>XVII ს. (?) წინამდვარ. ინოფრე მა- კუტაძის დროს (1690— 1636)</p>	<p>საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.</p>
<p>აქინა უკანას სვარეფის ნახევარი მსკე- თას ნახევარი გარეჯს.</p>	<p>შეწირული (განაღლებული)</p>	<p>ბეფე რიკომისავან</p>	<p>1648 წ.</p>	<p>ქრ. 11, 464.</p>

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთო
ვატი (მოიხრებულ), უჩარბაში და ხაშ- ში ითანე ნათლისმცემლის ყოფილი კომ- ლუნი; ხუცუველი გოგია, ჩიხაშვილი თამაზი, და კიდევ 3 კომლი.	შეწირული (განახლებული), დავითისა და ნათლისმცემლისათვის)	მეფე არჩილისაგან	1672 წ.	ხელნაწ. იმბ. ფ. Ad. 2060.
ხაშში — ოთხი მღუბი (ყაწრეთის წმ. სპეგბის გუ- ლუხის ყოფილი ყუბი).	შეწირული (ნათლისმცემლისათვის)	მეფე არჩილისაგან	1674 წ.	Д. Пырцелаше, დას. №6. 7 7
აკოფა და მისი შერლები ელმზარა და ვიორჯი.	თავშეწირული		1690 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
ნიკოლოზ და გიორგი მახარიბოლოშვი- ლები.	თავშეწირული (ნათლისმცემლისათვის)		1692 წ.	Д. Пырцелаше, ფაქ. №6. 77
იალღები პერბუბანსა და ჩიხი- ტურის კოშკს შიგნით; ლაქი ტაშტა მუ- რს ოღლის იალღი ერთი რაშაგანს იალღი ერთი იერიღლის იალღი ერთი ჩაძვიგის იალღი ერთი თიზის იალღი ერთი სულეიმანის იალღი ერთი აქიოღლის იალღი ერთი ჩიხბუტურის წინ იალღი ერთი წამებულის ქვეშ ქიბრაელის იალღ- ღი ერთი ნახაის იალღი ერთი ქიშტის იალღი ერთი აქიბელას იალღი ერთი.	მეფე ნაზარალიზანისაგან (ერეკლე I).		1693 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.

<p>მამული (დასახელებულია საზღვრე- ბი... „სამწერე დიდ წინამძღვრ...“) ხაშში—ერთი საკვებლო სასახლე, ლევანბერის მიწა.</p>	<p>ნასყიდი ნასყიდი (დუიო-ი-ი-ი-ი-ი-ი- გეგმე-ი)</p>	<p>გარკეან და ვესტატ გილაგვილი-ბიკან</p>	<p>1695 წ.</p>	<p>ხელნაწ. ინტ. თ. 116. 2055</p>
<p>ვენახი და სახლის ალავი, „საგარეკის გმინავილი“.</p>	<p>შეწირული</p>	<p>შეარაყე მამულისაგან</p>	<p>1703 წ.</p>	<p>თ. ქორდანია, დახ. ში. 15.</p>
<p>კოლმე ხეცია და შვილი მისი ნი- კოლმე—ფეხლის გულსის მამუ- ლე მოსახლე.</p>	<p>შეწირული (განახლებული) სამევე უდამნისთვის: და- ეითი, დიდის და ნათლის- მეგულსათვის</p>	<p>მეფე ერეკლესაგან (ნა- ზარალხანა)</p>	<p>1704 წ.</p>	<p>იქვე, 19—20, საქ. არქ. ფ. 226, 2289.</p>
<p>იუჯი</p>	<p>შეწირული</p>	<p>არაგვის ერისთავი გიორ- გისაგან</p>	<p>1705 წ.</p>	<p>საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1,</p>
<p>თვალზე— იხი შუარი. იხი მარანი.</p>	<p>შეწირული (განახლებული)</p>	<p>მეფე დავით იმამყული- ხანისაგან</p>	<p>1708 წ.</p>	<p>თ. ქორდანია, დახ. ში, 24..</p>
<p>თვალზე—კოლმე: მომანაშვილი კოლმე 1 მისი განაყოფი გ. 1 კურდღელაშვილი ქ. 1 იბრელი ქ. 1 შვედლავილი რამბა ქ. 1 შვედლავილი გიორგი ქ. 1 შვედლავილი შიო ქ. 1</p>	<p>შეწირული (ტ.მ-წირული ან ნასყიდი)</p>	<p>დავითაგვის წინამძღ- ვან ინოფრე მკუბტისი- გან (მეფეთაგან და წინა- მძღვართაგან).</p>	<p>1712 წ.</p>	<p>იქვე</p>
<p>1960 წ. და 1712 წ. მო- ნასტრის განკარგულებაში</p>	<p>1960 წ. და 1712 წ. მო- ნასტრის განკარგულებაში</p>	<p>1960 წ. და 1712 წ. მო- ნასტრის განკარგულებაში</p>	<p>1960 წ. და 1712 წ. მო- ნასტრის განკარგულებაში</p>	<p>იქვე, 69</p>

XVIII სუკუნე
(დავითი)

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	კისკან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთი
<p>გველსუვილი ბასილი ქ. 1 გველსუვილი ქიტიანულები ქ. 1 გველსუვილი მახარობელი ქ. 1</p> <p>ყაზარაშვილი ნურალა ქ. 1 მოთივლიშვილი ზურაბა ქ. 1 შველერძელი ქ. 1 იორდანიშვილები ქ. 1. ვედრაიშვილები ქ. 1 ფერინიშვილები ქ. 1</p> <p>სულ 16 კომლი. თვალზე არის რამდენიმე ტაბაკურაძე</p>	(შემიწერიელი ან წასვლი)	(„შეფთვან ან წინამძღვარი“)	1790 წ. და 1712 წ. შიშაბატრის განკარგულებაშია	იქვე, 69.
<p>სულ 6 კომლი</p> <p>თვალზე— ნასყიდა და ირემა ქ. 1 ხეტიველსუვილი ქ. 1 გემამბეილი თვედორე ქ. 1 გემამბეილი ეხლა ქ. 1 მახარაშვილები ქ. 1 ლახურელი თვედორე ქ. 1 ლახურაშვილი იესე ქ. 1 მიველსუვილი შანჭი.რა ქ. 1 ბერიკაშვილი ქ. 1</p>	ნასყიდი	ოწოდურე ბაკურაშვილი მიეჩ.	1712 წ.	იქვე, 63—64.

ფოტოზი ზურაბი ქ. 1
 ილუზიული ღამები ქ. 1
 უცხოეთი ელბნაბი ქ. 1
 იყოფილი გორბი ქ. 1
 ფეტილი ქ. 1
 მშველი ქ. 1
 ნაღებული ქ. 1
 კობიანი ქ. 1

სულ 18 კომლი

პატრიარქული —
 ბუბარული ქ. 1.
 კიფელი ქ. 1

ახმანს —
 დიდუბე 4 კომლი,
 ვანთას —
 სკოლოები,
 აურა.

ეკლესიაში მკარან კორიკი.

ეკლესიაში-მამული ტაძრის
 ეკლესიაში.

ეკლესიაში —
 საბუღალტრო მიწები.

ნასყიდი

შენიღული

ნასყიდი

ნასყიდი

ონიფრე მკუტხის მი-
 ერ, ვისგან?

საქართველოს
 ავტონომიური
 სკოლისგან

ონიფრე მკუტხის მი-
 ერ, ვისგან?

ონიფრე მკუტხის მი-
 ერ, ვისგან?

1712 წ.

1712 წ. პონატიის გან-
 კარგულებათა

1713 წ.

1713 წ.

(1690 — 1706 წ.).

იქვე 63.

იქვე 66—67.

საქ. არქ. ფ. 230. დ. 1.

საქ. არქ. ფ. 230. დ. 1.

იქვე

დამატებები	რა გზით არის შეტანილი	ვისგან არის შეტანილი	როდის არის შეტანილი	საბუთი
იორდანიშვილი ქაბესია გიორგი, ბუ- ფანი, შერვაშანი--პონატიას მესხიანი.	ნასილი	—	1714 წ. პონატიას გან- კარგულზეა.	ხელნაწ. ინსტ. Ad. 341.
აქლამაშა -- ადგილი -კიურულა, მიწნებამდე“.	ნასილი	—	1715 წ.	საქ. არქ. ფ. 200. დ. 1.
წისკული შდ. იორაზე და -ერთი კვთარ- შიწა წისკილის წინ.	ნასილი	იორაზე ბაქუტაძის ბერ- ესაია გუგულიშვილისგან.	1719 წ.	ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 478.
კოგინელი ბერქა კოლმეილი შერვაშანი, გორგი, ივანეთი და და- კითხი.	ნასილი	იორაზე ბაქუტაძის მი- ერ, კოსტანე	1721 წ.	საქ. არქ. ფ. 200. დ. 1.
აქლამაშა -- შახარაშვილი დემეტრე და მისი ძმა თეოდორე.	თავმოყიდუა	—	1722 წ.	თ. გორდანიძე, დბ. შრ., 75; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 471.
ხატისიფელის შემოსილი.	—	—	1725 წ. პონატიას განკარგულზეა (შემოს- ვლი)	თ. გორდანიძე, დბ. შრ., 88; ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 465.
ქეზი ბეიო, თანა, შიო	თავმოყიდუა	—	1725 წ.	თ. გორდანიძე, დბ. შრ., 85; ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 472.
ფერანთაშვილი გიორგი და დავით,	ნასილი	—	1725 წ.	თ. გორდანიძე, დბ. შრ., 86; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 464.

აქრამი — ქველღველი იესე და შეიღნი მის- ნი, სიზინი და სხვ. ძმები ზერაძე და სხვ.	—	1728 წ.	საქ. არქ. 230, დ. 1.
აბაშვი დუღარები.	შეწირულ (განახლებული)	1728 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
მ.წა. (საზღვრები...).	შეწირული	1729 წ.	—
ვენახი	შეწირული	1729 წ.	—
კადრაკული კაცი.	შეწირული	1733 წ.	—
კადრაკული იოთა, პარაკო, ხიზანი და გიორგი.	შეწირული	1736 წ.	—
„საგარეოების“ გამოსავალი“.	შეწირული (განახლებული)	1730—39 წ. შდამბოების განკარგვლებულია (თარბი კორდანის კვლევის, სპირიტებს შე- პოვნების).	თ. კორდანია დაბ. წა. 83
თბილისში — სიღვამე სახლი სიონთან. საზღვრები... (აქედან ქვითით ანჩისხატთან).	შეწირული	1739 წ.	ხელნაწ. „ისტ. აღმ. Ad. 2219.

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	რაოდენობის შექმნილი	საშუალო
პერიოდული დეპეტრე.	თავშეწარული		1742 წ.	თ. ქორღანია, შჩ. 94, ზელნი. ინსტ. Ad, 427.
უქარამაშე-მარინაშვილი დაჩიაა შეი-ლით და შეილინუალით.	შეწარული	ჩილინუალით ითარია სპილენძის შეილის კაბინისრო-სა და სპილენძის შეილის გორგისგან	1744 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, ფ. 1.
წარაბეჭდუ-სამი კომლი კაიო.	შეწარული (განახლებული)	მეფე თეიმურაზისგან	1744 წ.	—
ლომინუალი ოქროა, შერბაზან, ზა-ქარია და ბიძაშვილები დაიუნან და სხვა.	თავშეიღული		1746 წ.	თ. ქორღანია, დის. შჩ. 98.
გოგინუალი გლახა (აქედრიდან ვეძის-ხევში გადასახლდა).			1748 — 1755 წ. წ. ში-ნასტრის განკარგულუბაშია	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1
თბილისში — სსსსლუ დაეიფარეყის ბერების-თეის.	—	—	1750 წ.	თ. ქორღანია, დის. შჩ. 99.
წარაბეჭდუ-სამი კომლი კაიო და ერთი გუთონის-სახნაგი.	შეწარული (განახლებული)	მეფე თეიმურაზის გულ-ლუ ანაბანდისგან	1753 წ.	საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1.

საგარეოში — ნაქულუაშვილი ბაძიო მღვდელი.	ნაკიდი	—	1751 წ. და 1761 წ. მო- ნასტრის განკარგულებაშია.	თ. ქორღანია, დბ. შჩ. 137, 111, ხელნ. ინსტ. Ad. 426.
ბარუაშვილი ჯაბლა სამაშველი.	შეწირული	ეშვიდისბაში იარაღის შვილის ახრადსაკან	1763 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, ც. 1.
[40--50 კომლი (დაახლ.)]			1773 წ.	ქორღანია, დბ. ნაშჩ. 120.
მემარინუილი საბა და შისი შვილი გოგია.	ნაკიდი	—	1763 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, ც. 1.
ღვთისთა ზამა.	—	—	1768 წ. მონასტრის განკარგულება- შია.	თ. ქორღანია დბ. შჩ. 175
თორისაშვილი ზესო და შვილნი მის- ნი ცოთყი, ცარსევან და ითანე.	შეწირული	მეფე იტიკლე II სკან	1776 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
თათარაშვილი იუფდორე და შვილნი მისნი ლომბერი და ძმა მისი პაკელი.	სამბეკროდ შეწირული სამბეკროდ ნაკიდი	—	1779 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
აბუაშვილი — მოღებანი (ამერეთიდან მოვიდა, მო- ნასტრის დასახლა აშხან ღვთაურის მიწაზე).	აუშეწირული		1779 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 11.

დასახელები	რა გზით არის შექმნილი	კვანძან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	სახელი
თბილისში — 10 კომლი.	—	—	1780—1781 წ. დაახლ.	ს. კაციაშვილი, ქალაქ თბილისის მოსახლეობის აღწერის წესი 1780—1781 წლის ახალი დროისა. ვერნ. სახ. ტომისი მოაგებე, I, 1925, 229.
ბ. აურიაში — ხესე და ამა მისი ბერი (მონასტერში) დასახლდა აურიაში).	თავშეწორული	—	1780 წ. დაახლ.	თ. ელიაშვილი, დან. ში. 127.
სიგეშვილი თისებ.	დროებით მიბარებული წმ. გიორგის ეკლესიისკენ	—	1780 წ.	იკოპ. 128.
იმერლაშვილი დავით და ამა მისი სამონი და ბიძაშვილი გიორგი.	(ნასილი და შეწირული)	გიორგი ბატონიშვილი- სა და მეუღლეს მისი ქმრე- ვანისაგან	1781 წ.	საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1.
დავით მღვდელი (ნებიომისელი). თვალზე (სიგეშვილი) ნინაშვილი იოანე და შვილიშვილი მანა პეტრე, ელიოზ, იოსებ, ბარამ.	—	—	1781 წ.	ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 867
იმერელი სობარული.	შეწირული	გიორგი ბატონიშვილი- გან	1783 წ.	საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1.
ლენი ერთი ურემი ამბერს იორი ბერიდან (ანუ 250 თუნგი).	თავშეწორული	—	1786 წ.	იკოპ
ისაყური: — შემოსავლის ერთი მეთაული,	შეწირული	ბ. ბიონიშვილი გიორგის- გან	1782 წ.	ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 88
მადლამე გოგია (უგაშვილი, სისხლე აუვანილი), • ლუგბია (ლუგბია) (ნახევარი),	შეწირული	ეზბონიშვილი გიორგის და მისი შვილის დავითის- გან	1784 და 1792 წ.	საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1.

კორკობეკი გოგია (უმამულად), სურამში — ყენახი მარნით და ნაფუბრით, სხინჯალში — ახალკოშვილი გოგია თეიმის შვი- ლებით (უმამულად), გვიშვილი მახარა თეიმის შვილით (ლკკ- თავან დახსნილი), მამანაშვილი დავითა (ლკკთავან დახსნილი), კოკლა თევზაფხე, სასახლე თბილისში, კლდისკუთხე, თორმეტი დღის ნაფუბარი და სა- პოსტადითიხვეტი დღის შინდვრის მიწა (ათრთავი მონასტერი).				1788 წ.	საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1.
პეტრიაკულში — ლეთისკარი.	თავშეწირული			1788 წ.	იქვე
ოთარაშვილი დათუნა (ჩავახეთელი)	თავშეწირული			1790 წ.	იქვე
რატვილი — (ბიზნად).	ბიზნად			1789 წ.	ხელნ. ინსტ. Ad, 408. თ. გორდანი, დახ. შტ. 155
კონდილოშვილი — ჩიბახური გამული — ნაზარაშვილი ფარსადან (კავკასიის სავაჭროში)	მონასტრის ნახევარში (ნა- ხევარი ბეუთა თარხნიშვი- ლის ყმა)			1790 წ.	იქვე, 159
სვამბაძე — მინასტრის ყმის დაზარალების იფი- ხში ზეისიძე შესული იმერელი	თავშეწირული			1791 წ.	იქვე

დასახელება	რა წილი არის შეტანილი	ვისგან არის შეტანილი	როდის არის შეტანილი	სახელი
თათლასკოლები თანე და შიკი და	მონასტრისათვის მობარე- ბული	კიორევი მუფთავან	1792 წ.	იქვე 163.
დაბა	—	—	1792 წ. მონასტრის განკარგულუ- ბაშია	საქ. არქ. ფ. 230, ფ. 1.
კანთასახალაბე ნახევარი მონასტრის ნახევარი მუფთა; სახსარი მიწები.	—	—	1798 წ. მონასტრის განკარგულუ- ბაშია	თ. ქორღანია, შიკ. 169.
ბასილაშვილი მღვდელი დავითი და შიკი შვილები ბესარიონ და ოსებე	თავშეწირული	—	1798 წ.	თ. ქორღანია, დას. შიკ. 167.
ლორეში — ილაყვარდამეული ფარსადან	შეწირული	—	XVIII ს. (?)	საქ. არქ. ფ. 226, 2036.
აყრა — 41 კომლი აქანნი — 4 კომლი თვალ — 7 კომლზე მეტი	—	—	XVIII ს.	ხელ. ინსტ. ფ. HId, 7609. 1607, 1605.
XVIII საუკუნე (ლოდი)	სასყიდი	წინამძღვარ ინოფრეს მკურ	1702 წ.	Д. Пыруцадзе, ფ. 233 შიკ. 13
ს. ხაშვი — ქრთი საკომლო მიწა	შეწირული (განახლებული) სამეფე უდაბნოსათვის; და- კითხ, დოდოს და წაილი- მეგობრისათვის	მეფე ერეკლესგან (ნაზარაზხანი)	1704 წ.	თ. ქორღანია, დას. შიკ. 19
ასვარეფის გამოსვლა — საბრეჯოში — სახსარი მიწა	შეწირული	მეფე იმამყულისგან	—	Д. Пыруцадзе, დასახ შიკ. 46.

შეწირული	ნარიწმინდულ კანონისაგან	1709 წ.	თ. ვარიანტი, დას. შტ.
შეწირული	ალექსანდრისაგან	1709 წ. დაახლ.	იქვე, 32
ნასყიდი	წინამძღვარ ზაქარიას მი- ერ სტარეცის გოგონების ჩოლოყიშვილის სუფრაჟი გოიარგისაგან	1711 წ.	იქვე, 39.
შეწირული	შეგუ დავით იმამულაძე- ნისაგან.	1711 წ.	იქვე, 42.
შეწირული სტაბილური უდამნიშნისათვის	—	1730—39 წ. დას. უდაბ- ნოების განკარგულებათაში	იქვე, 83.
შეწირული	ბატონიშვილი ერეკლესა- გან	1742 წ.	იქვე, 95-94.
შეწირული	მეფე თეიმურაზისაგან =	1750 წ.	იქვე, 99—100
თავმოწირული	1750 წ.	1750 წ.	იქვე, 101—102
შობაბრუნული* დროებითი ნასყიდი	მეფე ერეკლესაგან წინამძღვარ ჯეგორისაგან	1750 წ. 1740 - 1760 წ. წ.	იქვე, 102 ხედავ. აქც. გ. Ad. 14.

* მღ. იოანის ნაბრძანა: წმ. ნინოს გაცუეს-
ის ვიდრე ნაბრძანა მიწიერი, სწავს-
კელი.

კაცთაგან-10 კოდი პური.
კონდილიდან 5 საბანე ღვინო.

თვალზე —
ვენახი

ბაბის ბეთილაზნი

„საგარეოს გმისავალი“

წისკელი (საგარეოში).

თბილისში —
სახლად ადგილი ბერების სადგო-
ვისათვის (საღვრეხი...)

თბილისში —
გვერდითი ნასყიდი და იმა მისი თა-
ვაში.

მარჯანის შემოსავალი

თბილისში —
სასაბლუმო ორი კაცის

თვალზე —
სამი კომლი.

თბილისში —
„სახლები პუნეული“

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ქოსგან არის შექმნილი	ჩოდის არის შექმნილი	საბუთო
პაბალი	—	—	1751 წ.	ს.კ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
ბიჭო, რომელიც გაბარდა დოდის წინაშე	შეწარული	ყარაბუღისაოშვილისგან	1751 წ.	ს.კ. ს.ბ. V, 73.
ზიარში — ერთი საკომლო (სეფიანოვლის ნაგონი)	შეწარული	ნახიში რამაზ ენდრიანიკოშვილისგან.	1759 წ.	თ. გორდანი, დ.ს. შ.ჩ. 106.
ზაკვაშვილი	თავშეწირული	—	1759 წ.	ს.კ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
ზიარში — ერთი მღვდელი.	შეწირული (დოღი შეწარუებულია დავითთან)	იოანე ბოდბელისგან	1763 წ.	თ. გორდანი, დ.ს. შ.ჩ. 111.
მიწა ბერიანაძეკეში. ხოდბუნი ქვლევისა, ხოდბუნი აბიაშვი. ხოდბუნი ცუკინარი. ქვიანის ბოდის მიწა. მიწა ქვიანში. მიწა ბანდელაშვილის ვენახის ბოდის, მიწა ზუგის ბოდის. მიწა მლაშვილის მიწანაღბ.	შეწირული (დოღი გაუქმებულია, მემულები შეერთებულია დავითთან)	—	დოდის სახელზე ირიცხები 1782 წ.	ი.პ.პ. 146: Ad, 282, (1747 წ.).
თვალბე — ბეკუტრაშვილი ომანა	თავშეწირული	—	1793 წ.	ი.პ.პ. 147.
XVIII საუკუნე (იოანე ნათლისმცემელი) „საუკმოს თავს“ — სახნავე მიწა	ნაყიდი	წ. ხატიბონის მიერ შეიკრებან გოდერაშვილისგან	1702 წ.	ს.კ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
თბილისში — ოთხი კომლი	ნაყიდი	წ. ხატიბონის მიერ შეიკრებან თარგნიშვილისგან	1704 წ.	ი.პ.პ.

საგარეო კამოსკალი	შეწირული (განახლებული) სამეფო უღმრესოების და კითხის, დიდის და ნაილი- მეფის სასახლის.	მეფე ერეკლე II-სგან	1704 წ.	თ. ვიქტორია, დან. ნაშენი 19
თბილისი — სახლის ადგილი ბერების სადგო- პისთვის.	შეწირული	ქანიშინი ვახტანგისგან	1705 წ.	იქვე, 21, ისტ. საბ. V, 7.
თრიალეთზე — ს. უნარიანი (ახლდ აშენებული), ს. კარაუღმართი (ძველი უნარიანი). გაზნაშვილი იყენ.	შეწირული	ქანიშინი ვახტანგისგან	1707 წ.	ისტ. საბ. V, 12, 15—16.
თბილისი — ქობარდთან გერეკელი დემეტრე და მისი ძმა ზურაბი და შავა. პაფიშვილი იხანა.	შეწირული	ბატონიშვილი კოსტანტი- ნისგან	1707 წ.	ისტ. საბ. V, 17; თ. ვიქტორია, დან. შ. 23.
3 დღის მიწა	შეწირული	ქანიშინი ვახტანგისგან	1708 წ.	თ. ვიქტორია, დან. შ. 24 - 29.
იოანე და თამაზა	თავშეწირული ნაკელი	1708 წ.	1708 წ.	ისტ. საბ. V, 19 საქ. არქ. ფ. 200, დ. 1.
გიორგიშვილი დაჯიბი	შეწირული	ბატონიშვილი კოსტანტი- ნისგან	1708 წ.	იქვე
გიორგი შვალბერგი	შეწირული	შავა ფ. დავანდ-შვილისა- გან	1709 წ.	იქვე
კოსტანე — სამი დღის მიწა	შეწირული	ფანაშვილი ს. კოსტანტი- ნისგან	1709 წ.	საქ. არქ. ფ. 200, დ. 1.
	ნაკელი	ქანიშინი ვახტანგისგან	1709 წ.	იქვე

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	კისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთო
ბაგელა, საბლაჩო, ერთი ამეცხული ოჯახი (თბილისში).	ნასყიდი	ნათლიშვილის კოტე- ლის მიერ იმანჯანის მე- ჩაძურე ელისა და მისი შვილებისგან	1709 წ.	ისტ. საბ. V, 19-20
ს. ბაღბანი (ნაოხარი, უშენი, სღალი იორს გაღმა).	შეწირული	მეფე დავით ამამულსა- გან	1710 წ. და 1714 წ.	ისტ. საბ. V, 21; თ. ყობ. დანი, დას. ში. 37, 72
უქარმის თავს — ორი დღის მიწა.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ გოგია ტბაშვილისგან	1711 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
ვაკის დღის მიწა.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ ელაზბარ მალაშვილისა- გან	1711 წ.	იქვე
ყარაბულახში — 30ნახი, სხნაგი, სთესი, წისქვილი.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ ჩეკოლუზ ავილშვილისგან	1712 წ.	იქვე
ხაშში — 30ნახი.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ სამებელი იოსებისგან	1712 წ.	იქვე
ხუთი დღის მიწა.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ ჩანი ტყვარაშვილისგან	1713 წ.	იქვე
მიწა ჩაბრაღას დაბლა გასს წაყ- რით...	შეწირული	სამებელი იოსებისგან	1711 წ. (დაახლ. თ. ყობ- დანი)	თ. ყობრდანი, დას. ში. 38
ნონაშვილი გოგია.	თავშეწირული	.	1713 წ.	ისტ. საბ. V, 26, თ. ყობრდანი, დას. ნაშჩი. 70
თბილისში — ხეტარაშვილი მამარაგლის შვილები.	თავშეწირული	.	1713 წ.	ისტ. საბ. V, 26.
კოდაზე — სამი დღის მიწა.	ნასყიდი	წ. ხაბიტონის მიერ ელაზბარ მალაშვილისა- გან	1713 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.

ოთხი დღის მიწა	შეწირული	სამშენი იოსებისაგან	1715 წ.	იკვ30
ბაბუნა და მისი სიძე.	თავშეწირული	წ. ხარიტონის მიერ ციცი ციციშვილისაგან	1715 წ.	ისტ. საბ. V. 27.
პელაშვილი შიო	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ საბლუტუც. შვილის. ოთხ-რისაგან	1718 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. I.
ორი დღის მიწა	ნასყიდი	შეფუძნა ბაქარისაგან	1718 წ.	იკვ30
ს. კარწახი	შეწირული	ნათლომეშელის ქრებულის მიერ	1719 წ.	ისტ. საბ. V. 32.
ს. ბაღიანში — „შაერდას დედა და მამა ოთხი ზე- ლი“	ნასყიდი	მეფე პატარნის დროს (1716—1724 წ.).	(1724 წლის ადრე)	იკვ30, 38.
კოდას ზემოთ — ორი დღის მიწა	თავშეწირული	მეფე პატარნის დროს (1716—1724 წ.).	1702—1719 წ.	იკვ30, 92.
კოდას ზემოთ — დღენაბეჯიის მიწა,	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ უქარბელი ჩანიშვილისაგან	—	საქ. არქ. ფ. 230, დ. I.
ყარაბულახს — ორი დღის მიწა	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ უქარბელი პაპისაგან	—	—
ორი დღის მიწა	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ ოთანაშვილის ოსკებისაგან	—	—
რუსსკულზედ სამი დღის მიწა	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ ჩიტაშვილებისაგან	—	—
ყარაბულახს კოდაზე — I. ში დღის მიწა	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ ბერი მაღალაშვილისაგან	—	—
	ნასყიდი	წ. ხარიტონის მიერ საბლუტუც. შვილის დე-თოსაგან	—	—

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	რაოდენ არის შექმნილი	საბუთო
უქარამშენები და სახლის აღაგი	ნასყიდი	წ. სარტორის შიკო სახალუბო. შვილის ოთახსგან	11702—1719 წ.	საკ. არქ. ფ. 239, ფ. 1.
კვირისში — ბაგა რუს პირზე	ნასყიდი	ნათლამკვლის კრებულის შიკო	1724 წ.	ისტ. საბ. V, 38.
მანავში — ერთი კვანძი	შეწირული	შემე თეიმურაზისგან	1738 წ.	Д. Пыреаеаае, დან. №6., 81
ახრისელი სუხიტაშვილი მამულა თავისი ცოლშვილით.	შეწირული	გივი ამილახორისგან	1741 წ.	ისტ. საბ. V, 60.
მღებრიშვილი გიორგის თაყაიანი ცოლშვილით	შეწირული	ქაიხოსრო ციციშვილისგან	1745 წ.	იქვე, 63
ბაბო (არბელი სუთაშვილი ქიტასა მშვილი)	შეწირული	ამილახვარი დომბროსისგან	1745 წ.	საკ. არქ. ფ. 200, ფ. 1.
შაბათიშვილი გიორგი	თავშეწირული		1746 წ.	იქვე
ს. ხაშვი — მტვრიაშვილი პაპა სვიმონა.	ნასყიდი	ნათლამკვლის კრებულის შიკო	1746 წ.	ისტ. საბ. V, 64.
რატბიანიდან შედგებულად	შეწირული	რუს და ელიაშვილი ქეთიშვილისგან	1746 წ.	Д. Пыреаеаае, დან. №6., 82
თბილისში — ოთახის ადგილი და ოთახი.	შეწირული	შემე პარკაშვილისგან	1748 წ.	ისტ. საბ. V, 69. თ. გორდონი, დან. №4. 96.
ს. მუხიანი საყვარლის ბოლომდე—30 კომლა. ჩუღუტის მინდორი და სხვა. გრემსი — ყარაყენელი მისი მამულით, „ნაყოფი“, „დასახლებული იმერლიანი“	შეწირული (ყარაყენული და სხვა მემკვიდრეებისგან)	შემე პარკაშვილისგან	1748 წ.	საკ. არქ. ფ. 200, ფ. 1.

<p>კიორში — 16 კომლი ქანდას — სამი ღუქანი, ხუთი კომლი.</p> <p>ჩილნაროვილი ათხელი ს. კვირიასი</p>	<p>თავშეწარული (ნახელი 1724 წლამდე)</p> <p>შობაზებული (სამხარად)</p>	<p>1748 წ. (1749 წ. შინასტრის გან- კარგდღეობით)</p> <p>1751 წ.</p>	<p>რქუი საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.</p>
<p>საბუეში — „სობის ნათლაშცემლის ყებხი“</p> <p>ხაშში — ორი დღის მიწა</p> <p>გუგუნაშვილი გიორგი</p> <p>კარკაშვილი ნაჰილა, ღათუნა და იორდანე (ბებნა).</p> <p>სავარაუშო — 2 გლეხი, ბლი, 6 სახლსე დვინი მავრანი (დროებით); ორი გლეხი, ერთი კენახი, 130 კოლი ბური, 20 სახლსე ლეონი (სახური სა- ბაღნი); ჭაბუციდან — 60 კოლი ბური.</p>	<p>კრებულის პირი სემონ- ბატონიშვილისგან</p> <p>—</p> <p>თამაზ ნინიკვილისგან</p> <p>წინამძღვარ ზენონის პირი</p> <p>—</p> <p>მეფე ერეკლესგან</p>	<p>1753 წ.</p> <p>1754 წ.</p> <p>1760 წ.</p> <p>1760 წ.</p>	<p>იქუი</p> <p>იქუი</p> <p>თ. გორდანი, დს. შრ. 107</p> <p>Д. Пургадзе, დს. შრ., 82 ხელნაწ. ინტ. ფ. Ad. 734</p>
<p>თვალზე — ლაყვიშვილი იესე დემეტრე გიხე- ლეოს მამულზე შახლობელი, მეფილაშხანა მამული (ლორიაშვილის ნაჰიანი).</p>	<p>შეწარული</p>	<p>1761 წ.</p>	<p>ისტ. საბ. V, 77.</p>

დაბადებული	რო ვით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	სამუშაო
ს. უხარიაანი.	შეწირული (განაღებულად)	მეფე ერეკლესგან	1761 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 109
ს. საბუის წინამძღურის შემოსავალი; მანინაშვილი - 17 კომლი.	(დროებით ბოძებულ)	მეფე ერეკლესგან	1761 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 110; ხაღაშვილი, თ. 114, 1609
თვალზე (თვალსაგარეთის) გოგობაშვილი; ბაქაძე, ენისი; შ. შოთა; კვეციანი; გიორგიშვილი; ქვიციანი; ნასიდა	შეწირული	—	1761 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 111.
სვგარაჯი — ერთი გლეხი გიორგიშვილში — ერთი გლეხი.	შეწირული	მეფე ერეკლესგან	1761 წ.	მ. ილიაშვილი, თ. 80, 82
მკერდის ქაღახი	თავშეწირული	—	1773 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 129.
შემახული შარბახი ართვანა	თავშეწირული	—	1773 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 131.
ფსკალაშვილი მარტყოფელი (დაბრუნდა სსარსეთის ტყვეობიდან)	თავშეწირული	—	1774 წ.	მ. ილიაშვილი, თ. 84.
მარტყოფელი ფიჭვანაშვილი კინი პახი	თავშეწირული	—	1776 წ.	მ. ილიაშვილი, თ. 84.
სანაშვილი კაცია და იოთარ.	შეწირული	მეფისგან (ერეკლე)	1776 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 131.
შაბათაშვილი გოცია	თავშეწირული	—	1776 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 132.
მანაშვილი — ზეანი და რამაქნიძე კომლი.	შეწირული	მარტყოფელი კორცისგან	1776 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 132.
ხაშვილი — ხაშვილი იქარია	—	—	1777 წ.	თ. გორდანი დას. შტო, 133—135.

<p>მილინდროშვილი ათანდილ თელაველი გოგალაძე გოიჩაძე ცოდნელი.</p>	<p>თავშეწარმული ნასყიდი</p>	<p>1773 წ. დაახ. 1779 წ. 1790 წ.</p>	<p>ი. ა. ბ. ისტ. საბ. V, 92. ი. ა. ბ. 94. ი. ა. ბ. 95.</p>
<p>ბარბაქაძე თორბატას შვილი თანსება ფედეგაძე — გუგუშვილი სიმეონის სიბესკოისი კლესიას ყმა და მამული</p>	<p>შეწარმული მიბარებული სამხარაძე [ნაწილი]</p>	<p>1760 წ. 1780 წ. მონასტრის გ. ნ. კარგულუბაშვილი.</p>	<p>ბელაქაძე ისტ. ფ. 514. თ. ჟორდანიია, დას. ნაწილი, 171</p>
<p>შავიკაიისშვილი პაპი არბუშვილი გიორგილი სოლომან ფარულაშვილები კმეხი ხეჩუა და ბესლი (ყავამთიდან-მარაბულიდან გადმოსულნი)</p>	<p>შეწარმული თავშეწარმული</p>	<p>1781 წ. 1781 წ.</p>	<p>თ. ჟორდანიია, დას. შრი, 135. ისტ. საბ. V 99-100.</p>
<p>თბილისში — 13 კომლი</p>	<p>—</p>	<p>1780—1781 წ. დაახლ.</p>	<p>ს. კაკაბაძე ქ. თბილისის მოსახლეობის აღწერის ნუსხა 1780—1781 წ. ახალი დროისა, ფურც. 1, საბსტი-რითი შიშვე I, 1925, 220.</p>
<p>ქოქაშვილი ზურაბაშვილი თანდილი (ნაშობი)</p>	<p>შეწარმული</p>	<p>1782 წ.</p>	<p>ისტ. საბ. V 102</p>
<p>ხერიშვილი გიორგი მღვთარი</p>	<p>შეწარმული</p>	<p>1762 წ.</p>	<p>საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.</p>

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთო
„დათუნა ისიშვილი“	ნაკიდი	წ. ფიფიშვილის მიერ ოსიშვილს გადასცემისას	1782 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
ს. სამაგოლის მემორიალი	მემორიალი	მეფე ერეკლესგან	1784 წ. და 1789 წ.	ისტ. საბ. V, 104, 108.
სახეობის მემორიალი და იაკობ	მემორიალი		1784 წ.	იქვე, V, 104; თ. ქორღანიძე, დამ. შტ. 148
გიორგის შვილი ოსიშვილი	მემორიალი		1784 წ.	თ. ქორღანიძე, დამ. შტ. 148. —149.
„სათარბნოელი სამნათესო ბერი და მისი ძმა სულხან“	მემორიალი	გიორგი თარბნოელისგან	1784 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
შვედლანდელი ბერისგან გიორგი	მემორიალი		1785 წ.	ისტ. საბ. V, 105.
უცხო — „გაბრიელისგან“	მემორიალი	გაბრიელისგან	1785 წ.	იქვე, 106
„გაბრიელისგან“	მემორიალი	გაბრიელისგან	1785 წ.	იქვე, 106
ერაზმ გლეხი	მემორიალი	ზაქარია გლეხისგან	1785 წ.	Д. Пыряев, д. 84
თბილისში — მიწაძირისგან გიგია და მისი შვი- ლი	მემორიალი	ზაქარია გლეხისგან	1786 წ.	ისტ. საბ. V, 106.
ფიფიშვილი	მემორიალი		1786 წ.	საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
სამაგოლის მემორიალი	მემორიალი		1786 წ.	იქვე
დავითისგან მემორიალი ოსიშვილი	მემორიალი		1787 წ.	ისტ. საბ. V, 107.
ფიფიშვილი სემინარია მესამე მემორიალი	მემორიალი		1790 წ.	იქვე, 109.

მუცხუნაშვილები სამი ძმა: გიორგი თამაზ და პატა და შვილები გარდაცვლულბუღა მისი სამი შვილი.	შეწირული	1790 წ.	ციციანოვი იოანეს შვილისაგან	იქვე, 111.
ს. ხაშვი — ნიხბელი ზაიდური ზურაბი და მისი შვილი იოანე	შეწირული	1792 წ.	ერეკლეს ასულის სარდალ-შოთაგვის ციციანოვის შვილისაგან	იქვე, 114.
შერაბაშვილი გაბრიელ რუსიელი	შეწირული	1792 წ.	ჩქეშო ციციანოვის ნიკოლოზისაგან	საქ. არქ. ფ. 203, დ. 1.
მხარაბულაშვილი ნიკოლოზი, გიორგი	თავშეწირული	1792 წ.		იქვე
ნიჭიბულაძე პეტრე	ნასყიდი	1793 წ.	წ. ეფთიმეს შიერ ქარტუშიძისაგან	იქვე
ხაშვი — სეფენბე, სამი დღის მიწა.	შეწირული	1793 წ.	ჩამასაბი ჩოლოყაშვილისაგან	იქვე
ვერელი ეიშუმაშვილი გიორგი	ნასყიდი	1794 წ.	წ. ეფთიმეს შიერ შანუჩარ ციციანოვისაგან	იქვე
იოანე გლახა ქირკვალაშვილი და ძენი მისნი.	შეწირული	1794 წ.	აწიაზა მახაბლისაგან	ისტ. საბ. V, 115.
გიორგის შვილი იოანე და ძის-წული მისი გიორგი.	შეწირული	1795 წ.	ბატონიშვილი გიორგისაგან	ისტ. საბ. V, 116.
ხოლაშის მონასტერი ეგა-მამულაოთ (პოლონელისა ულთიეისის ხარების ლუთიანობაზელი).	—	1796 წ.	—	ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 1019.
ვეფხისტყიანი — სამეთო პეტრის ნახევარი (60 კოდი).	შეწირული	1798 წ.	მედიე პარკულაშვილისაგან	თ. ერკლანი, დამ. შპ. 170.
პატარაქელში — შარტოვში — (ტრუხუმი)	შეწირული	1798 წ.	ბატონიშვილი გიორგისაგან	ქ. Пырсанов, დამ. შპ., 85

ფასბუღეები	მა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთი
კაწარის სუბსიკობისი კლუსისი კმა- ბამული (კულქეული კლუსისი) და სიმღებრი (ხაშვი)	შეწარული (კანახლებული)	მეფე გიორგისგან	1799 წ.	თ. შორღანი, დას. ნაშჩ. 171, სპ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
მანაში — სამღებრი	შეწარული	გიორგი მეფის მეუღლის გარამისგან	1800 წ.	იქვე
ბახტაშვილი	შეწარული	მოლარე შანშიაშვილი კო- გისგან	1800 წ.	იქვე
XIX საუკუნე (დაფიქტაჟება)	თავშეწარული	—	1900 წ.	თ. შორღანი, დას. ნაშჩ. 174.
იბერული პეტრე.	—	—	1800 წ.	იქვე, 176.
ახანში — 3 კომლი	—	—	1808 წ.	Д. Пурцеладзе, დას. ნაშჩ., 83
მარანში — სამღებრი	შეწარული	დედოფალ მარამ ციცი- შვილისგან	1813 წ.	სპ. არქ. ფ. 230, დ. 1.
სენი ნადისის შვილი	—	—	1816 წ.	სპ. არქ. ფ. 230, დ. 111.
ბეღბახანი პაშუკი, მისი ძმა დათია და შვილი მისი ნიკოლოზი და გიგია	—	—	1804 წ.	სპ. არქივ, ფ. 254, სპ. 36 52: Хазарыиное ошса- ние Телавского Уезда, составляющее в 1834 г.
აკრა (მთლიანად) 40 კომლი; ახანში — 2 კომლი; ივლითში — 1 კომლი.	—	—	1811 წ.	Акта... т. IV, 161, 163
153 კომლი (დათია გარეის გუნდა ბამულიდან)	—	—	—	—

დიდი ნეუდულა—2 კობო	—	—	1823 წ.	საქ. არქივი ფ. 254, საქმე 610. Камеральное опис. Тиф. уезда 1823 года
თბილისში — 9 კობო.	—	—	1823 წ.	საქ. არქ. ფ. 254, საქმე 607. ქ. თბილისის კომერციული აღწერილობა 1823 წლისა.
თელოში — 1 კობო;	—	—	1831 წ.	საქ. არქივი ფ. 254, საქმე-990 თელავის მაზრის კომერციული აღწერილობა 1831 წლისა.
აღრა (აბურა) მთლიანად, 80 კობო);	—	—	—	—
კანთაში — 20 კობო;	—	—	—	—
სიგაქოში — 128 კობო	—	—	—	—
XIX საუკუნე (თანხ წათმოსტეფელი)	—	—	1801—1802 წ. პინასტრის გარკარგულგავშია	კახეთის აღწერა 1801 — 1802 წ., გამ. ზ. ბოჭორბის შუნი, „საქართველოს აზრები“, III, 1927, 129, 172.
ხაშვი — 48 კობო (სულ არის 77 კობო);	—	—	1804 წ.	საქ. არქივი ფ. 254, საქმე 52. Камеральное опис. Тслянского уезда, составленное в 1804 г.
საბუეში — „საწინამძღვარი“ 30 კობო.	—	—	—	—
სიგაქოში — 10 კობო;	—	—	—	—
ხაშვი (მთლიანად, 47 კობო)	—	—	—	—
ვეფსიციხეში — 3 კობო.	—	—	—	—

დასახელება	რა გზით არის შექმნილი	ვისგან არის შექმნილი	როდის არის შექმნილი	საბუთო
გაზრანში — სამღებრო.	შეწირული	დედოფალ მარიამისგან	1806 წ.	Д. Пурцелаше, დას: № 1, 85
106 კომლი (ნათლობის ეკლესია გაშლიდან).	—	—	1811 წ.	Акты... IV, 161, და სხვ.
თბილისში — 15 კომლი.	—	—	1823 წ.	საქ. აქტები № 254, საქმე № 52. ქ. თბილისის კამერალური აღწერილობა
საბუე (მთლიანად, 47 კომლი);	—	—	1831 წ.	საქ. აქტები № 254, საქმე № 990. თელავის მაზრის კამერალური აღწერილობა 1831 წ.
30 ფსისციხეში — 2 კომლი; საგარეოში — 19 კომლი.	—	—	—	—
XIX საუკუნე (ფაქტები)				
თელავში — 1 კომლი	—	—	—	საქ. აქტები, № 254, საქმე № 55. Камеральное описание Телавского уезда, составленное 1804 в году ¹
ვანთში — 8 კომლი	—	—	1804 წ.	—
პატარაქულში — 9 კომლი	—	—	—	—
საბუეში — 30 კომლი	—	—	—	—

¹ 1804 წლის თელავის კამერალურმა აღწერილობამ გვამცნობს შემდეგი ფაქტები.

სამფლობელოთა სია

საუკუნე	მთლიანი ობიექტი	ცალკეული კომპლექსი და მამულები
XV ს.	ს. ორკოშინი, ს. ბერთუბანი, ს. თელი, ს. გიორგიწმინდა, ს. ტაზრები, ს. არიელი, ს. ვერენა, ს. კეხთა, ს. თოლეგი. ს. ხულაშენი (ზემო ხოლაშენი) ს. ვანთა ს. ვაქურა (აქურა), ს. ვაქურის მონასტერი, ს. კალაური, ს. ნაპირა, ს. ჩიპითი, ს. ხულაშენი (ჰეგმო ხოლაშენი), ს. ვეძისხევი, ს. ვარცა, ს. ღუმასუბანი.	
XVI ს.	ს. ხოლაშენსა და ს. წინანდალს შორის მდებარე ხევის ტერიტორია, ს. აბაღშენი, ს. აქურა, ს. აქურის ეკლესია „მამადაეთი“, ს. ვეძისხევი, ს. ფაშანი, ს. ხევთუბანი, ს. გიორგნი, ს. ეპტი, ს. ტაზრები, ს. შატანა, ს. ვერენა, ვერენის ციხე, ს. კეხთა, ს. ვანთა, ს. ვარცა, ს. გიორგიწმინდა, ს. თორეჯნი, ს. ჩიპითი, ს. ღუმასუბანი.	ს. ბედიყარში, ხოლაშენის ბოლოს იფნაანში, ს. გრემში, ს. უჭარმაში, ს. თვალზე.
XVII ს.	ს. პატარქელი. ს. ბერთუბანი, ს. ვიორგიწმინდა, ს. თვალი, ს. ყატი	ს. ლილოში, ს. უჭარმაში, ს. ხაშში, იოლალები: მონასტრების ბერთუბანსა და ჩიხიტურის კოშკს შორის, მონასტრების ჩიხიტურსა და წამებულთან.
XVIII ს.	და ე თ ი ა	
	ს. აქურა, ს. ყატი, ს. ოსიალი (ეროი მეთაუდი), ს. ლუმბრა (ნახევარი).	ს. თვალზე (34 კომლი), ს. პატარქელში (8 კ.), ს. ახშანში, ს. ვანთაში, ქ. თბილისში სასახლის ადგილი, ს. უჭარმაში, ს. წაბახტერში, ს. კონდოლოში ს. სურამში, ს. ობიწვალში, ლორეში, 53 კომლი და 12 მამული—სხედასხევი ადგილას.
	დ ო დ ო	
	ს. შამშაის შემოსავალი	ს. ხაშში, ს. საგარეჯოში, მდ. იორის ნაპირზე, ს. თვალზე, ქ. თბილისში სასახლის ადგილი და კომლები, ს. ზიარში. 4 კომლი და 15 მამული სხედასხევი ადგილას.

საუკუნე	მთლიანი ობიექტი	ცალკეული კომლები და მამულები
XIX ს. 30-ან წლ-და	<p>იოანე ნათლისმცემელი</p> <p>ს. უზნარიანი, ს. კარუკელმართი, ს. კარწახი. ს. კვიროსი, ს. სამაჩვეთი (შესამედი), კაწარის გაუქმებული საეპისკოპოსო ველესიის ემაშამელის ნაწილი, ს. შაშრანი, „საბუის წინამძღურის შემოსავალი“. ს. ბაღიანი, ს. მუხიანი.</p>	<p>თბილისში სასახლის ადგილი და კომლები (17 კ), მდ. იორს გაღმა სახნაეი ადგილი ბაღიანიში, ს. კვიროსში, ს. შანაუში, ს. ხაშში, ს. ატენში, ს. სავარჯოში, ს. თელზე, ს. ნინოწმინდაში, ს. საბუენი (საწინამძღურო), ს. გიორგიწმინდას, ს. მარტყოფში, ქ. თელავში, ს. შტოში, ს. პატარძელში, ს. ვეფხისციხენი. 12 კომლი და 13 მამული სხვადასხვა ადგილას.</p>
	<p>და ე ი თ ი</p> <p>ს. აურა (მთლიანად 60 კომლი)</p>	<p>ს. ახმანი, ს. მაშარაუ სამღებრო, ს. იულოში (1811 წლისათვის დაეთის განკარგულებაშია სულ 153 კომლი). ქ. თბილისში (9 კ.), დიდ ნეთლულში (2 კ.), ს. ვანთაში (20 კ.), ს. სავარჯოში (128 კ.). 742 კომლი სხვადასხვა ადგილას.</p>
	<p>იოანე ნათლისმცემელი</p> <p>ს. ხაშვი, ს. საბუე, ს. ფაშანი, ს. შაშრახი</p> <p>შ დ ა ბ ნ ი</p>	<p>ს. ხაშში (48 კ.), საბუეში (საწინამძღურო 30 კ.), ს. სავარჯოში (10 კ.) ს. ვეფხისციხეში (3 კ.) 1811 წლისათვის ნათლისმცემლის განკარგულებაშია სულ 106 კომლი; ქ. თბილისში (15 კ.) ს. შანაუში, ს. ახმეთაში.</p> <p>თ. თელავში (1 კ.), ს. ვანთაში (8 კ.), ს. პატარძელში (9 კ.), ს. საბუეში (30 კ.).</p>

მას შემდეგ, რაც დავადგინეთ ყმა-მამულის რაოდენობრივი დონე და მისი განვითარების ეტაპები, უნდა შევისწავლოთ მფლობელობის ფორმები, რა წესით და როგორ ფლობდა ყმა-მამულს გარეჯის სახლი.

გარეჯის გადასვლას მცხეთის განკარგულებაში, როგორც დავინახეთ, პოლიტიკურ-ეკონომიური საფუძველი ჰქონდა. მცხეთამ მიიღო უდაბნოები, როგორც მამული. ეკონომიურად დაცემული მცხეთა აღდგენას საჭიროებდა და ეს ამ სახის ერთ-ერთი ღონისძიება იყო. ამრიგად, მცხეთა. ამ აქტის ძალით გარეჯის პატრონი, სავარაუდოდ მამულს განაგებდა მონაპოვებელი ვაზა. გარეჯის მამულები სამცხეთო მამულებად იქცა.

ფეოდალურ ურთიერთობაში სენიორია ყოველგვარი პოლიტიკურ-ეკონომიური უფლებები ვასალს მიმართ გარკვეულ რეგლამენტში იყო მოქცეული და მცხეთა-გარეჯის ურთიერთობაც ამ მხრივ გარკვეულ ფარგლებში თავსდება. საბუთებსე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ამ მხრივ გარეჯამ რამდენიმე ეტაპი გაიარა, რაც თბ მიჩითად პერიოდულ შეიძლება გაიყოს. უნდა ვიფიქროთ, რომ პირველ პერიოდში, როცა უდაბნოები მცხეთის სენიორიაში შევიდნენ, მცხეთის უფლებები სავარაუდოდ საძულესე ჩვეულებრივ: საერთოდ მიღებულ ფარგლებში იტყუილსამებოდა. საქმე ისაა, რომ გარკვეულ დრომდე სათანადო საბუთებში არსად ლაპარაკი არ არის სამცხეთო რაიმე გადაკვეთილ წილზე, მაშინ როცა განაზღვრული დროიდან ეს ადგილზე სახის საბუთებში სისტემატურად აღინიშნება. მაგალითად, 1424, 1425, 1447, 1479 წლების საბუთებში, რომლებიც მცხეთისადმი გარეჯის უდაბნოების შეწირულება-სიმტკიცეს შეეხებიან (იხ. ზემოთ), ამავე სარგებლობას რაიმე რაოდენობის წინასწარი პირობა მცხეთისათვის დაღებული არ არის. ანუარად. თუმცა ჩვენ კონკრეტულად არ ვიცით ამ პერიოდში რა ნაწილით როგორ სარგებლობდა მცხეთა, მაგრამ ფაქტია, რომ ეს სარგებლობა განსხვავებულია საქმეგდროინდელთან და ამდენად ცალკე ეტაპად შეიძლება გამოიყოს.

პირველად მხოლოდ 1503 წლის საბუთში გვხვდება რაოდენობის წინასწარი პირობა. ვახუშტის მეფე ალექსანდრე წერს: „ჩ ვ ე ნ ც ამავე წესითა მოგახსენენ გარეჯისა უდაბნონი მითით... ანუ რომე რაცა გარეჯისა მამულისა გამოცალკე იყოს მისი ნახევარი მცხეთას არა დააკლდებოდეს და ნახევარი გარეჯის უდაბნოთა“⁷⁷. სხვა საბუთში იგივე ალექსანდრე ზოგადად მიუთითებს: „გარეჯის სახლი... თქვენსე (მცხეთას...—ბ. ლ.) მოგახსენეთ. ასრე რომე.. მცხეთას მისი არ დააკლდეს და უდაბნოსა მისი არ დააკლდეს“⁷⁸ ამაგარა, ცვლილება უკვე მომხდარიია. უნდა ვივარაუდოთ რომ ეს მოხდა 1479--1503 წლებს შორის, ვახუშტის მეფის ალექსანდრეს დროს. 1479 წლის ალექსანდრესე საბუთში, რო-

⁷⁷ კრ. II, 319.

⁷⁸ კრ. II, 316. საბუთი დაუთაროდებელია, ვეუთენის ალექსანდრე კახთა მეფეს. თ. ცოტინის თანხაილად აქეს გამოცემული. ჩვენ გეგონია, რომ ეს საბუთი წინ უსწრებს 1503 წლის საბუთს, ამაზე მეფითითებს საბუთების შინაარსი: 1503 წლის საბუთში ლაპარაკია წარსულში „მცხეთის საწმის შემოკრებაზე“ ხოლო უთაროდო საბუთში მოთხრობილია თუ როგორ ჰქონდა ალექსანდრე მეფის მეილს გარეჯა წაღებული და როგორ დაუბრუნა იგი მცხეთას ალექსანდრეს. სწორედ ამ ამბავს უნდა გულისხმობდეს „მცხეთის შემოკრება“. საბუთში არის სათანადო ნიშნები, რომლებიც მოწმობენ, რომ უთაროდო საბუთი ვეუთენის ალექსანდრე II კახთა მეფეს და არა ალექსანდრე დიდს.

გორც ვთქვით, არავითარი პირობა არ არის ნახსენები⁷⁹. ამგვარად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ საგარეჯო მამულები მცხეთის ს ა ნ ა ხ ე ვ რ ო თანამფლობელობაში მოექცა დასახელებული დროიდან. დამოკიდებულების ასეთი წესი მეტნაკლები ცვალებადობით გრძელდება XVIII ს-ის დასაწყისამდე. დრო და დრო სათანადო საბუთების გაცემით შეფე აღასტურებს მცხეთა-გარეჯის ასეთ თანამფლობელობას.

ამ მენახევრობაში, ჩვენი აზრით, დამოკიდებულების იმ განსხვავებულ ფორმასთან ვვაქვს საქმე, როცა უშუალო მფლობელის (გარეჯის) პრიორიტეტი პრაქტიკულად არ ჩანს (რასაკვირველია, უშუალო მფლობელობის უფლება თავის მამულებზე გარეჯას ყოველთვის რჩებოდა, მაშინაც როცა ეს მამულები მცხეთის მამულების სიაში შექმნიდათ. მაშინაც როცა მცხეთას უმტკიცებდნენ გარეჯას. მაშინაც, როცა შემოსავლის ნახევარი მიჰქონდათ და სხვ.).

რამდენადაც გარეჯის უზენაესი მგისაულო მეფე იყო, ჩვენ ვხედავთ, რომ საძელო კარი რეგულარულად იძლევა სიმტკიცის წიგნებს. სადაც ახდენს მფლობელობის წესის განსახილველს. მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი: კახეთის მეფე ლევანი 1532 წლის საბუთში ამტკიცებს: „იგივე წესითა მოგახსენენ გარეჯის უღაბნონი მათითა მამულებითა და შესავალითა უკლებლად ასრე რომე რაც გარეჯისა მამულის გამოსაფალი იყო. მისი ნახევარი მცხეთას ღანახევარი უღაბნოსა⁸⁰. ამის მომდევნო მგფის, ალექსანდრე II-ის, სამ საბუთთანგან ორში ზოგადიდაა მითითებული: „როგორც დავითგარეჯის იქვე დასარგო ერგებოღეს ნუ დააკლებთ“ (1589)⁸¹; „უღაბნოების სი წილს ნურას დააკლებთ და თქვენი თქვენვე მოიხსენეთ“⁸²; 1597 წლის საბუთში კი მითითებულია: „ლეონისაგან ასრე გაჩენილი იყო რომე წინა ლევან საგარეჯოს გამოსაღები ნახევარი მცხეთისათვის შეწირულ იყო და ნახევარი უღაბნოსა გარეჯისა, აწე ჩვენიცა იმ რიგითა დაწერითა დაკვიდებია. ვითა რაც წინა უკანა საგარეჯოს გამოსაღები იყოს შუა გაეყოფოდეს, ნახევარი გინცა კათალიკოზი იყოს იმას მიერთებოდეს და ნახევარი უღაბნოსა გარეჯისასა და მუნ მყოფთა მონაზონთა სანმარ და საზრდელ იყოს⁸³. ასეთივე წესი უწყვეტლავ მომდინარეობდა მეფე თეიმურაზ 1-დე. რომელიც ასევე სტოვებს მის ძალაში. მსოლო ზიჯის დროებითი ცვლილება: „განუკეთ... ასრე რომე წინა უკანა საგარეჯოს გამოსაღები ნახევარი უღაბნოს მიიღებოღეს საზრდელი იქ მდგომთა მონაზონთა თვის ვითარცა ხელმწიფთ სიგელში სწერია და გაჩენილი არის. იმაგვარად. და ჩვენ განსტულე ბით ვერღანგან ეტ ვერც ყმა. ვერცა საზრდო პური. ამისთვის რომე ჩვენი სახელმწიფო აოხრებულ იყო უსჯულთათგან ზემოთ ვითარ თქვით“.

ამრიგად, საგარეჯოს გამოსავლის ის ნახევარი, რომელიც ძველად მთლანად უღაბნოებს ხმარდებოდა. ამერიდან იყოფა და ნაწილი სახელმწიფოს სასარგებლოდ მიდის დროებით. ამ ცვლილების მიზეზი კარგად არის მოცემული თვით საბუთში. ეს იყო სახელმწიფო შემოსავლის შემცირება და თანაც ის თაქტი რომ უღაბნოები, მათი ფიზიკურ შემცირების გამო. მცირერიცხოვან შტატს ითვლიდნენ. სწორედ ამის გამო მათთვის ძველებური რაოდენობა ისე-

⁷⁹ იქ. II, 300.

⁸⁰ იქ. II, 374—375.

⁸¹ იქვე, 322.

⁸² საქ. სიძე. I, II.

⁸³ ხელნ. ინსტ. ფ. Hd, 1377.

დაც ზედმეტი ვახდა. თეიმურაზის შემდეგ პირველად როდის აღდგა ძველი წესი. არ ვიცით, მაგრამ 1648 წლისათვის ის უკვე აღდგენილია, როსტომ მეფე საგანგებოდ მიუთითებს: რა წესითაც მეფე ლეონს და ალექსანდრეს (კახთა მეფეები) შეუწირავს, ისე მეც შემიწირავს⁸⁴.

XVIII ს-ის დასაწყისში უდაბნოები ჯერ კიდევ სარგებლობდნენ „საგარეჯოს დედასავლით“, შუგარამ თვით ეს „საგარეჯო“ ამ დროს ძლიერ შემცირებული იყო და დავიწროებულია (იხ. ზემოთ). XVIII ს. მეორე ნახევარში კი ასეთ წილზე ლაპარაკი აღარაა. ზოგორც ვეაჩვენებთ ამ დროის „საგარეჯო“ მხოლოდ ჯეოგრაფიულ-ადმინისტრაციული ცნებაა, რომელსაც ეკონომიურ-სოციალური შინაარსი გარეჯის უდაბნოებთან დაკავშირებით აღარ გააჩნია.

მოტანილი საბუთების საფუძველზე ნათელია, რომ „საგარეჯო“ საშემოსავლო ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც სანახევრო თანამფლობელობაშია მცხეთასთან. თანამფლობელობაზე ის ფაქტი მიუთითებს, რომ სისტემატურად ზღვება შემოსავლის გაყოფა ორთა შორის. მიწინამფლობელობა ის ფორმა რომ გარეჯის სენიორიაში სამამულო ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი იყო და არა შემთხვევითი, ეპიზოდური მოვლენა. ამას კარგად გვიჩვენებს ყმა-მამულის განვითარების მომდევნო პროცესი. ახალი მამულები აქ ერთი მხრივ თანამფლობელობით ფორმდებიან. მეორე მხრივ მას უპირისპირდება სხვა. ინდივიდუალური. სათავისთაო მფლობელობის ფორმა.

თუ გარეჯის განკარგულებაში მყოფ ყმა-მამულს მფლობელობის ხასიათისა და მისი წარმოშობის თვალსაზრისით განვიხილავთ, დავინახავთ, რომ ის ორი განსჯილი ფორმის მატარებელია: „საგარეჯო“ პარალელურად აქ ვხვდებით ყმა-მამულის ცალკე ფონდს. ეს ფონდი წარმოადგენს ისეთ მამულებს. რომლებიც გარეჯის უშუალო, ინდივიდუალურ მფლობელობაშია, იგი. ანუ ვაჟეთა. სათავისთაო და არა სამცხეთო (რომელს ნახევარ წილში გარეჯაც შედის). წარმოშობის მხედვით ის, უეჭველია, ახალია და გაჩნდა მას შემდეგ, რაც „საგარეჯო“ მცხეთას გაეზიარა. წყარო ამ სათავისთაო მამულებსა არის ან სულ ახალი ობიექტები, ან მამულები, გადმოსული მცხეთის თანამფლობელობაში მყოფი „საგარეჯოდან“. ამავ დროს ახალი მამულების ზოგი ნაწილი, როგორც ითქვამს. ისევე თანამფლობელობაში ფორმდება. ე. ი. მცხეთა-გარეჯის კლთენილებად და ამრიგად ემატება საერთო „საგარეჯოს“. გარეჯის მამულების ეს ორმხრივი გამოქვანა საბუთებში იმიტომ არის გარეგნულად გამოხატული, რომ ობიექტის დასახელება, თან ახლავს მისი „მეწაყუთის“ დასახელებაც. ე. ი. ეს ობიექტი მხოლოდ გარეჯის ეკლთენის თუ საერთო მფლობელობაშია მცხეთასთან. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ინდივიდუალურ მფლობელობაში შესული ასეთ მამულს დროთა ვითარებაში უკვე აღარ იხსენიებენ „საგარეჯოდ“, თუმცა ის შეიძლება ტერიტორიულად „საგარეჯოში“ მდებარეობდეს. მფლობელობის რომელობის მანიშნებელია აგრეთვე სავადასახადო დამოკიდებულება. ისე მაგალითად, 1513 წლის საბუთში ს. ხოდაშნის მიმართ. რომელიც ხელასლად იქნა შეწირული. ნათქვამია: „მ ც ხ ე თ ი ს ა და უ დ ა ბ ნ ო ს ა მ ი ს ი ნ უ დ ა ა კ ლ დ ე ბ ი ს“⁸⁵. ს. ხოდაშენი, როგორც ვიცით. საგარეჯოში შედის: 1582 წლის საბუთში ახლად შეწირულ ერთ კომლ გლხზე, რომელიც ცხოვრობს ს. ხოდაშენის ბოლოს, იფინაშენი. ნათქვამია: „შემოგწირეთ თქვენ... სვეტსა ლეთივ აღმართებულსა... და მამასა დავით გარეჯისასა... არავის აქვთ ხელი ამასთან თვინიერ

⁸⁴ ჯრ. II, 464.

⁸⁵ ხელნ. ინსტ. გ. Ad, 2175.

ივენ ქართლის კათალიკოსა და უდაბნოს წინამძღვრისაგან კიდე, ვინცა... გამოხვედნა სვეტსა ცხოველსა და წმიდასა მამასა დავითს⁶⁶... ამგვარად, ერთი ობიექტის გაცემა ორის სახელზე, ერთი ობიექტის მომხმარებლად ორის დასახელებად აშკარად მოწმობს, რომ ეს ობიექტი თანამფლობელობაშია ავითან.

1590 წელს დავითისა და დოდორქის უდაბნოები ცალ-ცალკე ინდივიდუალურ მფლობელობაში აღებულინენ მამულეებს. სათანადო საბუთში ნათქვამია: „დავითკაცთ წმინდასა დავითს სოფელი ეპტი და დეკანოზი და ყარაული... დოდორქისა ღვთის მშობლისათვის შემოგვიწირავს სოფელი ტანრები, მატანნი და უჯარმოს კომლი ცაქი ოთხი... ესე ხელშეუვალად შევოცენწირავთ... ხელი არავის შეუვიდოდეს არა მოურავს, არცა ნაცვალს, ერთი ვინგინდა ვინ იყოს ნინოწმინდელი მისთვის მოგვაბარებია“, ნინოწმინდელი ამ შემთხვევაში გარეის მაკრთხვევლი-მეურვეა. განსაკუთრებით რელიგიურად გამოირჩევა ინდივიდუალური მფლობელობა ნასყადობით შექმნილ მამულეებში. რას არა ერთი მაგალითის მოტანა შეიძლება, კერძოდ, XVIII საუკუნისა.

დამასახაოთებელია სოფელ აყურის მფლობელობის ისტორია, სადაც კარვად ჩანს აღნიშნული ორი მიმართულება ვარჯის სამეწაოთმფლობელო ურთიერთობაში. ს. აყურა. როგორც ვიცით, უდაბნოების ძველსაქველი მამულია. ის შეტანილია XV ს-ის იმ საჯარეო მამულებში, რომელთაც მეფემ უბოძა უდაბნოები მცხეთას. მაგრამ რას გვეუბნება ის ფაქტი, რომ აყურა შეტანილი არ არის 1539 წლის მეტეის ეპიური ნამულების სიაში? მაშინ როცა ამ სიაში შეტანილია საჯარეოს სხვა 9 მამული. მართლაც, სხვა საბუთებზედანაც ირკვევა, რომ აყურა ამ პერიოდში ვარჯის უდაბნოების განკარგულებაშია, როგორც ინდივიდუალური მფლობელობა. სწორედ ამით შეიძლება აღნიშნული ფაქტის ახსნა. ჩანს, დასახელებისა მცხეთის მამულეების სავალი სიაში ვარჯიდან. შექმნილია ნაოლოდ თანამფლობელობის მამულეები. ჯერ კიდევ ღვეან კანთა მეფის (1520—1574 წწ.) დროიდან ჩანს აყურა დავითგარეჯის ინდივიდუალურ სამფლობელოდ. ეს ფაქტი მოხსენებულია შედარებით მოგვიანო საბუთებში. ანუთივე წესი ძალაში უნდა დარჩენილიყო 1597 წლამდე, ვიდრე მეფე ალექსანდრემ სულ არ წაიღო აყურა მასთან შეხიზნული დის, ჭეტევანისათვის. საინტერესო ცნობებს ვებოძობთ ალექსანდრეს 1597 წლის საბუთში, რომელიც ამ ამბავს აღწერს. ჯერ ერთი ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ საბუთი არ იწერება მეტეის სახელზე, იგი ემდებოდა თვით დავითგარეჯის და მის მეურვე-მაკრთხვევლს ნინოწმინდელს: „ესე გუჯარი გუჯარეთ... მეათცამეტეაა მოცუქულს ნინოს... და კვალად თქვენ მამისა მამათასა და მწყემსსა დავითს... მივეციით მონასტერი მეტოქი და სახიზარი თქვენი და უდაბნოსა გარესცხისა“. ალექსანდრე პირბაზს უდებს აყურის დაბრუნებაზე (ჭეტევანის გარდაცვალების შემდეგ) მხოლოდ პატრონს და სხვ. გარდა ამისა აქ იმის მითითებაცაა, რომ აყურის ამგვარი სტატუსი ღვთის მიერ ყოფილა დამტკიცებული, უნდა ვაფიქროთ, პირველად. სიველში ვკითხულობთ: „სულეურთხეულის მეფის პატრონის მამის ჩვენის ღვეანისაგან ორნი სიველნი იყვნეს... ასრე დავიპოვებუბია... რარგიაცა ყოფილიყოს ისრევე ვინგინდა ვინ თორმეტი უდაბნოთ მაკრთხვევლი არხიმანდრიტი იყოს მისი მეტოქი და სახიზარი იყოს და სადგომი და დიდის უდაბნოს სალარო“⁶⁷, ღვთის ამ საბუთზე ლაპარაკია აგრეთვე მეფე იმამყულიხანის 1708 წლის საბუთში, იმისავე დასამოწმებლად რომ აყურა და-

⁶⁶ ისტ. საბ. II, 79.

⁶⁷ ხელნაწ. ინსტ. Hd, 1377.

გაუგარეჯას უბოძა ლევანმა და სხვ. ამგვარად, მოტიანილი ერცელი ციტაცი: მოწმობს, რომ 1597 წელსათვის აქურა ინდივიდუალურ მფლობელობაშია, ხოლო ეს ვიანარება მომდინარეობს ლევან მეფის დროიდან. აქურის შემდგომი ისტორიის გვიჩვენებს, რომ ეს სოფელი (მისი ეკლესიით) დავითგარეჯას განუყოფელ განკარგულებაშია და მასთან მცბეთას არაერთგვარადაა კავშირი არ აქვს.

აქურა ქეთევანის შემდეგ კარგა ხანს არ დაბრუნებია დავითგარეჯას. იგი კვლავ სხვა კერძო ეკლესიის ხელში აღმოჩნდა: „ყმათა შლილობით და არჩულობაში ... თსიყორჩინს ბელი მოეკრდა, საყმოდ დაქვირა და სასლას კაცები რომ დაკრილ იყვნენ მამულად საყმოდ გაეყობო“. ხოლო საამისოდ მამის მეფე თეიმურაზსა და მეფე იმამყულიხანს დასტურის საბუთოც კი მიუციათ, მაგრამ მათვე ანდერძად დადებეთ: „რომელიც ჩვენი შვილი და შვილიშვილი კახეთს ბატონად დაჯდეთო წმიდის დავითს თავისი სამკვიდრო მამული აქურა ისევე მიეცით და დაანებეთო“⁴². მხოლოდ, გარეჯის წინამძღვარი ონოფრე მაქუტაშე აღნიშნდა ის პირი, რომელმაც თავს იღვა აქურის დაბრუნების საქმე, ის პირადად შეეღა სასახლეში. მეფეს წაიუღჯანა სათანადო დამამტკიცებელი მკველი სიგელები და აქურა დაიბრუნა: „მრავიღა დავითგარეჯის წინამძღვარი ონოფრე და ეს გუჯარი მოვერძანა... თსიყორჩინს სულ ყველას ისევე ბელი ავადგბინეთ და დავანებეთ წმ. დავითის საფლავს და წინამძღვარს ონოფრეს მკვადრად მისის მითთა, ველითა, წყლითა“⁴³. მაგრამ აქურის უკან დაბრუნებისათვის მხოლოდ დოკუმენტები არ აღმოჩენილა საკმარისი, ონოფრეს ახალი მეპატრონისათვის დიდძალი ფული მიუცია (ის. ქვემოთ), რაზეც ვრცლად ლაპარაკობს თვითონ ონოფრე თავის მოღვაწეობის აღწერაში. ამრავად, აქურა უკარგას დუბრუნდა 1703 წელს ისევე სათავისთავო მფლობელობაში. ბუხებრეია ვიყვირათ, რომ თუკი შეასაძლებელი იყო თანამფლობელობის ობიექტი შემსახვევთა ვაო ინდივიდუალურ სამფლობელოდ ქველლიყო, პირიქით მოვლენასაც ექნებოდა აღიკლი. დროთა ვითარებაში საეარეჯო მამულებიდან მცხეაამ თავის განუყოფელ მფლობელობაში აღბათ არა ერთი მამული მიითვისა. ყმა-მამულინს ცხრილებიდან ჩანს, რომ გარეჯაში დიდხანს სათავისთავო მფლობელობა წამყვანი არ არის. მაგრამ არსებული მავალითები აშკარად გვიჩვენებენ, რომ ტენდენციისი განვითარებისათვის მზარდა.

ყოველივე ზემოთქმულის შედეგად საჭიროა უკარგეოთ როგორ სორციელდებოდა მცბეთასთან თანამფლობელობა. საერთოდ მცბეთაში, რე როგორც სხვა საეკლესიო სენიორებშიც, მიწისმფლობელობა მრავალანბოთით არის წარმოდგენილი. მავალითად, სასლას შიგნით არის ისეთი რთული ფორმები. როგორც: „საყდრისშვილობა“, „სამწირველო“, „საეკვდრო-საწინამძღვრო“ და ა. შ., სადაც თანამფლობელობა, მეტ-ნაკლები სიძლიერით. მთავარი ნიშანია. განსახილველი მიწისმფლობელობის ფორმა, როგორც დაინახეთ, იმით არის განსხვავებული, რომ თანამფლობელობა აქ, დამყარებული იერარქიულად დაქვემდებარებულ ორ სენიორს შორის (იმეამად სენიორ-ვასალს შორის). სოციალურ გავლენებს არ იწყვეს, მას მხოლოდ ეკონომიური შინაარსი აქვს. მცბეთასთან თანამფლობელობაში შესულა იწყვეს ამ წინანდელი დამოუკიდებელი მფლობელისა (გარეჯის) და მისი ექსპლოატაციის ობიექტად (სოფელი, ცალკეული ყმა) ეკონომიური მდგომარეობის გარკვეულ შეცვლას, ისეთ შეცვლას,

⁴² თ. ე. ო. დ. ა. ი. ა. დასახ. ნაშრ. 25.

⁴³ ხელნ. ინსტ. ფ. Hd, 1377.

რომელსაც მანამდე ადგილი არ ჰქონია, თუმცა გარეჯის სახლი მცხეთის იერარქიაში შეიძლება ადრეც ყოფილიყო.

თუ გარეჯული თვალსაზრისით შევხედავთ თანამფლობელობას (ე. ი. ამა თუ იმ მამულის სანახევროდ სარგებლობა მცხეთის მიერ), ეს ზოგჯერ დამახსიათებელია, როგორც სამეფო მამულებისათვის, ისე მცხეთის სხვა მონასტრებისათვის და სხვ. მაგრამ რამდენად ანალოგიურია იგი თავისი შინაარსით განხილულ შემთხვევასთან, ამაზე ლაპარაკი საკითხის სპეციალურ შესწავლამდე შეუძლებელია. რასაკვირველია, ყველგან აქ საერთოა ეკონომიური საფუძველი, მაგრამ ეს კიდევ საკმარისი არაა მათი იდენტურობისათვის.

დაუბრუნდეთ დასმულ საკითხს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „საგარეჯო“, გარეჯის საყოფ-სამფლობელო („მთას იქეთი და მთას აქეთი“, „ორივე საგარეჯო თემი“ და ა. შ.), გარკვეული დროიდან შემოსავლის ნახევრით იყო დაკავშირებული მცხეთასთან. ჩვენ გვინტერესებს როგორ ხორციელდებოდა ეს. ის ფაქტი, რომ ლაპარაკია მხოლოდ შემოსავლის წილზე („რაც გარეჯიანა მამული ისა გამოსავალი იყოს მისი ნახევარი“ ან „რაცა წინა უკანა საგარეჯოს გამოსადები იყოს შუა გაყოფოდეს“ და სხვ.), გვაფიქრებინებს, რომ იყოფოდა არა უშუალოდ ყმა-მამული ან მასზე დადებული გადასახადები, არამედ აკრფილი შემოსავალი. შესაძლებელია, შემოსავალი ერთი მონების მიერაც იკრიბებოდა საგარეჯოს მთლიანი მასშტაბით, მაგრამ როგორც ვნახავთ, აქ სხვა წესი მოქმედებს. მინც გარკვეულ შემთხვევაში ასეთ ერთიანი აკრების დანადგარებელ საბუთად შეიძლება ჩავთვალოთ „საგარეჯოს მოურავის“ არსებობა, მაგრამ იმ პირობით, თუ ეს სამოურავო „საგარეჯო“ როდისმე ფარავდა სენიორია „საგარეჯოს“.

XVIII ს-ის პირველ ნახევარში და ადრეც არის შემთხვევა როცა „საგარეჯოს მოურავი“ (მეფის მოხელე) ჩვეულებრივ „საგარეჯოს“ შემოსავალს კრებს, მაგრამ როგორც ვიცით, ეს „საგარეჯო“ ამ დროს, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული, ტერიტორიულად ძლიერ მცირეა და მეორეც, გარეჯის თანამფლობელობა მცხეთასთან აქ ძლიერ უმნიშვნელო ან სულ არაეითარ როლს არ ასრულებს.

რომ ვაყოფა ზღვებოდა უკვე აკრფის შემდეგ და თვით გადასახადი ან ექსპლუატაციის ობიექტი არ ყოფილა გაყოფილი, ამას მრავალი საბუთი მოწმობს. სხვათა შორის. ეს წესი ისედაც შეეფარებოდა მცხეთის სამამულო ორგანიზაციულ წყობას. XVI—XVII საუკუნეებში ჩვენ ვხედავთ, რომ საგარეჯოს ესა თუ ის სოფელი გაპიროვნებული არის ორმხრივი ვალდებულებით. დამოუკიდებლად იწისა თუ ვისზე როგორ არის ის გაეკმული—სამოხელეოდ თუ სახელოდ (საკმელოდ). მას მცხეთისა და გარეჯის ვალდებულება მუდამ თან ახლავს არსებობს სოფლის შემოსავალში ცალკე „დავითგარეჯის სარგო“, „დავითგარეჯის წილი“. 1569 წლის საბუთი რელიეფურად გვიჩვენებს სურათს: საგარეჯო სოფლებს ფაშაანს, ვეძისხევს და სხვას განაგებს მცხეთის მიერ დანიშნული მოურავი და ქადაგი „როგორც თქვენი მოურავი და ქადაგი ყოფილიყოს ვეძისხევს და ფაშაანს... ისევე დააყენეთ.. და როგორც დავითგარეჯას იქილამ სარგო რგებოდეს ნუ დააკლებთ“; 1638 წლის საბუთში ჩამოთვლილია საგარეჯო სოფლები: პატარძელი, ბერთუბანი, თვალი და გიორგიწმინდა, რომელთა ერთ-ერთი ადგილობრივი მოურავი (მეფის) პირობას უღებს მცხეთას, რომ მან სოფლები არ შეაწუხოს ზედმეტ სამსახურით და იქვე აცხადებს: „არ-

⁸⁰ კრ. II, 425.

ცა და ეთგარეჯის წილი რამ დავხარჯოთ არაფრისთანა¹¹. რომ საგარეჯო სოფლებში გადასახადები ჯერ იკრებოდა და მხოლოდ შემდეგ იყოფოდა „წილის“ მიხედვით, ეს კარგად ჩანს 1589 წლის მცხეთის მამულების დიდ საბუთშიც: „რაც რომე სამოვრად პირუტყვი დიდებობდეს ზამთარ თუ ზაფხულ, ამათ სამოვრის სარგოს თქვენ (კათალიკოზი.—მ. ლ.) აიღებდეთ, ცხვარი იყოს თუ ძროხა, თუ ღორი უდაბნოებს მის წილს ნურას დეაკლებთ და თქვენი თქვენვე მოიხსენეთ“ (ლაპარაკია საბალახე გადასახადზე). კიდევ უფრო თვალსაჩინოაა განმარტებული ეს წესი ერთ-ერთ თანაკლულ მცხეთის საბუთში. რომელიც XVII საუკუნის დედნის (?) გადაწერის წარმოდგენს აქ იკითხება: „რა გვარადაც ამ საგარეჯოების გამოსადებები ძველთაგან კათალიკოზს აუღია ნურც ახლა დააკლებენ მთისა თუ ბარისა, თუ გზის ბაჟისა... რისაც ფერის ნივთისა გამოვა, ნახევარს კათალიკოზი აიღებდეს და ნახევარს უდაბნონი მიიღებდენ“¹². ამგვარად. თვალსაჩინოა ის ფაქტი, რომ გადასახადი ჯერ იკრებება და მერე იყოფა. რაც შეეხება ამ აკრებისა და განაწილების მესვეურად ერთ შემთხვევაში მცხეთის ვამოსვლას (მცხეთის მოხელეები) ეს სრულიად კანონზომიერი და ამავე დროს თავისებური მოვლენა იყო. ის ფაქტი, რომ „საგარეჯოს“ (თანამფლობელობის) სოფლებში. მცხეთის მოხელეები მოქმედებდნენ და არა გარეჯისა. არ აისსნება მხოლოდ მცხეთის სენიორალური უფლებით. მართლაც ამ ფაქტორს რომ ჰქონოდა ადგილი. მაშინ აქ საქმე იმ ჩვეულებრივი წესით გადაწყვეტებოდა. რომ გარეჯა, როგორც ვასალი, სენიორის ადვილობრივი ჩარევის გარეშე თავის მამულებში. გარკვეული გადასახადებისა და ვალდებულებების მოხდით შეარღვევდა თავის მოვალეობას. მაგრამ ის გარემოება, რომ მცხეთა „საგარეჯოს“ მენახებრე მფლობელი იყო და იმავე დროს იყოფოდა მთლიანი შემოსავალი და არა მამული, გავლენას ახდენდა მცხეთის, როგორც პატრონის, უფლებაზე და ანიჭებდა მას პრიორიტეტს მმართველობაში. თანამფლობელობის ამ წესის თანახმად. თუ კი მამული გაყოფილი არ იყო მოსარგებლეთა შორის. მით უფრო, ის არც მმართველობის თვალსაზრისით (გადასახადების ამკრები და სხვ.) უნდა ყოფილიყო გაყოფილი. მცხეთის უპირატესობა, როგორც სენიორისა. იმაში ჩანს, რომ მას ჰქონდა ხელში აღებული საგარეჯოს სოფლების მართვა. ხოლო უფლებები მაინც რეგლამენტირებული იყო. ჯერ ერთი. ის მოქცეული იყო სისტემატურ კონტროლში (დამტკიცების საბუთები) და სარგებლობის რაოდენობა მტკიცედ განისაზღვრებოდა შემოსავლის ნახევრით. რაც შეეხება პირველად მფლობელს, გარეჯას, მისი უფლებები საერთოდ შემცირებული იყო იმით. რომ საგარეჯოს მმართველობაში მას ხელი არ მიუწვდებოდა და თავისი მამულის შემოსავლის მხოლოდ ნახევარს იხმარდა.

საგარეჯოს მართვის აღნიშნული სისტემა მცხეთის უპირატესობით უნდა მომდინარეობდეს ალექსანდრე I დროიდან, გარეჯის მცხეთის ხელში გადასვლის დროიდან, როცა, ბუნებრივია, მცხეთას უნდა დაეკისრებოდა გარეჯის მართვა. მაგრამ ერთიან საგარეჯოში მცხეთის მმართველი უფლებები ყველგან და

¹¹ კრ. II, 453.

¹² საქ. სოფ. I, 11.

¹³ ხელნ. ინსტ. ფ. Hd, 14531; საბუთი დაწერილია მუსლიმანი მეფის თუ მმართველის მიერ. დაწერილია საბუთი XIX ს-ში.

ყოველთვის ერთნაირი უპირატესობის არაა. აქ მოქმედებს მეფის მოურავიც (ესენიც ახორციელებენ რესტრანზე ავჯილობრივ კონტროლს). მთავარი მაინც ისაა რომ მეფის მოურავები, მათ შორის „საგარეგო მოურავიც“ თავიანთ საკამებებში ასევე ერთნაირად კრებენ „საგარეგო გამოსაღებას“ და წილის ჩაბარებას (სამცნეთო და საგარეგო წილი) თვითონვე ახდენენ შემდეგ.

„საგარეგო“ მამულებიდან გასაყვად თბილქტაა რიცხვში არ შეიძლება მართლაც მხოლოდ სააღაპე გამოსაღები. რადგან სააღაპე უკლებლივ მხოლოდ იმ ეკლესიაში (ან შემოსახევაში — გარეუბანში) უნდა მარულყო. სადაც შემწობიერის სულია სამაასტრი იყო დადებული. საგარეოდ ძველი დროიდან მომდინარე სააღაპე მამულები მცირე გვხვდება. საბუღებში პირდაპირ მითითებულია სად შედის სააღაპე შემოსავალი.

მეფე გიორგის 1515 წელს მცხეთისათვის დაჯერებუბია დაჯარვული საგარეგო ხოდაშენი. მეფე სოდელს ადებს აღაპს: „სარგას... თორმეტსა მღვდელსა... ესაა აწირიანებდნენ. საშა გამომტეგისა პურსა. საშა სახლენისა ღვინოსა. სუთსა ზურციელსა. მისა სასოელს და საკმეველს მას წმადის და ვითოსა უდაბნოსა მიიღებდეთ და ჩვენთვის აღაპსა იქმრეთ... რაც კაცი სოდაშენს ესასლოს ყველა ამ აღაპს იქმრდით და სურც დააკლებით სხვა ჩვენ განსაჩენო სათხოვარი არა გეთხოვემოდეს ერთსა ლაშქრობისა და ნადრობისაგან კიდე. მცხეთასა და უდაბნოსა მისი ნუ დააკლდებოდა.“⁶⁶ ეს უდაბნოცელი ფრანკი იმას მოწმობს, რომ სოდაშენს აღაპის ვალდებულებების გარდა დადებული აქვს. მცხეთისა და გარეგან სამსახური, შესაძლებელია წრომითი ვალდებულება. რომ საგარეგო მამულებზე დადებული სააღაპე გამოსაღებები არ იყოფოდა, ასე ვოყვან, საერთო მოხმარებიდან გამორიცხული იყო, ეს კარგად ჩანს ლევენ კანთა მეფის საბუღეთიდან, რომელიც მცხეთის კახური მამულიდან გარეგებას ენება. იქ მითითებულია: „გარეგისა უდაბნოსა საყდარს მოვასხენთ, ასრე რომე კათალიკოსმან მართლად მოიკლოს, და უდაბნოთა ძველთაგან გაჩენილი არა მოაკლდეს და არცა გარეგით მცხეთას მივიღოდეს, მასზედა აღაპნი არიან გაჩენილინი იგი ტრაპეზსა არ დააკლდეს“⁶⁷. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ მცხეთაში არ უნდა შესულიყო იმ მამულების გადასახადი, რომლებიც აღაპისათვის იყენენ განუტყენილინი. რათა აღაპი (გარეგაში) არ დაბრკოლებულიყო.

მაინც ნიშანდობლივი ფაქტია, რომ არ შეგვხვედრია არც ერთი ისეთი შემთხვევა, როცა ამა თუ იმ ყმას დადებული ჰქონდეს გადასახადი ცალ-ცალკე, როგორც მცხეთის სასარგებლოდ, ისე გარეგის სასარგებლოდ. მცხეთის „საწინამძღვრო“ მიწისმფლობელობაში კი ეს ერთ-ერთ დამახასიათებელ მოვლენად ჩანს, იქ მამულიც შეიძლება შუაზე გაყოფილი აღმოჩნდეს⁶⁸. უძვეველია, ეს არ არის შემთხვევითი, და აიხსნება იმით, რომ მცხეთა-გარეგის შორის დამყარებუ-

⁶⁶ ხელნ. ისტ. ფ. Ad, 2175; ქრ. II, 332.

⁶⁷ ხელნაწ. ისტ. ფ. Ad, 712.

⁶⁸ სწორედ ტიპურია ზემოთცხრიებული 1582 წლის საბუღი, სადაც შეწირული გლეხის თანამფლობელობა გვაქვს („სუვეტიტოველისა და დეითისათვის“). აქ, შეწირულ გლეხს (მცხოვრები ხიდაშნის ბოლოს აფნაში, „წინასაგარეგოში“) შემწირველი არ უკვეთავს ცალ-ცალკე გადასახდელებს, რაც წინააღმდეგ უნდა მომხდარიყო იუ კი წესად ირთა შორის იბაჯტის უშუალო გაყოფა იქნებოდა.

⁶⁹ ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მიწისმფლობელობის ისტორიიდან (საწინამძღვრო). ჟურნ. მს. საქ. და კავ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, 145—157.

ლი სამკლო დამოკიდებულება განსხვავებული შინაარსისაა. საწინამძღვრო — ეკლერი მცხეთის სახლის წევრია (იერარქია შიგნით) და ამდენად იგი, მიუხედავად იმისა რომ სრული დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფვის, უფრო მეტადაა დამოკიდებული თავის საყდრისადმი (სვეტიცხოველისადმი), ვიდრე გარეა, რომელიც მცხეთის სახლის ვასალობაშია შესული (იერარქია გარეთ). ამგვარად, ექსპლათაციის ობიექტის გაყოფა ნიშნია უფრო ნაკლები დამოუკიდებლობისა, ვიდრე მხოლოდ შემოსავლის გაყოფა. საბოლოოდ კი ორივე შემთხვევა ერთნაირად აფერხებს მსხვილ მიწისმფლობელობის განვითარებას, უკან ხევს ფეოდალური ეკონომიკისა და მეურნეობის წინსვლას. შემთხვევითი არაა რომ თანამფლობელობის ფორმა გარეჯის საერთო დაცემულობის პერიოდისათვის (XV — XVII სს.) არის დამახასიათებელი.

როგორც ვთქვით, გარეჯის ცხოვრებაში გარკვეულად ჩანს სათავისთავო მფლობელობის თანამფლობელობასთან დაპირისპირების ტენდენცია როგორც შედარებითი წინსვლის პირობა. ამას მოწმობს ზემოგანხილული ფაქტები ამ ორი ფორმის ურთიერთ შეფარდების მაგალითებიდან. და სხვა: თანაქედროვეებს უდაბნოთა აღორძინებული მდგომარეობა ესახებათ ყმა-მამულის სათავისთავოდ ელლობაში. არჩილ მეფე გარეჯის აღდგენის საბუთში (1672 წ) აცხადებს: „ო დესა ც ქვეყანა შენად ყოფილა მონასტრების ყმა ცა ცალკე ყოფილა და წინამძღვარიც ცალკე ჯდომილა“^მ. მფლობელობის ამ ფორმას ძალიან დიდხანს, XVI—XVII საუკუნეების განმავლობაში. ვერ დაუდგა განვითარება-გაზრდის სათანადო პირობები, იგი მხოლოდ XVIII საუკუნეში იქცა უდაბნოების ეკონომიური განვითარების წყაროდ.

როგორც იყო წარმოდგენილი გარეჯის სენიორიაში შეწირული და ნასყიდი, როგორც მფლობელობის ფორმები.

როგორც აღვნიშნავდით, ძველი პერიოდიდან (ვიდრე XV ს-დე) გარეჯის მამულების შესახებ კონკრეტული მასალები თითქმის არ მოგვეპოვება. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ საერთოდ არსებულ მაგალითებს შეიძლება ვთქვათ, რომ გარეჯაშიც, ისე როგორც საერთოდ საქალაქის მიწისმფლობელობაში, ორივე ფორმა მფლობელობისა იმთავითვე ფართოდ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

შეწირული მიწის პირველი დოკუმენტური დადასტურება გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერში მისი დაარსების პერიოდიდანვე გვაქვს (VI—VII ს.).

შეწირული თავიდანვე ბენეფიციუმის თვისებისა და პირობითობაც ყოველთვის დაცულია, მაგრამ ფაქტია, რომ ძველ პერიოდში შემწირველის უფლებიანობა შეწირულ ქონებაზე და მასთან კავშირის შენარჩუნება (ეკლესიის მფლობელობის შეზღუდვისა თვალსაზრისით) პრაქტიკულად ნაკლებ არის გამოვლენილი (შეიძლება აქ ეკლესიის მორალური გავლენაც მოქმედებდეს). არის ეკლესიის მხრივაც ტენდენცია, დაეუფლოს შეწირულს სრული, ჩაუტყვევლი და საბოლოო „თავისუფლებით“ (თუმცა, მიღწევის შემთხვევაში ფორმალური კავშირები შემწირველთან და სახელმწიფოსთან მაინც არ ისპობა). ამრიგად, შეწირული, როგორც მფლობელობის ფორმა, იძლეოდა დაუბრკოლებელ საფუძველს ეკლესიის ხელში დამოუკიდებელი მიწისმფლობელობის გან-

^მ საბუთის ურცელი ციტაცია იხ. პირველ თავში. არჩილმა, როგორც ვიცით, ორი მონასტერი (დავითი-ნათლიმცემელი) გააერთიანა ამდენად გამოთქმა „ცალკე“ აქ მცხეთასთან მიმართებით არ არის ნახმარი.

ვიტარებისათვის და მართლაც, როგორც ვიცით, საეკლესიო მიწისმფლობელობაზე ფეოდალიზმის აყვავების პერიოდში უდიდეს პოლიტიკურ-ეკონომიურ ძალას მიადგინა.

საეკლესიო მიწისმფლობელობაში ნასყიდო ძველი ფორმა (წერილობითი დოკუმენტური დადასტურება ნასყიდი სოფლების შესახებ შიომღვიმის მონასტერში გვაქვს მისი დაარსებიდანვე, VI საუკუნიდან). გაათავალისწინებელია ნასყიდის გარკვეული როლი ეკლესიის სამეურნეო-ეკონომიურ სწრაფ დაწინაურებაში. ნასყიდმა, უკვეელია, ხელი შეუწყო მსხვილი მიწისმფლობელობის ჩქმნას. გარკვეულად გაუადვილა ეკლესიას სახელმწიფოსაგან შეუვალობის მოპოვება და სხვ. არსებული მასალების საფუძველზე შეიძლება ვთქვათ, რომ ნასყიდის ხედრითი წონა საეკლესიო მიწისმფლობელობაში ადრე პერიოდში უფრო მეტი იყო. ვიდრე შემდეგ (დაახ. XV ს. შემდეგ).

XV — XVII საუკუნეებში გარეჯის განკარგულებაში მყოფი ყველა მამული, რომელთა შესახებაც კი მოაღწიეს ჩვენამდე ცნობებმა. შეწირულობის გზით არის შექმნილი. გვხვდება ნასყიდობის ერთი-ორი მაგალითი. მთუხედავად იმისა, რომ აქ არასრული ცნობები გვაქვს, მაინც შეიძლება ჩავთვალოთ, რომ ძირითადი ტენდენცია სწორადაა გამოხატული. გარეჯის ეკონომიური ცხოვრების დაბალო დონე და პოლიტიკურ-ორგანიზაციული სისუსტე ამ პერიოდში, განსაკუთრებით XVII ს-ში, ვერ იძლეოდა საჭირო სახსრებს ყიდვისათვის. რაც შეეხება XVIII ს-ის. ამ მხრივ ერთგვარად იცვლება სურათი. გარეჯის წინამძღვარი ონოფრე მაკუტაძე (1690 — 1736). როგორც ქონებრივად შეძლებული. დიდძალ ფულს ხარკავს ყმა-მამულის შესაძენად, როგორც ითქვა. სამეფოს შესვეურებმა საგანგებოდ შეარჩიეს ასეთი კანდიდატი დაკინებული გარეჯის აღსადგენად. ონოფრეს ფართო ეკონომიური მოღვაწეობა გამუქებულია მის ძიერვე დაწერილ დიდ გუჯარში (1712 წ.) და სხვა მომდევნო დოკუმენტებში. ზარტო ს. აკურას უკან დაბრუნებაზე ონოფრეს გადაუბღია 200 თუმანი (ფაქტიურად აკურა მან იყიდა). ამის გარდა, მას უყიდა 26 კომლი ყმაგლეხი და სხვ. ერთი სიტყვით. გაწეული ხარჯი თავისი მასშტაბით არ ჩამოუვარდება მეფის ან რომელიმე დიდმოხელის ნაშრომს. ონოფრეს შემდეგ ნასყიდობის მხოლოდ ერთეული შემთხვევები თუ გვაქვს. ასე რომ შეიძლება ითქვას გარეჯის მამულებში შეწირული მთავარ როლს ასრულებდა (იხ. ცხრილი 1): ამავე დროს შემწირველადაც ძირითადად სამეფო ხელისუფლება გამოდის. არის ცალკეული შემთხვევები გაბატონებული კლასის სხვა წარმომადგენლობიდან.

გარეჯის მასალები იძლევა შესაძლებლობას საერთოდ შეწირულების, როგორც მფლობელობის გარკვეული ფორმის, დასახასიათებლად გვიან ხანაში, რაც ერთი მხრივ უკავშირდება საეკლესიო ქონებისადმი (სადაც ნასყიდო შედის) მეფის დამოკიდებულების საკითხს. ანუ საეკლესიო ფეოდალურა მფლობელობის ზოგიერთი თვისების გარკვევას და სხვ.

ჩვენ ვებრძვით. რომ მეფე გარეჯის (ამდენად მცხეთის) მამულების უმადლესი განმკარგულებელია, ამის ერთ-ერთ დამამტკიცებლად უნდა ჩაითვალოს მეფის მიერ გარეჯის ვასებისება-გაცემა. შემოსავლის განსაზღვრა და მისი რეგულარული განახლება-დამტკიცება. შეიძლება აგრეთვე დავასახელოთ გარეჯის მამულების უკან გამორთმევის უფლება (თეიმურაზ I გარეჯის შემოსავლის ნაწილი წაიღო. ხოლო ალექსანდრემ ს. აკურა და სხვ.). გარეჯის ამ მაგალითზე შედეგ წარმოვდგენილია როგორც შემწირველი. ასეთი დამოკიდებულების ფორმა თავისი შინაარსით ერთნაირია ყველა საეკლესიო (ცერძო და სამეფო) სენი-

ორიგებში. საქმე ისაა, რომ საეკლესიო ქონება ყოველთვის კავშირშია შემწირველთან და ამდენად იგი ეკლესიისათვის განუხსვისებელ ქონებად არ წარმოიდგინებოდა. თვით მიძღვნი (ეკლესია-მონასტერი) შეწირულ ქონებას (ე. ი. საეკლესიო ქონებას) ვერ განასხვისებდა. საეკლესიო ქონების ამ თვისებას განაპირობებდა ის ფაქტი, რომ ეკლესიისადმი გადაცემული ქონება, ფაქტობრივად, ბენეფიციუმის ფარგლებს არ შორდებოდა და ყოველგვარი დადებული პირობა (საგადასახადო შეუვალობა, მამულები...) ძალაში იყო მხოლოდ გადამცემის (შემწირველის) სიცოცხლეში. თვით მიძღვნი (ეკლესია), რადგანაც უმემკვიდრეო მფლობელს წარმოადგენდა, ამიტომ მისი ყოველი ახალი მეთაური, უდილობდა ტახტზე ასვლისას მიეღო პირობის დამტკიცება შემწირველისაგან. ამგვარად, როგორც ზემოთ ვთქვით, ეს პირობითობა შემწირველის სასარგებლოდ სწორედ გვიან ხანაში პრაქტიკულად უფრო მეტ ძალაშია, ხოლო იმ პირობებში, როცა დასუსტებული საეკლესიო მიწისმფლობელობის ძირითად ფონდს მხოლოდ შეწირულება წარმოადგენს, მფლობელობის ეს ფორმა, ერთი მხრივ, ზღუდავს მიწისმფლობელობის დამოუკიდებელ განვითარებას, მეორე მხრივ, ხელს უწყობს ეკლესიის სსრულ პოლიტიკურ-ეკონომიურ დაქვემდებარებას შემწირველისადმი.

ჩვენ გვინტერესებს საკითხი უფრო ფართოდ: საეკლესიო ქონებისადმი (სადაც ნასყიდობი შედის) სახელმწიფოს დამოკიდებულება, ანუ მეფის, როგორც უმაღლესი პოლიტიკური ძალის, დამოკიდებულება. მართალია ეს საკითხი განუყოფადობის სფეროა, სადაც მარტო გარეჯის მაგალითი საქმარის არაა, მაგრამ მსჯელობის სისრულისათვის შეიძლება ზოგი დავკვირება სქემატურად წარმოვადგინოთ. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ განვითარების საერთო ვეზზე კახეთის ფეოდალური წყობის ზოგი თავისებურება (სადაც გარეჯის შემდგომი ცხოვრება მიედინებოდა) არსებით გავლენას არ ახდენს.

აღებული პერიოდისათვის (XV საუკუნის შემდგომი ხანა) უკვე მომზადარი გარკვეული ცვლილებები. ეკლესია (ვგულისხმობ სახელმწიფო ეკლესიას: კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და მსხვილი მონასტრები) მეფის ხელდებულ დაწესებულებას წარმოადგენს. ეკლესია ვერ არის დამოუკიდებელი ძალა. ეკლესიის მორალურ-მატერიალური სიძლიერე მჭიდროდ ექვემდებარება მეფის ხელისუფლების გავლენას. ასეთ პირობებში ეკლესიის მიმართ მეფის ისედაც გაზრდილი პოლიტიკური უფლებები ჯერ ერწყმის სენიორალურ (უმაღლესი პატრონაჟ) უფლებებს. შემდეგ კიდევაც ითქვიფება მასში, ხდება მიჯნის თანდათანობითი წაშლა. ამ გარემოებამ არსებითად იმოქმედა საეკლესიო ქონების თვისებაზე და წარმოადგინა იგი სახელმწიფოში (საკუთრივ სამეფო-სახასო ქონების გვერდით) სამეფო-სახელმწიფო ქონების ერთ შემადგენელად (რასაკვირველია, თავისებური ნიშნებით).

ჩვენ აღარ შეუვებით აქ. თუ საეკლესიო მიწისმფლობელობის ასეთი ს:ა. თი თავის უკუმოქმედებით რა განმსაზღვრელ გავლენას ახდენდა თვით საეკლესიო სენიორიის ხასიათზე ან ქვეყნის საერთო პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, რომ ის. მაგალითად. ქვეყნის პოლიტიკური გამთლიანების ერთ-ერთი ფაქტორი იყო და სხვ^მ. ყველა აქ წარმოდგენილი დებულება. ქართული საეკლესიო ფეოდალური მიწისმფლობელობის თავისებურებათა შესახებ, ჩვენს მიერ სპეციალურადაა შესწავლილი და ვფიქრობთ გამოვაქვეყნოთ ცალკე ნაშრომში.

¹⁸ საეკლესიო მიწისმფლობელობა ობიექტურად ყოველთვის იყო ქვეყნის გაერთიანების ფაქტორი, მაგრამ ძველ და გვიან ხანებში განსხვავებული მოდუსებით.

ბიზანტიაში და დას. ევროპაში, მოქმედებდა ეკლესიის ქონების განუსხვი-
სებლობის უფლება, ე. წ. მეკდრის ხელის უფლება.

ეკლესიის ხელში ერთხელ გადაცემული ქონება ეკლესიის სამუდამო, შეუ-
ვალ კუთვნილებად იქცეოდა. იქ ამას ის საფუძველედ ჰქონდა, რომ საეკლესიო
ქონების პირველი დაკრეფება ძირითადად ხდებოდა ჩუქების (donatio) და ან-
დერძის ნიადაგზე. ამ უფლების პირობებში ეკლესიის ხელში დიდძალი ქონება
დაგროვდა, რამაც შექმნა კიდევ საფრთხე სახელმწიფო მიწების შემცირებისა.
ეკლესიამ მყარ პოლიტიკურ და ეკონომიურ დამოუკიდებლობას მიიღწია, მაგ-
რამ დას. ევროპაში უკვე XIII ს-დან იწყება შემზღვეველი კანონების გამო-
ცემა. გამოდის ე. წ. ამორტიზაციის კანონი. რეფორმაციის ხანიდან კი, XV ს-
დან, იწყება პირდაპირ სეკულარიზაცია (საეკლესიო ქონების სახელმწიფოს
ხელში გადასვლა). ჩვენში ასეთ საგანგებო შემზღვეველ კანონების შემოღე-
ბას ადვილი არ ჰქონია, რადგან მოქმედი მფლობელობის წესი (შეწირულობის
ინსტიტუტი) ჯერ ერთი, ისედაც ზღუდავდა გაზრდის ფარგლებს და მეორედ,
იგივე წესი შესაძლებელს ხდიდა რა დროსაც სურდა სახელმწიფოს ამოეღო
საეკლესიო ქონება. ისიც უნდა ვთქვათ. რომ განსაკუთრებით XV ს-დან საე-
კლესიო მამულების გაზრდას ჩვენში აფერხებდა გარეშე მტრების ხშირი თავ-
დასხმები. რამაც ქვეყნის საერთო მდგომარეობის თანდათანო დაცემა გამოიწ-
ვია. პირიქით. საეკლესიო მიწების შემცირების ტენდენციამ გვიან პერიოდში
აიძულა ცენტრალური ხელისუფლება საგანგებო ზომებისათვის მიემართნა ეკ-
ლესიის ქონების გასაზრდელად.

საეკლესიო სენიორიებში ქონების იურიდიული მფლობელად წარმოდგე-
ნილია ის წმინდანი ან ღვთაება, რომლის სახელობაზეც არის დაფუძნებული
მონასტერი— „ძმობა“. ამ „პატრონის“ სახელზე შედის ყოველგვარი შეწირუ-
ლებანი, ნასყიდი და სხვ. მონასტერი— „ძმობა“ ანორციელებს იურიდიული პი-
რის ყველა უფლებას, იგი ქონების კოლექტიურ-კოლეგიალური მფლობელია,
მაგრამ მას არ შეუძლია საეკლესიო ქონების (ყმა-მამულის) გაყიდვა-გასხვი-
სება (პრაქტიკულ მაგალითებში ამის არცერთი შემთხვევა არ ჩანს). საერთოდ
გარეჯა კორპორაციულ მფლობელობის საკითხში თავისებურს არაფერს იძლევა,
გარეჯაში არ არის მფლობელობის ისეთი რთული ფორმები, როგორც იყო
ერთიან მფლობელობაში ცალკეული საეკლესიო-საწინამძღვრო საკუთრებანი,
კორპორაციის შიგნით მფლობელობა ერთიანი, ერთი წინამძღვრის ხელში.

გარეჯაში რომ საკდრო-საწინამძღვრო განვითარებული არ ჩანს. ამას შე-
იძლება ბევრი მიზეზი ჰქონდეს. ერთ-ერთ მიზეზად შეიძლება ჩაითვალოს ის.
რომ გარეჯა თავისი დანიშნულებით საძველე მონასტერს არ წარმოადგენდა (გა-
რეშეთა დასაფლავების რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს გვიან პერიოდში) და ეკო-
ნომიურად დამოუკიდებელი არ იყო, იგი მცხეთის სენიორიაში შედიოდა. ეს
ვარაუდება კი, ერთგვარად ზღუდავდა გარეჯის ორგანიზაციულ-სამამულო გა-
რეშულებას. საწინამძღვროთა განვითარებლობა აქ იმიტომაც გვეცემა თვალში.
რომ გარეჯაში არაჩვეულებრივად მრავალადა მცირე ეკლესიები, ხოლო წინამ-
ძღვარი არასდროს ერთის მეტი (თითოეულ მონასტერში) არ ზის; ამ ეკლესიებს
ცალკე მამულები არ აქვთ და სხვ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მართალია აქ
ადვილი არ ჰქონია საწინამძღვროებად დაშლას (რაც მსხვილი მიწისმფლობე-
ლობის შექმნას აფერხებდა), მაგრამ ჰინც არ მოხდა მფლობელობის გაზრდა,
რადგან მფლობელობა დაქუცმაცდა უკვე სხვა გზით (გარეჯა მცხეთის საქმელი

მამული შეიქმნა, თანამფლობელობა). ერთად-ერთი საწინამძღვრო დავითგარეჯას გაუჩნდა ექსტერიტორიალურად (მეტროპოლიის გარეთ), ეს იყო ს. აკურაში ძველად არსებული „მამადავითის ყოველადწმინდის ღვთისმშობლის მონასტერი“, „სახიზარი“ „მეტოქი“ და „სალარო“. აკურის მონასტერი დავითგარეჯასათვის თანატოლი ადგილობრივი ეკონომიურ-სამეურნეო ბაზა იყო საბატონო მეურნეობიდან თუ ყმათა ბეგვებიდან შემოსავლის დასაბინავებლად და სხვ. გვიან პერიოდში აკურაში ცალკე წინამძღვარი იქნა, მას ცალკე განკუთვნილი სამემოსავლო ობიექტები ჰქონდა (1597 წ.)¹⁰⁰ აკურის შესახებ ცნობა დადასტურებული გვაქვს XV ს-შიც („აკურა მისითა უდაბნოთა“), ხოლო თვით აკურის ეკლესია, როგორც ფიქრობენ, IX ს-ში არის აშენებული (იხ. პირველი თავი). XVIII საუკუნის დამდეგიდან ს. აკურაში საწინამძღვრო აღარ უნდა მოქმედებდეს. დროდადრო, ეტყობა, ის მანამდე უქმდებოდა და სოფელი, როგორც მამული, პირდაპირ შედიოდა გარეჯის სენიორიაში. 1597 წელს აკურის (როცა იგი დროებით ჩამოერთვა დავითგარეჯას) წინამძღვარი ქალია (ალექსანდრე კახთა მეფის და ქეთეონი), რომელიც ბინითაც „მონასტერში“ ცხოვრობს („დავაყენეთ მონასტერსა მას შინა აკურისასა“). ქალის აქ დგომა აშკარად მოწმობს ადრე აკურაში დედათა მონასტრის არსებობას. მაგრამ ამ მომენტში კი, ვფიქრობთ, აკურა ასეთი არ არის, იგი ჩვეულებრივი სასოფლო საწინამძღვროა (მონაზონთა შტატის გარეშე). ყოველშემთხვევაში ქეთეონი ამ დროს მონაზონი არ არის, ამაზე მისი სახელიც მუთათობს. XVIII საუკუნის დასაწყისში წინამძღვარი ონოფრე მაკუტაძე გარეჯის მამულში ს. თვალზე აშენებს პეტრე-პავლეს სახელობის სამრევლო ეკლესიას, რომელიც ადგილობრივი სამეურნეო ბაზაცაა (აქ ინახება ღვინო, წარმოებს ალაპის ხარჭი და ა. შ.). იგი საწინამძღვრო არ არის¹⁰¹.

4. ყვავილესთა მისალოტაციის ფორმები

სამამულო ურთიერთობა გარეჯასა და მის საყმო მამულს შორის ჩვეულებრივ „ბატონყმობის რიგით“ იყო მოწყესრიგებული. მასალების სიმცირე საბუღალეს არ იძლევა წარმოვადგინოთ რომელიმე ერთი პერიოდის მთლიანი სურათი, ჩვენ არა გვაქვს ყმათა ერთიანი დავთრები, ხოლო ცალკეული საბუთები მხოლოდ XVIII საუკუნიდან გვაქვს და ისიც არასისტემატური ხასიათის. შიინც შეიძლებოდა ზოგი ცნობის მოტანა. წინასწარ უნდა შევნიშნოთ. რომ ყველა ცნობა ეხება გარეჯის სათავესთავო მამულებს.

გარეჯის განკარგულებაში მყოფი ადგალ-მამულები.. ჩვეულებრივ. საბეგრო მამულებს წარმოადგენდნენ, რომლებზეც ყვავილებზეც იხსენიან და გარეჯის სასარგებლოდ გარკვეულ ნატურალურ გადასახადს და სამსახურს იხდიდნენ, მის განკარგულებაში იყო ავრთვე ვენახები და სახნავ-სათესი მიწები, რომლებზეც ყმები არ იხსენიან. ასეთი მიწები ჩვეულებრივ ბეგრის მუშით ან საღალოდ მუშავდებოდა. საერთოდ საბატონო მეურნეობა გარეჯის სენიორიაში ფეხს იკიდებს ეკონომიური აღმავლობის პერიოდში. მაგალითად. XV III ს-ის

¹⁰⁰ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad. 1377: ფ. Ad. 327.

¹⁰¹ თ. ე. რ. ჯ. ა. ნ. ი. კ. დ. ს. ა. ნ. შ. რ. 64—66. როგორც ვხახუო. XV III საუკუნის მეორე ხახე-ვარში ნათლისმცემლის სამფლობელოში ახალი მამულების სახით შემოდის ორი ობიექტი: საბუღალეს წინამძღვრის შემოსავალი და ხოდაშნის მონასტრის ყმა მამული (იხ. ცხრილი 1), ეს ობიექტები იქამად გაქმებული ყოფილი საწინამძღვროებია.

პირველ ათეულში დავითგარეჯას ასეთი მეურნეობა გაუქალბება სოფლებში: თვალზე, პატარძელში და აკურაში. აქ წინამძღვარ მაცულტაძეს გაუშენებია ზერები და მარნები. ადგილობრივ გლეხებს ეკისრებოდათ ხენა, შკა და ლეწვა რაქორი სახნავ-სათესი მიწების მოსავლელად¹⁰². ეტყობა, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გარეჯის ხელში საკმაო რაოდენობის თავისუფალ მიწებს მოუყარია თავი, რომელზეც ის საკუთარ მეურნეობას არ მართავს, არჩევს ვასცეს საღალოდ ან მისცეს მამულად უმიწაწყო. მის ყმობაში შემოსულ გლეხებს მიწის საღალოდ გაცემა შეიძლებოდა არა მარტო საკუთარ ყმაზე, არამედ გარეშეზეც. მეფე კონსტანტინე ბრძანებს: მონასტრის რუს მიდამოში ვინც „მონხას ახატმა. თარხანმა და მოყალნემ დალა უნდა მიეცეს მონასტერს“¹⁰³. 1769 წელს მეფე ერეკლე ბრძანებს: ს. წარახპურში. ვინც მისულა და „მონასტრის მამული უხნავთ წლეულობით არ გამოერთვით მათ დალა და შდ როგორც რიგია მონასტერს დალა უნდა მიართვან. აგრეთვე რომელსაც კაცს ქალაქიდან და ან აუღავიდან მონასტრის მამული მოუხნავთ რიგინად დალა ახლავე უნდა მიართვან მონასტერს“¹⁰⁴. უმამულო გლეხებზე მიწის გაცემა. როგორც ვთქვით, ჩვეულებრივი იყო: 1780 წ., „მოვედით ჩვენი თავი შემოგწირეთ.. თქვენ აკურის მამულის წყალობა გვიყავით და ჩვენც რომელიც სამსახური იყოს ისე ვიმსახურნეთ“¹⁰⁵ ან XVIII ს-ის დამლევი: „რადგანაც თქვენი ყმა შეიქნა ამას თავის თავის სასიოცხლოდ მამული უნდა უბოძოთ რომ თქვენი სამსახური შესძლოს“¹⁰⁶. ამგვარად, მოტანილი საბუთებით ჩვენ მხოლოდ ვადასტურებთ გარეჯის სახლში საბატონო მეურნეობის, საღალოდ და თავისუფალი მიწების არსებობის ფაქტს XVIII ს-ში. მაგრამ თუ რა ხვედრითი წონა ჰქონდა მას გარეჯის მიწისმფლობელობაში თუ მეურნეობაში. საბუთების სიმცირის გამო, ვერ ვარკვევთ.

საბევრო ვალდებულებათა შორის გვხვდება ასეთი: ს. ანბანში ოთხ კომლს. ღუდაურებს, მართებთ: 8 საპალნე ღვინო. ათლიტრიანი ორი კოდი ნებალი, 2 ლიტრა სანთელი. როგორც ვთქვით. ყმებს შეიძლება დაეკისრებულ ქონოდათ: ხენა, შკა, ლეწვა. ს. თვალისა და პატარძელის ყმებს თავი გაუთავისუფლებიათ ასეთი მუშაობისაგან, საშავიეროდ უკისრიათ 240 კოდი ვალეწილი პურის გადახდა ყოველწლიურად (XVIII ს. პირველი ნახევარი)¹⁰⁷.

საყურადღებოა ნათლიმცემლის 1708 საბუთი. სადაც ვაღმოცემულია ორი სოფლის, უზნარიანისა და კარუკლმართის. (ძველი უზნარიანის), ბეგრები¹⁰⁸. ეს ორი სოფელი სახასო-სამეფო კუთვნილება იყო თრიალეთზე, რომლებიც ვახტანგ მეფემ „მტრითავან აოხრებულ“ ადგილებზე ახლად ააშენა და შეწირა ნათლიმცემლის (უზნარიანი აშენდა ძველი უზნარიანის მახლობლად. ხოლო კარუკლმართი—მის ადგილზე (ახალი სახელწოდება).

ამ სოფლების სამონასტრო ვალდებულებანი იმითაც არის საყურადღებო. რომ მათი განწესება ხდება პირველად, შეწირულებასთან დაკავშირებით (შეწირვა გაფორმდა 1707 წელს)¹⁰⁹. „ვაბეგრას“ ახდენენ მეუფის კარის სათანადოდ.

¹⁰² თ. გ ო რ დ ა ნ ი ა. დას. ნაშრ., 64—66.

¹⁰³ საქ. არქივი, ფ. 230. დ. 1.

¹⁰⁴ იქვე.

¹⁰⁵ თ. გ ო რ დ ა ნ ი ა. დას. ნაშრ. 127; ხელ. ჩხი. ფ. 1d. 460.

¹⁰⁶ საქ. არქ. ფ. 226, 2036.

¹⁰⁷ თ. გ ო რ დ ა ნ ი ა. დას. ნაშრ. 182.

¹⁰⁸ ისტ. საბ. V. 15—17.

¹⁰⁹ იქვე. 9—15.

წარმომადგენლები, ხოლო თანამონაწილედ სოწვეული არის ახალი სენიორი („ნათლიმცემლის წინამძღვარი ბატონი ხაჩიტონი და სხვა მონაზვნები მოვანციეთ“). გამბეგრავნი აცხადებენ: ამ სოფლებსო, თრიალეთში მყოფ სხვა სახასო სოფლებთან შედარებით. „მცირედი დადევით რომე. გლეხი არ შეწყობდეს და სიხარულით ეს ყოველი მონასტრად მიიღოს და მოიტანონ“. შეღავათის მიზეზად აქ. ჩვეულებრივ, გამოდის რომ სოფლები შემწირველს სულის სამსახურად („სახსენებლად“) იყო გაცემული. ამავე დროს ითვალისწინებდნენ, უეჭველია, იმასაც რომ „ახალი ნაშენი იყო და ზოგი შენდებოდა“ (ამ მიზეზით, როგორც საბუთშია მითითებული. დაბეგრავს საგანგებოდ დაუგვიანებათ: „რადგან ახალი ნაშენი იყო და ზოგი შენდებოდა გაბეგრული არ იყო, აწ ჩვენ კებრძანა...“). რაც შეეხება მონასტრიათის ბეგრების „სიხარულით“ გადახდას. აქ, ცხადია, შედარებითი ვითარებაა გამოხატული. ვიდრე გლეხობის საერთო კლასობრივი განწყობილება. ყოველ შემთხვევაში. უმაღლეს ძესვეურთ მიაჩნდათ, რომ ეს სოფლები ამ „მცირედის“ გადასახდელთ ახალი ბატონის ხელში შევიწროებული არ იქნებოდნენ. საბუთიდან ჩანს. რომ სამონასტრო მამულებად ქცეული ს. უზნარიანისა და ს. კარუკულმართის საგლეხო ვალდებულებანი ფაშოირჩევიან შემცირებული რაოდენობრივი შემადგენლობითა და შემცირებული ერთეული სახეობებით. გარდა ლაშქარ-ნადირობისა მათ არ ადევთ მფის სასარგებლოდ არცერთი გამოსაღები-ვალდებულება; მაგრამ გლეხებს შეაწირეს სხვა გადასახადები: „ესე საბატონო გამოსაღები სულ ნათლიმცემლის მონასტრში უნდა მივიღეს“. ან „ეს ყოველი მონასტრად მიიღოს და მოიტანონ“, აღნიშნულია საბუთში. მოვითაჩნით, რაში იხატებოდა შინაარსობლივად „დადებული მცირედი“: თითო კუთანზე - 5 ნ კოდი ჰური და ქერი (იყო 6 ნ კოდი ჰური და ქერი), ხარის შენახვა არ ადევთ: საბაღებ - 150 სულზე გარდა „შიშლივისა და საკლავისა“ - სამი ბატკნიანი ცხვარი და ორი მშრალი“ (იყო 20 სულზე ერთი. აბლა 30 სულზე ერთია), პირის თავი 20 კომლზე. ნახირის თავი - ერთი ძროხა, საშობო 20 კომლზე - ერთი ძროხა. ორი ცხვარი, სამი ლიტრა ერბო, საადღგომო საკომლოზე - კოდისპური 3 კოდი. საბუთში მითითებულია: „ამ გამოსაღებს ტფილის ქალაქს ჩამოუტანდნენ“¹¹⁰. საქვრივოსა და გასამყრელოს გლეხები ისეთივე რაოდენობით იხდიან. როგორც საერთოდ თრიალეთის სხვა სოფლები. ხოლო კომლზე ულ:ყისათვის დადებულია ორ შაური (იყო ერთი აბაზი). საბუთში საგანგებოდ განსაზღვრულია ამ ორ სოფელში სასამართლო-სასისხლო საქმის კარიგება (თავის გატეხა, მკლავის მოტეხა, კბილის ჩაფარდნა. დედაკაცის გაღახვა. „დედაკაცის ბოზობა“ და სხვ.): „რაც იმ სოფელში და ერთმანეთში მოხდეს ბერები გაურიკებდნენ. ჭურუმს თავთავისთვის წაიღებდნენ; თუ გარეშე კაცით მოხდეს ბატონის კარის ჯამრივე გაურიკებდეს და ჭურუმს კიდვე ბერებს მისცემდნენ“. გარდა ამისა „ბერებს“ ნება ეძლევათ „თავის სოფლებს“ მიმდინარე საქიროების შემთხვევაში საერთო წესით გამოართვან რაიმე „სათხოვარი“ და სხვ. მათვე მიაქვთ „მოურავის სარკოც“. გლეხთა მდგომარეობის შედარებითი სიმსუბუქის თვალსაზრისით განწყობებაში საყურადღებოა არა მხოლოდ შემცირებული ბეგარა. სხვა გარემოებაც. ბეგრის ამქრებად ამ ორ სოფელში არ შედის არცერთი მოხელე. არც სამფთოს მხრიდან და არც უშუალო სენიორი-

¹¹⁰ აღნიშნული განმარტება თბილისში ჩამოტანის შესახებ ჩაბო:ულია ი. სადაც მთავრდება ჩატრალური გადასახადები და იწყება ფულადი, ამდენად, ბუნებრივია იგი ეხება ყველა წინარე ჩამოთვალს. გარდა ამისა საბუთის თავშივე ორჯონის ზოგადად განცხადებულია: გამოსაღები „მონასტრში უნდა მივიღოს“, გლეხებმა გამოსაღები „მონასტრად მიიღოს და მოიტანონ“.

აგან. ბეგრები თვითონ სოფელმა უნდა ჩაუტანოს მონასტერს თბილის ქალაქს. ანასმართლო საქმის მომწესრიგებლადაც (თუ საქმე გარეშეს არ ეხება), უშუალოდ მონასტერი („ბერები“) გამოდის. ჩანს, აქ საგანგებოდაა აცილებული პოხელეთა ჩარევა. ჩვეულებრივ შემთხვევაში კი აქ ადგილობრივად დანიშნული მოურავი ან მოხელე-გამრივე უნდა მოქმედებდეს. ნიშანდობლივია ისიც რომ „მოურავის სარგო“ უშუალოდ ბერებს ეძლევათ („მოურავის სარგოსაც რაც სდებოდესთ ამავე ბერებს მართმეოდენ“).

ამრიგად, აღნიშნული ორი დოკუმენტით (შეწირულებისა 1707 წ. და ბეგრისა -- 1708 წ.) ჩვენ ვეცნობით სამონასტრო ვალდებულებათა ფაქტორ ვითარებას. ამავე დროს მოცემულ შემთხვევაში ვადასტურებთ შეწირული მამულის პრივილეგირებულ მდგომარეობის ერთ-ერთ კონკრეტულ მაგალითს. მასში შემწირველის როლს (იხ. ქვემოთ). საინტერესოა ნათლიმცემლის სხვა კუთვნილი მამულის, ს. კარწახის მაგალითიც. ეს სოფელი „ძველადვე აშენებული“, თრიალეთშივე მდებარეობდა უზნარიანისა და კარუქულმართის მონაზღვრედ. 1719 წელს მეფე ბაქარი ს. კარწახს სწირავს „სულის საოხად“ ნათლიმცემლის იმავე საბატონო ვალდებულებითა და სითარხნით. როგორც უზნარიანი და კარუქულმართი იყო შეწირული. კარწახის შეწირვასთან დაკავშირებით ბაქარი წერს: „მ სამ სოფელს შორის მრავალი შფოთი და ცილება იყო სამძღვრებზედა. ჩვენც მრავალი თავის წყენა გვექონდა და მოსაქმენიც მრავალჯერ გავგზავნეთ, მაგრამ გლეხი კაცის თავხედობა ვერ მოვშალეთ და აწის სოფელი კარწახიც ჩვენ შემოგწირეთ ყოელს მისის სამართლიანის სამძღვრითა და ის სამი სოფელი გავაერთეთ და ეს შფოთებიც დაეაწყუნარეთ“¹¹¹. კონკრეტულად თუ რაში იხატებოდა გლეხთა „შფოთი“ და „თავხედობა“ აქ არ ჩანს. მაგრამ მეფეს მისი ლოკალიზაცია გაქმნელებია. ბოლოს საქმე იმით მოუგვარებია. რომ კარწახიც მონასტრისათვის შეუწირავს. ამრიგად, სამივე სოფელი ერთმანეთის მეზობლად სამონასტრედ უქცა. აშკარაა, რომ უქმაცოდლების მიზეზი მხოლოდ საზღვრები არ შეიძლება ყოფილიყო (ჩერ კიდევ 1707 წელს მეფე ვახტანგმა განსაზღვრა ამ სამი სოფლის საზღვრები), და არც მხოლოდ გლეხთა შორის ცილობა. აქ საბეგრო სიმძიმეც იყო უქვევლად მოქმედებაში. გაბატონებულ კლასს ხომ ყარვად ესმოდა, ბეგრის სიმძიმე გლეხთა უქმაცოდლებას იწვევდა (მას დასჭირდა ეთქვა: „მცირე დადევით რომ გლეხი არ შეწუხდეს და სიხარულით ეს ყოველი მონასტრად მიიღოს“). როგორ გავიგოთ ბაქარის განცხადება ს. კარწახის შეწირვით და სამივე სოფლის „გაერთებით“ შფოთი დაეაწყუნარეთ? აშკარაა, აქ გაქმნელების ს. კარწახის მისწრაფება ყუმობის უფრო შეღავათიან პირობებში გადასვლისა, მისწრაფება უზნარიანთან და კარუქულმართთან „გაერთიანებისაკენ“ სამონასტრო მამულად გადაქცევის სახით. ს. უზნარიანისა და კარუქულმართის უქმაცოდლებასაც ბოლო უნდა მოღებოდა, რამდენადაც ს. კარწახთან „გაერთიანების“ შედეგად მათ სადაო ადგილებში მეზობელი მებატონის მოხელები აღარ ითარეშებდნენ და სხვ.

საეკლესიო-სამონასტრო ყუმობის შედარებით სიმსუბუქეს, ბუნებრივია, გლეხობის მიზილდა უნდა გამოეწვია. მართლაც, ამის გამოხატულებას სხვა ფაქტებშიც ვხედავთ. შეიმჩნევა ნებიზმოსული—„თავშეწირული“ ან „მიბარებულ“ ყუმბის სიხშირე საეკლესიო სენიორიებში. საერო კერძო საფეოდალოებ-

¹¹¹ ისტ. საბ. V, 30--33.

თან შედარებით. ბატონყმობის რიგი აქ მყარ იყო იმ გარემოებათა გამოც რომ საეკლესიო-სამონასტრო სენიორიები წარმოადგენდნენ მეფის, ცენტრალური ხელისუფლების, ხელდებულ დაწესებულებებს. მაგრამ ბატონყმურ ურთიერთობისას ყოველგვარი სიმსუბუქე შედარებითად უნდა იქნეს გააგებული. ეკლესიის უღლის შელავათისათვის ან მისგან სრულიად გათავისუფლებისათვის. გლეხი იბრძოდა ყოველთვის და ყველგან, თუ სად როგორი შემთხვევა და საშუალება მიეცემოდა მას. ეს იყო გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის უმაღლესი ნიშანი. არაერთი შემთხვევა გვაქვს როცა გლეხი ბეგარა-სამსახურის სიმძიმის გამო გაურბის საეკლესიო ფეოდალს. დამახასიათებელ მაგალითს ვპოულობთ ნათლიმცემლის ისტორიიდან, რაც ინტერესს იმითაც იწვევს, რომ აქ ერთი დივივე გლეხის სოციალურ თავგადასავალში რელიეფურად ანახულია ბრძოლის სხვადასხვა ხერხი.

1778 წლის სასამართლო განჩინების საბუთიდან ვეცნობით ნათლიმცემლის „მემკვიდრე ყმას“ ვინმე შავერდას. რომელიც ადრე, დედამისის სიცოცხლეში, მონასტრის თავშეწირული ყმა ყოფილა (დედამა თბის შვილით ს. ბალბიანში დასახლებულა. უშენი. მოხრებული ბალბიანი დავით მეფემ უბოძა ნათლიმცემელს 1710 წელს). გარკვეული მიზეზის გამო („სომალობის ყამს ბალბიანი რომ დაიკალა“), შავერდა, წინამძღვრის თანხმობით, ჭერ ს. ხაშში და შემდეგ ქალაქ თბილისს, ჩამოსულა საცხოვრებლად, სადაც „მემკვიდრე ყმად“ უშახურნია. ამ პერიოდში შავერდას მოუბერებია ნათლიმცემლის ყმობიდან თავის დაღწევა (მონასტერს ველარ „მოუკითხავს“ და მასაც „თავი დაუშალავს“) და ასე მას, სრულიად თავისუფლებით, უცხოვრია ძალიან დიდხანს („ერაპიონის წინამძღვრობის შემდეგ. ვიდრე 1778 წლამდე. გამოდის დაახლ. 36 წელიწადი“¹¹². მასშადადმე. გლეხი. რომელიც აუცილებელი არჩევანისას ყმად მონასტერს მიუვიდა (პირადად შავერდას ნება-სურვილი აქ ნაკლებ საგარაუდებელია), იგივე გლეხი მონასტრისაგან გარბის. რა მოხდა შემდეგ? შავერდას თავისუფლებას საფრთხე დაემუქრა. უბატონო შავერდაზე პრეტენზია გამოუცხადებია ერთ კერძო ფეოდალს. ვინმე გივის. ყმობაში ჩაეარდნა შავერდასათვის, გარდაუალი შეიქნა, ამ სიტუაციაში შავერდამ აირჩია ისევ მონასტერს დაბრუნებოდა. ამიტომაც მან „თავისი თავი გამოაჩინა“. როგორც საბუთი გვაძნობს. მას საკმაოდ უძნელდება ამის დამტკიცება. საქმეში თვით მონასტერი ერევა¹¹³. ამრიგად, გლეხი. რომელმაც მონასტრის ყმობას თავი დააღწია, ძბოლოდ იძულებით შემთხვევაში უბრუნდება მას. მიზეზი კი ნათელია აცდეს „უარესს“ ბატონს.

თავშეწირულ ყმათა საბატონო ბეგრებში შეიმჩნევა ერთნაირი სახეობის გამოსაღებები, რაც ზეთსა, საკმელსა და სანთელში გამოხატებოდა. ასე მაგალითად, ნათლიმცემლისადმი თავშეწირული ყმა ნონიაშვილი. რომელიც თბილისში ცხოვრობს. ყმობის ხელშეკრულებაში წერს: „უნდა მივართვა მონასტერს ჩემი გამოსაღები“ 3 ლიტრა ზეთი. 1 ლიტრა სანთელი. 1 ჩარეკი საკმელი (1713 წ.)¹¹⁴; თავშეწირული პაპუნა ამბობს: „უნდა მივართვა მონასტერს ჩემი გამოსაღები 6 წელიწადში“: 1 ლიტრა ზეთი, 1 ლიტრა სანთელი, 1 ჩარეკი საკმელი (1715 წ.)¹¹⁵: თბილისში მცხოვრებ თავშეწირულ მი-

¹¹² ისტ. საბ. V. 92—93.

¹¹³ იქვე.

¹¹⁴ ისტ. საბ. V. 26.

¹¹⁵ იქვე.

წამბამაშვილს ადევს 1 ლიტრა ზეთი (1786 წ.)¹¹⁶; მეკურკლე ოსეფას—1 თუნგი ზეთი, ნახევარი ლიტრა სანთელი, 1 ჩარქეი საკმელი და „შედლების მსგავსად ლევანი“ (1787 წ.); იმერელ მებამე სვიმონას თბილისში მცხოვრებს ადევს „შედლებისმებრ“ ნახევარი თუნგი ზეთი (1790 წ.)¹¹⁷.

აღნიშნული ბეგრის ერთდღივით შემადგენლობის სისტემატიური განმეორება და თანაც დამახასიათებელი მითითება „ჩემი გამოსაღებო“. გვაფიქრებინებს. რომ ის იყო ბეგრის გარკვეული ერთეული, განკუთვნილი მხოლოდ გარკვეული კატეგორიის ყმებისათვის. კერძოდ, თბილისში მცხოვრებ თავშეწირულ, „მოქალაქე ყმებისათვის“¹¹⁸. თუკი მხრივ ეს გარემოება იმაზე მიგვიბრუნებს რომ ის მსუბუქ გამოსაღებად იყო მიჩნეული. ამ სახის მებეგრენი გარკვეულ სახის საქმიანობას ეწევიან თბილისში. ესენი არიან წვრილი ვაჭარ-ხელოსნები. რომლებსაც გააჩნიათ ფულადი შემოსავალი ზეთით, სანთლისა და საკმელის საყიდლად.

გარეჯის ყმათა შორის გვხვდებიან აქაბის ვალდებულნი. მეაღავე გლეხის დასახსიათებლად ტიპიურია ერთ-ერთი იმ გლეხის მდგომარეობა. რომელსაც ონოფრე მაჭუტაძის ალაპი ადევს გადასახდელად. ალაპი მეპატრონე ამ გლეხს განაყოფიერებულ პირობებს უქმნის. აქლევს ორ ნორმა საკომლოს და თარხნობას: „ორი შამშული... იმისთვის მიმიცი და ალაპი დაგვიღებია ამ რიგად რომ... რვა ლიტრიანის კოდით სამის კოდის ნამცხვარს, ერთ საპალნე ღვინოს. ორ ცხვარს და სამ ზურგიელს იმ დღეს დახარჯავდეს და ამისთვის ასე აგვიტოვარხნე...“ გარდა სააღაპე ნატურალური გამოსაღებისა ამ კვირიკაულ მეაღავე გლეხს ევალება ალაპის ჩატარების ორგანიზაციაც. მეგალითად. მას მიძიარებული აქვს აგრეთვე ალაპში დასახარჯი 8 საპალნიანი ღვინის ქვევრი ს. თვალზე. პეტრეპაულუს ეკლე. იაში. ამრიგად. სულ 9 საპალნე ღვინოზე „თვითონ ამ კვირიკაულს დააყენებდნენ იმ ზედაშეზე და იმასვე დაახარჯივნებდნენ“ (1712 წ.)¹¹⁹.

ს. ხოდაშენში მცხოვრებ გლეხებს (ღუდაურებს, ბაწაწიანებს და მახარას-შვილებს). მთლიანად სოფელს, ევალება ალაპი მეფე გიორგის სასარგებლოდ. მათ უნდა მიიტანონ მონასტერში 3 საპალნე ღვინო, 5 ზურგიელი. სანთელი და საკმელი და გადაიხადონ 12 მღვდლით ეამის წირვა. იქვე ნათქვამია „რაც ეაცი ხოდაშენს ესაძლოს ყველა ამ ალაპს იქმოდით და ნურვიც დააკლებთ... სწვა ჩვენ განსათხოვარ არა გეთხოვებოდეს ერთისა ლაშქრობასა და ნადრობისაგან კიდე. მცხეთასა და უდაბნოსა მისი ნუ დააკლდების“¹²⁰. ასეთი მდგომარეობა მეაღავე გლეხის ეკონომიურ გაძლიერებას უწყობდა ხელს და მას განახლებებდა თავის თანამომკმეებისაგან.

ამგვარად, გარეჯის სახლში ჩვენ ვვაქვს როგორც ინდივიდუალური ალაპი, ისე მთლიანად სოფლის ვალდებულების სახით. მეაღავე ობიექტი პრივილეგირებულ. შეღავათიან. პირობებშია ჩაყენებული ალაპის პატრონის მიერ.

ყმაგლეხთა შრომით ვალდებულებათა შორის გარდა ხენა, თესვა, ლეწვისა, გვხვდება აგრეთვე საშვინებლო ხასიათის მუშაობაც. 1589 წლის მცხეთის მა-

¹¹⁶ იქვე. ისტ. საბ. V, 106.

¹¹⁷ იქვე, 109.

¹¹⁸ იქვე, 26; ნათლიმცემლის კრებული თბილისელ თავშეწირულ ყმას უწერს: „რა გვარადაც სხვანი მოქალაქე ჩვენს ყმანს ჩვენს მონასტერს ემსახურებოდნენ ისე ემსახურებოდნენ“.

¹¹⁹ თ. ეორდანი, დას. ნაშ., 64—66.

¹²⁰ ჯრ. II, 332; ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 2175. XVI ს.

ბუღების ერთიან დიდ საბუთზე: ნათქვამია: „მოგვიბანებნა თარხნად... არაფერი არ ეთხოვებოდეს თვინიერი ლაშქარ-ნადირობისა და მტრის დარაჯობა და თუ ეცხეთისა და უდაბნოსაგან მოცლით იყენენ, ციხე გვიმუშაონ და სასახლეც უმიზნოოდ იმუშაონ“¹²¹. მოტანილი ადგილი ეკვს არ იწვევს იმ მხრივ, რომ აქ სამეფო ლაშქარ-ნადირობა, ყარაულობა და სამეფო ციხე-სასახლის მუშაობა ეხება ერთობლივად მცხეთის ყველა ყმას, ე. ი. მათ შორის საგარეჯოსაც, მაგრამ გამოთქმა „თუ მცხეთისა და უდაბნოსაგან მოცლით იყენენ“, როგორ უნდა იყოს გაგებული? აქ ლაპარაკია, რომ მცხეთის ყმები მცხეთისათვის მუშაობენ და უდაბნოებისა— უდაბნოებისათვის. მიუთითებს თუ არა ეს იმაზე, რომ მცხეთის ყმებს (გარეჯისაც) ორივესი ვალდებულება ადევთ. ე. ი. მცხეთისა და გარეჯისა? ჩვენ პირველი გაგება მიგვაჩინა სწორად. საბუთი რომ მხოლოდ გარეჯის, ე. ი. მცხეთისთან თანამფლობელობის, ყმებზე იყოს გაცემული. მაშინ შეიძლებოდა დაგვეშვა გარეჯის ყმებზე მცხეთის ვალდებულებაც (როგორც ზემოთ ხოდაშნის ყმებზე), მაგრამ არ შეგვეხედრია სხვა შემთხვევა. სადაც საბუთში მცხეთის უმას გარეჯის ვალდებულებაც ჰქონდეს. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში ვერ ვიფიქრებთ, რომ მცხეთის ყმას დადებული ჰქონდა სამუშენებლო მუშაობა გარეჯის სასარგებლოდ.

მოგვეპოვება ზოგიერთი ცნობა გარეჯის ყმათა უფლებების შესახებ მამულზე. რაც საყოველთაო წესს, რასაკვირველია. არ სცილდება. გლეხი მოკლებულია უფლებას გაყიდოს მიწა, რადგან იგი მონასტრის საკუთრებას შეადგენს¹²². მაგრამ თუ კი ყმა მონასტრის მამულს ვააკეთებდა (რაიმეს ააშენებდა, მიუმატებდა), მაშინ ამ მამულის ნახევარი მის სრულ უფლებაში გადადიოდა. შეეძლო გაეყიდა კიდევ. მაგალითად, დავითგარეჯის ყმამ ნაკულაშვილმა ვასილმა გაჰყიდა მონასტრის მამულის ნახევარი, რომელშიც მან ბაკა ააშენა. ხოლო სასამართლო მას ანებებს საერთო კანონის თანახმად (1782 წ.)¹²³. მამულების ყიდვა-გაყიდვის მოსაწესრიგებლად „საგარეჯო“ ტერიტორიაზე მოქმედებს ასეთი კერძო წესი: გარეჯის ყმას უფლება ეძლევა გაყიდოს მამული მხოლოდ იმ შემთხვევაში თუ მყიდველი იქვე „საგარეჯოში“ მოსახლე მეფის ან გარეჯის ყმაა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ნაყიდობას ძალა არ აქვს. მეფე ერეკლე II ბრძანებს: „საგარეჯოში ჩვენს სახასო ყმას და უდაბნოს ყმას ერთმანეთში მამულის სყიდვა არ დაეშლებოდეს და ჩვენც ამისათვის ვიყაბულეთ. თორემ არ ვიყაბულებულთ... ნაკულაშვილს ხელი მოუშართეთ“. ნაკულაშვილს თავისი ნახევარი სახასო ყმისათვის მიუყიდა. ასევე, XVIII ს-ის დასასრულს, გიორგი მეფე ხაზს უსვამს: „მონასტრის ყმას შეუძლია ვალის შემთხვევაში ვაჰყიდოს მამული წინამძღობის დასტურით, და ისევ მონასტრის ყმამ უნდა იყიდოს“. აღნიშნულია წესი, უქვევლია, ძველი ტრადიციის შენარჩუნების ცდაა. რომელიც ემსახურებოდა სამფლობელო ტერიტორიის, ამ შემთხვევაში „საგარეჯოს“ კომპაქტურობის დაცვას. „საგარეჯოში“ XVIII ს-ში (დავიწროვებული ტერიტორია) ვხედავთ გარდა გარეჯის ყმებისა, ცალკე სამეფო და საკათალიკოსო ყმებსაც. ცენტრალური ხელისუფლება ებრძვის აქ კერძო ფეოდალთა ყმების გაჩენას.

გარეჯის ყმათა ურთიერთობაში ფიქსირებულია ის მოქმედი წესიც, რომ თუ მონასტრის ყმა მოიხურებდა ყმობისგან გამოსვლას, მაშინ ვალდებული იყო

¹²¹ საქ. სიძე, 1, 12.

¹²² თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა., დასახ. ნაშრ. 87; ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 486; საქ. არქივი ფ. 230. დ. 1, 33-641.

¹²³ თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა., დასახ. ნაშრ., 138, ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 437.

მონასტრისათვის უკან დაებრუნებია მამული¹²⁴. გარეჯის ბეთსალმანი მამული მონასტრის მიჰქონდა. ქვრივს შეეძლო ეთხოვა მონასტრისათვის აუყრელობა და თუ ამის ნებას მიიღებდა, უფლება არ ჰქონდა უნებართვით შემოესახლებინა ვინმე მამულზე¹²⁵. სამფლობელოს კომპაქტურობის დაცვის მიზნით მონასტრის მხოლოდ ისეთ პიროვნებას დართავდა ნებას შემოსასახლებლად ვინც მონასტრის ყმა იყო ან თუ არ იყო, ამასთან დაკავშირებით იყისრებდა ყმობას.

5. მამულის მართვის ორგანიზაცია

„გარეჯის ქვეყანა“ („საგარეჯო“) ქართულ ფეოდალურ წყობილებაში არა მხოლოდ ცალკე საფეოდალო ერთეულია, იგი ადმინისტრაციული ერთეულიცაა. მამულების მართვა და სასამართლო წარმოება აქ გარკვეულად დამოუკიდებელია, შიგნით ნაირფორმებს იძლევა (ისე როგორც მიწისმფლობელმა), იმის მიხედვით თუ მცხეთასთან ან სამეფო კართან გარეჯა როდის როგორ დამოკიდებულებაში იმყოფება.

გარეჯის მამულებს ადგილზე მოხელეები განაგებენ. რომლებსაც ევალებათ თავთავიანთი რიგის მიხედვით მოემსახურონ ქმობას. მოხელეების დანიშვნა და მათი უფლება-მოვალეობანი შესაბამისი კონკრეტული სიტუაციით იყო გაპირობებული. მაგალითად, როგორც ზემოთაღ ვუჩვენეთ, მცხეთასთან თანამფლობელობაში მყოფი მამულების ადგილობრივი მართვა დაკისრებული ჰქონდა მცხეთის მოხელეს, ამავე დროს ჩვენ ვხედავთ ზოგ საგარეჯო-სამცხეთო მამულში მეფის მოხელეებსაც. უნდა შევნიშნოთ, რომ მეფის მოხელეები სამცხეთო მამულებში უჩვეულო მოვლენა არ ყოფილა. ამ უკანასკნელის მიზეზი კახეთის პოლიტიკურ წყობაში არის საძიებელი საერთოდ, მაგრამ ერთ-ერთი კონკრეტული მიზეზი ის არის რომ საგარეჯოში, და სხვა სამცხეთო სოფლებშიც, დროთა ეთარებაში გაინდა სამეფოდ კუთვნილი ყმა-მამული. სოფლების აობრება-გაპარტახების გამო სამეფო სახლის მიერ მათი ხელახლა მოშენების შედეგად მიწა-წყლის ნაწილი სამეფოდ გადადის. გარდა ამისა, მეფე თავის უზენაესობას მცხეთა-გარეჯისადმი იმ უფლებაშიც ავლენდა რომ იგი უბოძებდა ან დაუმტკიცებდა ხოლმე სამცხეთო სახელოს რომელიმე მცხეთიშვილს ან თავის უშუალო ყმას. ამ შემთხვევაში მეფის ასეთი მოქმედება ჩათვლილი იყო მცხეთისადმი ლახმარებად. ამ მოხელეს ევალებოდა თანაბრად მომსახურებოდა მცხეთასა და მეფეს (დაწვრილებით ეს საკითხი განხილული გვაქვს მცხეთის ისტორიის ნარკვევში). მაგალითად. საგარეჯოთაგან ს. ვეძისხევი მცხეთის აზნაურის მალა-წვილის „სახელად“ არის მოხსენებული 1504 წელს¹²⁶; იგივე საგარეჯო ს. ვეძისხევი და სხვ. კახეთის მეფეს აღქმანდრეს ორი წლის ვადით კერძო ფეოდალზე გაუცია („ეს მამულები კლტას ხანს ხიზნობის ეკლად ყარა ასლანს მივეციით ორს ოდენ წელიწადს“). შემდეგში ისევე მეფის კანკარავულებითვე ეს სოფლები მცხეთის სამმართველოდ გადადის ძველი წესისამებრ: „როგორც თქვენი მოურავი და ქადაგი ყოფილიყოს ვეძისხევის და ფაშაანს ისევე დააყენეთ“ (1589 წ.). მცხეთის ამ მოხელეს. მოურავსა და ქადაგს (იგულისხმება მალა-წვილი). ევალება, როგორც საბუთშია მითითებული. მცხეთისა და გარეჯის მომსახურება¹²⁷. 1638 წლის საბუთიდან ჩანს რომ საგარეჯოს სოფლებში, როგო-

¹²⁴ სპ. არქ. ფ. 230, დ. 1. 1783 წ.

¹²⁵ თ. გორდანიძე, დსახ. ნაშრ., 125. 1780 წ.

¹²⁶ ქრ. 11, 323.

¹²⁷ იქვე, 323, 392.

რაც იყო პატარაშვილი. ბერთუბანი, თვალი, გიორგიწმინდა. „მოხელე ჩოლოყა-
შვილი სუფრაჯი ბიძინა“ მოსაქმეობს, იგი სამეფო მოხელეა¹²⁸. 1654 წელს იხსე-
ნება „საგარეჯოს მოურავი ჯანდიერიშვილი გვი“. უნდა ჩანდეს, რომ იმ ე-
პოქა და ეს ჯანდიერიშვილი კათალიკოსის მოხელე არ არის. ერთერთ უფრო კვი-
ანდელ უთარილო საბუთში (პირი, XVII ს. მეორე ნახევარი) ასეთი რამ იკი-
თება: „ჩემითს კათალიკოსის მოურავი მდგარა, ეამთა ვითარებისაგან ჯან-
დიერიის შვილს უმოვნია, ჯანდიერიშვილი ძველთაგან კათალიკოსის
მემკვიდრე ყმა ყოფილა, თუ დაანებონ და შესწირონ იმასვე ჰქონდეს. თუ არა
რომელიც კათალიკოსს უნდოდეს ის დააყენოს მოურავად“¹²⁹.

საბუთების ნაკლებობის გამო ჩვენ ვერ ვარკვევთ საგარეჯო სოფლების
„მოურავების“ შემადგენლობას, მათ უფლება-მოვალეობას. მცხეთასა და მეფეს-
თან დამოკიდებულების კონკრეტულ ფორმებს და სხვ. მაინც შეიძლება ზოგი
რამ ითქვას: არსებული საბუთები მხარს უჭერენ „საგარეჯოს სამოურავო“
სტრუქტურით ადმინისტრაციული ერთეული კახეთის პოლიტიკურ წყობაში მივი-
ჩნით გარეჯის საყმოსთან („საგარეჯოსთან“) დაკავშირებულად. ნიშანდობლი-
ვია 1654 წ. სხვა საბუთები, სადაც „საგარეჯოს მოურავი“ წარმოდგენი-
ლია როგორც საერთო მოხელე „საგარეჯოსი“, ხოლო ამ „საგარეჯოში“ ამ დროს
მცხეთა-გარეჯის საყმოცაა შესული (გომბორის გადაღმა ვრცელდება).

„საგარეჯოს მოურავის“ მოქმედების სფერო ვარკვეულ ნორმებით ისაზ-
ღვრება. ასე მაგალითად, XVII საუკუნის საბუთში (პირი) მითითებულია: „სა-
გარეჯოს მოურავს ხუთი მსახური ზღებია მის მეტს ნუ იახლებს და ნურც სამო-
ურავოს მეტს რასმე წილდებს, ნურც დაარბევთ... რომელიც კათალიკოსის გამო-
სავალია და წილი იყოს ნურც ვინ დაუხარჯავს... ნურც საგარეჯოს მოურავი...
ნურც კათალიკოსის უნდოს და უამებელს მოხელეს ნუ დააყენებენ. ვინც უნ-
დოდეს კათალიკოსს თავისი მოხელე დააყენოს, ხელი ნურავის აქვს, რადგან
არც კახთ მეფეს სხვას ვისმე სასახლე არა სდგომია, არცა მდგარა საგარეჯოში
ნურც დადგებიან და ნურც ჩვენის ბრძანებით მჯდომნი ფაშა გინდა მეფე სასა-
ხლეს გაიყეთებენ“¹³⁰. საინტერესოა, რომ აქ სასახლე ჩვეულებრივ წარმოდგე-
ნილია, როგორც ფეოდალური საკუთრების მანიშნებელი, რომლის არსებობა
ამა თუ იმ მამულში, ამ შემთხვევაში საგარეჯოში. მიუთითებს მესაკუთრულ
უფლებებზე. აქ დასაბუთებულია საგარეჯოში კათალიკოსის „მოხელის“ არსე-
ბობის კანონიერება სწორედ იმით რომ მეფეს და სხვას ვინმეს საგარეჯოში სა-
სახლე არ სდგომია. საბუთი გულისხმობს „საგარეჯოში“ კათალიკოსის სასახ-
ლეს. სხვა სენიორიათა მაგალითებიც მოწმობენ რომ „მოხელე“ ვარკვეულ შემ-
თხვევაში სასახლესთან, სენიორის რეზიდენციასთან, დაკავშირებული თანამდე-
ობბაა. მოტანილი საბუთის მიხედვით „საგარეჯოს მოურავი“ მეფის მიერ არის
დადგენილი, ხოლო „მოხელე“ კათალიკოსის მიერ. ასეთ მოურავს („საგარე-
ჯოს მოურავს“) მისდამი დაქვემდებარებულ სამოურავო ტერიტორიაზე სამამუ-
ლოდ ხელი არ მიუწვდება: „მამული სახასო კათალიკოსისა არის სამოურავო ჯან-
დიერის შვილისა“ (1654 წ.)¹³¹.

¹²⁸ იქვე, 453.

¹²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II, 7: ხელნ. ოსტ. ფ. H14, 45 32.

¹³⁰ იქვე.

¹³¹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, II წ. 7.

გარეჯის იმ სოფლებს. რომლებიც სათავისთავო მამულებს წარმოადგენდნენ, მხოლოდ და მხოლოდ გარეჯის მოხელენი მართავენ. მაგალითად. როგორც წინა მიმოხილვიდან ვიცით. ს. ეპტი (დავითგარეჯისა) და სოფლები: ტაძრები. მატაანი: უჭარმაში ოთხი კომლი (დოდორქისა) საგანგეოდ გადაეცა გარეჯის მამულთაველ ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს. ხოლო არც მოურავს და არც სავცალოს (ივულისხმება მეფის ან კათალიკოსისა) მათზე ხელი არ მოუწვდება (1590 წ)¹²².

უფრო გარკვეული და ერთგვაროვანი მდგომარეობა გვაქვს XVIII ს-ში, როცა გარეჯის მამულები (მცირე გამოწაკლისის გარდა. ისიც XVIII ს. პირველ ნახევარში) საზიარო მფლობელობაში აღარ არის. თითოეულ კომპაქტურ მამულს გარეჯის ძმობის მიერ დადგენილი ცალკე მოურავი ჰყავს, მაგრამ არაკომპაქტურობის პირობებში გარეჯის ყმები შესაძლებელი იყო სამოურავოდ კათალიკოსის ან მეფის მოურავის გამგებლობაში მოქცეულიყვნენ, იმის მიხედვით თუ იმ სამოურავო სოფელში ვისი მოურავი იჭდა. უნდა ყოფილიყო შემთხვევებიც. როცა გარეჯა თავის კომლებს არ დაანებებდა ადგილობრივ მოურავს და მათ ცალკე უნიშნავდა ან სულაც არ დაუნიშნავდა მოურავს. დავითგარეჯის არხიზანდრტი ილარიონი მიმართავს თხოვნით დავით ბატონიშვილს რათა ს. ანსანის მოურავმა გარეჯის ყმებზე (სამი კომლი) ხელი არ გაავრცელოს; დავითი კი ასეთ პასუხს აძლევს: „უფალო არხიზანდრიტო, ჩვენ შენს კეთილ განჯელობაზე მიგვინდოვა მაგ შენის კაცების საქმე, როგორც შენ გინდოდა ისე ჰქენ... ვინც გინდოდა ის მოურავად ის დააყენე. თუ არავინ გინდა ის შენ იცი“¹²³.

მოურავის მოვალეობა ითვალისწინებდა გადასახადების აკრებას და წინამძღვრისათვის ჩაბარებას¹²⁴. ყმაგლეხების შეკრებას ლაშქარ-ნადირობისათვის, გარეჯის საბატონო მეურნეობის მოვლა-დამუშავების ხელმძღვანელობას და სხვ¹²⁵. ისეთ სამოურავოში, სადაც სხვადასხვა კუთვნილების ყმები ესახლნენ, მოურავი ვალდებული იყო ყმებს დიფერენცირებულად მიდგომოდა. ასე მაგალითად, გარეჯის ყმებს ის ვერ მოთხოვდა სამეფო გადასახადებსა და ლაშქარ-ნადირობას, თუ ისინი ამ მოვალეობისგან თავისუფალი იყვნენ (XVIII ს)¹²⁶. მოურავს ჩვეულებრივ ეძლეოდა სამოურავო საარგო, რაიც ყმებს ჰქონდათ შეწერილი გადასახადისა და მუშაობის სახით. შესაძლებელი იყო მეფეს გაეთავისუფლებია გარეჯის ყმები სამოურავო (მეფის მოურავის) ვალდებულებათაგან¹²⁷.

შემონახულია დავითგარეჯის საყმო სოფლის, აკურის, მოურავის განწესება (1713 წ.), რომლის მიხედვით კონკრეტული ვითარება ასე წარმოგვიდგება: 1. თითოეული კომლი მოვალე იყო წელიწადში ერთი დღე მოეხნა, ერთი დღე მოემყო და ერთი დღე ემუშავა მოურავის ბაღში. 2. მოურავს უნდა დამუშავებინა მონასტრის ბაღი. საიდანაც ლენისს გარკვეული ნაწილი უნდა გაენაწილებინა მუშებისათვის. ხოლო დანარჩენთაგან თვითონ აეღო ერთი მეათედი ნაწილი; 3. საქვრივო გადასახადიდან ორი წილი წინამძღვარს ერგებოდა ერთი წილი — მოურავს. 4. საბლახე გადასახადიდან სამი წილი წინამძღვარს ერგებოდა ერთი — მოურავს; 5. ქურდობისათვის შეიძლეულიდან ორი წილი პატრონს, ოთხი

¹²² ისტ. საბ. III, 82.

¹²³ თ. გორდანიძე, დან. ნაშრ. 177.

¹²⁴ იქვე, 83, 169.

¹²⁵ 1713 წ. ს. აკურის მოურავის განწესება, საბუთის თარგმანი მოცემულია: Сборник записок грузинского царя Вахтанга VI, изд. А. С Фрекеля, 1887, 142 -143.

¹²⁶ თ. გორდანიძე, დან. ნაშრ., 47

¹²⁷ იქვე, 176 და სხვ.

წილი წინამძღვარს, ერთი წილი მოურავს ეკუთვნოდა; 6. ომიანობის შემთხვევაში მოურავის მოთხოვნისთანავე უნდა გამოსულიყო ყველა გარდა ქემბის. მუჯირის, მემარნისა და გზირისა; 7. საჭიროების შემთხვევაში მოურავს უნდა ხლებოდა ერთი ან ორი კაცი; 8. გასამყრელო გადასახადიდან ორი ნაწილი წინამძღვარს ეკუთვნოდა ერთი წილი—მოურავს; 9. თუ მოურავი ბუდიდან ბარტყებს ამოიყვანს ორი წილი წინამძღვარს უნდა მიართვას (ლაპარაკია ფრინველზე ნადირობის უფლებაზე); 10. მოურავს არ აქვს უფლება მოითხოვოს წილი საწინამძღვრო შეწირულებათაგან; 11. მსუბუქ დანაშაულის შემთხვევაში მოურავს ეფლება აქვს გადაწყვიტოს საქმე, სერიოზული დანაშაულის დროს კი მოურავი საქმეს წარუდგენს წინამძღვარს. ხოლო თვითონ სისრულეში მოიყვანს წინამძღვრის გადაწყვეტილებას¹³⁸.

დასახელებულ პერიოდში მონასტერს (დავითგარეჯას) გარდა მოურავებისა ყავს აგრეთვე სხვა მოხელეებიც, რომელთა მოვალეობა 1789 წლის საბუთში ასეა განმარტებული: „მონასტრის მოხელეებს უბრძანეთ. რომ მონასტრის ზღურებსა და მამულებს რიგით მოუარონ, რომ არ წახდეს რა და რომელიც მონასტერს დასჭირდეს რამე იმასაც შეეწივნეთ ან მორიგის ყარაული არ დააკლდეს მონასტერსა“¹³⁹. ჩანს, „მოხელეების“ გარკვეულ მოვალეობას შეადგენდა მონასტრის საბატონო მამულების მოვლა-პატრონობა. აგრეთვე თვალყური, მონასტერს „მორიგის ყარაული“ არ დაკლებოდა სამონასტრო სოფლებიდან.

საბუთები სასამართლოს წარმოების შესახებ გარეჯის სენიორიაში ძველი პერიოდიდან სრულებით არ გვაქვს, სავარაუდებელია გარეჯა მეფეთა პატრონობის პერიოდში. როგორც სამეფო მონასტერი, სასამართლო შეუვალობით სარგებლობდა, ასეთი შეუვალობა ჰქონდათ შიომღვიმისა და გელათის სამეფო მონასტრებს¹⁴⁰.

1548 წლის ძეხეთის საბუთის მიხედვით (კახეთის მეფეს ლევანს გაუცია) ჩანს მცხეთის პატრონობის პერიოდში, საგარეჯოში (ლაპარაკია „წინა საგარეჯოზე“) სასამართლო საქმეებს კათალიკოსი აწარმოებს, მაგრამ იმ შემთხვევაში როცა მეორე მხარე სამეფო-სახსისო ეკუთვნის, მაშინ საქმეს სამეფო სასამართლო არჩევს და კათალიკოსს მხოლოდ ნახევარი „ჭურჭში“ ეძლევა. მეფე ამბობს: „თუ ვინმე გარეჯელმა კაცმა შეგუცოლა და გამოვენახნეთ, მისი ნახევარი ჭურჭმიცა თქვენ მოგახსენეთ“¹⁴¹.

XVIII საუკუნიდან მცირეოდენი საბუთები გვაქვს (იხ. ზემოგანხილული აქურის მოურავის განწესება 1713 წ., უზნარიან-ქარუელმართის 1707 წ. და 1708 წ. საბუთები), რომელთა საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ. რომ XVIII ს-ში უნდა აღდგენილიყო ძველი სასამართლო შეუვალობა (მცხეთისაგან დამოუკიდებელ. სათავისთაო. მამულებში). გარეჯა თავის საყმომში მომხდარ სასამართლო-სასიხლო საქმეებს (ზნეობითს, ქურდობის, მსუბუქ სასიხლოს) თვითვე აწარმოებს. მსაჯულ-მოსამართლეებად უშუალოდ ბერი-წინამძღვარი (უზნარიანი. ქარუელმართი, აქურა) ან ზოგჯერ მონასტრის ადგილობრივი მოურავიც (აქურა) გამოდის. უზნარიანის მიმართ შემწირველი—მეფე აწესებს: „მკლავის მოტეხა. კბილის ჩავარდნა. დედაკაცის გალახვისა. ბოზობისა და სისხლის

¹³⁸ СБОРНИК, 142—143.

¹³⁹ თ. გ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. დასახ. ნაშრ., 269—270.

¹⁴⁰ სასამართლოს წარმოების ვითარება ამ სენიორიებში ჩვენს მიერ განხილულია სპეციალურ ნაშრომებში. ამიტომ აქ აღარ გავიშვებთ. იხ. შიომღვიმე, 1953, 39—40; გელათი, 1955, 55—69.

¹⁴¹ კრ. 11, 388.

საქმე რაც ამ სოფელში და ერთმანეთში მოხდეს ბერები გაურობებდნენ, ჭურუმს თავისთვის წაიღებდნენ: თუ გარეშე კაცით მოხდეს ბატონის კარის გამრიგე გაურობდეს და ჭურუმს კიდევ ბერებს მისცემდნენ“. ამგვარად, იმ შემთხვევაში თუ მეორე მხარე სხვა საბატონის ეკუთვნის (მაგ. სამეფო-სახსოს), მაშინ, საქმეს მეფის „გამრიგენი“ არჩევენ, მაგრამ იმ დათმობით, რომ ჭურუმში მთლიანად ბერებს (მონასტერს) ეძლევა. რასაკვირველია, ამ პერიოდშიც, გარეჯის კომპენტენციაში არ შედის გაარჩიოს და გადაწყვიტოს თავის საყმომში მომხდარი ყოველგვარი საქმე. გარკვეული მძიმე დანაშაული მთლიანად სამეფო სასამართლოს უფლებას შეადგენს.

შემონახულია 1771 წლის „სისხლისა და ქურდობის“ განჩინება ნინოწმინდის და გარეჯის (დავითგარეჯის) საყმომებში (ერთად?)¹¹⁷. საბუთიდან აშკარად ჩანს, რომ გარკვეული ცვლილება მომხდარა. ჯერ ერთი, გარეჯის სასამართლო საქმეებში მონასტრის წარმომადგენლად ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი მოქმედებს (ეს სავსებით გასაგებია, თუ გავითვალისწინებთ გარეჯისადმი ნინოწმინდელის საერთო დამოკიდებულების ხასიათს ამ დროისათვის (იხ. ქვემოთ). ნინოწმინდელი რამდენადაც ეპარხიალურადაც განაგებს თავისა და გარეჯის საყმომებს, იგი ერთგვარად ჩრდილავს გარეჯის, როგორც მებატონის, უფლებებს. მაგალითად, ამ „განჩინებით“ ეპისკოპოსს მოაქვს დამნაშავესაგან არა მხოლოდ „საკანონო“, იგი ასეთ დამნაშავეს ზოგჯერ „სამართალსაც“ ადებს (მეძაობის შემთხვევა). ჩვეულებრივად კი „სამართალი“ მებატონის უფლებას შეადგენს.

„საგარეჯოს ქვეყანა“ (საგარეჯო“) ქართულ ფეოდალურ წყობაში არა მხოლოდ ცალკე სამეურნეო-ეკონომიური ერთეულია, აქ მამულების მართვა და სასამართლოს წარმოება გარკვეულად დამოუკიდებელია, რომელიც ნაირფორმებით ხასიათდება იმის მიხედვით თუ მცხეთასთან ან სამეფო კართან როდის როგორ დამოკიდებულებაში იმყოფება. მცხეთასთან თანამფლობელობის მამულებში მოქმედებენ ან მცხეთის ან მეფის მოხელენი (მოურავები), სათავისთაოში კი საკუთრივ გარეჯისა. სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს „საგარეჯოს სამოურავოს“ (სამეფოს ერთერთი ადმინისტრაციული ერთეული) შიმართება „საგარეჯოსთან“, როგორც ერთიან კომპაქტურ საყმომ ერთეულთან. არსებული მასალები კი იმის დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ „საგარეჯოს სამოურავოს“ წარმოშობა მეორადია ამ ტერიტორიაზე „საგარეჯოს“, როგორც სენიორიის, უკვე ასებობის ნიადაგზე და გარკვეულ მომენტებში შესაძლებელია ფარავდა მას კიდევ ტერიტორიულად.

6. ჯანაპირი-ულუსა და შემოსავლის სხვა წარმოები

გარდა ყმა-მამულისა, გარეჯის შემოსავლის წყაროს ულუსა-ჯამაგირიც შეადგენდა, რომელიც მამულის სიმცირის პირობებში, როგორც დამატებითი შემოსავალი, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. პირველად 1672 წელს დაენიშნა სამეფო კარიდან გარეჯას ულუსა-ჯამაგირი. ამ დროიდან მოყოლებული ვიდრე სამეფოს გაუქმებამდე, უდაბნოებს თითქმის არ შეწყვეტიათ ეს წყარო. მეფეები იძლეოდნენ ახალ განწესებას, ძველის უცვლელად დატოვებით ან მასში ცვლილებების შეტანით. საბუთში ზოგჯერ ცალ-ცალკე იყო მოცემული წინამძღვრისა და კრებულის წილი.

¹¹⁷ АКТЫ, I, 58—59.

ულუფას თუ ჯამაგიის გარეჟან უნიშნავდა სამეფო კარი, სხვა უმაღლესი უწყება ან პიროვნულად დიდი მოხელე.

შემონახული გვაქვს დავითის საეპისკოპოსოსიდან ულუფა-ჯამაგიის ათზე მეტი განწესება: 1672 წ. მეფე არჩილისა¹⁴², 1689 წ. ბარძიმ მდივანბეგისა¹⁴³, 1690 წ. მეფე ნაზარალიხანისა (ერეკლე I)¹⁴⁴, 1692 იოანე, 1702 წ. ევდემონ და 1715 წ. დომენტი კათალიკოსებისა¹⁴⁵, 1696 წ. და 1699 წ. მეფე ნაზარალიხანისა (ერეკლე I)¹⁴⁶; 1703 წ. ქართლის სამეფო კარიდან შაჰყულისა (მეფე ვახტანგის შვილი); 1719 წ. მეფეების ბაქარის, იესეს და ვახტანგისა;¹⁴⁷ 1768 წ. მეფე ერეკლე II-სა¹⁴⁸, 1764 წ. ოდიშის მთავარის კაციასი (ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad. 422). ცალკე დოდოსათვის: 1709 წ. ნიკოლოზ ალავერდელისა¹⁴⁹, 1703 წ-დღე დაახლ. ნაზარალიხანის (ერეკლე I) სამეფო კარიდან¹⁵⁰. ცალკე ნათლისმცემლისათვის: 1689 წ. მდივანბეგ ბარძმისა. მცხეთის სახლოთუხუცეს რევაზისა (1681—1700), 1710 წ. 1698 წ. კახეთის გამგის ქალბალახანისა¹⁵¹, 1702 წ. კათალიკოს ევდემონისა¹⁵², 1738 წ. ზაალ ჩოლოყაშვილისა¹⁵³; 1742 წ. ნიკოლოზ ალავერდელისა¹⁵⁴, 1751 წ. ანუკა ბატონიშვილისა¹⁵⁵, 1764 წ. ანტონ კათალიკოსისა¹⁵⁶, 1767 წ. ოდიშის დედოფალ ელისაბედისა¹⁵⁷, 1779 წ. ალექსანდრე იმერეთის მეფის შვილისა¹⁵⁸, 1796 წ. გიორგი დადიანისა. 1798 წ. მეფე გიორგისა¹⁵⁹.

როგორც აქედან ირკვევა, გარეჯის თითოეულ ობიექტს. მათი გაერთიანების ან დამოუკიდებლობის პერიოდებში. ულუფა-ჯამაგირი ყოველთვის ცალკე-ცალკე ჰქონდა განკუთვნილი. გამონაკლისია მხოლოდ 1672 წლის არჩილ მეფის „სარჩოს“ წიგნი, რომელიც ორ გაერთიანებულ ობიექტს (დავითს და ნათლისმცემლს) საერთო სარგებლობაში მიეცათ, თვით საბუთი დავითის სახელზე არის გადებული (გაერთიანება, როგორც ვიცით, ჩვეულებრივად კულისხმობდა: საერთო წინამძღვარსა და მამულებს. ზოგჯერ მამულები საერთოსთან ერთად ცალ-ცალკე ჰქონდათ. მონოზენები ადგილობრივად ცალკე სავანეებში იდგნენ).

¹⁴² ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 61 (ხელნ. ანუკის „შანაშაჟი“).

¹⁴³ თ. გორდანიძე, დას. ნაშრ., 8.

¹⁴⁴ იქვე, 13.

¹⁴⁵ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 36; Ad. 78.

¹⁴⁶ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 86, ფ. Ad. 87. 1689 წ. ჯამაგიის სიძხავეს კახეთის გამგე ქალბალახანი. საქ. არქ. ფ. 226. 1034.

¹⁴⁷ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 90.

¹⁴⁸ თ. გორდანიძე, დას. ნაშრ., გვ. 116-117. არხ. ილარიონის განცხადებით (1803 წ.). დავით გარეჯის ეს ულუფა ეძლეოდა გიორგი მეფის (1799—1800) დროსაც (წ. შესხია მასალები ქართლ-კახეთის სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, 1948, 110).

¹⁴⁹ იქვე, 32.

¹⁵⁰ იქვე, 31, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 76.

¹⁵¹ Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ., 74; ა. ხახანაშვილი, დას. ნაშრ., 93; საქ. არქ. ფ. 230, ფ. I.

¹⁵² Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ., 77.

¹⁵³ იქვე, 81, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 714.

¹⁵⁴ იქვე, 81, საქ. არქ. ფ. 230, ფ. I.

¹⁵⁵ იქვე, 82.

¹⁵⁶ იქვე, 83, ა. ხახანაშვილი, დას. ნაშრ., 91-92; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 726.

¹⁵⁷ Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ., 83; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 736.

¹⁵⁸ იქვე, 84, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 685.

¹⁵⁹ იქვე, 85; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 732, საქ. არქ. ფ. 230, ფ. I.

ქვემოთ მოვეყავს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით დაეთის ულუფა-ჯა-პაგირის წიგნებიდან შედგენილი ცხრილი. საგნის დასახელება და საწყაოთა ერთეულები პირველ გრაფაში, ვიდრე გამყოფ ტირემდე, მოტანილია უცვლელად 1672 წლის წიგნის მიხედვით. გამყოფ ხაზის ქვემოთ კი დასახელებანი უეცებულია სხვა საბუთებიდან.

უ ლ უ ფ ა - ჯ ა მ ა გ ი რ ი

საგნის დასახელება	წ ლ ე ბ ი									
	1672	1690	1696	1699	1768	1692	1702	1715	1703	1719
თეთრი	15 მბა- ლონი		9 თნგ- ნი		12 თ- ბანი				12 თ- ბანი	12
სანთელი ლიტრა	3		5			2	2	2	5	5
საკმელი ლიტრა	1 1/2		1						1	1
სანთლის გული ჩარეკი	1/2								4 ¹	4
ზურგიელი (წყვილი)	20			40	50					
ბიზილალი ლიტრა	14			30	40					
ზარიჯი ლიტრა	30	100		100	100					
ერბო ლიტრა	5	10		25 ²						
კანდლისთვის ხეთი ლიტრა	7									
კველი ლიტრა	20			100	40					
ფარილი ლიტრა	13			100						
ლობიო და მუბედო ლიტ.	12									
ნაგოზი ლიტრა	5			12,5 ³	7					
ძრიბის ტყავი	2			3						
პუოი კოდი	96			100		20	20	20		
მატყლი ლიტრა	10			20						
ღვიზო საპალნე	5 ¹	10		10		3	3	25		
ქერი კოდი		100								
ხეთი ლიტრა			13		5 ¹	5	5	5	13	13
შულო ჩარეკი						1	1	1		
ფოში წყვილი				60						
მკერდა წყვილი				60						
კოდი (?)				40						
სამბარბო ლიტრა				100						
ბახვი ლიტრა										

¹ თუ მონასტერის საკლთარი მოსავალი არ ეწეზოდა. ² 100 ჩარეკი. ³ 50 ჩარეკი.
⁴ 5 თნგი. ⁵ 1 ლიტრა.

1672 წელს. როცა არჩილ მეფემ გაუქმებული უღაბნოები აღადგინა. ყმა-
 ჯამელი მათ განკარგულებაში ძლიერ მცირე იყო (იხ. ზემოთ). ასეთ პირობებ-
 ში შტატის გამოკვების ერთადერთი ძირითადი საშუალება მხოლოდ ულუფა-
 ჯამაგირი შეიძლება ყოფილიყო და მეფეც ასე მოქცეულა. არჩილს მითითებუ-
 ლი აქვს: მწირელებს. წინამძღვარს და მონაზვნებს -ყოველივე ს ა რ ჩ ი ლ გაუკ-
 ეეთთ ყოვლის წლის¹⁶¹. ამასვე წერენ არჩილის შესახებ მომდევნო პერიოდ-
 ში. 1690 წლის საბუთში ნათქვამია: არჩილმა მღვდელმონაზონთ და წინამ-
 ძღვარს „წ ლ ი თ ი წ ლ ა დ გამოსაზრდელი საზრდო განუჩინა“¹⁶². არჩილის სა-
 ბუთში ჩამოთვლილია სრულად ყოველი საგანი, რაც კი მონასტერში შეიძლე-

¹⁶¹ ხელნ. იოსტ. ფ. Ad. 2060.
¹⁶² თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, დს. ნ.შ.რ., 9.

პოდა ეხმარათ. აქ არის მღვდელმსახურებისათვის სანთელ-საკმელი და სხვ. კეებისათვის პური. ღვინო, თევზული და სხვ; ჩასაცემლისათვის მატყლი და ქროხის ტყავი¹⁶².

არჩილის შემდეგ ჩვენ გვაქვს მეფე ნაზარალიხანის (ერეკლე I) სამი წიგნი: ორი ულუფისა და ერთი ჭამაგირის. 1690 წელს მეფეს დაუნიშნავს ულუფა მხოლოდ ოთხი დასახელების სურსათზე. სამაგიეროდ ნორმის გაღიდებით¹⁶⁴. მასვე 1696 წელს გაუჩენია ჭამაგირი. ახალი საბუთის ვაცემა გამოუწვევია ძველი საბუთების მოსპობას ლეკთა თავდასხმის გამო¹⁶⁵. ჭამაგირის ახალ წიგნში. წინანდელთან შედარებით. ფული საგრძნობლად დიდი რაოდენობისაა (9 თუმანი). 1699 წელს ამავე მეფეს დაუდევს ულუფის ახალი ნორმა. ამ შემთხვევის მიზეზი მონასტრის გაზრდა ყოფილა: „თქვენს მონასტერში კრებულნი მრავლად შეიქნენ და ეს უწინდელი ულუფა არა ეყოფოდათ ახლა ჩვენ ეს ანე გაურიკეთო“¹⁶⁶. დავითგარეჯის წინამძღვარი ონოფრე მაჭუტაძე ეტყობა ძველი ულუფის კმაყოფილი აღარ იყო და მეფისათვის უთხოვია არჩილის დროინდელი ნორმა დაეწესებოდა: „მოგვადექით კარს დარბაზისა ჩვენისასა და რომელიც... ქართლი დამ ულუფა ჰქონებოდათ იმას დაგვეაქენით... მართლაც. ეს 1672 წლის სია გამოირჩევა სისრულით (სურსათის 16 სახეობა). ხოლო რაოდენობრივადაც, ერთ სულზე წილის მიხედვით. ეტყობა. საქმარისი იყო. წინანდელზე შემთხვევაში ონოფრე მასზე მაგალითისათვის არ მიუთითებდა.

დავითის სავანეს ულუფა-ჭამაგირს რეგულარულად აძლევს აგრეთვე ქართლის სამეფო კარი და მცხეთის საკათალიკოსო. 1689 წელს ულუფას აწესებს კერძო პირი ბარძიმ მდივანბეგი (ცნობილი გავლენიანი პირი მეფე ნაზარალიხანის დროს). რომლის ხარჯი აღემატება კიდევ კათალიკოსისასა: 25 კოდი პური, 3 საპალნე ღვინო. 5 ლატრა ზეთი. 2 ლიტრა სანთელი.

ჩამოთვლილი განწესებანი დროის მიხედვით ყველა ერთ პერიოდში მოდის, კერძოდ ონოფრე მაჭუტაძის წინამძღვრობაში. როცა დაიწყო უდაბნოების მკვეთრი აღმავლობა. ცხადი უნდა იყოს. რომ ულუფა-ჭამაგირის ამ სიმრავლემ ბელი შეუწყო აღნიშნულ აღმავლობას. ჩანს. ამ საშუალებას მაღალ წრეში საკანგებოდ მიმართეს.

ულუფის ახალი ოფიციალური წიგნი. რომელსაც უნდა შეეცვალა ძველი, არა გვაქვს მეფე ერეკლე II-დ. 1768 წელს მეფე ერეკლე ნიშნავს საგრძნობლად განსხვავებულ ულუფას; სადაც არ არის პური და ღვინო. გამოირიცხვის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო ის. რომ აღებულ პერიოდში მონასტერს ღვინის საეკუთარა შემოსავალი შეიძლება ჰყოფინდა. რომ ეს უკანასკნელი მომენტი ულუფის დამდებთაგან საერთოდ გათვალისწინებული იყო ხოლმე, ეს არავად ჩანს 1672 წლის წიგნიდან. სადაც მეფე აცხადებს: „თუ თავისი მოსავალი არა ჰქონდეს ღვინო საპალნე ხუთი“ და სხვ.

დოდოს მონასტერს მეფე ნაზარალიხანის კარიდან „ჭამაგირად“ პური და ღვინო და თეთრი ჰქონდა გადაწყვეტილი; თეთრი 5 თუმანი, პურისა და ღვინის რაოდენობა საბუთში დასახელებული არ არის; ალავერდელ ნიკოლოზს დაუნიშნავს: 10 კოდი პური (ს. კაკაბეთიდან). 7 საპალნე ღვინო (ს. კონდოლიდან).

¹⁶² ხელნ. ინსტ. Ad, 61;

¹⁶⁴ თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. დ. ს. ნ. შ. 12-; 3. იხ. ცხარლი.

¹⁶⁵ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 86.

¹⁶⁶ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 87.

საქმოდ გვან, 1748 წელს, „ოდიშის მთავარს“ ოტიას დაუნიშნავს წელიწადში 10 ლიტრა სანთელი (ხელნ. ისტ. ფ. Ad, 1099).

ნათლისმცემლისათვის ულუფა-ჩამაგირი უმთავრესად მაღალი თანამდებობის კერძო წარმომადგენლებს გაუღიათ. ორი საბუთი ეხება კათალიკოსის განწესებას. მღივანბეკ ბარძიშს 1689 წელს ივავე რაოდენობის გამოსაღები დაუღევს, როგორც მან დაეითს დაუწესა: 25 კოდი პური. 3 საპალნე ღვინო. 5 ლიტრა ზეთი. 2 ლიტრა სანთელი. მცხეთის სახლთუხუცესს, რევან მაღალადეს გადაუყვეთია 10 კოდი პური, 61 სპ. ღვინო და 1 „თალარი“ ბრინჯი. კახეთის ვამბევე ქალბალი-ხანს 1698 წ. დაუნიშნავს 100 კოდი პური და 10 სპ. ღვინო. 1702 წელს კათალიკოსის დაუნიშნავს: 5 კოდი პური. 3 საპალნე ღვინო. 1 ლიტრა სანთელი, 3 ლიტრა ზეთი ამ კათალიკოსს დაეითის მონასტრისათვის. როგორც ცხრილიდან ჩანს, უფრო მეტი რაოდენობა განწესებია. 1738 წელს ზაალ ჩოლოყაშვილს უკისრნია ყოველწლიურად თავისი შემოსავლის ერთმეათედი ნაწილი, ასევე 1751 წელს ანუკა ბატონიშვილსაც. ნიკოლოზ ალავერდელს დაუღევს 4 საპალნე ღვინო; ანტონ კათალიკოსს 1764 წელს: 2 საპალნე ღვინო. 20 კოდი პური (ს. ჩიმითოდან); ოდიშის დედოფალს ელისაბედს 1767 წელს დაუთქვამს ყოველწლიურ გამოსაღებად „20 ფლურები“ და ცხენი; 1768 წელს სარდალ რევან ორბელიანს ვანუახლებია სასარდლო ცხერის შემოსავლის ათისთავი, ზოლო ახლად შეუწირავს საკუთარი შემოსავლიდან 20 ლიტრა ბრინჯი (საქ. არქ. ფ. 230. დ. 1). აღექსანდრე იმერთა მეფის ძეს 1779 წელს 100 მარჩილი, 1 ქორი და 1 იაბო; გიორგი დადიანს—10 ლიტრა სანთელი ან მისი საფასური. გიორგი მეფეს ვანუახლებია ერეკლე მეფისაგან დანიშნული ულუფა; 20 თუმანი თეთრი. 7 ხალვარი პური. 2 ლიტრა სანთელი; ხოლო თვითონ დაუმატებია 5 თუმანიც (1798 წ.).

აქ განხილული ულუფა-ჩამაგირის განწესებთაგან ხარჯის სიდიდითა და სისტემატურობით სამივე ობიექტისათვის ერთნაირად გამოირჩევა XVII საუკუნის 90-ნი წლები და XVIII ს-ის პირველი ნახევარი (უფრო ზუსტად პირველი შემთხვევი) რაც ბუნებრივად ემთხვევა გარეჯის აღდგენის პერიოდს. ამგვარად, როგორც ვთქვით, ულუფა-ჩამაგირი გარეჯის ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

უღაბნობის ულუფა-ჩამაგირის წიგნებში მტკიცედ იყო განსაზღვრული: ეღებული ხარჯი შემოსავლის თუ რომელი ფონდიდან უნდა დაფარულიყო. როდის და როგორ. ასე, მაგალითად, სამეფო კარი უღაბნობის ულუფა-ჩამაგირს, როგორც წესი, უშუალოდ სალაროდან ფარავდა. მაგრამ აქაც ზოგჯერ. ან სხვა უწყებებშიც. რომელიმე საშემოსავლო ობიექტია გაპიროვნებული ხარჯისათვის. მაგალითად საგარეჯოს შემოსავლისაგან. ქალაქიდან, ამა თუ იმ სოფლიდან და ა. შ.

ულუფა-ჩამაგირის რეალიზაცია მონასტერში, სხვა სახის შემოსავლიდან ერთად, ხდებოდა შტატზე მეტნაკლები ვანაწილებით მათი თანამდებობისა და მდგომარეობის მიხედვით. ეს საკითხი საერთოდ ცალკე განხილვის საგანია და უკავშირდება მონასტრის შინაგან ორგანიზაციულ ცხოვრებას.

ულუფა-ჩამაგირი. საერთოდ, საქართველოს მონასტრების ცხოვრებისათვის არ ყოფილა უცნობი. ჩვენ ვხვდებით მას ძველდაც და XVIII ს-შიც „სარჩო“, „სახარონა“ სახელით. გარეჯის მაგალითი კარგეულ თავისებურებებს ამუღავნებს. გვეონია რომ ეს წესი. საერთოდ. საერო ცხოვრებიდან არის გადმოღებული და წარმოდგენს ეკლესია-მონასტრების უზრუნველყოფის ერთ-ერთ

საშუალებას სახელმწიფოს მხრიდან. მიხეც ნიშანდობლივია რომ მას გარკვეულ პერიოდში სისტემატური ხასიათი აქვს. უმადლეს ხელისუფლებას ურჩევნია უღუფა-ჭამაგირი დანიშნოს ვიდრე ყმა-მამული გასცეს. ეს თავის მხრივ, ჯერ ერთი, მაჩვენებელი იყო სამეფო შემოსავლის შედარებით გაზრდისა და მეორე მხრივ, იმისიც რომ ქვეყნის მესვეურნი დარწმუნებული იყვნენ ამ წესის გარკვეულ უპირატესობაში საეკლესიო ორგანიზაციის მდგომარეობის ამაღლებისათვის.

გარეჯის ეკონომიურ ცხოვრებაში შემოსავლის ერთ-ერთ საშუალებად გამოიყენებოდა კალმასობაც. გარეჯის დოკუმენტებში იფიქსირებულა არა ერთი ფაქტი, რომელიც მოწმობს ამ წესის სისტემატურ ხასიათს XVIII საუკუნეში. მოკალმასე ბერებად ჩანან დავითის სავანიდან წინამძღვარი გერმანე¹⁶⁷, ონოფრე (ონისოფორე) ქარუმიძე (გარდაც. 1787)¹⁶⁸. ნათლისმცემლიდან წინამძღვარი სე-რაპიონი¹⁶⁹ და სხვ.

კალმასობა, როგორც საყოფაცხოვრებო მოვლენა ფეოდალურ საზოგადოებაში, სპეციალურად შეისწავლა ვ. ღონღუამ. ავტორმა გარკვევა კალმასობის სოციალურ-ეკონომიური შინაარსი და მისი ორგანიზაცია. ავტორი სამართლიანად ხაზს უსვამს კალმასობის („კალოზე პურის მოშოვება“) განსაკუთრებულ გავრცელებას ეკლესია-მონასტრების პრაქტიკაში. უმთავრესად კი ეკონომიურ სიძნელეების პერიოდში. ავტორის საყვარელი ამომწურავად აქვს გარჩეული არსებული მასალები, მათ შორის გარეჯისაც¹⁷⁰.

მონასტრის შტატიდან საკალმასოდ გამოყოფილი პირები სათანადო ტრანსპორტით ან უამისოდ, წლის გარკვეულ დროს. განსაკუთრებით კი სამინდრე მოსავლის აღების თვეებში, გაემგზავრებოდნენ სოფლებში მონასტრისათვის „საზრდელის (პური, ღვინო...) მოსარეწავად“. „საზრდელის შესაკრებად“, „კალოზედა იფქილისა თხოვად მოწყალებად“, „პურისა თხოვად“ და ა. შ. ჩანს. ეს დაბა-სოფლები, სადაც „საზრდოს“ ჩამოთხოვა ხდებოდა, ამ ეკლესია-მონასტრის არც საყმოდ და არც სამწყსოდ აღვილები არ იყო. ისინი ტერიტორიულად საკმაოდ დაშორებულად მდებარეობდნენ. მაგალითად დავითგარეჯიდან ქართლში წასულ ბერს ონოფრე ქარუმიძეს ცხინვალში ვხედავთ („შიიწია მცირე ქალაქს ცხინვანს“). გარდა ამისა, ბუნებრივია. ბერები შეძლებულ პირებისაგან უფრო მეტს გამოელოდნენ და მათაც ეტანებოდნენ. 1789 წელს „საზრდელის მორეწვის“ თადარიგისას საგანგებოდ გააფრთხილეს ბერები რათა ისინი ბოდბელ ეპისკოპოსთან მისულიყვნენ, რადგან ის „კვლავაც შემწე ყოფილა და ეხლაც შეეწევა“¹⁷¹. ამგვარს შერჩევას. ჩვენი აზრით, საგანგებო ყურადღება ალბათ იმიტომაც უნდა მიქცეოდა, რომ მასზე გარკვეულად იყო დამოკიდებული საზრდელის დიდი რაოდენობით შეგროვება.

მართალია „მორეწვით“ სარჩოს შეგროვება ვითომ მხოლოდ ნებაყოფლობით „მოწყალეობასა“ და „შეწევისს“ ხასიათს ატარებდა, მაგრამ ივარაუდებო-

¹⁶⁷ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა. II. გომი: კ. კვცილიძისა და ა. ბარამიძის, 1948, 196.

¹⁶⁸ ხელნ. ისტ. ფ. H. 436.

¹⁶⁹ კალმასობა. II. 208—209.

¹⁷⁰ ვარლამ ღონღუა, კალმასობა როგორც ყოფაცხოვრების მოვლენა ძველ საქართველოში, 1949.

¹⁷¹ ი. ჯორდანიას დას. ნაშრ. 269.

და. უეპველია, რომ ახალ ადგილებში მონასტრის უფრო ნაკლებად კაუჭირდებოდა პურისა და სხვა რამის აღება, ვიდრე საკუთარ საყმო ადგილებში. სადაც მოსახლეობა საკუთარად ბევრად-გამოსაღებებით ისედაც იყო ეკლესია-მონასტრის უღელნი შებმული. ამრიგად, ეს მომენტი (არასაყმო-საშუყყო ადგილები) გონივრულად იყო მოფიქრებული მონასტრის მიერ მოახსლეობის მაქსიმალური ექსპლოატაციის მისაღწევად.

ჩანს, ჩამოთხოვით საზრდოს შეგროვებას მაინცა და მაინც არა მხოლოდ ერთდროული მოთხოვნების დაკმაყოფილება შეეძლო. ის შეიძლება სამოთხი (!) წლის სამყოფიც აღმოჩენილიყო (ონოფრე ქარუმიძემ მოიტანა - „მოთხვა ძმათა სახმარი და საკირო საზრდელი სავსებით რომელ სამა და ოთხა წელსა კმა საყოფელ იყო“)¹⁷². ფაქტია რომ მშობის მომარაგებაში ასეთ შეგროვებას ზოგჯერ უდასწყვეტო მნიშვნელობა ჰქონდა. თუ არა ასეთი საშუალება შეიძლება მონასტერი „უსაზრდელთ“ დარჩენილიყო („მონასტერი უსაზრდელთ არ დარჩესო“ ბრძანებს ერეკლე და ბერების საშოვარზე გაგზავნიან ორგანიზაციას ავალებს ნინოწმინდელს¹⁷³). საერთოდ ამ ღონისძიების სერიოზულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ის გარემოებაც რომ მის ორგანიზატორ-ინიციატორებად გამოდის მაღალი ხელისუფლება: წინამძღვრები, მმართველი ეპარხო-სები, და თვით მეფე. აქ კერძო, შემთხვევითი ნება-სურვილი ნაკლებად არა მოქმედებაში.

თუ გარეჯის ეკონომიურ მდგომარეობას გავთვალისწინებთ XVIII ს-ის სკრძებზე, განსაკუთრებით შეიძინევა. დავითის სავანის ეკონომიური სისტემა 180-იან წლებში და მასშადადზე შემთხვევითიც არაა, რომ გარეჯელთა სოფელ-სოფელ მიმოსვლის ყველა ფაქტი ამ პერიოდში ხდება (გერმანე, ონოფრე ქარუმიძე, თომა გარსევანიშვილი და სხვ.). ჩანს, გარეჯას, კერძოდ დავითის სავანეს, მართლაც ძლიერი ეკონომიური გაჭირვება დადგომა ამ ხანებში¹⁷⁴.

შემოთავის გადიდების მნიშვნელოვან საშუალებას წარმოადგენდა ეკლესიური საკულტო-სატაძრო დღესასწაული „გარეჯობა“. რიმელიც იმართებოდა გარეჯაში „ამაღლების“ დღესასწაულის სწორს. ზეიშუ, თავს იყრიდნენ არა მხოლოდ საყმო-საკარეჯო სოფლების მკვიდრნი, მორწმუნენი კანეთის შედარებით შორი მხარეებიდანაც. ცნობილია რომ ზოგ სავანეებთან ასეთ სატაძრო დღესასწაულებზე ბაზრობაც ეწყობოდა ხოლმე. ბაზრობა გარეჯაში წესად არ ყოფილა მაგრამ ამ დღესასწაულზე. უეპველია, მას საყმო რაოდენობის ერთდროული შემოსავალი შესდიოდა. ტრადიციულად შემორჩენილი გარეჯობა იმართებოდა სულ ბოლო დრომდე¹⁷⁵.

ეკლესიის მამები მარჯვედ იყენებდნენ მოსახლეობის რელიგიურ კრძობებს, ცოკონხეთის დაშინებთ ისინი ახერხებდნენ მორწმუნეთა უკანასკნელ-სახმარი ხელში ჩაეგლოთ. „წმინდა ადგილები“ მოლოკის წესი საქართველოში უძველესი ტრადიცია იყო. პილიგრიმთა რაოდენობა და მათი შესაწირავს

¹⁷² ხელნაწ. იისტ. ფ. II, 436.

¹⁷³ თ. გ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. დას. ნაშრ. 269.

¹⁷⁴ სიტყვა „კლძობა“ როგორც მოკლედის აღმნიშვნელი ერთიანი ცნება ქართულს პრაქტიკაში არ გვხვდება. გვაქვს აღწერილობითი ფორმები: „საზრდელის ზორეჯა“ და ა. შ. (იხ. ზემოთ). ეს ფაქტი შენიშნული აქვს ე. დონდუას რომელიც მართებულად წარმოადგინა. ჩვენს აზრთ, ამხნელი მიზნეც (ე. დონდუა, დას. შრ.).

¹⁷⁵ ერთი ასეთი დღესასწაული აღწერილი აქვს დამსწრეთაგანს პ. კარბელაშვილს, გაზ. „იფიკადა“. 1895 წ., № 116 და სხვ.

სიღიდე ამ შემთხვევაში ერთგვარად იყო დამოკიდებული მოსალოცი სიწმინდის: „სიძლიერეზე“. საქართველოში კი ამით გამოირჩეოდა გარეჯა. —დავითის საფუძვლის— პოპულარობის მოწმობს დავითის სახელობის ეკლესიების არსებობა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. გარეჯაში მორწმუნეებს იზიდავდა დავითის მიერ იერუსალიმიდან ჩამოტანილი ქვა. რომელიც ძველი დროიდანვე სასწაულმოქმედის. „მძლარე ქვის“, სახელით იყო ცნობილი მოსახლეობაში. „ესე ქვა მდებარე არს უდაბნოსა ამას ვიდრე აქომომდე და სასწაულთა და კურნებათა აღასრულებს...“ (XII ს.)¹⁷⁶. მ. საბინინის ცნობით ქვა ინახებოდა გარეჯაში XIX ს-შიც¹⁷⁷. ამ ქვას გამოასვენებდნენ ხოლმე „გარეჯობის“ დღესასწაულზე¹⁷⁸. პილიგრომ-მოლოცველების მოსელას გარეჯაში XIII—XIV და შემდგომ საუკუნეებში გვიდასტურებენ ტაძრების კედლებზე არსებული გრაფიკული წარწერები. XVIII ს-ში ცნობილი გარეჯელი ონისოფორე ქარუმძიე „მოსალოცველად“ მოსული გაეცნო პირველად დავითის მონასტერს¹⁷⁹ და სხვ.

7. მუარეობა

გარეჯის ბუნება ველის ხასიათისაა. იგი ყარაიის ბუნებრივ გაგრძელებას წარმოადგენს. ყარაიის ფიზიკური საზღვარი გარეჯის მთებია. სადაც განლაგებულია გარეჯის მონასტრები. დავითის ბიოგრაფი VI საუკუნისათვის აღწერს ამ მხარეს როგორც ტიპურ ველს (იხ. პირველი თავი). მართლაც, გარეჯა არ იყო „ვეთილი უდაბნო“ როგორც, მაგალითად, ხანძის მონასტრის გარემო. ხანძითელი მოღვაწენი ახასიათებდნენ ხანძისას: „ვეთილ არს უდაბნოა იგი... ზომიერი მზით. გრილი ჰაერით. უამრავი წყაროთი. სადაც ავრეთვე იპოვებოა მცურედი რაიმე ჰაზოა ნუგეშინის საცემელი ძალისებრ მის უდაბნოსა“¹⁸⁰. გარეჯის პირველი მოღვაწენი კი ჩივიან: გარეჯა —დაკლებულ არა ყოველსავე საჭიროებასა საზრდელისა და თვით წყაროსაგან¹⁸¹. მაგრამ იგივე მოღვაწენი, იმავე აღმწერილის ცნობით. ჰკოვებენ აქ შხა საამელ-საქმელსა და ბინას. ცხადია, ადგილის სიმკაცრე აქ შედარებითია, და ფაქტია რომ ასეთი ადგილი სავანეებოდ შეარჩია სავანის პირველმა დამაარსებელმა დავითმა თავისი ფსიქო-რელიგიოზური განწყობილების (მკაცრი ასკეტიზმი) დასაცმყოფილებლად. VI საუკუნეში გაჩაღებული ინტენაიური სამონასტრო მშენებლობა და მრავალრიცხოვან მოღვაწეთა თავმოყრა. თავისთავად მეტყველებს ამ მხარეში გარკვეულ საარსებო საშუალებებზე. მართლაც, თუ არა სათანადო პირობები. დავითი ვერ გახდებოდა „ქალაქ მყოფელი უდაბნოსასა“ (როგორადაც მის აქაურ მოღვაწეობას ახასიათებს ბიოგრაფი)¹⁸².

როგორც პირველ თავში განვიხილეთ, რუსთავ-ყარაისთან გარეჯის უშუალო დასამზრობა და ერთნაირი გარემო პირობები მათ ერთიან სამეურნეო-ეკონ-

¹⁷⁶ ასურელ მოღვაწეთა. 102.

¹⁷⁷ მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე. 285.

¹⁷⁸ კალისტრატე, წმიდა დავით გარეჯელის უდაბნო. 1884.

¹⁷⁹ კალმასობა, 11, 210.

¹⁸⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. 1, 1964, 262.

¹⁸¹ ასურელ მოღვაწეთა. 153.

¹⁸² იქვე, 151.

ომიურ რაიონად აქცევდა. ამგვარად, ამ ტერიტორიაზე მდებარე საგარეჯო სამფლობელოთა მეურნეობაც სარწყავ სისტემაზე იქნებოდა დაფუძნებული. უფრო მეტიც, მონალოდნელი ირწყვებოდა თვით მონასტრების უახლოეს ტერიტორიაზე. ამას გვაფიქრებინებს ხათლისმცემლის უშუალო ტერიტორიაზე შემორჩენილი ქვა-ჯვარი. რომელიც შეუძლებელია სხვანაირ მიწას გულიახმობდა თუ არა სახანავ-სათესს (ე. ი. ამ ვარემოში სარწყავს).

ყარაისა და გარეჯის სანახები ნოციური ბუნებრივი საძოვრების მხარეც იყო, ზამთარ-გაზაფხულზე უხვი ბალახით. გვიანდელი არა ერთი ცნობა ხომ პირდაპირ ასახელებს ამ ტერიტორიებს პირუტყვის საძოვრებად. ნიშანდობლივია ძველი წერილობითი მითითებანი—გარეჯა-ყარაისი უამრავი ირმებისა და სხვა გარეულო ნადირის არსებობის შესახებ (X და XII ს.). ეს მხარე ცნობილი იყო როგორც მარჯვე სანადირო ადგილი. ამგვარად, ყოველივე არსებული მონაცემებია საფუძველზე შეიძლება ვთქვათ, რომ ამ ტერიტორიებზე მდებარე საგარეჯო სამფლობელოებში მებობლეობა-მესაქონლეობა მეურნეობის განვითარებული დარგი უნდა ყოფილიყო.

გარეჯის სანახებში სამონასტრო მშენებლობა კიდევ უფრო ხელს შეუწყობდა გარეჯის უდაბნოს გამოცოცხლებას. საფიქრებელია კულტურული მემკვიდრეობა ძველ პერიოდშივე გაჩაღდა თვით სამონასტრო საკარმიდამო ტერიტორიაზეც (სამწუხაროდ ჩვენ აქ მოკლებული ვართ არქეოლოგიურ მასალას. მონასტრების უშუალო ტერიტორიების შეუსწაველიაობის გამო). ერთი წერილობითი ცნობით, გარეჯელ ბერს (VI ს.), თავის სეხაის მახლობლად, გაშენებული ქონია ბოსტანი და ბოსტნით იკვებებოდა (იხ. მეორე თავი). ყურადღებას იქცევს, ამ თვალსაზრისით, „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ სამეფო „გარეჯული ძღვენის“ ნივთიერი შემადგენლობა: კაპარი, კალამი, ცოცხი, ლედვის ჩირი, ჩურჩხელა (ასხმული კაკალი, საბა), ნუში, ნაყი (თუთა), თუთუბო. ალარდები (გამხმარი ბროწეული). ბროწეული. სილაორი (?), თაფლი. ჩამოთვლილი მისართმევლების გარკვეული ნაწილი, მოსალოდნელია. თვითონ გარეჯის საკარმიდამო მეურნეობაში იყო მოწვეულ-დამზადებული. საყურადღებოა ამ მხრივ XIX საუკუნის ცნობები. რომლებიც ამ დროისათვის დავითგარეჯის კარმიდამოზე ასახელებენ ბერების შრომით გაშენებულ მცენარეებს: კაკალს, ლედვს. ნუშს, ყურძენს, ხართუთას, კერამს, ატამს. ბუნებრივად ამოდისო: კაპარი, სატაყურა. ქარქვეტა დანდური და სხვა¹⁸. ძველ პერიოდში, როცა ეს ტერიტორია სარწყავ სისტემაში იქნებოდა მოქცეული, მებოსტნეობა-მეხილეობაც დიდი მასშტაბით იქნებოდა განვითარებული¹⁹.

რაც შეეხება გვიან ხანაში ჩვენთვის ცნობილ საგარეჯო ტერიტორიას, ციკვომბორის ვადამ-ვადამოღმა მხარეს, აქაური ბუნებრივი პირობები მეურნეობის მაღალი განვითარების ყოველმხრივ შესაძლებლობას იძლეოდა. ეს მხარე კახეთის ერთ-ერთი დაწინაურებული კუთხე იყო. ივრის მარჯვენა-მარცხენა სახაპიროები ძველი დროიდანვე ითვლებოდა განთქმულ საზამთრო საძოვრებად. ციკვომბორის მთის ვადამოღმა კალთების ქვემო გაყოლებაზე მკიდრო დასახლებას იორისაყენ სახანავი ველები აკრავდა. უკან ტყეები. მთის ორივე მხარე

¹⁸ „სასულიერი მიმომხილელი“. უდაბნო ღორისა მამისა ჩვენისა დავით გარეჯელისა, 1864 წ. წმ. დავითგარეჯის უდაბნო, შედგენილი მღვდელმონაზვნის კალისტრატისაგან, 1884 წ.

¹⁹ ცალკე შესწავლას საჭიროებს წყლის პრობლემა გარეჯის მეურნეობაში. ჩვეულებრივ წყალატევის გარდა აქ სხვა როლი ტექნიკაც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

ერთმანეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული წყარო: გაჯანსაღებული ბილა-
ეები. ხოლო გომბორის მთაზე სამებიდან მთავარი გადასასვლელი იყო ვერე-
ნის ციხით (ციხეს მონასტერს ეკუთვნოდა). შიდა კახეთის ეს მხარე -წარჩინე-
ული ღვინით იყო სახელგანთქმული. ამრიგად, საგარეჯოს ამ სოფლებში მე-
ვენახეობა, მეზოგობლეობა, მესაქონლეობა, მეხილეობა, განვითარებულ დარ-
გებს წარმოადგენდნენ.

ჩვენ უკვე განვიხილეთ გარეჯის სენიორიის ეკონომიური განვითარების
ეტაპები. რომლებიც: ცხადია, ემთხვევა სამეურნეო განვითარების ეტაპებს, ამი-
ტომ მას აქ აღარ გავიმეორებთ. მხოლოდ უნდა დავსძინოთ. რომ როცა იერას
მარჯვენა სანაპიროზე და რუსთავ-ყარაიი-გარეჯის ტერიტორიებზე მთლიანად
პოისპო საგარეჯო სამფლობელოები (თურქ-ელჩუკების. მონღოლთა ურდო-
ების უშუალო ჩამოჭდომა-ლაშქრობით. თემურ-ლენგის შემოსევებით და ა. შ.)
ამით გარეჯის სენიორიის მეურნეობა-ეკონომიკა სრულად არ განადგურებულა.
სარწყავი სისტემის მოშლამ მოსპო მხოლოდ ველის მეურნეობა, რომელიც ამ
ტერიტორიებზე შემდეგში აღარც აღდგენილა. გარეჯის მონასტრებს გარკვეუ-
ლი საარსებო წყარო დარჩათ იერის მარცხენა სანაპიროზე. ციხე-გომბორის „მთის
იქეთ და აქეთ“ მხარეზე (მათ შედარებით ნაკლებად გაიჩინა მტრის დარტყ-
ვები, საგარეჯო შემდეგში ამ მხარისაკენ იზრდებოდა).

სწორედ ეს იყო ის მთავარი მიზეზი რამაც გარეჯის მონასტრები გადაარ-
ჩინა განადგურებას. მის მახლობლად მდებარე ქალაქმა რუსთავმა კი მსგავს
პირობებში არსებობა შეწყვიტა. ქალაქის ბუნებამ ვერ გაუძლო გარემო აგარაკ-
დაბების მოსპობას.

მასალების ძალზე სიმცირე არ იძლევა საშუალებას თანმიმდევრულად გან-
ვიხილოთ მეურნეობის ცალკეული დარგი და განვსაზღვროთ მათი ხვედრი გა-
რეჯის ეკონომიკაში. უნდა დავკმაყოფილოთ მხოლოდ ფრაგმენტული ცნობე-
ბით.

გარკვეული დოკუმენტური ცნობები გვაქვს XIV საუკუნიდან გარეჯის მე-
ურნეობაში მაღალგანვითარებული მეხილეობის შესახებ. „გარეჯული ძღვენის“
ნივთიერი შემადგენლობა მოწმობს რომ გარეჯის მეურნეობაში ბლომად და-
კარგი ხარისხის ხილი მოდიოდა. სამეფო კარის მოთხოვნილებას ხილ-ტყევილე-
ულობაზე. ჩანს, ძირითადად გარეჯა აკმაყოფილებდა¹⁸⁵.

გარეჯის ეკონომიური ცხოვრების ძირითად საარსებო წყაროს ვლესურ-
მეურნეობა შეადგენდა. საბატონო მეურნეობანი გარეჯაში მხოლოდ აღმავლო-
ბის პერიოდებში იკიდებდა ფეხს. მაგრამ თავისი შედარებით მცირე მასშტაბით
ის მაინც წამყვან წყაროდ ვერ იქცეოდა. აღნიშნული გვექონდა რომ ონოფრე
მაჭუტაძის წინამძღვრობაში ნასყიდი მამულები იმატებს. რაზეც საბატონო მე-
ურნეობა იმართება. აქ ერთ-ერთ მთავარ დარგს მეღვინეობა-მევენახეობა წარ-
მოადგენს. თვალზე. პატარძელში. აყურაში გაშენებულია დიდი ზეგები უამ-
რავი საწნახლებით და მომსახურე პერსონალით. ამ დარგის მაღალ დონეს მოწ-
მობს, უეჭველია. ის მაგალითიც. რომელიც ჩვენთვის ცნობილია ო. მაჭუტაძის
აღაპის სახით (1712 წ.). ამ აღაპით, ს. თვალზე, პეტრე-პავლეს ეკლესიაში. ერთ
დღეს უნდა დაიხარჯოს ცხრა საპალნე ღვინო; აქედან რვა საპალნე შემოსულია
საბატონო მეურნეობის ფონდიდან, ერთი საპალნე სააღაპე ბეგრადან. წინასწარ
ი განწესების თანახმად ოთხი საპალნე უნდა ადგილზე დაილოოს. ერთი უღაბ-

¹⁸⁵ აქვე. იხ. დამოკიდებულება მეფესთან.

წიში გაიგზავნოს. დანარჩენი კი უნდა გაიყიდოს და იმ დღის აღაპის სხვადასხვა საჭიროებას (საჭმელს და სხვ.) მოხმარდეს¹⁷⁶. ასეთ- თიღი რაოდენობა- ღვინის ხარჯი ერთ აღაპში რაც იშვიათი შემთხვევაა საერთოდ. მოწმობს ღვინის დიდი რაოდენობის შემოსავალს და მიუთითებს უეჭველად მის სასაქონლო დაწინაურებაზეც. მონასტერი ღვინის შემოსავლის გარკვეულ ნაწილს ჰყიდა. ხსენებული აღაპის საბუთშიც პირდაპირ ნათქვამია: „სამი საპალნე გაიყიდოს და იმის თეთრობ ქალაქიდან საბერო საქმელი იყიდონ“.

შეიმჩნევა რომ ვარჯჯა „კრებულს“ თბილისში ხშირი მიმოსვლა აქვს. ღვინის, ღორის, ნათლისმცემელს თბილისში საკუთარი სადგომი სასახლეები აქვთ (იხ. I ცხრილი). უეჭველია, აქ ბაზართან ურთიერთობაც იგულისხმება. აღსანიშნავია თბილისში „მოქალაქე“ ყმების საკმაოდ ყოლა (ჯანსაყუთრებით ნათლისმცემლის). რომლებიც წერილ ვაჭრობა-ხელოსნობას ეწევიან.

გარეჯის საყმოს სოფლებში მესაქონლეობა დიდად განვითარებული ჩანს. დამახასიათებელია ამ მხრივ გადასახადი „საბალახე“. რომელიც საგარეჯო მამულებში მუდმივ მომქმედია. ყმა-გლეხობა „საბალახეს“ უხდოდა შეფეს ან გარეჯის მონასტრებს. იმის მიხედვით თუ ვის ეკუთვნოდა საძოვარი. საზამთრო-საზაფხულო საძოვრებად. როგორც აღვნიშნეთ. გამოყენებული იყო მდ. ივრის სანაპიროები და გომბორის გადაღმა-გადმოღმა მხარე. სადაც აძოვებდნენ: ცხვარს, ღორს. „ზროსს“ (მსქელი-ფეხა რქოსანი საქონელი). აქაური „საბალახე“ გადასახადი სპეციალურად აღინიშნებოდა: „იორის საბალახე“. „გომბორის ცხვრის საბალახე“ და სხვ. (1548 წ)¹⁷⁷ ზოგჯერ სამ-ყო „საბალახე“ მთლიანად ან სანახევროდ იღებოდა მცხეთა-გარეჯის სასარგებლოდ¹⁷⁸. მცხეთა-გარეჯის თანამფლობელობაში მყოფი საძოვრები. საბალახეს ჩვეულებრივ კათალიკოს-იღებდა. საიდანაც ნახევარს ვანწესებრისამებრ. გარეჯის უდაბნოება აძლევდა. ჩვეულებრივ ვარჯჯის ყოველი სოფლიდან აიღებოდა-ამთის და პარის“ „საბალახე“. „საბალახე“ შემოდოდა გარეჯის თრიალეთიდანაც. მისი ყუთვნილი სოფლებიდან. საძოვრები ჰქონდა მონასტრებს თვით გარეჯის უდაბნოშიც. მეფე ერეკლე I 1700 წელს დაითავარჯისათვის დაუმტკიცებია „გარეშემო და რაც იალალები იყო ცხვრისა თუ ძროხისა“¹⁷⁹. უფრო აღჩინდელ საბუთში კი იმავე მეფეს სახელდობრივად დასახელებული აქვს ეს „იალალები“. მაგალითად. „ბერთებანსა და ჩიხიტიურს კოშკს შიგნით ლაქი ტაშტა მირი ოღლია იალადი ერთი“ და ა. შ. (იხ. I ცხრილი). აღნიშნული დასახელებანი მოწმობს, რომ მონასტრებს თავის მიდამო ტერიტორია კარვა ხანია დაუკარკავეს და იგი თათარი მოსახლეობის ბელში გადასულა. ყოველივე ზემოთქმულთ შეიძლება ვიფიქროთ რომ გარეჯის საკმაოდ დიდი შემოსავალი უნდა ჰქონოდა „საბალახეს“ საჩით. საძოვარი რომ ერთი ძირითადი საარსებო საშუალება იყო გარეჯისათვის. ამას XIX საუკუნის ფაქტიც მოწმობს. ამ დროსაც დავითგარეჯის საკუთარ მფლობელობაში გარეშემო ტერიტორიაზე საკმაოდ დიდი რაოდენობის საძოვრები ირიცხებოდა. მონასტრებს გარკვეულ ადგილებში პირუტყვის საკუთარი ჯოვი უნდა ჰყოლოდა. ამის პირდაპირ მითითებად შეიძლება ჩავთვალოთ

¹⁷⁶ თ. ეორდანიკა, დსახ. ნაშრ. 65.

¹⁷⁷ ქრ. II. 388.

¹⁷⁸ იქვე. თ. ეორდანიკა, დს. ნაშრ. 169 და სხვ.

¹⁷⁹ საქ. სოფ. I, II, ქრ. II, 392, 323.

ენობა მაგალითად ს. ვატი და ვით გარეჯისათვის „მეძროხის“ და „მეცხვარის“ შეწირულებებზე (1590 წ.)¹⁰⁰.

მეურნეობის სხვა დარგებიდან აღსანიშნავია მებაბრეშუმეობა, რომლითაც საერთოდ. კახეთი განთქმული იყო. გადასახადი „აბრეშუმი“ გვაქვს საგარეჯო სამფლობელოშიც: ედისხევიში. ფაშანში. ხეთუბანსა და გიორგანში¹⁰¹.

მასალები გვიჩვენებენ რომ XVIII ს-ის დასასრულისათვის ნათლისმცემლის მონასტერი აქტიურად არის ჩაბმული სააღმშენებლო და სამღებრო საქმეში. ამ პერიოდისათვის მის განკარგულებაში სამი სამღებროა: ხაშში (1798 წ.). მანავში (180 წ.) და მაშრაში (1808 წ. ცხრილი 1). მონასტერს მოპოვებული ჰქონდა გარკვეული მონოპოლიაც: „პატარძელადან მარტყოფამდე რაც სოფელნი არიან უნდა მონასტრისა (ხაშმის—ბ. ლ.). სამღებროსა შინა შეღებავდნენო“ (1798 წ.). ნედლეულის მოპოვებაზე დადებული გადასახადიც ნათელმცემლის სასარგებლოდ მიდიოდა: „ხაშმზედ რაც ენდრო მოითხრება იმათი მალი 12 თუმანი. ენდროს მალის მოიჭარადებმა“ წინამძღვარს უნდა ჩააბარონ (1800 წ. საქ. არქ. ფ. 230. დ. 1). გარკვეულად ფართო მასშტაბის სავაჭრო საქმიანობას მიუთითებს ის ფაქტიც (სხვა ნიშნებთან ერთად) რომ სამეფო ხელისუფლება „მონასტრის ყმისა და ვაჭრის“ ბაჟს წინამძღვრის სასარგებლოდ აწესებს (1798 წ. ორი საბ. საქ. არქ. ფ. 230. დ. 1). ეს პრივილეგია. ჭერ კიდევ ერეკლე მეფის მიერ აღრე დაწესებული. ჩანს. ამ პერიოდში ახდენს მონასტრის ეკონომიკაზე მნიშვნელოვან გავლენას.

თავი მასამა

ბარეჯის დამოკიდებულება უმაღლეს ხელისუფლებასთან

1. დამოკიდებულება მეფესთან

ბარეჯის უღაბნოები სამეფო მონასტრებად ითვლებოდნენ 1424 წლამდე. ამ წელს ალექსანდრე მეფემ ისინი მცხეთის ტახტს გადასცა. ბარეჯაზე მეფის მესაკუთრეობას ამტკიცებს თვით უკანასკნელი. 1424 წლის. სიგელი, სადაც მეფე მესაკუთრის უფლებით ახდენს მონასტრების გასხვისებას (შეწირვა მცხეთისადმი). გარდა ამისა. შეიძლება პირდაპირ მითითებულად ჩავთვალოთ ალექსანდრეს განცხადება: „ჩემ მამაპაპათ გან გამართულნი. ბარეჯის უღაბნონი (1428 წ.)“¹.

ის ფაქტი, რომ უღაბნოებს (კრებულს) ვალდებულებად ედვათ სამეფო ძღვენი და მეფის ოჯახის სასულიერო მომსახურეობა. ნათლად ხატავს მეფეს როგორც პატრონს (ძღვენი ფიქსირებულია XIV ს. ძეგლში): დავით აღმაშენებლის. დემეტრე I-ის, თამარის, ლაშა გიორგისა დ. დემეტრე თავდადებულის გა-

¹⁰⁰ ისტ. საბ. 111, 81.

¹⁰¹ ქრ. 11, 392, 323.

¹ ქრ. 11, 231.

მოსახლეობები კარეჯის ეკლესიების ფრესკებზე თვალსაჩინოდ ავლენს მეფის დამოკიდებულების შინაარსს, სადაც მეფე მხოლოდ პატრონის როლში შეიძლება დაეინახოთ. უეჭველია, მეფეთა ინიციატივით შეიქმნა აქ ახალი ფილანდები და ახალი მონასტრები: ბერთუბანი, წამებული, დოდორკის დასავლეთი ნაწილი (XI---XII სს.) და სხვ. რომლებიც, როგორც ზემოთ განვიხილეთ, XIII---XIV სს.-ში, დაცარიელდნენ.

კარეჯის უდაბნოების განვითარება გარკვეული დროიდან კახეთის სამეფოში მიმდინარეობდა. მას შემდეგ, რაც მეფე დავით აღმაშენებელმა კახეთის სამეფო გააუქმა და შემოიერთა (1104 წ.), კარეჯის მონასტრები გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებში მოექცნენ. საფიქრებელია, ამ დროს გადავიდნენ მონასტრები საქართველოს მეფის ხელში. თუ მხედველობაში მივიღებთ დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო-საეკლესიო პოლიტიკას ეს ვარაუდი საკმარისად დასაშვებია გამოდის. დავით იმ პირობებში იყო, რომელიც, სამეფოს პოლიტიკური გაძლიერებისა და ეკლესიის დაქვემდებარების მიზნით, სამეფო მონასტრების ზრდას, სხვა საშუალებათა შორის, საგანგებო ყურადღებას აქცევდა. მან დაარსა გელათის სამეფო მონასტერი (1106 წ.), ხოლო შიოშღვიმის მონასტერი სამეფოდ აქცია და სხვა².

განვიხილოთ მეფესთან დამოკიდებულების ცალკეული ფორმები.

კარეჯის უდაბნოებიდან ხელმწიფის კარზე მისულ ძღვენს „გარეჯული ძღვენი“ ჰქვია. ამ ძღვენის შედგენილობა და მოხმარების წესი შეტანილია „კელმწიფის“ კარის გარიგებაში³, რაც, მოწმობს მის საგანგებო მნიშვნელობას მეფის ოჯახისათვის.

ძღვენი შედგება: „გარეჯული ძღვენი: კაპარი, კალამი და ცოტა ძღვენი: ცოცხი კარგად, დაწყობილი. ამ ცოცხთ ფარეშთ-უხუცესი აღიებს. პურების უკანით ნოხსა გადმოგვის მეფის წინაშე. ოდეს წესია⁴. უდაბნოთა საწყისწლისთა არ მართებს. სანახავი ძღვენი: ლეღვი კეოტსა ზედა დაცმული, ჩურჩხელი ორთა კაცთა მოაქონდეს. ნუში, ნაყვი, თუთუბო, ალარდენი და ბროწეული, თორმეტი თაფლის ქვეერი⁵. სილალორი“; „ღილას რაჲ მეფე საწოლით გავიდეს. ფარეშთ-უხუცესსა კელის ნოხნი. სანთელი, ფანარი. მაშხალა და რა ტაბაკთ აიღონ, სარმუზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა. მას კედლის ძირსა ჩაფლით წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუნახავს და იგი ტახტსა ზედა გავა. ანუ აქვს ცოტა კარეჯით ნაძღნობი. ანუ თუ იგი არა იყოს, მანდილი გრძელი. და მეფეს გარდამოუკაზმავს წინა, და სხვათა ნოხთა ფარეშნი გარდაკაზმენ“⁶.

როგორც მოტანილი აღვლილი გვიჩვენებს, ყოფილა რამდენიმე გვარი გარეჯული ძღვენი: ჩვეულებრივი. „ცოტა ძღვენი“. და „სანახავი ძღვენი“. გარეჯული ძღვენის სადესერტო ტკბილეულს. როგორც გარიგებაშია მითითებული, მეფე იღობოდა. საუზმის შემდეგ („რა ტაბაკი აიღონ“), მიერთმევედა ხოლმე: („ანუ აქვს ცოტა გარეჯით ნაძღნობი“). გარდა ამისა, გარეჯიდან უნდა მოეტანათ დასაგველი ცოცხი, რომელსაც განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა იმ მხრივ, რომ პურის ჭამის შემდეგ მხოლოდ მით უნდა გადმოეგავათ მეფის

² გ. აბრამიშვილის სავარაუდო მოსაზრებით დავითკარეჯის მონასტრები სამეფო კარს დაუკავშირდნენ ბაგრატ III-ის დროს. გ. აბრამიშვილი, დას. ნაშრ., 302.

³ კელისხობდა გადმოსაგველად გაყეთებულ ცოცხს და არა ცოცხს როგორც მცენარეული.

⁴ ივ. ჯავახიშვილის აზრით შეიძლება „ქვეერის“ მაგიერ იყოს „ქერო“.

⁵ კელმწიფის კარის გარიგება. გამოც. თაყაიშვილის, 15, 7:

წინ სუფრა. გარეჯიდან მოდიოდა აგრეთვე კაპარი (ან წნილაღ, ახ დასაწმინ-
ლებად); კლამი (ლურწამი), რომელსაც გარევეული დანიშნულება ექნებოდა.

მეფის კარზე აღდგომის დღესასწაულებში საეკლესიო მომსახურება ვა-
რეჯიდან ევალებოდათ: „ორთა ძმათა ხმაკეთილთა და კარგთა მკითხველთა წი-
ნაშაძღვარი გამოარჩევს. დარბაზს მოვლენ ორშაბათს პირმარხვისასა და სამხრის
ლოცვისა ზედა ფსალმუნს აიღებენ, აღვსების ორშაბათს რაჲ გამოილოცონ,
არცა დაეთხოვებიან, არცა რას იტყვიან შესდებთან და წავლენ“. ამრიგად, ვა-
რეჯიდან მოვიდოდა ორი ბერი ჯერ კიდევ აღდგომამდე მარხვის დასაწყისში
(„პირმარხვისა“); მეფის კარზე ისინი გაატარებდნენ მარხვის 40 დღეს. ამ დღე-
ებში მათ ევალებოდათ საღამოს ლოცვებზე ფსალმუნის კითხვა, აღდგომის მე-
ორე დღეს, ორშაბათს, ლოცვის შემდეგ ისინი მონასტერში ბრუნდებოდნენ.

მეფის კარზე მყოფი ბერების გამასპინძლება პირადად მეფის ვალდებულე-
ბას შეადგენდა: „რა სამხრისა გამოილოცვენ, არც ვინ უდარბაზებს, თვით ისა-
ნი მეფეს კითხვენ, მეფე იქრასა და სადგომსა გაუჩენს ამოდ და საბატოდ ამ-
ყოფებს. აღდგომის შემდეგ ახალ ორშაბათს წავლენ“. ამ ორი ბერის გარდა შე-
იძლებოდა მეფეს გამოეძახებ მონასტრიდან დამატებით ორი მგალობელი ბერი.
მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში თუ მეფე ფეხის ქირას გადაუხდიდა მათ ასე რომ ეს
მონასტრისათვის სავალდებულო მოვალეობაში არ შედიოდა. „ორსავე სამხრის-
სა თვითო იქნების, როცა ასსა თეთრსა ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე“. ამგვარად,
გარეჯა მეფის ვალდებული იყო, როგორც მატერიალურად ისე სამსახურით. ვა-
რეჯული საძღვრო გამოსაღებები და დაკისრებული სასულიერო მომსახურეობა
იმდენად დიდი მასშტაბისა ჩანს, რომ მას ალბათ, მნიშვნელოვანი წილიც ეკრი-
ა მეფის საოჯახო მოთხოვნილებებში.

საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამეფო ძღვენი და მომსახურეობა სამე-
ფო მონასტრების დამახასიათებელ თვისებად ჩანს. ძღვენი ადევთ გელათისა და
შიომღვიმის სამეფო მონასტრებსაც¹. ბუნებრივია, მათ შორის არსებობს კან-
სხვავებანი მისართმეველების სახეობებსა და რაოდენობაში. სხვადასხვაა მირთ-
მევის ადგილიც და სასულიერო მომსახურეობის მასშტაბი. მაგრამ მათი ძირი-
თადი დანიშნულება ერთია, მეფის პირადი სასულიერო მოთხოვნილების დაკმა-
ყოფილება, რაც ამ რიგის დაწესებულებებისათვის ვასალური ვალდებულებას
საცემით შესაფერისი ფორმია.

XIII—XIV საუკუნეებისათვის სხვა საყურადღებო ცნობებსაც ვაიუ-
ლობთ მეფესთან გარეჯის დამოკიდებულების შესახებ. იმავე „ქარის გარეჯე-
ბის“ მიხედვით გარეჯა, სხვა სამეფო მონასტრებთან ერთად (გელათი და „თორ-
მეტი უდაბნო“, იგულისხმება ხანძთისა), წარმოდგენილია უმაღლეს საეკლე-
სიო მესვეურთა რიგში (მოდღვართ-მოდღვარი, კათალიკოსანი, ეპისკოპოსანი).
ოფიციალურად დაწესებულია „გარესჯელ ძმათა“ მონაწილეობა სამეფოს დიდ
დარბაზობაზე; უმაღლეს საერო და საეკლესიო მოხელე-წარჩინებულთა შო-
რის განსაზღვრულია „გარესჯელთა“ ჯდომის რიგი. ისტორიკოსი ავეიწერს
ერთ-ერთ ასეთ დარბაზობას, რომელიც გაუმართავს მეფე დიმიტრის (თავდად-
ებულთ) ურდოში გამგზავრების წინ. აქ დამსწრეთა შორის მოხსენებულია
„უდაბნოთა გარესჯისა მღვდელმონაზონნი“².

¹ „გელათურთ ძღვენი“, შეტანილია „ხელმწიფის კარის გარეჯებაში“, იქვე, 15; შიომღვიმი-
სა, შეტანილია მეფე დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში. გამოც. თ. ვორდანი, ისტო-
რიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 18.

² ქართლის ცხოვრება II, 1959, 287.

შეიძლება ითქვას, რომ მეფესთან დამოკიდებულების ყველა ეს ფორმა (წლები, დარბაზში მონაწილეობა...), რომლებიც „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ გვაქვს, მოქმედებაში იყო ბევრად ადრე, რამდენადაც „კარის გარიგება“. შედგენილი გიორგი ბრწყინვალის პერიოდში, გულისხმობდა მონღოლებამდე სახელმწიფო წესწყობილების ნორმების აღდგენა-განმტკიცებას.

ჩვენ მიერ აღწერილი „გარეჯული ძღვენი“, როგორც ნათქვამი გვაქვს, შეტანილია XV საუკუნის დოკუმენტში. ცნობების უქონლობის გამო ჩვენ არ ვიცით როგორი ცვლილებები გაიარა შემდგომ პერიოდში ძღვენმა. მაგრამ ის უნდა მოსპობილიყო XV საუკუნეში. მონასტრების მცხეთის ხელში გადასვლასთან დაკავშირებით. თუმცა ვიცით, მეფის უზენაესი უფლება გარეჯაზე არც შემდეგ ისპობა.

მოიპოვება მცხეთა-გარეჯის 1479 წლის საბუთის ზურგზე XV-ს საუკუნის მინაწერი. რომელიც გარეჯული ძღვენისა და სამსახურის ამავე განაწესს ეხება. ოღონდ მცირეოდენი ცვლილებებით:

„დიდის უდაბნოს დავით გარეჯის ძღვენი უნდა მიერთდეს ქართველთა მეფეს და კახთ მეფეს ქ: ექვსი ქვეერი თაფლი. ქ. სამი ქვეერი კაპრის მწიქლი. ქ. სამი ცოცხი. ის ცოცხი ფარეშთ უხუცესს უნდა ებაროს ნიად. დილაზედ ჯორასა და სუზანზედ სამჭერი უნდა გარდმოუყვამდეს. ორი მღვდელთმონაზონი უნდა გამთარაზიოს მამა(მა) კარგნი მოწესენი და კარგნი მწიგნობარნი და კარგნი მოყამენი. ამათის ხელით უნდა მიართონ ძღვენი. ყველოერის კვირას და მარხეაში მონაზონები მეფის კარზედ უნდა იყვნენ. იმათ უნდა იყესონ და მარხვის დღესასწაული იმათ აღასრულონ. აღდგომის დღეს ეამი უნდა წირონ და უთხოვლად წაპოვიდნენ. დიდს მამას იახლნენ. ახალს კვირიაკეს მართლმადიდებელ მეფეთ უნდა აღტვირთონ ქორები და კარაულები მრავლის სანოვაგით და შესაწირავით და მოუძღვანონ დიდს: მამასა და წმინდათ კრებულთ“.

როგორც ვხედავთ, მისართმეველები აქ ზოგი შემცირებული ან ზოგი ამოღებულია, სასულიერო სამსახურიდან კი მცირე რამ დამატებულია. გარდა ამისა, მოქმედების დროდ გათვალისწინებულია სხვა პერიოდი. უფრო გვიანი ხანა. ისიც კარგად ჩანს რომ განაწესი ჩაწერილია თვით დავითგარეჯაში აღდილობრივ სახელმძღვანელოდ. მინაწერის გამომცემლები თ. ეორდანია და ე. თაყაიშვილი თვლიან მას XV-ს საუკუნისად. ფაქტი ისაა, რომ აღწერილი გარიგება ამაზე ადრე მოქმედებაში ვერ იქნებოდა.

ტექსტის თანახმად აღმოსავლეთ საქართველოში ორი სამეფოა. ქართლისა და კახეთის. რომელთაც ცალ-ცალკე მეფეები ჰყავთ. ესენი ქრისტიანი მეფეები არიან. ეს უკანასკნელი, პირდაპირი მითითებულია (საბუთში „მართლმადიდებელ მეფეთ“). გარდა ამისა, ნახსენებია აღდგომის დღესასწაული, რომელიც ცხადია. არაქრისტიანი მეფეების კარზე არ შესრულდებოდა. ამასთანავე მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ განაწესის დამწერისათვის უკვე ცნობილია (უკვე უკვლად განვლილი დროიდან) სამეფო ტახტზე არამართლმადიდებელი მეფეების არსებობაც (სწორედ ამიტომ დასჭირდა მას აღნიშვნა „მართლმადიდებელი“). ამრიგად, აღწერილი სიტუაცია არაფრით არ შეიძლება შეეთარდოს XVIII საუკუნეზე ადრეულ პერიოდს: მართალია XV—XVI საუკუნეებში სამეფო ორად იყო გაყოფილი. მაგრამ მაშაღიანი მეფე ტახტზე არ მჯდარა. რომ

• 1479 წ. სიკელის მინაწერი ბოლოში, ხელს. ისტ. ფ. Ad, 6: გამოც., ქრ. II, 300 და ე. თაყაიშვილის დას. ნაშრ.

ავტორს დასჭირებოდა საპირისპირო აღნიშვნა—მართლმადიდებელ მეფეთა; სხვა ითქმის XVII საუკუნეზეც, როცა კახეთს 80-ანი წლებიდან. ხოლო ქართლს 30-ანი წლებიდან უკუერთი. მაჰმადიანი მეფეები განაგებდნენ. XVII საუკუნე გამოირჩევა იმის გამო, რომ ამ პერიოდში მონასტრები ორჯერ გაუქმდა. ხოლო სამჯერ დაარბიეს. სამონაზვნო ცხოვრება, შედარებით სიარულით აღდგენა მხოლოდ 1690 წლიდან მოხერხდა. ასე ამრიგად, დარჩა მხოლოდ XVIII საუკუნე. თეიმურაზისა და ერეკლეს მეფობის ხანა. რა დროისთვისაც უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული მოტანილი განაწესი. ცნობილია, რომ ძველ თეიმურაზისგან (კახეთში პირველი ნაქურთხი მეფე) იწყება მაჰმადიანთა ბატონობის დროს შებღალული და მოსპობილი ქართული ეროვნული წესჩვეულებათა აღდგენა. ამდენად შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ზემოთ აღნიშნულ ცდენის სახით საქმე ეხება ისეთსავე ძველ სამეფო ტრადიციის აღდგენას (ან აღდგენის ცდას). როგორც მაშინ მეფის კურთხევის წესის განახლება იყო. ცდენის სამეფო ვალდებულება XVIII ს-ში არ ეწინააღმდეგება იმ ურთიერთობის ხასიათს. რომელიც მეფესა და გარეჯს შორის სუფევდა. პირიქით. რამდენადაც გარეჯის უღაბნოები მეფის ხელდებულ დაწესებულება შეიქმნა. ცდენი გამართლებული გამოდის.

მეფეთა პატრონობის პერიოდში გარეჯა გათავისუფლებული იყო სამეფოსახელმწიფო გადასახადებისაგან.

ნათქვამი გვქონდა, რომ XIII ს-ში. მეფე დემეტრე თავდადებულის დროს (1271-1289). დიდმა სახელმწიფო მოხელემ სადუნმა მისცა ყალბი და მალილი ათორმეტთა უღაბნოთა გარეჯისათა და განათავისუფლა ქვეყანა გარეჯისა. მაშასადამე მინიჭებული საგადასახადო შეუვალობის ძალით. გარეჯის სარგებლობაში მიდიოდა საგარეჯო მამულებზე შეწერილი სამეფო-სახელმწიფო გადასახადები. ყალბი და მალი (ამიერიდან მეფის მოხელე მას ვერ აჯრედდა და ვერ წაიღებდა)*.

უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ საქმე გვაქვს ყალბისა და მალის პირველ შეუვალობასთან. ეს ორი სახეობა გამოსადებისა მონღოლებამდე არ მოქმედებდა. ოღონდ პირველად როდის დაედვა აღნიშნული გამოსადებები საგარეჯოს არ ვიცით. რაც შეეხება საერთოდ ადრე პერიოდში სამეფო გადასახადებისაგან შეუვალობას. შეუძლებელია გარეჯა ამის გარეშე წარმოვიდგინოთ თუ გამოვალთ სხვა სამეფო მონასტრების ანალოგიიდან.

გარეჯის უღაბნოების დამოკიდებულება სამეფო ხელისუფლებასთან XV—XVII საუკუნეებში გარკვეულად შეიცვალა. გარეჯის უღაბნოები. უკვე მეფის ყოფილი სამფლობელოები, შეწირულების პირობით ქმონდა გადაცემული მცხეთის საკათალიკოსოს. ამეძაღე ურთიერთობას განაპირობებდა უკვე ის ჩვეულებრივი სამწიფოთმფლობელი წესი. რომლის ძალითაც შეწირულების შინაარს შემწირველი განსაზღვრავდა პირველადე და შემდეგშიც მასზე იყო დამოკიდებული თუ როგორ გაახლებდა მას. ამის გამო იყო, რომ დასახლებულ პერიოდში მონასტრებმა მეფესთან ახლო ინტენსიური ურთიერთობა შეინარჩუნეს. მეფის უფლებების ღრმა შეჭრას უღაბნოების პოლიტიკურ-სამამულო ურთიერთობაში. უნდა ითქვას. არ გამოუწვევია. როგორც წესი. მცხეთასთან (გარეჯის უშუალო სენიორთან) მეფის დაპირისპირება. ამ პროცესზე. გარდა ზემოაღნიშნული მომენტისა (შეწირული). გავლენა ქმონდა იმ არსებით გარემოებას რომ ახა-

* ყალბი სალაშქრო მოვალეობა: ამ შემთხვევაში შემცველი გადასახადი მალი - სასოფლო მეურნეობაზე, მიწაზე დაღებული გადასახადი.

ლო პატრონი, მცხეთა. თვით იყო შვილის ხელმძღვანელი (ერთი-ეული შემთხვევა).
კახთ მეფისაგან მცხეთასთან დაპირისპირებისა. საერთო ცეზს არ ცვლის).

მეფის დამოკიდებულება გარეჯის უღაბნობებთან XVIII საუკუნეში იმგვარად
შთავლდება, რომ ხდება მონასტრების ფაქტობრივ გამოყოფა მცხეთიდან
როგორც თავისუფალი. მეფის უშუალო ხელმძღვანელი დაწესებულება.

მოვიტანოთ ზემოთქმულის შესაბამისი ფაქტობრივი მასალა.

გარეჯის უღაბნობები თავისუფლებით იყო შეწირული საქართველოს მეფის
ალექსანდრე დიდის მიერ. ხსენებული მეფის 1424 წლის საბუთი ნაკლებად არ-
ის გამოცემული. ის ადგილი. სადაც, ჩვენი აზრით, სითარხნზე უნდა იყოს ლა-
პარაკი, გამომცემლის მიერ გამოტოვებულია¹⁰, მაგრამ მოგვეპოვება მომდევნო
მეფის. გიორგის 1447-1448 წწ. მცხეთის სიგელი. რომელიც ამ ალექსანდრეზე
პირდაპირ მიუთითებს, რომ მცხეთის მამულები, მათ შორის გარეჯის უღაბნო-
ბი (დავითგარეჯა და დოდორქა). „...მეფეთა მეფეს ალექსანდრეს
წეწინეს თარხნად, თავისუფლად და შეუვალად დაემტკიც-
ეს“¹¹ და სხვ.

საქართველოს მეფე გიორგი. ამავე საბუთში, თავის მხრივაც ამტკიცებს
მცხეთის მამულების სითარხნს: „ჩუენ ახლად ამით თარხნით და ე-
თავისუფლეთ ყოვლისა სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან. .
არა ეთხოვებოდეს... არა დიდი სათათრო ულუფა. არა წურილი საწერი მუდამი
ულუფა... არა ვისირა საქმე უც მცხეთისა შესავალსა შიგან“ და ა. შ.¹²

ალექსანდრე კახთა მეფის 1479 წლის მცხეთის სიმტკიცის სიგელში განუ-
ახლებია გარეჯის უღაბნობებისათვის ადრე ბოძებული თავისუფლება: „ჩუენცა
დავამტკიცეთ. ვითარხნით და ვათავისუფლეთ ორნივე უღაბნონი გარეჯისანი...
ყოვლისა სათხოვარისაგან“¹³.

ლევან კახთა მეფეს (1520-1574) მცხეთის მამულების სიმტკიცის სიგელ-
ში ჩაუწერია: „გარეჯისა უღაბნონი საყდარს მოვახსენეთ... სხვა ჩუენი ხე-
ლი არა შევა ლაშქრობისა და ნადირობისა, მალისა და თუ გავიაროთ
ქლენითა დაგვხედებოდნენ“¹⁴. ამავე მეფის 1532 წლის საბუთში ვკითხულობთ:
„მოვახსენეთ გარეჯის უღაბნონი. . და... აწ ჩუენგან შემოწირული გრემს საში
ეპარხი და არაგუს აქეთ რაც მცხეთისა მალი არის სხუა ჩუენგან არ
ეთხოვებოდეს რა თვინიერ ლაშქრობისა და ნადირობისგან მეტი... ცი-
ნე უმიზეზოდ გვიმუშაონ“¹⁵. 1548 წლის მცხეთის საბუთში მეფე ლევანი აცხა-
დებს: „მოვახსენეთ მთას აქეთ საგარეჯოს სდ ასრე და ამა წესსა ზედა რი-
მე საყაენო საურსა. ლაშქრობა-ნადირობასა და გომბორს გარეთ ნახევარს
ქუურის საბაღახეს აქეთ სხუა ჩუენი ხელი არა შევიდოდეს
და ჩუენი ეკრძი შესაწევარი პური. ღვინო, ღალა, იორის საბაღახე და რაც იქა-
ური გამოსავალი იყოს სრულიად თქვენ აიღებდეთ, და თუ სადმე იქით ჩავიარ-
ოთ პურსა გუაქმევდნენ და თუ ვინმე გარეჯელმა კაცმან შეგუცოდოს და გა-
მოუენახნეთ. მისი ნახევარი ქურუმიცა თქუენ მოვახსენეთ“¹⁶...

¹⁰ ქრონიკები, II, 229 (თ. ვორდანიას მიერ 1438 წლით მოტანილ საბუთი ეკუთვნის
ალექსანდრე კახთა მეფეს. საბუთში ქრონოლოგია აშკარად მცდარია).

¹¹ „საქართველოს არქივი“, ტ. III, 1927, 108-110.

¹² იქვე.

¹³ ქრ. II, 300; ხელნ. ისტ. თ. Ad. 6

¹⁴ ქრ. II, 369-370.

¹⁵ ქრ. II, 275.

¹⁶ ქრ. II, 288.

როგორც მოტანილი საბუთებიდან ჩანს. მეფე ლევანს გარეჯის ძველი სითარხნე იმით დაურღვევია, რომ საგარეჯო საყმოსათვის მას მალი და ძღვენი დაუეკისრებია (ლაშქარ-ნადირობას შესახებ ქვემოთ), შემდეგში მალი მცხეთისა და მონასტრის სასარგებლოდ დაუღვეს და. დაუეკისრებია ახალი ვალდებულებაც („ციხის მუშაობა“); 1548 წლის საბუთიდან კარგად ჩანს. რომ საგარეჯოს ერთი ნაწილი, სახელდობრ „მთას აქეთ“-ი¹⁷, ადრე დატვირთული ყოფილა სამეფო გამოსაღებებთ, სამეფო „შესაწევართ“ (პური, ღვინო, ღალა, იორის საბალახე“, იორზე პოვებისათვის და სხე.), მეფე ლევანი ახლა ამ სამეფო „შესაწევარს“ მონასტრის სასარგებლოდ ტოვებს, მაგრამ ეკისრებათ „საყაენო საური“- და ტხერის საბალახეს ნახევარი, პურის ჰამა მეფისა და მისი ამალის სასარგებლოდ თუ მეფე იქით გაივლის (ფეოდალურ საქართველოში მეფის სიარული ჩვეულებრივი მოვლენაა).

საყურადღებოა აქ დროისთვის უდაბნოთა სათავისთავო მფლობელობაში მყოფ მამულებისადმი სამეფო გადასახადების დამოკიდებულება. ასეთი მამულების სიმცირე ამ პერიოდში ნაკლებად იძლევა საშუალებას რაიმე თავისებურება შევნიშნოთ, მაგრამ ის კი უდაბო რომ მათ თავისუფლებისაკენ სწრაფვა ახასიათებთ. ბოლო XVIII საუკუნეში, როცა უდაბნოთა თითქმის მთელი მამული სათავისთავოებისგან შედგება, ისინი, როგორც წესი, სამეფო გამოსაღებთაგან თავისუფალნი არიან.

ს. აკურას, რომელიც მცხეთის თანამფლობელობაში არ არის. დაკისრებულია სამეფო ვალდებულება. მეფე ალექსანდრე 1581 წელს წერს: „ამოგაკვეთეთ საჩუენო თივის თიბვა და არა ოდეს... არ გეთხოვებოდეს“¹⁸.

1590 წელს დავითგარეჯისათვის სათავისთავოდ შეწირულ ს. ეატს, ასევე დოდოს მონასტრისათვის საკუთრივ შეწირულ სოფლებს, ტაზრებს. მატანს და უჭარბაში რამდენიმე კომლ ყმას, სამეფოდ არაფერი არ აღევთ: „შემოგვიწირავს ჭელშეუალად“ ამბობს მეფე ალექსანდრე¹⁹.

იგივე ალექსანდრე კახთა მეფე 1589 (1579) წლის მცხეთის კახური მამულების ერთიანი საბუთით, სადაც გარეჯის უდაბნოებიც არის მოხსენებული, ღცხეთას საგადასახადო შეუვალობას აძლევს: „მოგვიხსენებია თარხნად და ხელშეუვალად და ყოვლის ნივთისაგან... არა მალი, არა სათათრო დიდი საური. არა სამასპინძლო... თვინიერ ლაშქარ ნადირობისა და მტრის დარაჯობა, და თუ მცხეთისა და უდაბნოსაგან მოცლით იყვენენ, ციხე გვიმუშაონ და სასახლეც უძინეზოდ“²⁰.

ამრიგად, ალექსანდრე მეფეს 1589 (1579) წელს ამოუკვეთია ადრე დადებული სამეფო მალი, საური. სამასპინძლო (იგივე ძღვენი, პურისჰამა). დაურტოვებია მხოლოდ ციხისა და სასახლის მუშაობა.

როსტომ ქართლის მეფეს, კახეთში გამეფების შემდეგ, 1648 წელს, გაუახლებია მცხეთისათვის გარეჯის უდაბნოები ისევე ძველივე პირობის მიხედვით:

¹⁷ „მთას აქეთ“, ანუ „წინა საგარეჯო“—ციეკომბორის შთის ჩრდილოეთი ვადალმა მხარე. საბუთი იწერებოდა კახეთში, სამეფო რეზიდენციაში, თელავში ან გრემში, ამიტომ „მთას აქეთ“-ი ჩვენთვის შთის ვადალმა მხარე იქნება.

¹⁸ ქრ. II, 419—420.

¹⁹ ისტ. საბ. III, 81—82.

²⁰ საქ. სიძე. I, 12. ალექსანდრე მეფე საბუთს აძლევს თავის მას კათალიკოსს ნიკოლოზს ლევანის ძეს.

„ჩვენცა... მოვახსენეთ (მცხეთას) გარეჯის ორივე უდაბნონი გარეჯის სახელი და შესავალი ყოვლითურთ უნაკლულად... და კ'ზ ქრისტეფორეს... რა რიგად და წინა დ ერთობაში, ან მას უკან გაყარაშია და ან ბატონის ლეონისაგან და ანუ ალექსანდრესგან ან მას უკან სა გარეჯოს სოფლები ყოფილიყოს შეწირული, წინა საგარეჯო ამ უკისთა რომე საყავნოს საურსა. ლაშქარ-ნადირობასა და გომბორს გარეთ სხუა ჩვენი ხელი არა შემოვიდოდეს, ჩვენი და თქვენი სარგო რა რიგად ძეუღეს სიგელში ეწეროს... ამ გვარად შემოგვიწირავს წინა და უკანა საგარეჯო... ორივე საგარეჯო თემი და მამული არ გაიციეს არა დიდი არა მცირე“²¹.

ამგვარად, როსტომ მეფეს ალუღენია „წინა საგარეჯოს“ („მთას აქეთი“) მიმართ ის სამეფო ვალდებულებანი. რომელნიც მას ლევან მეფის მიერ ჰქონდა დადებული: საური. „გომბორის გარეთ“ მეფის გამოსაღები (იგულისხმება საბალახე). სხვა მხრივ მდგომარეობა უცვლელად დაუტოვებია.

მოგვეპოვება არჩილ მეფის 1672 წლის შეუვალობის საბუთი. როგორც განხილული გვექონდა, ამ წელს მოხდა გაუქმებული უდაბნოების აღდგენა, უდაბნოთა ხელში ძლიერ მცირე რაოდენობის მამულები აღმოჩნდა. სახელდობრ: საგარეჯოში აქა-იქ შემორჩენილი ყმები. ს. ეტი მოოზრებული, უჯარმაში და ხაშში გადარჩენილი რამდენიმე კომლი. ყველა ამათ არჩილ მეფე „ხელმოხსნით და გათავისუფლებით“ ამტკიცებს, „ასრე რომ არას კაცს ხელი არა ჰქონდეს და ვინც მონასტერში წინამძღვარი იდგეს და მონაზვნები იმათ მსახურონ“²².

მდგომარეობის სისტემატური გამოსწორება იწყება მხოლოდ მეფე ნაზარა-ლიხანის დროიდან. როგორც ვიცით, ამ დროს, ოსოფრე მაჭუტაძის წინამძღვრობაში, გარეჯის ასალორძინებლად ტარდება დიდი სამუშაოები. ჩატარებულ ღონისძიებათა შორის საგადასახადო შეუვალობის განახლება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ზომა იყო. 1692 წელს მეფე ერეკლე I (ნაზარალიხანი) იძლევა სათანადო საბუთს: „ლევებმა სიგელი მონასტრისანი იავარყვეს... სითარხნის და საურის, ლაშქარ-ნადირობისა ყოვლისა ჩუენისა გამოსაღებისა და სამსახური-საგან წმიდის დავითის ყმანი და მამული თარხანი და აზატნი იყვენ და ყოფილიყვენ... ჩვენც... გაუასლეთ... რა გვარადაც ძეულად თარხანი და აზატნი ყოფილიყვენ. არა საური და არა ლაშქარ-ნადირობა არა სამოურაო და სამოსე-ლერ წმიდის დავითს ყმას არ ეთხოვებოდეს რა თავის წინამძღვრის და მონასტრის სამსახურის მეტი“²³. ხსენებულ საბუთს ამტკიცებენ მეფე იმამყული-ხანი (დავითი) 1708 წელს, მეფე კონსტანტინე 1723 წელს. რაც მოწმობს, რომ ამ პერიოდშიც დავითგარეჯის შეუვალობა შენარჩუნებული აქვს.

მონასტერი თავისუფალი ყოფილა მეფე ერეკლეს დროს სამეფო გადასახადებისაგან. 1770 წელს ერეკლე ბრძანებს; „ჩვენს წმიდის დავითგარეჯის მონასტრის ყმანი საჩუენოს გამოსაღებში და სამსახურში ვაერიათ“, მეფე მიუთითებს, მდგომარეობის გამოსწორებას²⁴. 1783 წლის საბუთიც მოწმობს, რომ მონასტრის არავითარი სამეფო გადასახადი აღარ ჰქონდა ერთი შემცირებული ძღვენის მეტი. ვიორგი ბატონიშვილი ერეკლეს იე მიმართავს დავითგარეჯის ყმებს: „ლაშ-

²¹ ქრ. II, 464 მრავალწერტილი ვეუთენის საბუთის გამოცემულს თ. ვორდანიას.

²² ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 2060;

²³ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 372, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 89, 69; საყურადღებოა რომ კახეთის ვამეკ ქალბალიხანი 1696 წ. შეუვალობას ანიჭებს მცხეთის „საგარეჯო მამულებს“, უტოვებს მხოლოდ „საყავნოს“. ქრ. II, 516.

²⁴ საქ. არქივი, ფ. 226, 1449.

ქრობაში არ გამოდინართ და სხვა ბეგარა არა გაძევთ რა ბატონისა... ბატონისაგან არ გეთხოვებთ რა ერთის ფულისა, ეგების წელიწადში ერთხელ ძღვენი მიაართოთ ბატონს. სხვა ზომ არ გეთხოვებთ რა... ეგების ათასში ერთხელ ან ბატონი მობრძანდეს მანდეთ და ან ბატონი შეიღებმა გამოიარონ და ერთი ორა პური და ერთი თუნგი ღვინო ან მიაართოთ და ან არა. სხვა არა გეთხოვებთ რა...²⁸

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ: 1424 წელს გარეჯის უღაბნოები (იგულისხმება მამულებითურთ) თავისუფლებით იყო შეწირული. თავისუფლება მას დამტკიცებული აქვს აგრეთვე საქართველოს მეფის ვიორგის (1447—1448 წელს) მიერ. ეს სრული თავისუფლება საგარეჯოს გადმოყვა კახეთის სამეფოშიც (1479 წ.), შემდეგში კი მას სამეფო-სახელმწიფო გადასახადები დაედვა ლა ბოლომდე შერჩა, მაგრამ მეტ-ნაკლები სიმსუბუქით.

XVI საუკუნეში კახეთის მეფის ლევანის მიერ გაცემული შეუვალობის საბუთი, სამ სხვადასხვა ვითარებას ასახავს. მონასტრის ყმებს დროდადრო ადევთ მალის, საურისა ძღვენის, ცხვრის საბალახეს გადასახადები და შროპითი ბეგარა (ციხის მუშაობა); ამავე დროს მეფე ლევანს საკუროდ უცნია დაეთმო მცხეთა-მონასტრის კრებულისათვის სამეფო მალი და ზოგი სამეფო „შესაწევარი“ (აღნიშნული სამეფო მოსაკრებლები სენიორის სასარგებლოდ წავიდოდა. ასე რომ ყმა-გლეხის ზურგიდან ის არ იხსნებოდა).

მომდევნო მეფის, ალექსანდრეს, პოლიტიკა განსხვავებულია იმ მხრივ, რომ მან თითქმის სრული სავადსახადო შეუვალობა მიანიჭა საგარეჯო მამულებს (დაუტოვა მხოლოდ ციხისა და სასახლის მუშაობა. 1589 წ.); 1648 წელს მეფე როსტომი ისევ ლევანის დროინდელ მდგომარეობას აღადგენს. ე. ი. საგარეჯოს ერთი ნაწილია სამეფოს ვალდებული.

ყოველ ამ ცვლილებას შესაძლებელია კონკრეტული მიზეზები გამოენახოს. 1548 წელს გარკვეული შეღავათი ლევან მეფისაგან (სამეფო „შესაწევარი“ და სხვ.) გამოწვეული იყო (როგორც იმავე საბუთიდან ჩანს) ლევან მეფის ქალიშვილის, ელენეს „უსუდარი“ გათხოვებით. რასაც მოჰყვა საკანონოს გადასდევინება კათალიკოსის მიერ; 1589 (1579) წელს ალექსანდრე მეფემ მცხეთის კახური მამულები შემოკრიბა. დაკარგული აღადგინა და ა. შ. ჩანს, ამ ღონისძიებაში მეფეზე ერთგვარი გავლენა მცხეთის კათალიკოსმაც იქონია, როგორც მეფის მამ (იხ. ზემოთ). როსტომ მეფის მიერ მამულების ერთ ნაწილისათვის („წინა საგარეჯოს“) სამეფო გადასახადების აღდგენა (1648 წ.) უნდა აიხსნას სახელმწიფო შემოსავლის შემცირების მიზეზით, რაც ქვეყნის ეკონომიური დაღვივით იყო გამოწვეული (მედეგი შაჰაბასის გამანადგურებელი შემოსევებისა). ჩვენ განხილული გვაქვს როგორც ასაბუთებდა 1639 წელს თეიმურაზ მეფე საგარეჯო შემოსავლის ერთი ნაწილის სამეფო სარგებლობაში გადასვლის მიზეზს. „განსწავლეთ ვერ დაეანებეთ... ამისათვის რომე ჩვენი სახელმწიფო აღსრებულ იყო უსჯულოთაგან“ და მონასტრის შტატიც შემცირდა არსებულ შემოსავალთან შედარებით. ეტყობა ამ მხრივ მეფესა და გარეჯას არც ცნება წლის შემდეგ გამოსწორებია მდგომარეობა.

თუ დროის ხანგრძლიობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, სავადსახადო შეუვალობა გარეჯის უღაბნოებისათვის საერთო დამახასიათებელი თვისებაა. იგი დროდადრო ჩანს მხოლოდ XIII, XVI და XVII საუკუნეებში, ისიც დრო და დრო.

²⁸ „ივერია“, 1893 წ. № 171.

ტენდეცია ყოველთვის თავისუფლებსაცნაა. შემთხვევითი დარღვევები (როცა მიზეზი ირკვევა) გამოწვეულია სახელმწიფოს გალარებით.

მოტანილი საბუთები მივიჩნევთ, რომ გარეჯა ერთ შემთხვევაში სარგებლობს შეუვალლობის იმ ფორმით, როცა სამეფო გადასახადები ისევ გლეხობის ზურგზე რჩება, ხოლო მის მომხმარებლად ახლა მეფის ნაცვლად მონასტერი გამოდის, ე. ი. როცა შეუვალობა მონასტრის კრებულს (როგორც მებატონეს) ეკუთვნის და არა ყბაღლუხს. ამ უკანასკნელთ მხოლოდ ის შედავათი რჩებათ, რომ მათ მამულში მეფის მოხელე არ შედის. გარეჯის სენიორიაში თითქმის ეს ფორმა საგრძნობლად არის გავრცელებული (XIII ს. ეამთაღმწერელი. 1532 წ., 1548 წ.)²⁶, ისე კი ძირითად შემთხვევებში, გლეხები არავითარ სამეფო გადასახადებს არაფის სასარგებლოდ არ იხდიან.

სახელმწიფო გადასახადების შეუვალობა ხელს უწყობდა გარეჯის ეკონომიურ წინსვლას. რადგან ყმის შემოსავლის (თანამფლობელობისას რაც საგარეჯო წილია) განუყოფელ განმკარგულებლად (შეუვალობის ორივე შემთხვევაში) მხოლოდ გარეჯა გამოდიოდა; შეუვალობა ზრდიდა „საგარეჯოს“ შემოსავალს და აქედან. ცხადია. უდაბნოების წილსაც. ის გარემოება რომ საქართველოში შეუვალობა მასიური არ იყო და ერთ-ერთ გამოთქვას სემეფო მონასტრები წარმოადგენდნენ, გარეჯის ეკონომიურ მდგომარეობას განსაკუთრებულს ხდიდა.

მცხეთის ისტორია ვეიჩვენებს. რომ ლაშქარ-ნადირობის სახელმწიფო ვადლებულებსაც მცხეთის ყმები გათავისუფლებულნი არ ყოფილან. კათალიკოსის მინიკებული ჰქონდა უფლება თავისი ყმები თვით შეეკრიბა და გამოეყვანა. ზოლო სამცხეთო ჯარი უნდა დაეკემდებარებინა მეფის უმაღლესი სარდლობისათვის. სრული საფუძველი გვაქვს ვივარაუდოთ. რომ საქართველოს ერთიანობის პერიოდში გარეჯის ყმებიც, ვითარცა საკათალიკოსონი, ამ წესს ემორჩილებოდნენ²⁷. გარკვევას მოითხოვს როგორ ვრცელდებოდა ეს წესი (თუ ვრცელდებოდა) კახეთის სამეფოში მყოფ სამცხეთოზე (მათ შორის საგარეჯო ყმებზე). სადაც ისინი უკვე „სხვა სახელმწიფოს“ ქვეშევრდომებად იქნენ²⁸ ფაქტა ის არის, რომ მოტანილი საბუთების მიხედვით XVI—XVII სს-ში (90-იან წლებამდე) გარეჯის ყმებს კახი მეფეების სასარგებლოდ მუდამ ადევთ ლაშქარ-ნადირობის მოვალეობა და გამოდიან სადროშოების მიხედვით.

1692 წელს იმავე მეფე ნაზარალიხანმა (ერეკლე I), რომელმაც საჯადანადო შეუვალობა მიანიჭა გარეჯას, ლაშქარ-ნადირობის მოვალეობისაგანაც გათავისუფლა ის: „ძველთაგან მამაპაპათგან დადებული სიგლები სითარხანის და საურის. ლაშქარ-ნადირობისა ყოვლის ჩვენისა გამოსაღებ-სა და სამსახურისგან წმიდის დავითის ყმანი და მამულნი თარხანი და აზატნი წინი იყვნენ და ყოფილიყვნენ... როგორადაც ძველად თარხანი და აზატნი ყო-

²⁶ ასეთი დამოკიდებულება თვალსაჩინოდ ჩანს ერთ-ერთ კერძო საბუთში, რომელიც საქცხეთო სოფელს ეხება. მეფე წერს: „თქვენვე დაგიღვიუთ... სხვადაც და აბრეშუმი და დიდი სათათრო სურვი და რაც რომ ფერი ყველა თქუენი ყოფილა და თქუენ ააღებდეთ. ჩუენ არაფერი ხელი არ გუედვას... ქრ. II, 392.

²⁷ ნიშანდობრივი ფაქტია, რომ საქართველოს გაერთიანებული ხანის საბუთებში, სადაც მცხეთის მამულების სითარხნზე არის ლაპარაკი, მაგ. 1424 წ. 1447—1448 წწ., არსად ლაშქარ-ნადირობის შესახებ არაფერია მითითებული. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ საბუთის დამწერისათვის ცნობილი იყო თუ ამ მხრივ რა წესი იყო ძალაში, ამიტომაც მისი აღნიშვნა საჭიროდ ითვლებოდა.

²⁸ ამ საკითხის განხილვას ავტორი შეეცდება მცხეთის საკათალიკოსოს ნაკვეყვში.

ფილიყენენ მამული და ყმანი წმიდის დავითისანი არას ჩვენი გამოსაღები და ბე-
გარი არა საური და ლაშქარ-ნადირობა, არა სამოურაო და სამოხელეო წმიდის
დავითის ყმას არა ეთხოვებოდეს რა თავის წინამძღვრის და მონასტრის სამსა-
ხურის მეტი... ჩვენცა ძველად ბედნიერთა ხელმწიფეთა პატრონთა მამაპაათა
ჩვენთაგან გარიგებული სითარხნე და აზატობა ასე დაუმტკიცეთ... როგორც
ეხედაეთ. აქ ლაშქარ-ნადირობის თავისუფლების განახლებაზეა ლაპარაკი. რო-
მელიც მას ძველდაც ჰქონია. ჩვენ არ ვიცით რომელი დრო იგულისხმება აქ,
მაგრამ შესაძლებელია თავისუფლებაში იგულისხმებოდა, ის დრო როცა კათა-
ლიკოსი თვითონ კრეფდა ჯარს.

აქედან შოყოლობული, მთლიანად XVIII ს-ში, საგარეჯო ყმები ლაშქარ-ნა-
დირობის შეუვალობით სარგებლობდნენ: ასე, მაგალითად, მეფე დავითის (იმამ-
ყულიხანის) დროს²⁶; მეფე თეიმურაზი 1733 წელს საგარეჯოს მოურავს სწერს:
„დავითის ყმა უწინ ლაშქარს არც ყოფილა და ახლაც ხელი ნუ გაქვს. ლაშქარს
ნუ ვამოიყვან²⁷! ან „მოურაეო. ნოქარი არც ჩვენ შეგვიწერია და ნურც თქვენ
გაჯრეთ ნოქარშია“²⁸; ერეკლე მეფე 1791 წ. ბრძანებს: „დავითის ყმების ჯარში
ვაყვანა არ იქნება“²⁹; მეფე გიორგი აცხადებს: „იოდეთ ამ მონასტრის ყმა
ჯარში არც პაპის ჩვენის დროს ყოფილა. არც მოეშალოს ჩვენის დროსა. და
ვერც ჩვენ გამოვიყვანთ და არც იქნება ამათი ჯარში გამოყვანა, არც ერთისა“³⁰...

ასეებული საბუთები კარგად ვკირკვევენ, რომ საგარეჯო ყმების გათავისუ-
ფლება სამეფო ლაშქარ-ნადირობისაგან გარკვეულ ისტორიულ სიტუაციასთან
იყო დაკავშირებული, და რომ ეს თავისუფლება მაშინ განსაზღვრული შინაარ-
სით იყო ვაგებული. ყოველივე ეს კარგად არის ასახული იმავე მეფის ნაზარალი-
ხანის (ერეკლეს) ერთ-ერთ ბრძანებაში: „ქ. ჩვენ მაგიერად საგარეჯოს მოურავს
ასე მოასწენეთ და მოხელეებს უამბეთ, რომე წმიდის დავითის ყმები ახლაც ყა-
ლიათ წამოგისსამთ, ხანმაც წაგნი უბოძა, ლაშქრობა ამოუყვეთა; წმიდის და-
ვითის საფლავს ხან ლეკი ანჭლდევს და ხან თათარი; იქ მოუხდება ქეში-
კათა. დაქსენით, თუ აქ ლაშქარი გყუანდეს გაუშვით; თუ არ გყუახდესთ აქ
და ნულარ წამოასსამთ; ჩვენ გვიპატიებია, საყდარს მოუდგენ³¹“.

ამეფე ერეკლე დავითგარეჯის წინამძღვარს საყვედურით მიუწერს: „...ორ-
ბოცა. ორმოცდაათი კომლი კაცი ხომ გყავა; რატომ უნდა კაცი არ შეინახოთ:
ქართალი და კახეთი რომ სულ ლაშქრობს და იხოცებთან, მაგისი ყმანი რატომ
უნდა განებოვებულ იყვენენ? აბა რა გზა აქვს რომ ხუთი კაცი და ექვსი კაცი
მანდ გამოუწვეტელნი არ იყვენენ და არ იმსახურებოდნენ?“³².

ამგვარად. საგარეჯო ყმები ვალდებულნი იყვნენ იარაღით დაეცვათ მონას-
ტერი. რომელიც თათრებისა და ლეკების თავდასხმების მუდმივ საშიშროებაში
იმყოფებოდა. გლეხები უნდა გამოსულიყვნენ რიგ-რიგობით და მონასტერში

²⁶ ნ. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დოკუმენტები, 372 (ხელნ. ინ-ტი, Ad, 69, 89).

²⁷ ხელნ. ინტი Ad, 2855.

²⁸ თ. გ ო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაშრ., 93.

²⁹ იქვე, გვ. 89.

³⁰ საქართველოს არქივი, ფ. 226, 1284; ხელნ. ინს-ტი, Ad, 521.

³¹ АКТЫ, ტ. I. 48.

³² თ. გ ო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაშრ. 12.

³³ იქვე, გვ. 119--120, 1772, წ.

ყარაულად მდგარიყენენ განუწყვეტლივ³⁷. მათ მომარაგებას ტყვია-წამლით შე-
დე ახდენდა³⁸. მაშასადამე, ლაშქრობისაგან გათავისუფლებული სავარჯიშო გლე-
ხები სამხედრო საქმეში მინც იყენენ ჩაბმული. ვალად ედეთ თავიანთი სენიო-
რის დაცვა. ასე რომ მათ ფაქტობრივად სამხედრო სამსახური მოხსნილი არ ჰქო-
ნიათ. როგორც ვიცით, გარეჯის მონასტრებში შექმნილი იყო მრავალი თავდაც-
ვითი ნაგებობა. იგი ერთგვარ ციხეს წარმოადგენდა. ჰქონდა საყარაულო კოშ-
კები. გალავანი, გამაგრებული კარები. საიდუმლო გზა-ხერგლები და სხვ. ასე
რომ, აქ გამოსულ ყმა-გლეხს ცოტა გარჯა როდი შეხედებოდა, მით უფრო რომ
ხშირი ლეკიანობა მონასტრის მოსვენებას არ აძლევდა.

სავარჯიშო ყმათა გათავისუფლება სამეფო ლაშქარ-ნადირობის ვალდებუ-
ლებისაგან. მათი გაპიროვნება მონასტრის სამხედრო დაცვაზე, დიდმნიშვნელო-
ვანი ღონისძიება იყო გარეჯის ცხოვრებაში.

2. დამოკიდებულება მცხეთის კათალიკოსთან

გარეჯის უღაბნობების დამოკიდებულება მცხეთის ტახტთან სენიორ-ვსა-
ლტრი ფორმით გველჩინება. ეს ურთიერთობა დასაბამს იღებს 1424 წელს, რო-
ცა უღაბნობები ალექსანდრე მეფის მიერ მცხეთას ებოძა შეწირულების აქტით:
„...შევესწირეთ გარეჯის ორნივე უღაბნო და სრულიად გარეჯისა სასლი...
უნაკლულოდ მცხეთას და თქვენ წმინდასა ქართლისა კათალიკოსასა გლა-
ქიას... ამა გარეჯის სასლისა სამეფოთ და გუიდევითა და მოგუეციით
თქუნ.. კათალიკოზმან მიქაელ ატენს მონასტერა სიონი“³⁹.

გარეჯის უღაბნობების გადაცემა მცხეთისათვის მატერიალური დანშარების
გამონატულება იყო. სწორედ, ეს მომენტი ხაზგასმითაა აღნიშნული საბუთში:
„...ეიწყე ძივბად რათამცა მცირედითა რათამე და უნივთოთ ნაღვა-
წითა გუემსახურა ჩუენის საპატრიარქოსა საყდრისა დედა ქალაქის
მცხეთისათვის... შევესწირეთ და მოვასხენეთ სავარჯიშო (ჩამოთვლილია
სოფლები. ზ. ლ)... ჩუენთა პაპათა და ნათესავთაგან გამართულნი უღაბნი
გარეჯისანი ყმათა ვითარებითა ავარიანთ ხელისაგან მოშლილი იყო და ჩუენ
ვითარ გუმართებდა ეგრეთ ჭერ ვიჩინეთ და სანაცლო მამული დავივირეთ და
თქუნ სავარჯიშო მოვასხენეთ“... ავარიანთაგან მოშლილი უღაბნობები შეწირ-
ვამდე სათანადოდ იქნენ აღდგენილნი. საბუთში ამის პირდაპირი მითითებაც უნ-
და იყოს: „ავარიანთ ხელისაგან მოშლილ იყო და ჩუენ ვითარ გუმართებ-
და ეგრეთ ჭერ ვიჩინეთ“⁴⁰.

³⁷ იქვე 269—270; 1789 წ. დავითგარეჯის მამულიდან „მორიგის ყარაული არ დააკლდეს
მონასტრისა“. მონასტრში 10 ყარაული იდგა 1791 წელს. არქ. 226, 281; საყურადღებოა, რომ
ყარაულები იდგნენ XIX ს. ის 40-ან წლებშიც, არსებობდა ყარაულთა მუდმივი შტატი (ტარასი
არქ.); ნათლიმცმლისათვის მეფე ერეკლემ დააწესა ჭიზიყიდან ერთი და სავარჯიშოდან სამი
შეიარაღებული ყარაული. Д. Пырцавадзе, ზ. ს. ნაშრ. 82. 1760 წელს ნინოწმინდელმა ო. ისრა
ნათლიმცმლისათვის მიეცა ერთი ყარაული, მეფემ ორი. ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 734, 475

საერთოდ ყარაულთა ორგანიზაციის შექმნა, არა მხოლოდ გარეჯის მიპართ, XVIII ს. ში
ფართო სახელმწიფოებრივი ღონისძიება იყო ლეკთა თარეშისაგან ქვეყნის დაცვის მიზნი.

³⁸ თ. გორდანიია, დასახ. ნაშრ. 119-120.

³⁹ ჭრ. II, 278.

⁴⁰ ჭრ. II, 231; მეორე 1428 წლის საბუთის გაცემა გამოწვეული იყო კათალიკოსის შეცუ-
ლით, კათალიკოსად დაქდა დავითი.

ეტყობა, უღაბნოების მიღებით თვით მცხეთაც იყო დაინტერესებული („გარეჯისა სახლისა სა მ უ ფ ქ ო თ და გ ვ ი დ ვ ე ო თ და მ ო გ ვ ე ო ო თ“. ან „სანაცვლო მამული დაეპირეთ“), ხოლო მეფესაც, რათა სამეფო მონასტრები არ შემცირობოდა. სამაგიერო მიუღია მცხეთისაგან ატენის სიონის სახით. თავისთავადაც, საგარეჯო (17 სოფლი). მიუხედავად წინანდელთან საგარანობი შემოცილებისა, მნიშვნელოვან ეკონომიურ ძალას წარმოადგენდა. უეჭველია. იგი ჩაოდენობრივად აღემატებოდა აღდგენილ სამონასტრო შტატის მოხმარების საჭიროებას. ამიტომაც შეეძლო მას ეკონომიური როლი შეესრულებია მცხეთის ცხოვრებაში.

ცნობილია. რომ აღექსანდრე მეფე დიდი მასშტაბით შეუდგა თემურლენგის შემოსევების შედეგად აოხრებული ქვეყნის შენებას, განსაკუთრებით მცხეთის აღდგენას⁴¹. გარეჯის უღაბნოების შეწირვა მცხეთისათვის სწორედ ერთ-ერთ ასეთი რიგის ღონისძიებად იხატება.

მცხეთის მამულების სიმტკიცის წიგნებიდან ირკვევა. რომ გარეჯის უღაბნოები მცხეთის განქარგულებაში დაახლოებით XVII ს-ის დასასრულამდე დარჩა. 1424 წლის შემდეგ მოგვეპოვება საქართველოს მეფის გიორგის (ალექსანდრესის) 1447/48 წლის საბუთი მცხეთის ერთიანი მამულების დამტკიცების შესახებ. სადაც ეკითხულობთ: „ჩვენცა დაეამტკიცეთ და ვათარსნეთ... მ ც ხ ე თ ი ს ა... ო რ ი ე უ ღ ა ბ ნ ო ს ო ლ ო დ ო და წისა დაეითის საფლავი მისითა მამულითა; კახეთის მეფის ალექსანდრე პირველის 1479 წლის საბუთშიც გარეჯის უღაბნოები მცხეთას ეკუთვნის: „დაეამტკიცეთ და ვათარსნეთ... ო რ ი ე უ ღ ა ბ ნ ო ნ ი გ ა რ ე ჯ ის ა ნ ი დ ა ე თ ის საფლავი მრავალმის და დოდორქისანი თქუენ... მ ც ხ ე თ ა ს“⁴²; ამავე მეფის ორი საბუთიც ამასვე იმეორებს⁴³ ასევე. გარეჯის უღაბნოები მცხეთის საქონებლად არიან მოხსენებული შემდეგ წლებში: 1532 წ. 1548 წ⁴⁴. 1569 წ⁴⁵. 1667 (79) წ⁴⁶; 1639 წ⁴⁷. 1648 წ⁴⁸. 1696 წ⁴⁹. იმამყულიანის 1710 წ. მცხეთის კახური მამულების სიმტკიცის საბუთში გარეჯა შეტანილი არ არის. რაც შემთხვევით არ უნდა იყოს. უღაბნოები უშუალოდ მეფის ხელდებულნი ზედბინ, ხოლო მცხეთის ურთიერთობა მათთან, როგორც მამულთან. წყდება. მცხეთასთან სამამულო ურთიერთობის საკითხები ჩვენ განვიხილეთ შემოთ, სადაც მიწისმფლობელობას შეეხებთ.

ირკვევა. რომ დროდადრო გარდა ცალკე საგარეჯო მამულებისა კახი მეფეების ხელში, თვით გარეჯის უღაბნოებიც გადადიოდა მამულებიანად. 1479 წლის საბუთში ალექსანდრე კახთა მეფე (მცხეთას უმტკიცებს გარეჯის უღაბნოებს) წერს: „გარეჯისა სახლი... ც ო ტ ა ხ ა ნ ს ა და ეამთა ვითარებისაგან ჩვენისა და მ ც ი რ ვ ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს გ ა ც ე მ უ ლ ა დ შე ი ქ ნ ა და ვითა არა გარეჯი იყო და არცა ჩვენგან საქნელი იყო. ეგრე ვერა ვინ იკადროს ამისად შლად ქცევად და გამოკუთვებად და ვერა ჩუნ და ჩუნისა გუარისა კაცვან“⁵⁰. იგივე

⁴¹ იხ. ი. ე. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია. IV, 29.

⁴² ქრ. II, 300.

⁴³ იქვე, 319, 316.

⁴⁴ საბუთები ეკუთვნიან ლეან მეფეს, ქრ. II, 374—375, 388.

⁴⁵ საქ. არქ. ფ. 230, დ. I, გვ. 3.

⁴⁶ საბუთი ალექსანდრე ლევანის ძისა, საქ. სიძე. I; ამავე მეფის სხვა საბუთში, როპელიც თ. ეორდანიას ქრ. II-ში 1552 წლის ქვეშ არის მოტანილი, ქრონიკონი აშკარად მცდარადაა.

⁴⁷ მეფე თეიმურაზ პირველისა, არქ. 226, 1037.

⁴⁸ როსტომ მეფისა, ქრ. II, 464.

⁴⁹ ქრ. II, 516, Hd, 14531; 1710 წ. ფ. 230, დ. I, გვ. 1.

⁵⁰ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 6, ქრ. II, 300.

პეფე სხვა საბუთში წერს: „კათალიკოსს ეფრემს, მას უამსა ოდეს გარე-
ჯაისა სახლი ჩუენს შვილსა ჰქონდა და თქუენვე მო-
გახსენეთ“⁵¹. მეორე ასეთი შემთხვევა მომდევნო მეფის ლევან ალექსანდრეს
ძის დროს მომხდარა. ლევანი პირდაპირ წერს: „რაც ჩვენისა შვილისა
ხელთ იყო და ანუ ვისმე ქონდა, ყველა უკლებლად მივაბარეთ და ჩვენი
შვილი სამუქეთთა გაეიჭერეთ და გარეჯისა უდაბნონი საყდარს
მოვახსენეთ“⁵². ამგვარად ირკვევა, რომ გარეჯის უდაბნოები მცხეთიდან
ორჯერ გადასულა მეფის მამულად; ეს გამოწვეული ყოფილა სამეფო შემოსავ-
ლის შემცირებით („დაპირვებისათვის“ ეძლევა მეფის შვილებს).

გარეჯის უდაბნოები გამოეყო მცხეთას 1476—1479 წლებს შორის. სადაც
1476 წ. არის i. a. q. n. — როცა ალექსანდრე გამეფდა, ხოლო 1479 წ. იანვარი
i. p. q. n. — როცა უდაბნოები უკვე მცხეთას უბრუნდებიან. რაც შეეხება „ცო-
ტახანს“, იგი უდრის არანაკლებ ორ წელიწადს, რადგან ერთ-ერთი უახლოესი
დროის მცხეთის საბუთში. რომელიც ასევე მცხეთის მამულების გაცემას ეხება.
კახი პეფე ამბობს: „ეს მამულები ცოტახანს ბიზნობის კვლად ყარაასლახს
წივეკით ორს ოდენ წელიწადს“⁵³. ამგვარად, გარეჯის უდაბნოები
მცხეთას გამოეყო 1476 წელს და დაუბრუნდა 1479 წლის იანვარში. ე. ი. ამჟე-
რადე გამოყოფილი იყო დაახლ. 2 წლის განმავლობაში. მეორეჯერ გამოეყო
1532 წლამდე ბევრად აღრე. ვინაიდან ლევან მეფისავე მიერ გაცემული ამ წლის
საბუთით გარეჯის უდაბნოები უკვე მცხეთის საკუთრებად ირიცხებიან. აღნიშ-
ნულ ორი ფაქტი უნდა განვიხილოთ კახი მეფეების (ალექსანდრეს და ლევა-
ნის) ცდად გადაეჭიათ გარეჯის უდაბნოები უშუალო სამეფო მამულად. დაინ-
ტერესება ამჟამად ეკონომიური იყო.

ჩანს მეფეთა ასეთი მოქმედება ტრადიციის (და არა წესის) დარღვევად იყო
მიჩნეული („არა ვარგი იყო“). რასაც ებრაჟოდა მცხეთის კათალიკოსი. ის ფაქტი
რომ XV—XVII საუკუნეებში არ დარჩენილა არც ერთი კახი მეფე. რომელსაც
მცხეთისათვის არ გაეასლებიოთ გარეჯის უდაბნოების შეწირულების სიმტკი-
ცე. თავისებურად მოწმობს იეთონ მცხეთის დაინტერესებას, რათა ვანახლების
ეს წესი ურყევად ყოფილიყო დაეული. მცხეთა არ იყო დარწმუნებული რომ
მომავალში კვლავ არ განმეორდებოდა გარეჯის გაცემა. ამიტომ პირობის დადე-
ბას მეფეთა მიერ — „ვერავინ იყადროს გამოკვებად ვერა ჩვენ და ჩვენისა
გუარასა კაცმან-ოჲ“⁵⁴ — ვნიშნებლობა ჰქონდა მცხეთის ქონებრივი ინტერესები-
სათვის.

3. დამოკიდებულება მაკროსთან

საბუთების სიმცირე არ იძლევა საშუალებას თანამიმდევრულად წარმოვად-
გინოთ გარეჯის ეპარქიალური დამოკიდებულების სურათი. თუ როდის რომ-
მელ. სამწყსოში შედიოდა გარეჯა. ვინ იყო საგარეჯოს მკურთხეველი ეპისკო-

⁵¹ შკ. II, 317; 3197.

⁵² შკ. II, 369—370; 276; ხელ. ინსტ. ფ. Ad 712; საბუთი ეკუთვნის დაახლ. 1520—1532 წლებს. საბუთში მოხსენებული მალაქია მთავარეპისკოპოსი კათალიკოსად გახდა 1532 წელს.

⁵³ შკ. II, 392.

⁵⁴ იქვე, 374—375.

პოსი და სხვ. სრული სურათი შეიძლება მხოლოდ XVIII საუკუნისათვის აღდგეს.

მოგვეპოვება ცნობა, რომელიც გვიდასტურებს, რომ IX საუკუნეში დაღვივარება რუსთავის საეპისკოპოსოს ეკუთვნოდა, მონასტრის მკურთხეველი მღვდელმთავარი რუსთველი ეპისკოპოსი იყო. ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში მოთხრობილია ფაქტი რუსთველის მიერ დავითგარეჯის წინამძღვრის, ილარიონის. კურთხევის შესახებ: „უეწუა ეპისკოპოსსა რუსთაველსა სიმრავლსა იგი სათნობათა მისთაჲ, აღივსო იგი სულიერთა სურვილთა, აღდგა და წარვიდა... და აკურთხა იგი მღვდელად და აღასრულეს წმინდა იგი საიდუმლო და ეზიარნეს ურთიერთას და წარვიდა ეპისკოპოსი იგი“⁵⁴.

კონკრეტული მონაცემები დავითგარეჯის სამცხეთო პერიოდიდან არ მოგვეპოვება. მაგრამ შეიძლება ვამტკიცოთ რომ ვარჯჯა კათალიკოსის სამწყსო იყო, რადგან მოქმედებდა წესი. რომლის ძალით კათალიკოსის ყოველი ყმა ეპარქიალურად კათალიკოსის საგამგეოს შეადგენდა. საყურადღებოა რომ XVIII ს-ში. ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანების შემდეგ, როცა კათალიკოსი ამ წესის აღდგენას შეუდგა კახეთში. იგი საბუთად ყოველთვის „ძველათუე დამტკიცებულ“ წესს იმორჩებდა. კათალიკოსი არტონი სწერს ნეკრესელ ეპისკოპოსს დოსითეოსს: „ძველი ჩვეულებებისამებრ. რადგან, კათალიკოსის ყმა კახეთში სადაც არის სამწყსო ბითაც კათალიკოსისავე ეოფილა, უნდა მიაპაროს შილდას მცხოვრებნი კზის ყმა რთხნი და საში კაციჲდ სამღვდელმკვირს მღვდელებს რომ მათ უბუცონა“⁵⁵. 1785 წლის საბუთში კვითხულობთ: „დიდინიანი განწესება არის კახეთისა და მდევთაგან ძულადვე გუჯრებით დამტკიცებული. რომ რომელიც სოფელი, საკუთარი ყმა და მამული არის კახეთში სევეტიცხოველისა სამწყსოც სევეტიცხოველსა არის. ასე რომ სხვა ეპისკოპოსი ვერ შეეცილება. ფაშაან მიწა და წყალი და იქ მსახლობელნი კაცნი საკუთარი ყმანი არიან სევეტიცხოველისა თუ არა. ეს გებობდნეთ, თუ საკუთარი არიან, მაშ სამწყსოც სევეტიცხოველის არს“⁵⁶.

ტერიტორიულად შორს მოსახლე საკათალიკოსო ყმების მწყობა იყო მოწყობილი, რომ მათ კათალიკოსის მიერ დანიშნული მღვდლები ემსახურებოდნენ (მაგ. ნეკრესელი ეპარქიაში): სხვა შემთხვევაში, კათალიკოსი თავის ემებს რომელიმე ეპისკოპოსს მიაბარებდა სამწყსოდ. ასე მაგ, კათალიკოსი წილკნის საეპისკოპოსოში მოსახლე თავის ემებს თბილელს აბარებს. 1558 წ. კათალიკოსი ქრისტეფორე სწერს თბილელ ელისეს. „ასრე და ამა პირსა ზედა თრიალეთის რაც... წილკნელის სამწყსოში სოფლები აშენდეს და შენობა ჩავარდეს ჩუენში შორს იყო და თქვენაჲგან მოგვიბარებია. საწირავს ნახევარს სევეტიცხოველს ნუ დააკლებთ და ნახევარი თქვენთვის მოგვირთმევია... სანამდი თქვენს ქელთ იყოს ამ პირობას სევეტიცხოველის ნუ გარღუხვალთ“⁵⁷.

⁵⁴ ათონის კრებული, 72—73.

⁵⁵ საქ. არქივი, ფ. 230, დ. 1. (მცხეთის გუჯრები).

⁵⁶ ა. ხახანაშვილი, გუჯრები, 81—82, პრაქტიკაში ასეც ხდებოდა: თუ არასაკულისო ყმა ახალ ეპარქიაში ვიდასახლებოდა, იგი სამწყსოობით ისევ ძველი ეპარქიის კუთვნილებად რჩებოდა. იმ. თ. ვორდანი, დას. ნაშრ. 258—259.

⁵⁷ ქრ. II. 473.

აღნიშნული წესი გარეჯის მიმართ პირველად დაარღვია ლევან კახთა მეფემ. ლევანმა (1520—1574 წწ.) გარეჯა სამწყსოდ გადასცა ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს ლევან მეფემდე ნინოწმინდის საეპისკოპოსო მოშლილი და ტაძარი დაქცეული იყო, ლევან მეფეს აღუდგენია კათედრა, მისთვის მამულები შეუწირავს და სამწყსოც განუსაზღვრავს „წინა უკანა საგარეჯოს“ სახით. 1597 წელს ნინოწმინდელისადმი ბოძებულ სიმტიკის სიგელში აღექსანდრე კახთა მეფე შემდეგს წერს: „წმინდასა ნინოსა... მოგახსენეთ და შემოგწირეთ ამა წესითა ვითა სიგრძისა და ვითარებისაგან თქუენი ტაძარი მოშლილი და დაქცეული იყო და მამამან ჩუენმანი მეფემან პატრონმან ლეონ ახლა მეორედ აღაშენა და შეამკო ყოვლითურთ და დასუა ეპისკოპოზი და შესწირა სოფელნი და აგარაჟნი... აგრევე სარკულავედ წინა უკანა საგარეჯო მთისა და ბარისა და ჩიქვანნი უთქანელამდის. ეს ყოვლითურთ უნაკლულოდ და მოუსარჩლელოდ შემოწირული იყო და სიგელითა დამტიკიებული და ჩუენცა... შემოგწირეთ... და დაგიმტიკიეთ“²⁸.

ლევანის მეფობის თუ რომელ წელს მოხდა უღაბნოების გადაცემა ნინოწმინდელისადმი, ამის განსაზღვრა მხოლოდ მიახლოებით შეიძლება. დაქვიათა დაქვეითებული ყოფილა ნინოწმინდის გაუქმებული კათედრის აღდგენასთან რომლის კანკრეტული დრო ჩვენთვის უცნობია. მოგვეპოვება ლევან მეფის 1553 წლის საბუთი, სადაც ნინოწმინდელი მოხსენებულია ტიტულით: „თორმეტთა უღაბნთა მაკურთხეველსა არსიმანდრიტ ნინოწმინდელსა ზაქარიას“²⁹... ამგვარად, ამ წელს კათედრა უკვე აღდგენილია და უღაბნოებიც მის განკარგულებაში იმყოფება. ამაზე ადრე კი ჩვენ არავითარი ქრონოლოგიური მონიშვნა არა გვაქვს, შეუძლებელია აქ არა გაიხსენიროს ლევან მეფის მცხეთასთან დამოკიდებულების საკითხი გარეჯის უღაბნოებთან დაკავშირებით. როგორც განხილული გვაქვს, ლევანმა მცხეთისაგან განსაკუთრებული უღაბნოები და სამეფოდ დაიჭირა. უკვე ველოა, მაშინ ეპარქიალურადაც მოხდებოდა კათალიკოსისაგან გამოყოფა. ეს მოხდა 1532 წლამდე. მეფემ ვერ შეძლო მონასტრების სამეფოდ შენარჩუნება იგი მხოლოდ ეპიზოდური ხასიათის გამოდგა. მაგრამ შესაძლებელია მან შემდეგში მცხეთისაგან „ჩამოშორება“ იმით მაინც განახორციელა, რომ უღაბნოები ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს გადასცა სამწყსოდ. ასე რომ, მოსალოდნელია, ნინოწმინდელისადმი უღაბნოების დაქვემდებარება ლევანის პოლიტიკის ერთი ნაწილი იყო მცხეთის მიმართ³⁰. მაინცა და მაინც, იმ საკითხს თუ როდის მოხდა ამ ჯერად უღაბნოების ნინოწმინდელის ხელში გადასვლა, ვაღაწყვეტს ნინოწმინდის აღდგენის თარიღი.

ნიშანდობლივია, რომ ნინოწმინდელი არა მხოლოდ მაკურთხეველ ეპისკოპოსად იყო, არამედ არხიმანდრიტადაც. ეს უკვე ეპისკოპოსზე გამოდივრებულ უფლებების მინიჭებას მოასწავებდა³¹. თუმცა, აღექსანდრე მეფის ამ ციტირე-

²⁸ ისტ. საბ. III, 90—91, იხ. ქრ. II, 396 (ორი საბუთი).

²⁹ ისტ. საბ. III, 64.

³⁰ არა გვგონია აქ იმ ჩვეულებრივ შემთხვევას ჰქონდეს ადგილი, როცა კათალიკოსი ტერიტორიალური სიშორისა გამო, მახლობელ ეპისკოპოსს ვაუწყებდა ხოლმე თავის საემოს სამწყსოდ.

³¹ უნდა ვიფიქროთ, რომ ნინოწმინდელის არხიმანდრიტობა ეხებოდა არამხოლოდ გარეჯის უღაბნოებს, არამედ თვით ნინოწმინდის კათედრისაგან არსებულ მონასტრებსაც (არქიმანდრიტობა მონასტრის უფროსი). ნინოწმინდელში მონასტერი, სფოქტებელთა, ძველადაც არსებობდა. ყოველ შემთხვევაში, XVIII ს. წერტილობით წყაროების მიხედვით: დს. ტურდუმა.

ბულ საბუთში არა გვაქვს იმის მითითება ნინოწმინდელს უდაბნოების არხიმანდრიტობაც თავიდანვე ებოძა თუ არა, მაგრამ გვიანდელი ერთი მითითება იმას უპირის მხარს, რომ იგი მას თავიდანვე ერთდროულად ჰქონია. 1760 წლის მარტის საბუთი, რომელიც საშფოო კარს გაუყვია ნათლისმცემლის ნინოწმინდისათვის დაბრუნების თაობაზე. შემდეგს აცხადებს: „ვინებეთ მბრძანებელთა კვალად პარველსავე მსგავსად მიცემა წმინდის ნათლისმცემლის უდაბნოსი ნინოწმინდელისათვის ტუსისშვილის საბასა რომელიც რომ ძველადვე დიდთ ღვთის მსახურთ მეფეთა და წმინდათა კათალიკოს პატრიარქთა სულსაგან განწესათ ათორთ უდაბნოთ მაკურთხეველად სახელის დამდებთა არქიმანდრიტელად“⁶⁵.

ჩვენ გგვონია, რომ ლევან კახთა მეფის დროს გარეჯის შესვლა სანინოწმინდოში არ უნდა იყოს პირველადი. რუსთავის საეპისკოპოსოს შემდეგ, სავარაუდებელია, გარეჯა ძველადვე მოხვდა ნინოწმინდის ეპარქიაში. ამას ადვილი ექნებოდა უფრო მას შემდეგ რაც რუსთავის საეპისკოპოსო დაეცა. მოისპნენ რუსთავ-ყარაია და გარეჯის უშუალო მიმდგომი სამფლობელოები. მართლაც, ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში. მდ. იორის მარცხენა სანაპიროზე არსებული სავარჯიშო ობიექტები (რომლებიც, საფიქრებელია, გარეჯის ვარემოს მოლოს შემდეგ, ამ მხარეში უფრო გამრავლდნენ (ნინოწმინდას დაკავშირებოდნენ. რაკი ნინოწმინდასთან ტერიტორიულადაც ახლოს იყვნენ (ასეთი ვთარება სავარაუდებელია ვიდრე მცხეთის პატრონობაში გადასვლამდე). თუ ჩვენ ამ ვარაუდს ვირწმუნებდით. მაშინ შეიძლება ძველი ტრადიციის ერთგვარ გამოძახილად მივიჩნიოთ XVIII ს-ში ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ზეპირი მტკიცებანი. იმ.ზე რომ გარეჯის უდაბნოები ძველი დროიდანვე ნინოწმინდას ემორჩილებოდნენო: „შეიქმნეს ადგილსა მავას მონასტერნი ათორმეტნი თავისი თავისიო წინამძღვართურთ და ესენი ყოველნი იქმნეს სამწყსო და მორჩილთის მიერ კურთხეულისა მთავარეპისკოპოსისა ნინოწმინდელისა. და რომელნიცა უფლობდეს და განაგებდეს სავარეჯოს წმინდის ნინოს მონასტერსა. მათიცა ჯერ არს პატრობა და კურთხევა ამათი“⁶⁶. სხვათა შორის, ტექსტის პოლო ნაწილი იმითაც იპყრობს ყურადღებას. რომ აქ ნინოწმინდელის ეპარქიალური უფლებები და საბუთებელია ტერიტორიული მოდუსითაც.

მოწვეული 1553⁶⁵ და 1597⁶⁶ წწ. საბუთები გვიდასტურებენ, რომ გარეჯა ნინოწმინდელის საეპისკოპოსოში შედის. 1690 წელს ოლოფრე მაკუტაძის წინამძღვრად დადგენის საბუთს ხელს აწერს: „ათორმეტთა უდაბნოთა მაკურთხეველი არხიმანდრიტი ნინოწმინდელი არსენი“⁶⁷. „ჩუენს მაკურთხეველს ნინოწმინდელს არსენს“⁶⁸.

⁶⁵ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 787.

⁶⁶ ნინოწმინდელი მთავარეპისკოპოსის ეჩინაძე იოსების საბუთი 1709 წ., ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 508.

⁶⁷ ისტ. საბ. III, 64, ნინოს „ტაძრის... საკეთ მპყრობელი და ათორთ უდაბნოთა მკურთხეველი არხიმანდრიტი ნინოწმინდელი ზაქარია“. ქრ., II, 395—396, „ნინოწმინდას და ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმანდრიტელსა მამასა სილოანს“, საბუთი ეკუთვნის XVI ს.

⁶⁸ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 1377, დაეთვარევის ს. აკურა ნინოწმინდის სამწყსო მერტვი იყო. „ათორმეტ უდაბნოთ მაკურთხეველი არხიმანდრიტი“; ისტ. საბუთი III, 89, ათორმეტთა უდაბნოსა საკეთ მპყრობელსა და წმინდასა ნინოს“; იქვე, 90—91.

⁶⁹ თ. ჟორდანიანი, 10—11.

⁷⁰ ხელნაწ. ინსტრუქტი. ფ. Ad, 116, უთარაღო საბუთი გაკეპულია 1650—1702 წწ.

ნინოწმინდელთან უღაბნობების ურთიერთობის ამსახველი საბუთები გვიჩვენებენ რომ ნინოწმინდისათვის არხიმანდრიტის წოდება ფორმალური არ ყოფილა (მხოლოდ რიცხვი „ათორმეტი“ აქ არარეალური ცნებაა), სამამულო საქმეებში ნინოწმინდელის როლი ამაზე მიუთითებს⁹⁹. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის რომ 1690-იანი წლებიდან უღაბნობების მაკურთხეველი ნინოწმინდელი ერთდროულად უკვე „უღაბნობების არხიმანდრიტობას“ აღარ ატარებს¹⁰⁰.

თუმცა თანამიმდევრული თარიღები მრავალრიცხოვნად არა გვაქვს, მაგრამ მაინც შესაძლებლად მიგვაჩნია გარეჯის უღაბნობების (სამივესი) ეპარქიალური კავშირი ნინოწმინდასთან ვიკარაულთ გაბმით ლევან კახთა მეფის (1520—1574) დროიდან, ვიდრე XVII საუკუნის 80-იან წლებამდე. უკანასკნელად ნინოწმინდელი გვხვდება ასეთი ტიტულით „ათორმეტთა უღაბნობთა მაკურთხეველი არხიმანდრიტი არსენი“ (1690 წ.) ამგვარად, გარეჯის სამივე ობიექტი ნინოწმინდლის სამწყსოშია. ამავე დროს ნინოწმინდელი მათი საერთო არხიმანდრიტია. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, ეპარქიალური დამოკიდებულება რამდენადმე იცვლება მაშინ როცა დავითი და დოდო ისევ ნინოწმინდის ეპარქიაში რჩებიან (დავითი—1739/40 წლამდე. ნეკრესელის ხელში გადასვლამდე, დოდო—ბოლომდე). ნათლიმცემელი ნინოწმინდას ეყოფა და საწების გამგებლობაში გადადის (ვიდრე 1760 წლებამდე). 1761 წლის ნინოწმინდის სიგელში დაწერილებით არის აღწერილი თუ როგორ და რა პირობებში მოხდა ეს გამოყოფა. XVII ს-ის 70-იან წლებში ახლად განახლებულ სავანეში პირველი მოღვაწენი გაჩნდნენ, ბესარიონ ორბელიშვილის და სხვათა სახით (იხ. პირველი თავი). მათ მიუმართავთ მატერიალური დახმარებისათვის თავიანთი ეპარქიის ნინოწმინდელისათვის (არაგვის ერისთავის შვილი). მაგრამ მას მაშინ მათთვის ეკრძაოთარი „შეწვენა ვერა მიეცა“. ამის შემდეგ ისინი „საშებელთა მისულაყენენ და შეწვენა მიეცა. ჩადგან ის შესწეოდა დიდათ. ამღვარიყვენ თავიანთ თავი ამ მონასტერში მოსახსენებლად იმისთვის მიეცათ“. აქედან მოყოლებული ვიდრე დღემდე, აღნიშნავს საბუთი. ნათლიმცემელი სამებელის საგამგეო გახდა. პირველი ინიციატორი ნინოწმინდასთან დაბრუნებისა იყო „მამა“ სერაპიონი. რომელიც ამის თაობაზე ნინოწმინდელ საბა ტუსიშვილთან მისულა. ამას შედეგად მოჰყვა სამეფო კარის გადაწყვეტილება: „ახლა მეფეთა, პატრიარქთა და ეპისკოპოზთ გამოიძიეს, კუშმარიტი იუწყეს და ისევ წმინდის ნინოს ეკლესიას მისცეს სამწყსოთ“. ყოველივე ეს დამთავრებულია 1761 წლისათვის, რაც შეწირულების საბაბი ვახდა. ეს საბუთი გაეცა საბა ტუსიშვილს¹⁰¹. სამეფო კარის

⁹⁹ დავითგარეჯის მამულების საქურნეო-ეკონომიურა მერვეგმა ნინოწმინდელის კალდუბელუბას შეადგენს. იხ. 1570 წ., ისტ. საზ. 111, 82; 1597 წ., ზღნაწ. ინსტ. ფ. II, 1377.

¹⁰⁰ 1702 წლის საბუთში, რომელიც უღაბნობების შინაგანწესებას ეხება ნინოწმინდელი იოსები მოხანუხებულია არქიმანდრიტობის გარეშე, თ. ვორდანი, დასახ. ნაშრ. 13—15; 1690—1702 წ. ზღნაწ. ინსტ. ფ. II, 116; როგორც ენახეთ არსენი აღრე არქიმანდრიტობითა მოსახსენებელი გარეჯის საქმეთან დაკავშირებით. XVIII ს-ის მთელს სიგარძეზე ჩვენ შეგვხვდა რამდენიმე შემთხვევა როცა ნინოწმინდელს არხიმანდრიტის ტიტული აქვს, მაგრამ საბუთების კონტექსტებიდან ჩანს. ნინოწმინდელს არხიმანდრიტობა გულისხმობს თვით ნინოწმინდის მონასტერს (კათედრასთან მონასტერიც არსებობდა) და ნინოწმინდელი ეპისკოპოსისაგან იმს არხიმანდრიტობას. ასე მაგ. 1785 წლის საბუთში იკითხება: „ჩვენ არხიმანდრიტმან ნინოწმინდელმა იოანემ და დავითგარეჯის არხიმანდრიტმან თეოდოსიმ და... ნათლისმცემლის არხიმანდრიტმა ეფთვიმემ... ესე აღქმა და პირობა დაედევით“ (ზღნაწ. ინსტ. ფ. II, 137; იხ. თ. ვორდანი, დას. ნაშრ. 249). ან არქიმანდრიტობა გულისხმობს უბრალოდ გარეჯის მაკურთხეველობას.

¹⁰¹ ისტ. საბ. V, 76—77.

გადაწყვეტილება. ბუნებრივია, წინ უსწრებდა ამ საბუთს. სწორედ შემონახული გვაქვს ვრცელ მეფის 1760 წლის მარტის სიგელი. სადაც ეს აქტი დამტკიცებულია. ამიერიდან ნათლისმცემელს ევალება ეკტენიაში მოიხსენიოს ნინოწმინდელი⁷². ამრიგად, ნინოწმინდაში ნათლისმცემლის შესვლის დროდ გამოდის 1760 წელი, მაგრამ გამოყოფის t. a. q. n. ჩვენ ვერ ვარკვევთ. რადგან ჭერ-ჭერობით უცნობია ნინოწმინდელის (არაკვის ერისთვისშვილი) ან სამებელ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის (საბას 1767 წ. საბ.) ზეობანი ან ბესარიონ ორბელი-შვილის პირველი მისვლის დრო ნათლისმცემელში. ანუ ამრიგად, XVII ს. ხს-იან წლებიდან, ვიდრე 1760 წლამდე, ნათლისმცემლის ცხოვრებაში ჩვენ ვხედავთ სამებელს როგორც „მაკურთხეველს“ და სამამულო საქმეების მეურვე-მზრუნველს⁷³. საბუთებიდან კარგად ირკვევა, რომ ნინოწმინდიდან გამოყოფისა და მასთან დაბრუნების მიზეზი მატერიალური მზარეა. სამება თანდათანობით დიდ ეკონომიურ სიფიწროვეს ვანიცდის. რის გამოც ის 1766 წლისათვის მთლიანად გაუქმდა (მისი მამულში და სამწყსო გაუყვეს ნინოწმინდას და რუსთაელს). პირველი წყაროები 1760-იან წლებში ნათლისმცემლის დად ეკონომიურ გაჯირვებას აღნიშნავენ⁷⁴. ასეთ ვითარებაში ვასაგებია რატომ იყო ნათლისმცემლისათვის ნინოწმინდა ხელსაყრელი. ეს უკანასკნელი, განსაკუთრებით საბა ტუსიშვილის ეპარხოსად დანიშვნის (1744 წ.) შემდეგ, სწრაფ აღმავლობას დაჰდა.

აღნიშნული იყო, რომ დავითგარეჯა და ღოდო ერთობლივად ნინოწმინდის იერისმცემლობაში დარჩნენ 1739-40 წლამდე (დავითგარეჯის ნეკრესელის ხელში გადასვლამდე). ამ პერიოდში ყოველგვარ სამამულო-საეპარქიო საქმეებს ნინოწმინდელი განაგებს⁷⁵.

1739-40 წლიდან 1751 წლამდე, დავითგარეჯა ნეკრესელის საეპისკოპოსოში წედას. თანაც ნეკრესელი ეპისკოპოსი (იოანე) იმავე დროს დავითგარეჯის წინამძღვარიცაა. ამას ასაბუთებს არა მხოლოდ პირდაპირი ჩვენება „ნეკრესელის“ წოდებულებისა (იხ. ქვემოთ წინამძღვრები). აქამედ თვით ის ცოცხალი ურთიერთობა რომელიც ნეკრესელს დამყარებული აქვს დავითის ყმა-მამულთან⁷⁶.

1751-1764 წლებში დავითგარეჯა უკვე ბოდბელის საეპისკოპოსოში იწავლება. ბოდბელი (იოანე) იმავე დროს შონაძერას წინამძღვარია (იხ. ქვემოთ წინამძღვრები), რომელიც ჩვეულებრივ სამამულო საქმეებსაც განაგებს⁷⁷.

ჩვენ არ ვიცით მოხდა თუ არა ოფიციალურად დავითის გამოხვევა სანიწოწმინდოდან. მაგრამ ფაქტიური ვითარებით აშკარაა, რომ აქ სხვა წოდებულთა ვარი ტრიალებს. როგორც ვთქვით, დავითგარეჯის წინამძღვარია. იოანე ჯორჯაძე, ერთდროულად იქნა აყვანილი საეპისკოპოსო სარისხში (ჭერ. ნეკრესელად, შემდეგ ბოდბელად). ცხადია, ამის შედეგად eo ipso დავითგარეჯაც, ე. ი. მონასტე-

⁷² Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ., 82; ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 731 (ციტირებულია ზემოთ)

⁷³ ისტ. საბ. V. (1701, 1710, 1712, 1749 წწ.) 3:22, „ნათლისმცემლის მონასტრის კრებულ-ნო თქვენს მაკურთხეველს სამებელ ეპისკოპოსს აცნობდეთ...“ 25. 71; ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 351. სამებელი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი 1688 წ. უკვე აღაყვარებია. 1673 წლის წააწერაში ნინოწმინდელად მოიხსენიება ნიკოლოზ ანდრონიკაშვილი.

⁷⁴ ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 745, 726.

⁷⁵ თ. ჯორჯანიძე, დასაბ. ნაშრ., 26, 27-30, 44, 45-46, 74, 90, 92, (1708 წ. 1709, წ. 1711 წ., 1719 წ.).

⁷⁶ იქვე, 97, 98, 103 (1742 წ. 1746 წ. 1751 წ.).

⁷⁷ იქვე, 103, 107, 111 (1751 წ. 1760 წ., 1763 წ.); ხელ. ინსტ. ფ. Ad. 1507.

რი და მისი საყმომ, ამ ეპარხოსის „საკურთხი“ შეიქმნებოდა და როგორც „მამა-არხიმანდრიტს“ სამეურნეო-სამამულო საქმეები უნდა შეეხებოდა, რაც რეალურადაც ასე იყო.

1760 წლის საბუთის მიხედვით, დავითგარეჯა ნინოწმინდელს „ემორჩილება“. საბუთი გაცემულია სამეფო კარის მიერ ნინოწმინდელ საანა ტუსიშვილისადმი მისთვის ნათლიმცემლის სამწყსოდ დაბრუნების თაობაზე: „ეპარძაქეთ, რომ ნინოწმინდელის ხელქვეშ იყვნეთ და იხსენებოდეთ, და ამ ნინოწმინდლისაგან იკურთხებოდეთ, როგორც დავით კარესჯის და დოდოს უდაბნოები ემორჩილება“. საყურადღებოა ამასთან ერთად ის ფაქტიც, რომ 1760 წელს საბა ტუსიშვილმა გაუქმებული დოდოს ქონება დავითგარეჯას გადასცა (მეფის ინიციატივით)⁷⁸. ყოველივე ეს იმას მოწმობს. რომ ნინოწმინდელის უფლებები 1760 წლისათვის დავითგარეჯაზე გარკვეულად აღიარებულია, მაგრამ ის ნომინალური ხასიათისად უნდა მივიჩნიოთ. რამდენადაც ბოდბელ მიტროპოლიტს ჯერ კიდევ (1761 წლამდე) დავითგარეჯის „მამა-არხიმანდრიტობა“ უჭირავს; მეორეც, დამოკიდებულების აღნიშნული შინაარსი (მხოლოდ სიტყვიერი გადმოცემა: „ემორჩილება“ და სხვ.) რამდენამდე იძლევა ამის დაშვების შესაძლებლობას. ნინოწმინდელთან, როგორც ეპარხოსთან, დამოკიდებულებისათვის ამ პერიოდში საინტერესოა ერთი უთაროლო პირადი წერილი, მიწერილი იოსებ ნინოწმინდელის მიერ დავითგარეჯის „წინამძღვარ ნეკრესელ იოანესადმი“ (გ. ი. 1739/40—51 წწ.): ნინოწმინდელი სთხოვს იოანეს დააწესოს მისი სულის მოხსენება დავითგარეჯაში იმ სიყვითის სამაგიეროდ, რომ ის ერთ დროს მან დავითგარეჯის წინამძღვრად დაადგინა⁷⁹. წერილის ტონი და შინაარსი აშკარად მოწმობს რომ ნინოწმინდელი (როგორც ეპარხოსი) ამ დროს დავითგარეჯას ჩამოშორებულია (იოსები ავადმყოფი ხომ არაა ამ პერიოდში?).

რაც შეეხება დოდოს ეპარქიალურ დამოკიდებულებას 1739/40 წლის შემდეგ პერიოდში ვიდრე მის გაუქმებამდე (1760 წლამდე).—იგი ისევე ნინოწმინდლის საკამგეოში დარჩა. როგორც განვიხილეთ, 1760 წელს. როცა დოდო გაუქმდა, მისი ყმა-მამული ნინოწმინდელმა ჩაიბარა და იგი იყო მისი შემდგომი განმარჯვლებელიც. (გადასცა დავითგარეჯას ის. პირველი თავი). ყოველივე ეს მოწმობს რომ ნინოწმინდელი და არა სხვა ეპარხოსი იყო მისი გამგე-მეურვე.

1760 წლადან ნათლისმცემელი, ხოლო 1764 წლიდან დავითი ისევ სიხონინდლის იურისდიქციას უბრუნდებიან და ასე რჩებიან ბოლომდე. ვიდრე 1810 წლამდე (ნინოწმინდლის საეპისკოპოსოს გაუქმებამდე). ნიშანდობლივია ნინოწმინდელის ტიტულატურაში ისევე აღდგენა ეპიტეტისა „ათორთმეტთა მათ უდაბნოთა მწყესისა“. რაც მოუთითებს. რომ ნინოწმინდელი უკვე გარეჯის ყველა ობ-ექტს (ორი მოქმედი: დავითი და ნათლისმცემელი, ორი გაუქმებული დოდო და ბერთუბანი⁸⁰) ეპარხოსდა. 1778 წლის ნინოწმინდის საბუთში ვკითხულობთ: „ეინაიანგან... მწყემსად ვარ დადგინებული ნინოწმინდის ეკლესიასა ზედა და ათორმეტთა მათ უდაბნოთა მონასტერთა ზედა“⁸¹. მითითებულ წლებში არსებობს არა ერთი საბუთი რომელიც ნინოწმინდელთან აკვეარ ჟრთიერთობას ადასტურებს.

⁷⁸ ჩელნაწ. ინსტ. ფ. Ad, 737.

⁷⁹ იხ. ზემოთ.

⁸⁰ თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, დან. ნაშრ. 16.

⁸¹ ჩანს ბერთუბანიც ნინოწმინდის იყო, რამდენადაც იგი დოდოსთან ერთად ნინოწმინდელმა ჩაიბარა. Д. Пурцеладзе, დას. ნაშრ. 30.

⁸² თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაშრ. 123. შდრ. საბას ანდრობი, 231.

ეპარქიალური დამოკიდებულების შესასწავლად ჰაკმაო მასალები მხოლოდ XVIII საუკუნისათვის მოგვეპოვება. საბუთები გვირკვევენ, რომ დამყარებული ურთიერთობა გარეჯასა და ეპარსოსის შორის მრავალმხრივ შორდება ჩვეულებრივ ნორმებს. საერთოდ კანეთის ეპისკოპოსები სავარძნობლად განსხვავებული მდგომარეობით ხასიათდებიან სამწყსოსთან დამოკიდებულებაში, მათი სამწყსო ტერიტორიულად დიდი არ არის ხოლო მათი უფლებები აქ „სენიორის“ უფლებებს უახლოვდება (მაგრამ სხვა საშუალებებით გამოხატული). ნიშანდობლივია გარეჯის მრავალგზის მონაცვლება სხვადასხვა ეპარქიათა შორის, რაც მხოლოდ მატერიალური დაინტერესებულობით აიხსნებოდა. ტიპურია ნინოწმინდელი როგორც ეპარსოსი. რომლის უფლება-მოვალეობა საეკლესიო სფეროდან გამოდის (მაგრამ ყოველთვის. მეფის სანქციაა საჭირო). იგი მონასტრის მეურვეა და ზედამხედველობს სამამულო საქმეებზეც. ეპარქოსის მოქმედებას განსაზღვრავს მეფე სოლო კათალიკოსი ამ მხრივ სრულიად არ ჩანს. ეპისკოპოსი მეფის წარმომადგენელია გარეჯის მონასტერში (ყოველივე ეს კიდევ ერთი დადასტურებაა იმისა რომ გარეჯა XVIII ს-ში მეფის ხელღებულა უშუალოდ. ის მცხეთისაგან გამოყოფილი არის).

1780 წლის ერთ-ერთ საბუთში ნინოწმინდელის უფლება-მოვალეობაზე ვემდებ: არის ნათქვამი: „არა მცირეთ ზრუნვა გაქონდა მონასტრისათვის უდაბნოთა ვითა მწყემსსა და მკაცურთ ხეველსა და მეურვე ზედ მდგომარესა მისსა... შენ და შემდგომთა შენთა ნინოწმინდელთა მიერ განეგებოდეს. გარნა უწყი ნუ მოაკლებ ზედამხედველობასა ორივე მათზედა რწმუნებულთა ყმათა მამულითა რათა ძალდატანებით და უსამართლოდ მსახურებით არაიან შეაწუხონ“. ამგვარად, ნინოწმინდელის ზედამხედველობა მონასტრების ყმა-მამულზე იმაში გამოიხატებოდა რომ დეცვა ისინი „საღდატანებისა“ და „უსამართლო მსახურობისაგან“ (იგულისხმება პოჩვლები და სხვ).

ნინოწმინდელის მოვალეობას შეადგენდა გარეჯის რომელიმე მონასტრის გაუქმების შემთხვევაში მონასტრის ყმა-მამული და ეკლესიის სამკაული ჩაება-რიცხა და განეგო ის ვიდრე აღდგენამდე. ან, ყოველივეს ეს მეფის ნებადართვით. თავის შესვლულუბისამებრ. გადაეცა გარეჯის რომელიმე მოქმედ მონასტრისათვის მისახმარებლად. 1778 წლის საბუთში ნინოწმინდელი აღცხადებს: „ვისაგან მწყემსად ეარ დაღვინებული ნინოწმინდისა ეკლესიასა ზედა და ათორბეტთა მათ უდაბნოთა მონასტრითა ზედა. და ძუელთა და ასალთა მეფეთა მიერ ბოძებულთა გუჯვრებითა შინა ჩუენთა გამოცხადებულ არს. რომელ თუ რომელიმე მათ მონასტრითაგანი უმკვიდრ იქმნას. მისი სამკაული მამული და ყმა ნინოწმინდელს უნდა მიეზაროსო აღმენებაჲდე უმკვიდრო ქმნილისა მის მონასტრისა, და მიზებითა ამით და კანონითა სამოციქულოთა ჩუენ დავიკირეთ დოღოს მონასტრის დაშთომილი სამკაული, ყმა და მამული და მამინვე დავითგარეჯის მონასტრის წინამძღუარს მიეზარეთ ის.. გქონდეს... თქვენს მონასტერს აქმარეთ შემოსავალი მისი“..

¹⁵ ხელნ. ინსტ. ფ. Sd. პირი. „ორივე“-ში აქ იგულისხმებიან უაერთა და ნათლაქცებლად ამ საბუთის დედანი 1779 წ., ა. ხანანაშვილი. გუჯრები, 103—104.

¹⁶ ი. ეორდანიას დას. ნაშრ. 123—125. შდრ. საბას ანდროი, 232, 234.

1709 წლის საბუთში ნინოწმინდელი იოსები გადმოგვცემს დოდოს მონასტრის აღდგენის საქმეში თავის ნამოღაწარს. ბოლოში დასძენს: „მეცა დამიც ჩემსა მონასტრისა ზედა სამსახური, რომელიც ძველთაგანნი უკარანი და ბევრნი მამულნი დაკარგულყო და... შრომითა ჩვენ მიერთა კვლად შევმატე და პირველისამებრ საქმისა ისევ გაუარევე“¹⁰⁵.

ამგვარად, ნინოწმინდელის ჩვეულებრივ ვალდებულებას შეადგენდა გარეჯის მატერიალური უზრუნველყოფისათვის საჭირო ზომების მიღება. ნინოწმინდელი მეფესთან უშუალოდ და თხოულობს ნებართვას. გაუქმებული დოდოს მონასტრის ყმა-მამული და შემოსავალი, რომელიც მას აქვს ჩაბარებული, გადაეცეს დავითგარეჯის ვინაიდან: „იწრო ყოფსა შინა არის სახმრითა ნივთთა საჭიროებისაგან“¹⁰⁶ (როგორც ვნანეთ. ნინოწმინდელმა ეს განახორციელა).

1789 წელს ერეკლე მეფე ავალებს ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს მიიღოს ზომები, რომ „მონასტერი უსაზრდელოდ არ დარჩეს“, ამოარჩიოს მონასტრიდან ორი ბერი, მისცეს ცხენები რათა „წლის საზრდელი მოიჩუქონ და შეკვირიბონ მონასტრისათვის“... მეფე ნინოწმინდელს ავალებს: „მონასტრის მოხელეებს უბრძანეთ, რომ მონასტრის ზღურებს და მამულებს რიგით მოუარონ, რომ არ წახდეს რა და რომელიც მონასტრებს დასკირდეს რამე იმასაც შეეწივინეთ ან მორიგის ყარაული არ დააყლდეს“ და სხვ. ნინოწმინდელის საზრუნავს შეადგენდა ისეთი საქმეც კი როგორც იყო მონასტრიდან თბილისში გამოგზავრებული წინამძღვრის მომარაგება საყვებით. რაიე მონასტრის მარაგიდან უნდა მოეხდინა მას. მეფე ერეკლე ამის თაობაზე დაწვრილებით განკარგულებას აძლევს ნინოწმინდელს. რომელიც ღვირი რომელ ქვევრში დგას და სხვ¹⁰⁷. ასეთ წვრილმან სამეურნეო საქმეებში მეფის ჩარევა და განკარგულება უშუალოდ ნინოწმინდელის ხელის ქართან მონასტრის ღრმა სიახლოვის, ხოლო ნინოწმინდელი მეფის ნების უშუალო შემსრულებელია.

ნინოწმინდელის, როგორც ეპისკოპოსის საეკლესიო მოვალეობა, ჩვეულებრივ, მაკურთხეველობაში იხატებოდა. ეპისკოპოსი აკურთხებდა მონასტრში და საგარეჯო სოფლებში მოქმედ მღვდლებს. რითვისაც მას, ნიშნად ამ უფლებიანობისა, მიმდინარე წირვაში მოიხსენიებდნენ სათანადო წარმოსათქმელით. 1709 წლის დოდოს მონასტრის სიგელში ნინოწმინდელი ამბობს: „ეს მონასტერი არა სხვა არის. არამედ ხელთა შინა ჩუენთაგან არს და სამწყისო და მომხსენებელი არიან ჩუენი და ყოველთა ნინოწმინდელთანი“¹⁰⁸.

ნინოწმინდელის მოვალეობა იყო ეზრუნა სამონასტრო შტატის დაცვა-შენარჩუნებისათვის. აქაც მეფე პირადად იყო დაინტერესებული მონასტრის ბედით. იგი მიმართავს ნინოწმინდელს (1792 წ.). „უფალს ნინოწმინდელს... მერე დავითგარეჯის მონასტრის ბერების მონასტრიდამ გამოსულა და აქეთ-იქეთ დაფანტა გვესმის და თქვენ ამას უნდა ეცადნეთ, რომ ერთადვე შემოკვირიბოთ და მონასტრის საქმეზედაც თვალყური დაიჭიროთ. რომ სასამელიდამ, საქმელიდამ და ეკლესიის ნივთიდან არავინ რა დააკლოს. ამის პასუხს ნუ დააგვიანებთ და შენც ან ოთხშაბათს ან ხუთშაბათს ჩვენთან წამოდი“¹⁰⁹...

¹⁰⁵ თ. ქორდანიძე, დას. ნაშრ. 30.

¹⁰⁶ ე. ხახანაშვილი, დას. ნაშრ. 103—104.

¹⁰⁷ თ. ქორდანიძე, დას. ნაშრ. 269—270, 271.

¹⁰⁸ იქვე, 27; 1760 წ., ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 737.

¹⁰⁹ თ. ქორდანიძე, დას. ნაშრ. 268.

ეპარქიალური დამოკიდებულების სხვა კონკრეტულ ფაქტები მცირე მოგვეპოვება. არსებობდა სამწყსო გადასახადები, რომელსაც მოსახლეობა ეპისკოპოსს უხდიდა. მათი სახეობა მრავალგვარი იყო წოდებრივი კუთვნილების კვალობაზე: დრამა, სახუტო, საწირავი, ნიშანი, წასახური⁹⁰.

იჩვენება, რომ საგარეგოს საყმოს გლეხური ფენა გარკვეულ პერიოდში თავისუფლებული ყოფილა სამწყსო გადასახადისაგან. XVII საუკუნის დამლევისათვის მონასტრის რამდენიმე სოფელი ისევე გარეგვიათ ეპისკოპოსის გამოსალეში. ახლა კი „ერთობილი გარესჯელი“ (მმართველი წრე) და სამი სოფლის მცხოვრები (გიორგიწმინდლები, თვალელები და ბერთუბნელები) მიმართავენ ნინოწმინდელ არსენს გაათავისუფლოს ისინი დრამისა, კარისა და მეგუთნის გარდაცვალებაზე დადებული გამოსალეებისაგან, ხოლო ცხენისა და იარაღის ვალდებულებანი დაუტოვოს ვისზეც განკუთვნილია (მსახურებზე და აზნაურებზე). საბუთში ჩამოთვლილია ამ უკანასკნელთა პერსონალური სია. „...ჩუენს მკურთხეველს ნინოწმინდელს არსენს ასე და ამა პირსა ზედან რომე ბატონის ნინოწმინდელისა აზად კაცს კარიც ვვერთმეოდეს და მეგუთნე რომ მოკუდის და დრამაც. შევიყარენით სულ და ბატონს ნინოწმინდელს პირს მიუდექით. შევეხვეწენით ვითაც ძველთაგან არა გვდებია და წყალობა გვიყო და ამოგვიკეთა და ცხენზე და იარაღზე და პასუხი არა ვვაქცს ვინც მართალი კაცი მოკუდეს ცხენი შესაბუღო უნდა მკურთხეთ. არის ცხენის გამომღები“⁹¹...

საუურადღებოა, რომ საეკლესიო-სამწყსო გადასახადების შეუვალობის აღდგენა ემოხვევა სახელმწიფო-სამეფო გადასახადების შეუვალობის მინიჭების დროს. როცა მიმდინარეობს გარეგის დიდი აღდგენა XVII ს. 90-წლებში, უეკველია. საეკლესიო გადასახადების შეუვალობა ხელს უწყობდა დაკნინებული საგარეგო მამულების ეკონომიურ აღდგენას.

იჩვენება, რომ XVIII ს. პირველ ნახევარში ნინოწმინდელსა და გარეგის მესვეურთა შორის მწვავე კონფლიქტი ჩამოვარდნილა, რაც გარეგის სანინოწმინდლოდან გამოყოფის ცდამდეც მისულა. დაეთისა და დოდოს ბერებს ერთმანეთისათვის შეუფიცავთ რომ ნინოწმინდელს აღარ დამორჩილებოდნენ, დაუწყიათ კიდევ კათალიკოსის მოხსენიება, ნინოწმინდელისა კი მოუსპიათ. მიუმართავთ კათალიკოსისათვის რათა მას აედო გარეგის მაკურთხეველობა. კათალიკოსთან შესაერთებლად მათ მიუმხვრიათ ნათლისმცემელიც (სამების ეპარქია). გარეგელებს უცდიათ მატერიალური დაინტერესებთ დაეთანხმებინათ კათალიკოსი: „არავინ ვასციენოთ, ამ მონასტრისთანას საშოვარს ვერას იშოვნოთ“⁹² „ღმერთმან მოგვათ სამი მონასტერი საუკუნოთ. ახლა თქვენ იციოთ“⁹³. კონფლიქტის უშუალო მიზეზი, როგორც ჩანს, ამ ნინოწმინდელის საერთო სიმკაცრე და უდიერი მოპყრობა ყოფილა, მას უცემია ერთ-ერთი ბერისათვის. ბერები ქებით მოიხსენებენ წინანდელ ნინოწმინდელებს. რომელნიც თურმე „ვისაც ბერს დაახლებდა... მათა და მშვიდობითა მიიჩნედა, აწირვინებდა, აჩუქებდა, ნუგეშინის სცემდა და ასე გაისტუმრებდა“. თუმცა საბუთში პირდაპირ დასახელებული არაა. მაგრამ. უეკველია, კონფლიქტის ერთ-ერთ მიზეზად ეკონომიური მოტივი უნდა ყოფილიყო. საბუთების ნაქლებობის გამო ჩვენ არ ვიცით რა

⁹⁰ ბ. ლომინაძე, „საეკლესიო-სამწყსო“ გადასახადთა საბუთების მნიშვნელობისათვის. ეურ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 33, 1960. 103-107.

⁹¹ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 116: საბუთი გაცემულია დაახ. 1690-1702 წ.

⁹² თ. ეორდანიას დახ. ხმარ. 258; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 126.

აყო ნინოწმინდელის ოფიციალური საჩხო გარეჯის შემოსაველადან. მაგრამ, ფაქ-
ტია, რომ სარგებლობდა. საბუთში ხომ პირდაპირ არის მითითებული: თუ კა-
თალიკოსი ნინოწმინდელს შეეცლის ის უდაბნოების სახით მიიღებს კარგ „საშო-
ვარს“. ბერები ჩივიან ახლანდელი ნინოწმინდელი იმის მაგიერ რომ ყოველი
წემბვედრი ბერი დაასაჩუქროს. დაიქვრს მას და სცემს. ცხადია. ბერები ნინო-
წმინდელის სიძუნწეს ჩივიან. რომელსაც, როგორც მონასტრის ქონების გამგეს.
ვევალბოდა. მათი თვალსაზრისით. დასაჩუქრება და სხვ.

საბუთი პირდაპირ წყაროს წარმოადგენს იმის დასამტკიცებლად რომ გა-
რეჯა XVIII საუკუნეში მცხეთას აღარ ეკუთვნოდა არც საყმოდ და არც სამწყ-
სოდ. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბერები არ მიმართავდნენ კათალიკოსს აელო
უდაბნოები: „ღმერთმან მოგცათ სამი მონასტერი საუკუნოდ ახლა თქვენ იცით“.

ყოველივე ზემოთქმული შეიძლება ასე შევაჯამოთ: გარეჯის უდაბნოებისა
და მისი ყმა-მამულის მკურთხეველ ეპისკოპოსად გვევლინებიან: რუსთველი
IX ს. კათალიკოს-პატრიარქი XV—XVI სს.; დავითისათვის: ნინოწმინდელი
XVI ს-დან 1739-40 წ-დე. ნეკრესელი 1740 - 1751 წწ.. ბობბელი 1751—1764 წწ.
და ნინოწმინდელი 1764—1810 წ. წ.: დოდოსათვის: ნინოწმინდელი XVI ს-დან
1760 წ.; ნათლიმცემლისათვის: ნინოწმინდელი XVI - XVII ს 80-იან წ.. სამებე-
ლი XVII ს 80-იანი--1760 წ.. და ნინოწმინდელი 1760 წ.—ბოლომდე.

ეპარქიალური დამოკიდებულების კონკრეტული სურათი XVIII საუკუნე-
ში ნინოწმინდელს წარმოგვიდგენს როგორც ისეთ ეპარქოსს რომლის ჩვეულებ-
რივი მოვალეობა უდაბნოების მიმართ სცილდება საეკლესიო სფეროს (იგი მო-
ნასტრების მუურვე-ზედამხედველად გვევლინება. მის საზოგადოებრივ უდა-
ბნოთა სამეურნეო-ეკონომიური ცხოვრება). ნინოწმინდელი მეფის წარმომ-
ადგენელია. მის განკარგულებათა უშუალო შემსრულებელი.

გარეჯის საყმო (გლეზობა) გარკვეულ პერიოდში გათავისუფლებული იყო
საეპარქიო-სამწყსო გადასახადებისაგან.

თ ა ვ ი მ ა ო თ ხ ე შ ი ნ ა ბ ა ნ ი ო რ ბ ა ნ ი ზ ა ც ი უ ლ ი წ ყ ო ბ ა

გარეჯის სავენებს საერთო წარმოშობა და საერთო თავგადასავალი ჰქონ-
დათ. ნაშრომის პირველ თავში დაწვრილებით შევხებით ამ საკითხს. ახლა გვა-
ინტერესებს გარეჯის შინაგანი ორგანიზაციული წყობა. გარეჯის მონასტრები
თავისებურ გაერთიანებად წარმოგვიდგება. ეს ერთიანობა უპირველეს ყოვლი-
სა იმაში შედგანდება. რომ ისინი ერთნაირ და საერთო უფლებრივ-პოლიტიკურ
დამოკიდებულებებში იმყოფებიან მეფესთან, კათალიკოსთან და ა. შ. გამოდიან
როგორც განუყოფელი: „გარეჯა“. „გარეჯის სახლი“. „გარეჯის სამივე უდაბ-
ნო“. „ათორმეტი უდაბნო“. „საგარეჯო“ და სხვ. გარეჯის უდაბნოთა შორის ში-
ნაგან კავშირს მრავალი საერთო ღონისძიებაჲ განამტკიცებდა. ასე. მაგალითად.
ბეელიდანვე ყოფილა დაწესებული საეკლესიო დღესასწაულები (მაგ. აღდგომა)
გაერთიანებულად გადაეხადათ (ცნობილია ერთ ასეთ თავშეყრის დროს შაჰაბა-
სის მეომრების თავდასხმა იხ. პირველი თავი). უნდა ვიფიქროთ რომ მამულები
და „საგარეჯო“ მუურნეობა გარეჯის მონასტრებს ძველიდანვე (როგორც ერთ
სახლს) საერთო ჰქონდათ. ყოველ შემთხვევაში XV-ში როცა დავითი და დო-

ღო მცხეთის მფლობელობაში შევიდნენ „საგარეჯო“ გაყოფილი არ არის ამ ორს შორის. მცხეთაში „საგარეჯო“ შევიდა როგორც ორივეს საერთო საქონე-ბელი. ასევე საერთო დარჩა „საგარეჯო“ შემდეგ პერიოდებშიც (მოქმედ მო-ნასტრებს თავისი წილი ეძლეოდა „საგარეჯოს“ შემოსავლიდან ან ცალ-ცალკე ან გაერთიანებულად). შინაურ საქმეებში გარეჯის მონასტრები ძველიდანვე და-მოუყრდნელ ერთეულებად გვევლინებიან. მათ ჰყავთ ცალ-ცალკე წინამძღვა-რი და შტატი. მონასტრთა შორის იერარქიული დამოკიდებულება არ არსე-ბობს. არ ჩანს რომელიმე წინამძღვრის მეტი უფლებიანობა. დავითგარეჯის წა-ნამძღვარი, როგორც პირველი დამფუძნებელი სავანის უფროსი. შესაძლებელია ძველიდანვე მეტი მორალური ავტორიტეტით სარგებლობდა. თვით მონასტერი დავითგარეჯა იწოდებოდა განსხვავებული პატივითაც: „დიდა უდაბნო“. „ლაქ-რა“ და ა. შ. (ეკონომიური სიძლიერის მიჩვენებელიცაა). თითოეულ სავანეს გა-აჩნდა აგრეთვე გარკვეული დროიდან ყმა-მამულაც (გარდა საერთოსი). ამის შე-სახებ საბუთები ჩვენ უფრო გვიან საუკუნეებიდან გვაქვს. როგორც ვუჩვენეთ გარეჯის სისტემაში შემავალი ერთეულები შესაძლებელია ერთდროულად ყვე-ლა არ ყოფილიყო მოქმედი. ზოგი არსებობას შეწყვეტდა გარკვეული ისტორი-ული სიტუაციის გამო ან. გაუქმებული ერთეული ახლად იწყებდა ცხოვრებას; ზოგჯერ მოხდებოდა რამდენიმე სავანის ორგანიზაციული გაერთიანება ერთი წინამძღვრით ან მეურნეობითაც (ეს გამოწვეული იყო ჩვეულებრივ ფიზიკურ-ეკონომიური დაკნინებით). გარეჯის ერთიან სისტემას მოწმობს აგრეთვე 1690 და 1702 წლებში სამივე ერთეულისათვის საერთო შინაგანაწესის შემოღება (იხ. ქვემოთ).

საერთოდ გარეჯის სისტემა ბევრ რამეში კლარჯეთის. ცნობილი ხანძთის, საარხიმანდრიტოს გვაგონებს.

საკორპორაციო ცხოვრება გარეჯაში გარკვეული შინაგანი წესდებულებით იყო რეგლამენტირებული. კულტის მსახურების ხაზით გარეჯაში ისეთივე სის-ტემის ტიპიკონი მოქმედებდა როგორც საერთოდ საქართველოში. კ. კვეციანის მიერ გამოკვლეულია რა დროს რომელი სისტემის ტიპიკონები იხმარებოდა ჩვენში და როგორი განვითარება გაიარეს მათ. საქართველო უმთავრესად სარ-გებლობდა ქრისტიანული აღმოსავლეთიდან. იქ ცნობილ საეკლესიო ცენტრებში მიღებული ტიპიკონებით¹.

კორპორაციის წევრთა ყოველდღიური კვება, ჩაცმა, დგომა და სხვ. ნორმი-რებული იყო ცალკე ტიპიკონით. თუმცა ზოგი ელემენტი ამ წესებიდან ზე-მონახსენებ საღვთისმსახურო ტიპიკონებშიც იყო შეტანილი. ჯერ-ჯერობით ცნობილი არ არის გარეჯაში მოქმედი საყოველღიურო ტიპიკონი. რომელიც ადგილობრივ პირობებთან შეფარდებული. საერთოდ ყოველ მონასტერს თავი-ისი გააჩნდა.

გარეჯის მრავალმთის ბუნებრივ პირობებს. უყველია. დიდი გავლენა აქონდა რიგ ადგილობრივ წეს-ჩვეულებათა ჩამოყალიბება-განვითარებაზე. ნაშ-რომის პირველ თავში. სამონასტრო ნაგებობათა არქიტექტურულ-სამშენებლო მიმობილიდან. დაინახეთ რომ ბუნებრივი გამოქვაბულები საცხოვრებელ ბი-ნებად აქ თავიდანვე დიდ გამოყენებაში იყო. დროთა ვითარებაში ხდებოდა მა-თი გადაკეთება-გაფართოება. კეთილმოწყობა და ახლის გამოკვეთა. მღვიმე-

¹ К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, 1908; Иерусалимский канонарь, 1912.

სენაკები, ირგვლივ კლდოვანი გარემო, ცხადია, ისე ვერ გაანებივრებდა გარე-
 ჟელესს, როგორც გელათი, ზარზმა და სხვა მსგავსი სავანეები თავისი წარმტა-
 პი ბუნებით იქ მაცხოვრებელს. ეტყობა, როგორც კიდევაც ვთქვით, გარეჯის
 პირველ დაამარსებელს, დავითს, თავისი რელიგიოზურ-ფილოსოფიური მრწამ-
 სი (მკაცრი სამონაზვნო წესი) საცხოვრებელი ადგილის არჩევაში გამოუმდღა-
 ნებია. ასკეტიზმის ცალკეულ ფორმებს, როგორც ერთეულ შემთხვევებს, გარეჯა-
 ში აქა-იქ ვხვდებით. შეიძლება დავასახელოთ აქ ადრე, და შემდეგაც, გავრცელე-
 ბული ე. წ. მართმყოფლობა. ძირითად ბაზისაგან საკმაოდ დაშორებული მღვი-
 მეების ბუნებრივი არსებობა ამას ერთგვარად ხელს უწყობდა? „ქართლის ცხოვ-
 რებამ“ შემოგვინახა XIII საუკუნეში გარეჯაში მოღვაწე პიმენის სახელი. რო-
 მელიც სალოსის ცხოვრებას ეწეოდა? XVIII საუკუნეში ცნობილია ონისოფო-
 რე ქარუმიძე. რომელსაც სამოღვაწეოდ სიღეროფრობა და სიგონტობა ჰქონ-
 და არჩეული; როგორც წყარო მიუთითებს. ასეთები სხვებიც უნდა ყოფილიყუ-
 ნენ¹ დავითგარეჯაში. იყვნენ ისეთი მოღვაწენი, რომლებიც მწიგნობრობას, მეც-
 ნიერებას და ხელოვნებას მისდევდნენ. როგორც ნაშრომის პირველ თავშიც
 აღვნიშნეთ, გარეჯაში საკმაოდ ფართოდ იყო გაჩაღებული ამგვარი მუშაობა.
 გარეჯის ლიტერატურულმა და მხატვრულმა სკოლამ დიდი წვლილი შეიტანა
 ქართული კულტურის განვითარებაში.

გარეჯაში მოქმედ დისციპლინარულ წესთაგან შეიძლება მხოლოდ ფრა-
 გმენტალური ცნობების მოტანა მოხერხდეს. XVII საუკუნის 90-იან წლებში
 გარეჯაში, დიდი აღდგენითი სამუშაოების ჩატარებასთან დაკავშირებით, მეფესა
 და კათალიკოსს უფრადლება მიუქცევიათ ზოგი წესისათვის, რომელიც დროთა
 ვითარებაში აქ სათანადოდ აღარ სრულდებოდა. ასე მაგალითად, მონაზვნები
 სურვილისამებრ. წინამძღვრის დაუკითხავად, ერთი მონასტრიდან მეორეში გა-
 დადიოდნენ ან სულ ტოვებდნენ მონასტერს; საკუთარი ნამუშევრის გასამრჩე-
 ლოს („წირვით“ ან სხვა „მოღვაწეობით“) წინამძღვარს არ აბარებდნენ ხოლმე
 და სხვ. ხელისუფლებას მკაცრად განუსაზღვრავს მონაზონთა ქცევისა და დგო-
 შის წესი. ხოლო დამრღვევთათვის „შეჩვენება“ და მონასტრიდან გაძევება და-
 უღდევს სასჯელად. მსგავსი „გარიგება“ დაუღვეთ 1702 წ. და ცოტა უფრო გვი-
 ანაც².

სადაღე-მოსახსენებელთა წიგნი ან დავთარი. სადაც აღნუსხული უნდა
 ყოფილიყო ყოველგვარი შემოწირულება შესაბამისი აღაპისა თუ მოსახსენებ-
 ლის განსაზღვრით, შემონახული არა გვაქვს. ამავე დროს საკმაო რაოდენობის
 არც ცალკეული აღაპის სიგელ-გუჯრები მოგვეპოვება, რომ მათ მიხედვით და-
 ვადგინოთ გარეჯაში მოქმედი წესი. ალაპ-მოსახსენებლებთან დაკავშირებით შე-
 იძლება ერთ-ერთ ორგანიზაციულ თავისებურებას მივაქციოთ უფრადლება გა-
 რეჯის სინამდვილეში (რაც იმავე დროს სამეურნეო-მიწისმფლობელობის სა-
 კითხთან არის კავშირში). ალაპი-სახსენებელი აქ საწინამძღვრო-ეკვდრის სა-

¹ ს ა ბ ი ნ ი ა, ს.ჯ. სამოთხე, 283, 284 და სხვ.

² ქართლის ცხოვრება, II, 283.

³ ონისოფორე ქარუმიძე დავით გარეჯაში მოღვაწეობდა 1771 წლიდან ვიდრე გარდაცვილ-
 ბამდე, 1786 წ. 6 იანვრამდე. „ჩაქვი იგი რკინისაი რომელ არს მონასტერსა მას შინა მოღვაწე-
 თათვის განმზადებულ დაიდვა შიშველსა ზორცთა ზედა თვისსა და დიდდუმა ენა თვისი და არა-
 ვს:ს ეუბნებოან ყოვლადეუ უკეთუ საქირო რამე იყო ქართთა ეზრახებოან“, ზელნ. ინსტ. ფ. A.
 436.

⁴ ს. კ ო რ დ ა ნ ი ა, დაახ. ნაშრ., 9, 13; ზელნ. ინსტ. ფ. Ad, 468.

სით გეფორმებული არ არის⁵. მოსალოდნელია თავის დროზე აქ სამწირველოები იყო, მაგრამ ამ პერიოდებიდან ცნობები მოღწეული არა გვაქვს.

სამონასტრო შტატის შემადგენლობაში მოხსენებულია: მონაზონი (მამა), ჯღვედელმონაზონი, მოძღვარი. მგალობელი, წინამძღვარი (მამა, არხიმანდრიტი) და სხვ. მონასტრის მთელი შემადგენლობა „კრებულს“ ანუ ძმობას წარმოადგენდა. რომელიც ყოველგვარ საშინაო და საგარეო საქმეებს, სამეურნეოსა და საეკლესიოს, კოლექტიურად აწესრიგებდა. „ყოველი კრებული“ ფაქტურად გულისხმობდა მხოლოდ თანამდებობის მქონე და ზოგჯერ მათთან ერთად საპატრიო მდგომარეობის (მაგალითად, მეცნიერ-მოღვაწე) ბერებს, „ყოველი კრებული“ შეიძლება პერსონალურად:ც ყოფილიყო დასახელებული. შეიძლება და ზოგადად:ც „ყოველნი მონასტრის კრებულნი დიდნი და მცირენი“. ნათლიმცემლის შტატში 1774 წელს დასახელებულია ასეთი თანამდებობა: „შ ი ნ ა თ მონასტრისა და ეკლესიისა სამკაულისა და თვით ეკლესიის მოურნე მამა დანიელ“⁶ გ ა რ თ მონასტრისა მოურნე მამა მარკოზ“⁷. აქ საინტერესო ისაა რომ საშინაო და საგარეო საქმეები გამოიწველია. ხოლო თითოეულ სფეროს ბერები განაგებენ; ნათლიმცემლის შტატში დასახელებულია არხიმანდრიტის „მოადგილე“ (1778 წ)⁸.

კორპორაციის სათავეში წინამძღვარი დგას. მონასტრის უმაღლეს ხელისუფლებას ყოველ დარგში წინამძღვარი ახორციელებს. წინამძღვარი არის კორპორაციის წარმომადგენელი მეფესთან, კათალიკოსთან, კერძო ფეოდალებთან და ა. შ.

თ ა ვ ი მ ა ხ უ თ ე

წინამძღვარი

1. დავითგარეჯის წინამძღვართა კრონოლოგიური სია

და ვ ი თ ი. „მამა“. „მწყემსი“. დავითგარეჯის. დოდორქის და იოანე სათლის მცემლის მონასტრების პირველი დამაარსებელი, წინამძღვარია VI ს-ის შუა წლებში⁹.

ლ უ კ ი ა ნ ე. წინამძღვრობს დროებით. დავითის იერუსალიმში ყოფნის დროს¹⁰.

⁵ „სამწირველოს“ და „სწინამძღვროს“ შესახებ იხ. ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მიწის მფლობელ ისტორიიდან (სწინამძღვრო). თურნ. შისალები, ნაკვ. 31, 1954; სამწირველო XIII საუკუნეში, მიმოხილველი, 1, 1949.

⁷ ისტ. საბ. V, 85.

⁸ იქვე, 92.

⁹ დავითის ცხოვრების ტექსტებში (მოკლე და ვრცელ რედაქციებში) დავითი იხსენიება „მამად“ ან „მწყემსად“, დანარჩენი მონაზონი ბერები იწოდებიან „ძმებად“, „მამად“. ამივე ტექსტებში დოდოც იწოდება „მამად“ როგორც დოდორქის მონასტრის წინამძღვარი. „ასურულ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები“, ილ. აბულაძის, გამოც. 1955, 174, 176,

¹⁰ დავითის ცხოვრების რედაქციებში ვრცელად არის მოთხრობილი ლუკიანეს შესახებ.

ილარიონ. „მამა“. ცნობილია „ილარიონ ქართველად“. წინამძღვრად ზის 837—847 წწ. და 855—864 წწ.

ანტონი. მოხსენებულია 1259 წელს რკონის საბუთის დამამტკიცებლად „...ჩვენ სამისვე უდაბნოსა გარეჯისა მ. წ. და ყოველნივე ერთსულობით დაუმტკიცებ... მე ანტონი ჩემი ხელითა დამიწერია... ანტონი ამ შემთხვევაში სამივე მონასტრის წარმომადგენლად გვევლინება. მაგრამ მისი ტიტული არ ირკვევა“.

ნათანაილ. მოხსენებულია როგორც მოქმედი წინამძღვარი 1566 წელს³. იოსებ. „უდაბნოს წინამძღვარი“. მოხსენებულია --1582⁴ წ.

მარკოზი. „წინამძღვარი“. მოხსენებულია--1639 წ.

მ. წინამძღვრად დადგენილ იქნა 1639 წელს⁵.

ონოფრე მაქუტაძე. „მამა“. წინამძღვარი“. მოხსენებულია — 1690 წ. 12 მარტი⁶, 1692 წ⁷. 1695 წ⁸. 1696 წ⁹. 1699წ¹⁰. 1704 წ¹¹. 1711 წ¹². 1712 წ¹³. 1719 წ¹⁴. 1720 წ¹⁵. 1722 წ¹⁶. 1725 წ¹⁷. 1728 წ¹⁸. 1729 წ¹⁹.

ონოფრე წინამძღვრობას იწყებს 1690 წ. 12 მარტს. ამავე თარიღის საბუთში მითითებულია: „დავადგინეთ... წინამძღვრად მაქუტაძე ონოფრე“.

უნდა ვიფიქროთ რომ ონოფრეს წინამძღვრობა გაგრძელდა 1736 წლამდე. მართალია ონოფრეს შესახებ 1729 წლის შემდეგ არავითარი ცნობა ჩვენ ჯერ ჯერობით არა გვაქვს. მაგრამ ის ფაქტი რომ მომდევნო წინამძღვარი 1736 წლიდან ზეობს, დასაშვებს ხდის ამ ვარაუდს²⁰.

ამრიგად. ონოფრეს ზეობა შეიძლება მოთავსდეს 1690 [1736] წლებში.

იოანე ჯორჯაძე ენიხელთ მოურავის გივიის ძე. წინამძღვარი“. „მამა“. „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულია. 1739 წ²¹. 1740 წ²²,

³ „ასურულ ბოღეწეთა“. 175: დასახელებული წლების შესახებ იხ. აქვე პირველი თავი.

⁴ თ. ეორდანიკა კითხვობს „მოწესენი“, ქრ. II, 142.

⁵ Д. Пурцелаяс, Церковные гуджары, 67.

⁶ ისტ. საბ. წ. 111, 80.

⁷ საქ. არქივი, ფ. 226, 1037.

⁸ თ. ეორდანიკა, დას. შპ., 9.

⁹ ნ. შერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, 1940. 372- 373 (ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 69/89)

¹⁰ ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 2055.

¹¹ ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 86.

¹² ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 87.

¹³ თ. ეორდანიკა, დასახ. ნაშრ., 19.

¹⁴ საქ. არქივი, ფ. 226, 1486.

¹⁵ თ. ეორდანიკა, დასახ. ნაშრ. 51 ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 1270 (ორი საბუთი).

¹⁶ ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 478, დ. შერძენიშვილი, მასალები. ნაქ. 33, 511.

¹⁷ დასახ. შპ. 75.

¹⁸ თ. ეორდანიკა, დასახ. ნაშრ., 84. 85 (სამი საბუთი); უთარილო საბუთები: იქვე, 44, 45, 46, 47, 84, 93, 91 (10 საბუთი). საქ. არქ. ფ. 230, დ. I, გვ. 141, 142.

¹⁹ მოკვეთილება: 1733 წლით დათარიღებული საბუთი. სადაც ონოფრე გარდაცვლილად არის მოხსენებული (ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 866). ონოფრეს ზეობის ზედა თარიღის გასაზღვრისათვის ამ საბუთს ვერ გამოვიყენებთ რადგან ის შედგენილია უფრო გვიან, არაუადრეს 1740 წლისა (თუ ის ნატეუარო არაა). საბუთში ერთდროულ „მოწამებლად“ ჩამოთვლილი არიან კათალიკოსი ბესარიონი და იოანე ნეკრესელი, რაც ანაქრონიზმს წარმოადგებს. იოანე ნეკრესელი ზეობს 1740 წლიდან, ხოლო ბესარიონი კათალიკოსობას ამთავრებს (გარდაც.) 1736/37 წელს.

²⁰ საქ. არქივი, ფ. 230, დოკუმტი 1, ორის საბუთი 1739 წლის ქვეშ. „ენიხელთ მოურავის შეიღ წინამძღვარი იოანე“.

²¹ თ. ეორდანიკა, დასახ. ნაშრ., 255. „ნეკრესელი ეპისკოპოსი იოანე“.

1741 წ., 1742 წ., 1745 წ., 1746 წ., 1748 წ., 1749 წ., 1751 წ. მარტი.
1756 წ., 1758 წ., 1761 წ., 1763 წ. თებერვალი²².

იოანე დადგენილი იქნა წინამძღვრად 1736 წელს. დაეთვარევის გულანის ქორონიკონში ვკითხულობთ: „ქვს უყდ. ამა ქორონიკონსა წინამძღვრად დაეყვდ მე ცოდვილი იოანე ძე ენისელთ მოურავისა კვიისა დთ (დავით) შე (შემიწყა-
ლე)“²³.

იოანე დაეთვარევის განაკება 1763 წლამდე. მომდევნო წინამძღვარი (იხ. ქრისტეფორე) უკვე 1764 წ. აპრილში მოქმედად იხსენიება. ხოლო ამ დროისათვის იოანე აღარ ჩანს²⁴.

ამრიგად. იოანე ჯორჯაძის ზეობა თავსდება 1736 -1763 წლებში. იოანეს წინამძღვრობასთან ერთად უჭირავს: ნეკრესის ეპისკოპოსობა 1740-- 1751 წ. აპრილამდე („ნეკრესელი მიტროპოლიტი და წმ. დავითის მამა“). შემდეგ ბოდბის ეპისკოპოსობა: 1751 წ. მისიი—1763 წ. („ბოდბელი და წმ. დავითის მონასტრის მამა“)²⁵.

დავით ვახნაძე. „წინამძღვარი“ არხიმანდრიტი 1760 წ. დავით ვახნაძე იძლევა ავტობიოგრაფიულ ცნობებს:

„(1) სიტყვისა ლესანხორციელებითაჲნ ჩლეთ მშობელთა ჩემთაჲნ მოყუანებული ვინქენ წაწა ამას მონასტერსა (2) დავიზრდებოდი სულიერად სწავლითა და ლეწლითა მისის ყდ სამღვდელოებისაგან ნინოწმინდელის ვახნაძის იოსებისაგან. რომლისაჲსა სიხალთა ზიარ ვიყავ. შემდგომად ამიერ საუკუნოდ ნეტარებად გარდაცვალებისა მისისა. მის მიერ შევედრებულ ვაქმენ ყდ სამღვდელლოსა ნეკრესელ მღვდელმთავრისა მისა ენისელთ მოურავის იოანესა და ამის მიერ ვიღუაწყობოდი სულიერად და ხორციელად რი იყო მამა ამისა მონასტრისა. (3) ოდეს ამის ყდ სამღვდელოება ნეკრესლობით ბოდბლად გარდმოიც-

²² იქვე, 252, „ნეკრესელი იოანე“.

²³ საქ. არქივი, ფ. 230. დ. 1.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე. Ф. Жордания. Описание. (ხელნ. ისტ. ფ. А). „მე ენისელთ მოურავის პელმან ნეკრესელ მიტროპოლიტმან და მამისა მამითასა იორსისა ძრავალ მთის დავითის მონასტრის მამამან და მოურავმან“...

²⁶ Ф. Жордания. Описание. № 167 (ხელნ. ისტ. ფ. А). „მე... ენისელ მოურავის ძემან ნეკრესელ მიტროპოლიტმან იოანემ და... შრავალმთის დავით გარევის მონასტრის მამამან და მოურავმან: 1748 წლის საეკლესიო კრების დადგენილება, გამოცემა ელ. მერტრეელის. საქ. მუხუ-
ტმის მოამბე XIX. А და XXI. В. 1957 („ეპისკოპოსმან ნეკრეს ქალაქისა და... გრძისა და არქიმანდრიტმან გარევის დიდის ლავრისამან“). საყურადღებოა, რომ საბა ნინოწმინდელი ამ საბუთში არქიმანდრიტობა არ იხსენიება.

²⁷ ისტ. საბ. V, 71 „დავითგარევის მამა იოსებ“.

²⁸ საქ. არქივი ფ. 230. I: თ. ეორდანიას დასახ. ნაშრ. 123. „ნეკრესელი ეპისკოპოსი იოანე“: „ბოდბელი მიტროპოლიტი და წმინდის დავითის მონასტრის მამა“. (ორი საბუთი).

²⁹ საქ. არქივი, ფ. 230. დ. 11.

³⁰ იქვე: 1758 წ. დავითგარევის ხელნაწერში იოანე მხოლოდ მიტროპოლიტობით იხსენიებს თავს: „ბოდბელ მიტროპოლიტმან იანე და ვწირე სახეობასა ჩვენსა“. უდაბნოსა დავით გარევი-
სა. საქ. მუხ. ხელნ. აღწ. IV, 494.

³¹ იქვე. თ. ეორდანიას დასახ. ნაშრ. 107: „ბოდბელი მიტროპოლიტი წმინდის უდაბნოს მამა“.

³² იქვე. 111. „უფალი ბოდბელი“. დოდოს მამულზე ვლესს სეამს (დოდო დავითგარევის ვ. უთენის ამ დროს).

³³ Ф. Жордания. Описание. № 186: უთარლო საბუთები თ. ეორდანიას დასახ. ნაშრ. 95. 97.

³⁴ თ. ეორდანიას დასახ. ნაშრ. 112--114.

³⁵ ხელნ. ისტ. ფ. Ad. A 44. „დავითგარევის წინამძღვარი დავით“.

გალა. მას უკმასა მე საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისაგან და მისის უწმინდესობის საქართველოს მეფის ძის ანტონის პატრიარქისაგან ამ მონასტრის არხიმანდრიტად დადგინებულ ვიქენ (4) და ემსახურე შეძლებისამებრ წი"სა გულითა სრულთა ათერთმეტ წელი. (5) ოდეს მისი ყდ სამღვდელოება ბოდბელი იოანე მიიყვალა მაშინ მე სულითა გლახაკსა მერწმუნა ბოდბლობა უკეთილმსახურისსა საქართველოსა და სხუთა და სხუთა მეფისა ერეკლე მეორისაგან და მისის უწმინდესობის ანტონ პატრიარქისაგან. და ამ ჩემს ბოდბლობაში აღვაწერიე დოღმატი ორი და მივართვი ერთი სასოსა ჩემსა წ"მ სინოსა და ეს მეორე წ"მ ღავითის მონასტერსა. სადაცა მდებარე არს მრავალთა მოღვაწეობითა განბრწყინებული გუამი მისი და სადაცა აღზრდილ ვიყავ გლახაკისა სულისა ჩემისა მოსახსენებლად. აღიწერა წმინდა ესე დოღმატი კელითა ხუცისა დიმიტრისათა. ჩღპე. ნოემბრის ა. ყდ, სამღვდლო მიტროპოლიტი დავით"²⁶ (1785).

ამგვარად, ანდერძი არეკვებს:

1. დავით ვაჩნაძე დავითგარეჯის მონასტერში მისულა 1729 წელს.
2. მონასტერში მას მასწავლებლებად ჰყოლია ჯერ ნინოწმინდელი იოსებ ვაჩნაძე (რომელიც მისი სისხლითი ნათესავიც იყო). შემდეგ ნეკრესელი იოანე. ამ უკანასკნელთან დავითის მოწაფეობა მოდიოდა 1740—1751 წლებში (ამ პერიოდში იოანეს ნეკრესლობასთან ერთად მონასტრის „მომოდაც“ ეჭირა). 3. დავითი მონასტრის არხიმანდრიტობას იწყებს იოანე ნეკრესელის ბოდბელად დანიშვნის შემდეგ, ე. ი. 1751 აპრილ-მაისში. რადგან ამ წელს ბონინშნა იოანე ნეკრესელი ბოდბელად. 4. დავითმა (თანახმად მისივე განცხადებისა) თერთმეტი წელიწადი დაჰყო არხიმანდრიტად, ე. ი. ვიდრე 1762 წლამდე (1751+11). ამგვარად, დავით ვაჩნაძის ზეობა თავსდება 1751 — 1762 წლებში.
5. დავით არხიმანდრიტის ბოდბელად დადგენა მომხდარა იოანე ბოდბელის გარდაცვალების შემდეგ. კურთხევა მოუხდენია ანტონ კათალიკოსს. ქრონოლოგიურად ეს უნდა მომხდარიყო 1764 წლის 5 მარტის შემდეგ, რადგან ამ წელს განაახლა ანტონმა კათალიკოსობა. მანამდე კი ის კათალიკოსად არ იჯდა. რაკი იოანე ბოდბელი 1764 წელს გარდაცვლილი ჩანს. ხოლო დავითი ბოდბელად იხსენიებს თავს უკვე 1764 წელს²⁷. გამოდის, რომ დავით ვაჩნაძეს ბოდბელობა მიუღია 1764 წელს.

ამრიგად, დავით ვაჩნაძის მოღვაწეობის თარიღები იქნება: 1. 1729 წ. დავითგარეჯაში მისულა. 2. 1729—1751 წწ. დავითგარეჯაში მონაზვნობა. 3. 1751—1762 წწ. დავითგარეჯის „არხიმანდრიტობა“ 4. 1764 წ. ბოდბელ ეპისკოპოსად დადგენა.

იჩვენება, რომ 1751 წლიდან დავითგარეჯის მონასტერს ერთდამივე დროს განაგებენ: ბოდბელი იოანე ჯორჯაძე, როგორც „წმ. დავითის მამა“, და დავით ვაჩნაძე, როგორც „არხიმანდრიტი“. პარალელურში გამოწვეული იყო კონკრეტული სიტუაციით. შემთხვევითი არაა რომ დავით ვაჩნაძის არხიმანდრიტობის დასაწყისი (1751 წ.) ემთხვევა იოანე ჯორჯაძის ბოდბელად დანიშვნას. საქმე ისაა, რომ „წმ. დავითის მამა“ იოანე თავის ნეკრესელობის პერიოდში დავითგარეჯის მონასტერში იჯდა, რადგან ნეკრესის ეკლესია მოშლილ-დანგრეული იყო (მიმდინარეობდა მშენებლობა), ხოლო ბოდბელობის მიღებასთან დაკავშირებით ის უკვე ბოდბეში წაიდა; მაგრამ დავითგარეჯის საქმეებს მანერ განაგებ-

²⁶ Ф. Жордания, Опис., № 269 (ხელნ. მხატ. ფ. А). თ ქორდანის შემოკლებულად აქვს გამოცემული ეს ანდერძი. ჩვენ მოვუკეთეს სრული ტექსტი.

²⁷ Ф. Жордания, Описание. 20: ანტონის ქრონოლოგიის შესახებ იხ. ბ. ლონინაძე, დახ. ნაშრ., 71.

და (იხ. 1751 წლის მომღვეწო საბუთები). ამგვარად რადგან 1751 წლიდან „მონასტრის მამა“ სხვა რეზიდენციოში აღმოჩნდა. ბუნებრივი ვახდა მონასტრის უშუალო გამგელ სხვა დაედგინათ. ამასთანავე თვით ტიტულის განსხვავებულობა მათ შორის ამ პერიოდისათვის ისედაც არ იქნებოდა დაპირისპირებას. ბოლბელს მონასტრის „მამა“ ეკირა სოლო არხიმანდრიტობა დავით ვაჩნაძეს³⁸.

ყურადღებებს იქცევის ის ფაქტი. რომ დავით ვაჩნაძე, როგორც არხიმანდრიტი. (1751—1762) გარეჯისა, სიველ-გუჯრებში მხოლოდ ერთხელ ჩანს (ყველაფერი ეს მისივე ზემოთხატონი ანდერძით ვიცით). იმავე ხანის დავითგარეჯის საბუთებში კი სამონასტრო საქმეების მზრუნველად იოანე ბოდბელი გამოდის, როგორც მონასტრის „მამა“ და სხვ³⁹.

ქ რ ის ტ ე ფ ო რ ე ქ ა რ უ მ ის ძ ე. „წინამძღვარი“. მოხსენებულა—1764 წ. 20 აპრილი⁴⁰. 1768 წ. 20 იანვარი⁴¹.

1760 წლის საბუთში ერთდროულად მოხსენებულა „დავითგარეჯის წინამძღვარი დავითი და იკონომოსი ქრისტეფორე“⁴². მისი მართველობა მხოლოდ 1764 წლიდან უნდა მივიღოთ. მოგვეპოვება ამ თარიღით (20 აპრ.) ქრისტეფორეს მიერ შედგენილი დავითგარეჯის მონასტრის ნივთების აღწერილობა. რამდენადაც ამგვარი საბუთების (ანგარიში) შედგენა უშეუბრალოდ ზეობის დასაწყისს ეფარდებოდა ხოლმე, ამიტომ ქრისტეფორეს მმართველობა დასაწყისად დასაშვებია 1764 წლის 20 აპრილი მივიღოთ. ამავე დროს „დავით არხიმანდრიტი და წმ. დავითის მამა“ დავით ვაჩნაძე უკანასკნელად 1762/1763 წელს იხსენიება, ხოლო მისი კურთხევა ბოდბელად 1764 წლის მარტის შემდეგ მომხდარა.

ქ. წინამძღვრობის დასასრულად 1768 წელი უნდა მივიღოთ. რადგან მომღვეწო წინამძღვარი პირველად 1769 წლის 29 მაისს იხსენიება. ამრიგად, ქრისტეფორეს ზეობა შეიძლება მოთავსდეს 1764—1768 წლებს შორის.

გ ე რ მ ა ნ ე. „წინამძღვარი“, „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულა—1769 წ.⁴³, 1770 წ. 10 იანვარი და 20 იანვარი⁴⁴, 1771 წ.⁴⁵, 1772 წ.⁴⁶, 1773 წ. 24 დეკემბერი⁴⁷, 1775 წ.⁴⁸, 1776 წ.⁴⁹, 1778 წ.⁵⁰, 1779 წ. თებერვალი, თიბათე⁵¹, 1780 წ. 29 სექტემბერი⁵². 1781 წ. 26 მაისი, 21 ივნისი⁵³.

³⁸ მოგვეპოვება 1753 წლით დათარიღებული საბუთი (ხელ. ინსტ. ფ. 557), რომელსაც მოქმედი დოკუმენტის ნიშნები არა აქვს (გამცემთა ხელრთვა და ბეჭედი), ბოლოში ხეულობა „თალოკოსი“ ტექსტის ხელითაა. ამ საბუთით მეფე ერეკლე და კათალიკოსი ანტონი ბოდბელთან (ყოფილ ნეკრესელს—ბ. ლ.) უბოძებენ (უნახლებენ—ბ. ლ.) დავითგარეჯის მონასტრის, თან ამჟერად „არხიმანდრიტობის ხარისხს“ ანიჭებენ და ამიერიდან მონასტროს სხვა „არეჯო მთავარნი“ „არქიმანდრიტად ხელდასმული იქმნებოდენ“-ო. ვარდა იმისა რომ საბუთი გარეჯული ნიშნებით და აპასთან სტილით, არ ტოვებს მოქმედი საბუთის შთაბეჭდილებას, იგი ფაქტობრივ სინამდვილესაც არ ეთანხმება: 1748 წლის დოკუმენტში იგივე იოანე (ნეკრესელი) ხელს აწერს „გარეჯის დიდი ლავრის არქიმანდრიტი“- ხოლო 1751 წელს დავით ვაჩნაძე „არხიმანდრიტად“ იქნა დადგენილი (იხ. აქვე). ასე, ამრიგად ამ საბუთის არ დაეყვება თითქოს დავითგარეჯის წინამძღვრები 1753 წლიდან აღზედნენ „არქიმანდრიტის ხარისხში“.

³⁹ იხ. აქვე იოანე. ⁴⁰ თ. ეორდანი, დას. ნაშრ. 114. ⁴¹ იქვე, 115 (ორი საბ.).

⁴² ხელნ., ინსტ. ფ. Ad. 144. ⁴³ თ. ეორდანი, დას. ნაშრ. 117.

⁴⁴ საქ. აქ. ფ. 226, 1449, 1770 წ. 10 იანვ. „წინამძღვარი“- თ. ეორდანი, დას. ნაშრ. 118, 1770 წ. 22 იანვ. „არხიმანდრიტი“ (ორი საბ. ხელ. ინსტ. ფ. A. 436).

⁴⁵ Д. Пурцеладзе. დას. ნაშრ. 30.

⁴⁶ იხტ. საბ. V, 81. ⁴⁷ თ. ეორდანი, დას. ნაშრ., 119—121 წ. („წინამძღვარი“- ხელნ. იოსტროპხურის მამულის შესახებ საბი საბუთი: 1773 წ. ფ. Ad. 1500. 1600. 2054. 2057.

⁴⁸ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad. 119. ⁴⁹ იხტ. საბ. V, 88. ⁵⁰ თ. ეორდანი, დას. ნაშრ. 127 („არხიმანდრიტის ჩვენსა დავითგარეჯის მონასტრის წინამძღვარს მამას გერმანეს“- 51. იქვე, 125, („ჩვენს დავითგარეჯის წინამძღვარს გერმანეს“- სახანუილი. გუჯრები, 102—104 („დავითგარეჯის არხიმანდრიტი გერმანე“- ხელნაწ. ინსტ. ფ. Ad. 727. ⁵² თ. ეორდანი, დას. ნაშრ. 126, უთარილო საბუთი, იქვე 127. ⁵³ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad 439. 867.

გერმანეს ზეობის დასაწყისად 1769 წელი უნდა მივიღოთ თანახმად იმ ფაქტისა. რომ მისი წინამორბედი უკანასკნელად 1768 წელს იხსენიება. ხოლო ზეობის დასასრულად უნდა მივიღოთ 1781 წელი. უფრო ზუსტად 1781 წ. იენისიდან 1781 წ. გიორგობისთვისმდე, რადგან მომდევნო წინამძღვარი 1781 წლას გიორგობისთვის 10-ს უკვე მოქმედით ჩანს.

ამრიგად, გერმანეს წინამძღვრობა მოდიოდა 1769 1781 წლებში. გერმანეს ტიტულატურა საბუთებში ცვალებადობს. ის ხან წინამძღვრად და ხან არხიმანდრიტად იხსენიება, მოხსენებულთა აკრებულში „უდაბნოს მამად“.

ოფიციალურად მას არხიმანდრიტის წოდება ჰქონდა⁵¹.

მომდევნო წინამძღვრების (თომას. თეოდოსისა და იოაკიმეს) ქრონოლოგიები იმდენად ახლოს არიან ერთმანეთთან რომ აშკარად ჩანს მათი ერთდროულად წინამძღვრობის ფაქტი. შესწავლვას მხოლოდ ზოგჯერ უნდა ჰქონოდა ადგილი. თუ რატომ და რა პირობებში მოხდა ეს. საბუთებში ამაზე ძალიან მცირე რამ ჩანს. ზეობის წლების სიზუსტისათვის მოგვაქვს, სადაც ეს შესაძლებელია. თვითა და რიცხვის აღნიშვნაც. თვალსაჩინოებისათვის უმჯობესად ევანიოჯერ გადმოვცეთ ცალკეულად სამივეს ქრონოლოგია, ხოლო შემდეგ მოვახდინოთ ურთიერთშედარება.

თ ო მ ა გ ა რ ს ე ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი. „წინამძღვარი“. „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულთა... 1781 წ. 10 გიორგობისთვის. 19 ნოემბერი⁵², 1782 წ. 10 თებერვალი, 14 იენისი. 16 გიორგობისთვის⁵³, 1784 13 მარტი⁵⁴. 1785 11 იენისი⁵⁵, 1786 წ. 12 მარტი⁵⁶. 1788 წ⁵⁷. 1795 წ⁵⁸.

თ ე ო დ ო ს ი. „არხიმანდრიტი“. „დავითგარეჯისა და დოდოს მონასტრის წინამძღვარი“. მოხსენებულთა 1782 წ. 10 ნოემბერი (ღვინობისთვის)⁵⁹ 1785 წ.

⁵¹ გერმანე არხიმანდრიტი დახეხულ რქა თბილელ ეპისკოპოსად (კალპასობა, II, 196). 1781 წლის საბუთში ის უკვე თბილელად იხსენიება (ისტ. საბ. V, 101). თბილელად კერძოზე: გომბადარი, 1781 წელს. უფრო ზუსტად 1781 წლის იენისსა და 1781 წლის გიორგობისთვის შორის პერიოდში.

გერმანესა და სხვა გარეჯელ მოღვაწეთა შესახებ ცნობები მოცემული აქვს სათლიმცემლის მწიგნობარს გაბრიელ საგინაშვილს თავის 1801-1802 წლებში შედგენილ თხზულებაში, რომელსაც სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოკლებულად უწოდებენ „ქართუმოსილს“ ან „ქვარაშიოსილს“. თხზულების ერთ-ერთი შემაჯავებელი ნაწილია ავტორის მიერ ადრე დაწერილი ონოფრე ქართველის ცხოვრება (ხელნ. ინსტ. ფ. A. 436), სადაც გერმანეზე არის საუბარი. მაგ., გაბრიელის ცნობით აბ. გერმანეს შემდეგ წინამძღვრობდა თეოდოსი; ან, გერმანე „არხიმანდრიტმა“ უკურთხა „სქემა“ ონოფრე ქართველს და სხვ. ხელნაწერის ფოტოკოპირი და მიკროფილი ინახება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში, 6-3 (იხ. ი. ლოლაშვილი „გაბრიელ მცირის შემოქმედული სიბრძნისა, შესავალი“, კრებულში, ძველი ქართული მწერლობის საკითხები. I. 1962, 5-32) გამოსაცემად გამზადებული გადაწერილი ტექსტი გასაცნობად დავეითრო ივ. ლოლაშვილმა

⁵² თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა დას. ნაშრ., 138, 139. -დავითგარეჯის წინამძღვარი“.

⁵³ იქვე, 136-138; 142, 143 (ოთხი საბუთი); ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 437, 450, 452.

⁵⁴ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა დას. ნაშრ., 149. „წინამძღვარი“.

⁵⁵ იქვე, 150. „უდაბნოს არხიმანდრიტი“.

⁵⁶ იქვე, 155. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“.

⁵⁷ საქ. არქივი, ფ. 230, დ. 1.

⁵⁸ საქ. არქ. ფ. 230 დ. 1: თომა გარსევანიშვილის შესახებ, კალპასობა, II, 197.

⁵⁹ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა დას. ნაშრ., 146. „არხიმანდრიტი“. „დავითგარეჯისა და დოდოს მონასტრის წინამძღვარი“.

21 აპრილი, 4 ოქტომბერი, 14 ნოემბერი⁶⁰, 1786 წ. 2 აპრილი⁶¹, 1789 წ. 28 იანვარი, 28 ივნისი⁶², 1793 წ. 11 აპრილი, 1794 წ. 9 დეკემბერი⁶³, 1795 წ. 29 აპრილი, 24 მაისი⁶⁴, 1797 წ.⁶⁵, 1798 წ.⁶⁶, 1799 წ.⁶⁷, 1800 წ., 21 მაისი⁶⁸,

იოაკიმ. „წინამძღვარი“. „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულება—1790 წ. 24 ივნისი⁶⁹, 1791 წ. 18 აპრილი, 3 სექტემბერი⁷⁰, 1792 წ. 12 დეკემბერი, 29 მარტი, 1793 წ. 8 ივნისი⁷¹. თომა გარსევანიშვილის ზეობის დასაწყისად უნდა მივიღოთ 1781 წელი (იხ. გერმანე).

ციტირებული წლების ახლო თანამიმდევრობის გამო უნდა დავასკვნათ, რომ თომას ზეობა უინტერვალოდ მიმდინარეობდა. შეწყვეტა მხოლოდ 1788 წელს, უფრო ზუსტად, 1789 წელს უნდა მოჰხდარიყო, ხოლო განახლება, ალბათ, მოკლე დროით—1795 წელს. 1782 წლის ნოემბრიდან (ამჟამე წლის ნოემბერში თომა წინამძღვარად არის დასახელებული) საწინამძღვრო პოსტზე თომას პარალელურად, როგორც ახლო თარიღები გვიჩვენებენ, თეოდოსი ზის. თეოდოსის ზეობა ვაგრძელებულა 1800 წლამდე, მაგრამ კარკეულ დროის მონაკვეთში, სასულიერო 1789 წლიდან. მას წინამძღვრობა ფაქტიურად შეუწყვეტა. შემონახული გვაქვს ერეკლე მეფის მიერ გაცემული ორი საბუთი ერთი და იმავე თარიღით (1789 წ. 28 ივნისი). საიდანაც ირკვევა რომ თეოდოსს რაღაც მიზეზის გამო, (კონფლიქტი?), მეფისა და კათალიკოსის ანტონის გადაწყვეტილებით, მონასტერი დაუტოვებია და თბილისში გადმოსახლებულა საცხოვრებლად⁷². საფიქრებელია, ამ დროიდან ადგილზე სხვა იქნა წინამძღვრად დადგენილი. ამით უნდა აახსნობოდეს, რომ ხსენებულ პერიოდში თეოდოსი საბუთებში აღარ ჩანს. ხოლო მონასტრის წინამძღვრად იოაკიმეა დასახელებული. ამ უკანასკნელის ზეობა, ნაჩვენები თარიღებისა და არსებული სიტუაციის გათვალისწინების საფუძველზე, უნდა ვივარაუდოთ 1789—1794 წლებს შორის. 1794 წლიდან თანმიყოლებით, ვიდრე 1800 წლამდე ისევე თეოდოსი ჩანს წინამძღვრის პოსტზე, ხოლო 1801 წლიდან უკვე მომდევნო წინამძღვარი ილარიონი ზეობს. ამგვარად, მივიღებთ შემდეგ ქრონოლოგიას:

თომა 1781—1789 წ. ივნისი.

თეოდოსი 1782—1789 წ. ივნისი

იოაკიმე 1789—1794 წ. წ.

⁶⁰ იქვე, 150. „წინამძღვარი თეოდოსი“: საქ. არქ. ფ. 226, 1233. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“: ბელნ. ინსტ. ფ. Ad, 137. „დავითგარეჯის არხიმანდრიტი“—(სამი საბ.).

⁶¹ თ. ეორდანია, დას. ნაშრ., 153. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“.

⁶² იქვე, 155. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“: იქვე, 271 (ორი საბ.).

⁶³ იქვე 148, 164. „დავითგარეჯის არხიმანდრიტი თეოდოსი“. „დოდოს არხიმანდრიტი.

⁶⁴ იქვე, 165; საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“ (ორი საბუთი).

⁶⁵ თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 165—167 (ორი საბუთი).

⁶⁶ საქ. არქ. ფ. 226, 1279: ეორდანია, დას. ნაშრ. 167.

⁶⁷ ბელნ. ინსტ. ფ. Ad. 2201 (2202): თ. ეორდანია დას. ნაშრ. 174. „დავითგარეჯის წინამძღვარი“.

⁷¹ იქვე, 175, 1794 წ. 11 აპრილის საბუთში მოხსენებულება თეოდოსი როგორც დოდოს „არხიმანდრიტი“, საბუთი დოდოს მონასტრის საყმოს საქმეს ეხება. თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 147—148; 1793 წ. „დოდოს წინამძღვარი თეოდოსი“. ბელნ. ინსტ. ფ. Ad, 133.

⁷² თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 159 (ორი საბუთი).

⁷³ საქ. არქ. ფ. 226, საბ. 1284; საქ. მუზ. ბელნ. აღწ. IV, 448.

⁷⁴ თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 162; ისტ. საბ. IV, 98.

⁷⁵ „მაც მონასტრის საქმე ასრე მოხდა, როგორც ჩვენი და ჩვენის შვილის იმის უწმინდესობის წინაშე გამოვიტყობდნენ, ახლა დრომდინ ეს თეოდოსი წინამძღვარი აქა დაჩა...“ და სხვ. თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 269, 270—271.

თომა ჩანს 1795 წელს.

თეოდოსი 1794—1800 წ. წ.,

უნდა ითქვას რომ არსებული საბუთები ნათლად ვერ გვიჩვენებენ თუ რა იყო გამოწვეული თომასა და თეოდოსის „თანაწინამძღვრობა“. მაგალითად, არ ჩანს რომ მათ მოვალეობა დარგების მიხედვით განაწილებული ჰქონდათ, ან ერთი იყო მეორის ხელქვეითი; ამ მხრივ არც ტიტულატურა გვეუბნება რაიმეს. ვინაიდან ორივე ერთდროულად, ერთნაირად ატარებს დავითგარეჯის „წინამძღვრობასა“ და „არხიმანდრიტობას“ (სქოლიოში მოტანილი გვაქვს წლების მიხედვით სრული ტიტულატურა). ამ გარემოებათა მიუხედავად მაინც ერთი ფაქტი იქცევა ყურადღებას, საქმე ისაა რომ 1782 წლის საბუთში თეოდოსი მოხსენებულია „დავითგარეჯისა და დოდოს მონასტრის წინამძღვრად“, ამასთანავე 1793 წლის საბუთში თეოდოსი თავს იხსენიებს საკუთრივ დოდოს არხიმანდრიტად⁷⁶. ყოველივე ამან შეიძლება გვაფიქრებინოს, რომ თეოდოსი ორივე მონასტრის საერთო გამგე იყო. შამინ როცა თომა მხოლოდ დავითგარეჯისა. ამას თითქოს ეთანხმება ფაქტობრივი მდგომარეობა იმ მხრივ, რომ ციტირებული საბუთების მიხედვით, გამოჩენილი ჩანს მათი მოქმედების სფერო: თუ თეოდოსი დავითგარეჯისა და დოდოს მამულების საქმეებს განაგებს. თომას საქმიანობაში დოდოს მონასტერი სრულიად არ ჩანს. ისე კი, როგორც ითქვა, ტიტულატურა განსხვავებას არ იძლევა დოდოს მონასტერი. როგორც ვიცით, 1760 წლიდან გაუქმებული და დავითგარეჯთან შეერთებული იყო. ამიტომ დოდოს ცალკე არხიმანდრიტი ვერ ეყოლებოდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, გარკვეულ დროის მონაკვეთში, მის მამულებს მაინც ცალკე მეურნე ყოლია და „წინამძღვრობაც“ ამაში იხატებოდა.

ამრიგად, თეოდოსი შეიძლება მივიჩნიოთ დოდოსა და დავითგარეჯის მამულების საერთო გამგედ 1782—1789 წლებში. შეიძლება დაგვეშვა თომასა და თეოდოსის იგივეობა: ორივე სახელი ერთი და იგივე ასოთი იწყება; პლ. იოსელიანის მიხედვით „თომა გარსევანიშვილის“ შემდეგ წინამძღვრობს „ილარიონ ბებურიშვილი“. მართლაც, ჩვენი ქრონოლოგიითაც, თეოდოსის უშუალოდ მოსდევს ილარიონი. მაგრამ იგივეობის დამტკიცებას მაინც მყარი საბუთი ესაჭიროება. მართლაც ის ფაქტიც ძნელი ასახსნელი იქნებოდა, თუ რატომ არა გვაქვს დოკუმენტურ-ოტრიდოლ საბუთებში ამ იგივეობის რამე მინიშნება.

ილარიონ ვაჩნაძე, „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულია—1801 წ. 5 ზისი⁷⁷. 1802 წ., 1803 წ., 1806 წ., 1808 წ., 1809 წ., 1810 წ., 1816 წ., ანტონი „არხიმანდრიტი“, წინამძღვარი. მოხსენებულია 1824—1828 წწ. და 1831—1834 წწ. ანტონი მოქმედი უნდა იყოს 1834 წლამდე, რადგან ამ წლის და მომდევნო დროის საბუთებში საერთოდ წინამძღვარი არ ჩანს.

⁷⁶ თ. ეორდანია, დს. ნაშრ. 147-148

⁷⁷ იქვე, 177.

⁷⁸ თ. ეორდანია, დს. ნაშრ. 179. საქ. მეზ. ხელნ. აღწ. 19, 493.

⁷⁹ თ. ეორდანია, დს. ნაშრ. 179. საქ. მეზ. ხელნ. აღწ. IV, 493.

⁸⁰ იქვე, 180 (სამი, საბუთ).

⁸¹ იქვე, 181.

⁸² ნ. ბეჩქინიშვილი, მასალები. საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის 269, 328.

⁸³ 1816 წ.; სამშენებლო წარწერა დავითგარეჯის მონასტერში: გ. ჩუბინაშვილი, დს. ნაშრ. 111. უფრ. „საქართველოს სასულიერო მახარობელი“, 1864 წ. 40—42, არხ. ტარსი, ქართული მონასტრების მოკლე აღწერილობა: პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, 43.

⁸⁴ ჩამოთვლილი დოკუმენტები მოთავსებულია: საქ. არქ. ფ. 361, საქ. № 1.

იოანე მოხსენებულა—1836 წ., 1838 წ.,¹⁶ 1839 წ., 1842 წ.,
თეოფანე არსიმანდრიტი მოხსენებულა—1853 წ.,¹⁷ 1854 წ.

ვახტანგ ქიქოძე (გერასიმე), შემდეგში იმერეთის ეპისკოპოსი.
დავითგარეჯის წინამძღვრობას ასრულებს: 1858 წ. 5 იანვარი — 1858 წ. 6
დეკემბერი¹⁸.

ამგვარად, ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით დავითგარეჯის წინამძღვარ-
თა ქრონოლოგიური სია შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

დავით VI ს. შუა წლები.

ილარიონ („ქართველი“), 837 წ. წ., 855—861 წ. წ.

ანტონი XIII ს.

ნაფანაილ 1566 წ.

იოსები 1582 წ.

მარკოზი 1639 წ.

ონოფრე მაკუტაძე 1690—[1736] წწ.

იოანე ჯორჯაძე ენისელთ მოურავის ძე 1736—1763 წწ.

დავით ვაჩნაძე 1751—1762 წწ.

ქრისტეფორე ქარუმიძე 1764—1768 წწ.

გერმანე 1769—1781 წწ.

თომა გარსევანიშვილი 1781—1789 წწ.

თეოდოსი 1782—1789 წწ.

იოაკიმე 1789—1794 წწ.

თომა 1795 წ.

თეოდოსი 1794—1800 წწ.

ილარიონ ვაჩნაძე [1801 — 1820-ნი წლები].

ანტონი 1820-ნი წლ — 1834 წ.

იოანე [1836]—[1842]. წწ.

თეოფანე 1853. 1854 წწ.

ვახტანგ (გერასიმე) ქიქოძე 1858 წ. 5 იანვარი—1858 წ. 5 დეკემბერი.

2. იოანე ნათლისმცემლის წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია

ხ ა რ ი ტ ო ნ ი „წინამძღვარი“. „მამა“. მოხსენებულა—1702 წ.,¹⁹ 1704 წ.,²⁰
1705 წ.,²¹ 1707 წ.,²² 1708 წ.,²³ 1710 წ.,²⁴ 1713 წ.,²⁵ 1714 წ.,²⁶ 1715 წ.,²⁷
1718 წ.,²⁸ 1719 წ.

¹⁶ ჩამოთვლილი დოკუმენტები მოთავსებულია ამ თარიღებით საქ. არქ. ფ. 361, საქმე № 1. ფურც. 51, 57, 59.

¹⁷ საქ. არქ. ფ. 230, დ. 111; მოტანილ საბუთებში იოანე არ იწოდება არც არსიმანდრიტად არც წინამძღვრად, მაგრამ მისი პრაქტიკული საქმიანობა ამაზე მიუთითებს.

¹⁸ საქ. არქ. ფ. 361, საქ. 3.

¹⁹ იქვე.

²⁰ მელატონ კელენჯიძე, ვახტანგ ეპისკოპოსი იმერეთისა, ქუთაისი 1913, 73—74; ვახტანგის არხიმანდრიტად კურთხევა 1858 წელს მოხსენებულა მის ეპიტაფიაშიც. იხ. ბ. ლოშინაძე, გულატი (მეგზური), 1959, 29.

²¹ ისტ. საბუთები V, 5. Ad. 741. ²² თ. ჯორჯანიძე, დას. ნაშრ., 19, 1703 წ. Ad, 748.

²³ იქვე, 21; ისტ. საბ. V, 7. ²⁴ ხელნ. ისტ. ფ. A, 624 (ანდერძი).

²⁵ ისტ. საბ. V, 17, 19, 20; თ. ჯორჯანიძე, დას. ნაშრ. 20.

²⁶ ისტ. საბ. V, 21.

²⁷ იქვე, 25, 26. ²⁸ თ. ჯორჯანიძე, დას. ნაშრ. 72.

²⁹ ისტ. საბ. V, 26.

³⁰ ხელნ. ისტ. ფ. Ad. 331. ანდერძი, ხელნ. აღწ. Q ფ. 1, 98.

ხარიტონი მოიხსენება 1692 წ. მარტის სიგელში ნათლიმცემლის მონასტერში მყოფად. მაგრამ ამ დროს წინამძღვრობა არ უჭირავს. იგი, როგორც საბუთი მიუთითებს, მონასტერში უფროსი პირია. ხარიტონი ვერ იქნებოდა ნათლიმცემლის წინამძღვარი რადგან ნათლიმცემელი ამ დროს დავითგარეჯასთან არის გაერთიანებული საერთო წინამძღვრით (ონოფრე მაჭუტაძე). ასეთივე მდგომარეობა ჩანს 1697 წელსაც. ნათლიმცემელში მყოფი ბესარიონ ორბელიშვილი-ბარათაშვილი ხელნაწერის ანდერძში წერს: ღირს ვიქმენ მე... აღწერად უდაბნოსა გარეჯისასა მონასტერსა წა იოანე ნათლიმცემლისასა. ლოცვა ჰყავთ წინამძღვრისა ჩვენისა ონოფრესათვის... დაიწერა ქქსა ტვე (1697 წ)¹⁰⁰ ნათლიმცემელს საკუთარი წინამძღვარი არ უნდა ჰყოლოდა არც 1701 წელს, რადგან საბუთში მოხსენებულია ზოგადად „მონასტრის კრებული“ და „წინამძღვარი“, ხოლო ხარიტონი საერთოდ არ არის დასახელებული¹⁰¹. ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება ვთქვათ რომ ხარიტონის ზეობა უნდა დაწყებულიყო 1702 წლიდან (ამ წლის საბუთში ხარიტონი „ნათლიმცემლის“ წინამძღვრად არის დასახელებული). რაც იმავე დროს ნათლიმცემლის დამოუკიდებლად გამოყოფის თარიღიცაა.

ს ე რ ა პ ი ო ნ ი. მასალები სერაპიონის შესახებ რთულ ქრონოლოგიურ წინააღმდეგობებს შეიცავენ. ნარატიული წყაროები ნათლიმცემლის „წინამძღვრად“ ასახელებენ სერაპიონს: „ესე დადგინებული იქნა მეფისა ირაკლისაგან წინამძღვრად ნათლიმცემლის მონასტერსა“¹⁰². გაბრიელ საგინაშვილს ხსენებულ თხზულებაში ვრცელი მოთხრობა შეუტანია „სერაპიონ წინამძღვრის“ შესახებ. მაგრამ რაიმე ქრონოლოგიური მინიშნება მისი ზეობის შესახებ მოცემული არა აქვს. ავტორი მიუთითებს, რომ სერაპიონი წინამძღვრის პოსტზე ბოლომდე არ დარჩენილა. გარდაცვალებამდე ბევრად ადრე ის წინამძღვრობას სტოვებს და „სქემას“ იკურთხებო. გარდაიცვალა სვიმონ წინამძღვრის გარდაცვალებიდან ერთი კვირით გვიან. ან „მცირედ წინათ ჩემისა (გაბრიელის -- ბ. ლ.) აქ მოსვლისა აღესრულა“. თუ სვიმონის წინამძღვრობის დასასრულს. 1772 წ. (იხ. სვიმონი). იმავე დროს სვიმონის გარდაცვალების თარიღადაც მივიღებთ. მაშინ. გამომდინარე გაბრიელის მითითებიდან, სერაპიონი გარდაცვლილა 1772 წელს. გაბრიელის ტექსტში მოტანილი ერთი ეპიზოდის მიხედვით (სერაპიონის შეხვედრა ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს იოსებთან) სერაპიონის ზეობა სავარაუდოა 1736-1743 წლებს შორის (რადგან იოსები ამ წლამდე არის ნინოწმინდელად). ასეთ განსაზღვრას კი ეწინააღმდეგება ზემომოტანილი „კალმასობის“ ცნობა. რომელიც სერაპიონის წინამძღვრად დადგენას. დაახლოებით 1744 წელს გულისხმობს (მანამდე ერეკლე მეფედ არ იყო). მართლაც. 1761 წ. დოკუმენტური წყაროს მიხედვით, სერაპიონი ნათლიმცემლის „მამად“ (წინამძღვარი -- ბ. ლ.) ყოფილა 1744 წელს¹⁰³. თუ „კალმასობასა“ და

¹⁰⁰ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, დას. ნაწი. 21 ფ. Жордания, Опнс., № 105.

¹⁰¹ ისტ. საზ. 2-4: 1703 წ., Ad 748, (წინამძ, ონოფრესა და ხარიტონის საერთო ნასყიდობა).

¹⁰² იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, 11, 1948, 208.

¹⁰³ 1761 წლის ნინოწმინდლის საბუთში ვკითხვლობთ: მონასტრის საქმეზე მოვიდნენა „ოდეს... მართლმადიდებელნი მეფენი დასდეს ქართლს ცხებულ უფლისა მეფე თეიმურაზს და კახთს და ძე მისი მეფე ირაკლი, მას ეამსა ნათლიმცემლის კრებულნი წმინდა მამა ცქე-მოსანი სერაპიონი და მისი შედგომენი მამნი მობრძანდნენ ჩვენ ნინოწმინდელ ტუისსელს საბასთან და ისევე ჩვენის ეკლესიის მწყობრა, და ეურთხევა მოინდომეს“ (ისტ. საზ. V, 77), რომ ამ საბუთში სერაპიონი წინამძღვრად ჰყავს ნაგელისხევი ავტორს, ამას მტკიცებაც არ ესა-

ამ საბუთს შევითანხმებდით იმ მხრივ, რომ სერაპიონი წინამძღვრობდა 1744 წელს. მაშინ ეს თარიღი ეწინააღმდეგება არა მხოლოდ გაბრიელის საბუთს, არამედ სხვა არსებულ დოკუმენტებსაც. რომლებიც ნათლისმცემლის წინამძღვრად ამ წლებში სხვა პიროვნებებს ასახელებენ (იხ. აქვე). ერთი სიტყვით, უნდა ვთქვათ, რომ დასახელებული წყაროები სწორ ქრონოლოგიურ მითითებას ვერ იძლევიან. ვფიქრობთ. ყოველივე ეს აიხსნება წყაროთა ხასიათით. საქმე ისაა, რომ ყველა წყაროში (გაბრიელი. კალმასობის ავტორი. 1761 წლის საბუთი) ფაქტის ფიქსაცია მომხდარია საკმაოდ გვიან. ასეთ ვითარებაში შესაძლებელია ზუსტი დეტალები დაცული არ იყოს. სერაპიონის წინამძღვრობის განსაზღვრაში ჩვენ ვერცერთ აქ მითითებულ ჩვენებას ვერ მივიღებთ საყრდენად. ჩვენს მიერ მოტანილი ქრონოლოგიური სიის რიგში კი 1719-1742 წლები გამოდის წყვეტილით. სადაც შეიძლება დავეუშვათ სერაპიონის ზეობა. ეს იქნებოდა ნაკლებად მცდარი ვარაუდი.

ამ ქრონოლოგიურ ფარგლებს არ ეწინააღმდეგება ერთ-ერთი გვიანდელი დოკუმენტი (1778 წ.). სადაც სერაპიონის შესახებ იკითხება: „მეფის ვახტანგის მეფობას აქეთ სერაპიონ წინამძღვრის ეაშშიაღ... მაშასადამე. სერაპიონის ეამი“ 1724 წელზე ადრე არ შეიძლება იყოს (ვახტანგი 1724 წლიდან მიდის). სერაპიონის წინამძღვრობა აქ ნაგულისხმევეა „ოსმალობის“ სინქრონულად, ისე რომ მანამდე (ე. ი. ოსმალობამდე) სერაპიონი მოქმედი არაა. მაშასადამე. ამ შემთხვევაშიც სერაპიონის ზეობა გამოდის სწორედ 1724 წლიდან (1723 წ. ოსმალობის დასაწყისი: ისტ. საბ. V, 92-93. საბუთი წარმოადგენს მეფის სასამართლო განჩინებას იხ. ზემოთ).

ს ვ ი მ ო ნ ი (ორბელიშვილი?). „წინამძღვარი“. მოხსენებულა-- 1742 წ.¹⁰⁴ 1745 წ.¹⁰⁵, 1746 წ. 30 იანვრის¹⁰⁶ საბუთებში.

ა ბ რ ა მ ი „წინამძღვარი“. მოხსენებულა-- 1749 წ. 22 აპრილი. აგვისტოსა¹⁰⁷ და 1751 წ. საბუთებში¹⁰⁸.

ზ ე ნ ო ნ ი „წინამძღვარი“. არხიმანდრიტი“. მოხსენებულა 1752 წ. 20 დეკემბერი 1754 წ.¹⁰⁹ ზ. წინამძღვრობს 1752 წლიდან 1760 წლამდე (იხ. სვიმონი).

პირობა. ჯერ ერთი ის ხმარობს სერაპიონის მიმართ ტიტულს „შამა“, რომელიც ჩვეულებრივად წინამძღვრის შესატყვისად იხმარებოდა. იქვე მას სხვა წინამძღვარიც, მაგ. სვიმონი, ნახსენები უკვს მხოლოდ „შამის“ ეპიტეტით (ე. ი. ისე როგორც სერაპიონი). მეორეც, მონასტრის საქმეზე სერაპიონის ეპისკოპოსთან მიხვლა, ცხადია, ex officio იყო. როგორც საბუთში ნათქვამია. სერაპიონი საბასთან მხსულა თეიმურაზისა და ერეკლეს თანამეფობის დასაწყისში. ე. ი. 1744 წელს. სწორედ ამ წლიდან იწყებს საბაც თავის ზეობას. სერაპიონს აღუძრავს საქმე ნათლისმცემლის შესახებ მისი ნინოწმინდისადმი დაბრუნების თაობაზე, ეს საქმე დამაჯერებელა 1753 გვიან. 1761 წელს და საბუთიც ამ საბაბითა გაცემული.

¹⁰⁴ Д. Пурцелядзе, დას. ნაშრ., 82.

¹⁰⁵ იქვე, 62. საქ. არქ. ფ. 230, დ. 1, გვ. 222.

¹⁰⁶ ისტ. საბ. V, 64: ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები. 11. 395 (საბუთის თარიღად შეცდომით გატანილია 1736 წ.).

¹⁰⁷ იქვე, V, 25, 71. დოკ. V, 395.

¹⁰⁸ საქ. არქივი, ფ. 226, 1429; Д. Пурцелядзе, დას. ნაშრ., 82.

¹⁰⁹ ტიბოქონის ანდერძი, ხელნ. აღწ. ფ. II ა. ტ. 11, 120: Д. Пурцелядзе. დას. ნაშრ. 82.

ს ე ი მ ო ს ინაურობე. „შამა“, „წინამძღვარი“. „არქიმანდრიტი“. მოხსენებუ-
ლია—1760 წ.¹⁰⁰ 1761 წ. 11 იენისი¹⁰¹, 1762 წ.¹⁰²... 1763 წ.¹⁰³ 1764 წ.¹⁰⁴.. 1768 წ.¹⁰⁵,
1769 წ.¹⁰⁶.. 1772 წ. საბუთებში. ამ საბუთში სეიმონის უშუალო წინამოადგილე
არის ზენონი¹⁰⁷.

როგორც განვიხილეთ სეიმონის ზეობის დასაწყისი უკავშირდება დოდოს
კლუქებას (1760 წ.). ზემოდასახელებულ 1760 წ. საბუთში პირდაპირი მითითე-
ბა გვაქვს ამ წელს სეიმონის დანიშვნის შესახებ.

სეიმონის წინამძღვრობა მთავრდება 1772 წელს, რადგან 1773 წლის აპრი-
ლის საბუთში ის უკვე გარდაცვლილად არის მოხსენებული. ხოლო მის ადგი-
ლას მოქმედად დასახელებულია ნიკოლოზი¹⁰⁸.

ამრიგად, სეიმონის წინამძღვრობა მოიცავს პერიოდს 1760-1772 წ.წ.

ნიკოლოზ ყიფიანი. „შამა“. არქიმანდრიტი. მოხსენებულია—1773 წ.-
24 აპრილი, მაისი¹⁰⁹. 1774 წ. 25 აპრილი¹¹⁰ საბუთებში.

ნიკოლოზი წინამძღვრობას იწყებს 1773 წელს (იხ. სეიმონი). იგი უკანას-
კნელად იხსენიება 1774 წ. აპრილს, ხოლო 1775 წლის სექტემბერში ის უკვე
მოქმედი აღარაა¹¹¹. ამრიგად, ნიკოლოზის ზეობა მოიცავს პერიოდს 1773 —
1775 წ.წ.

ე ფ თ ვ ი მ ე მ ქ ე დ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი. „არქიმანდრიტი“. მოხსენებულია
1776 წ. 9 იენისი¹¹² 1777 წ.¹¹³, 1778 წ.¹¹⁴, 1779 წ.¹¹⁵.. 1780 წ.¹¹⁶, 1781 წ.¹¹⁷..

¹⁰⁰ ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 144

¹⁰¹ ისტ. საბ. V, 77; თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 1:0 (ორი საბუთი).

¹⁰² ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 1635.

¹⁰³ თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. III.

¹⁰⁴ ა. ხახანაშვილი, გურჯები, 91, 92; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 726;

¹⁰⁵ თ. ეორდანია, დას. ნაშრ. 17.

¹⁰⁶ ისტ. საბ. V, 81.

¹⁰⁷ თ. ეორდანია, დას. შრ. 122: „ზენონის შემდგომად ნათლისმცემლის მონასტრის წინა-
მძღვრობა სეიმონს მიეცა“.

¹⁰⁸ ისტ. საბ. V, 84, იოანე ბატონაშვილი ასახელებს დავითგარეჯის წინამძღვრად სეიმონ
ინაურობეს. აეტორს უკველად ეწოდება მონასტრის საბელი, რადგან სეიმონი წინამძღვარია
დოდოსი, შემდეგ ნათლისმცემლის სეიმონ ინაურობესთან დაკავშირებით აეტორი მოხსენი-
ებს მეფის დამარცხების ამბავს კარ-ბელაქანის ომში (1751 წ.). ფაქტი პართლავ ემთხვევა სე-
იმონის წინამძღვრობას დოდოს სავანეში (იხ. აქვე). ეფიქრობთ აეტორი არ უნდა ცდებოდეს
კვარის დასახელებაში. დროის დიდი დამორების გამოც ვერ დავუშვებდით ამ სეიმონის იგი-
ვეობას ბესარიონ ორბელიაშვილის ძმასთან, სეიმონთან, რომელიც მღვდელად აღწეა, XVII ს.
90-90-ს წლებში იხსენიება ნათლისმცემლის მოღვაწედ. შესაძლებელია ბესარიონის ძმა იყო
აგვე სეიმონი ნათლისმცემელში 1740-ს წლებში რომ წინამძღვრობდა.

¹⁰⁹ ისტ. საბ. V, 84—85.

¹¹⁰ იქვე, 85; 1775 წლის 27 სექტემბერს ნიკოლოზ ყიფიანი უკვე ნათლისმცემლის მონასტ-
რის „შამა უაფილია“ და იმერეთის ვარძიის არქიმანდრიტი (ხელნაწ. აღწ. ფ. H ტ. II, 254).

¹¹¹ იხ. შენიშვნა 119-ე.

¹¹² თ. ეორდანია, დას. შრ., 131. (საბუთის თარიღად გატანილია შეცდომით 1774 წ.).
ისტ. საბ. V, 89.

¹¹³ იქვე, 86. 90 (ორი საბუთი).

¹¹⁴ იქვე, V, 92, ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისად-
ვის ბ. I.

¹¹⁵ ისტ. საბ. V, 94,

¹¹⁶ იქვე, 95, 95 (ორი საბუთი).

¹¹⁷ იქვე, 99.

1782 წ¹²⁷, 1784 წ¹²⁸, 1785 წ¹²⁹, 1786 წ¹³⁰, 1787 წ¹³¹, 1790 წ¹³², 1791¹³³, 1792 წ¹³⁴, 1795 წ¹³⁵, 1796 წ., 29 დეკემბერი¹³⁶, 1798 წ., 26 სექტემბერი¹³⁷, 1799 წ. მაისი¹³⁸, 1804 წ. 26 იანვარი¹³⁹.

ეფთვიმე წინამძღვრობას იწყებს 1775 წელს (იხ. ნიკოლოზი). გარდაცვლილი უნდა იყოს 1800-იან წლებში, რადგან მერე აღარ ჩანს, ხოლო 1811 წელს და შემდგომ ნათლიმცემლის არხიმანდრიტად იხსენიება დომენტი¹⁴⁰, შემდეგ თეოდოსი¹⁴¹.

ამრიგად, ნათლიმცემლის წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

ხარიტონი 1702—(1718). წწ.

სერაპიონი

სვიმონი (1742)—(1746). წწ.

აბრამი 1749—1751 წწ.

ზენონი 1752—1760 წწ.

სვიმონ ინაურიძე 1760—1772 წწ.

ნიკოლოზ ყიფიანი 1773 — 1775 წწ.

ეფთვიმე მკედელაშვილი 1775—1810-ნი წწ.

დომენტი 1826 წ. დეკემბერი.

თეოდოსი 1826 წ.

2. დოდოს წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია

ზ ა ქ ა რ ი ა . „წ ი ნ ა მ ძ ჳ ა რ ი“. მოხსენებულია—1704 წ¹⁴², 1708 წ¹⁴³, 1711 წ., 1712 წ¹⁴⁴.

მ ა რ კ ო ზ ი . „წ ი ნ ა მ ძ ჳ ა რ ი“. მოხსენებულია 1709 (10) წ. (თ. ჟორდანია, დას. ნაშრ. 28. გვაქვს უთარილო საბუთი, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 468, რომელიც 1709 (10) წ. უწინარესი არაა. რადგან მასში მოხსენებული „მარკოზი წინამძღვარი“ ამაზე ადრე არ გვხვდება).

¹²⁷ იქვე, 192, (ორი საბუთი).

¹²⁸ იქვე, 104, (ორი საბუთი).

¹²⁹ ხელნ. ილწ. IV, 378, ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 137.

¹³⁰ ისტ. საბ. V, 107.

¹³¹ იქვე,

¹³² იქვე, 109, 111, (ორი საბუთი).

¹³³ თ. ჟორდანია, დას. ნაშრ. 161.

¹³⁴ ისტ. საბ. V, 111, 114, (ორი საბუთი).

¹³⁵ იქვე, 11,

¹³⁶ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 1019.

¹³⁷ თ. ჟორდანია, 170.

¹³⁸ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 691.

¹³⁹ ხელ. ინსტ. ფ. Ad, 99, ეფთვიმეს შესახებ იხ. პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მკედელისა გამოც. ა. გაწერელიას, 1936, 120 და სხვ.

¹⁴⁰ ხელნ. ინსტ. Ad, 248, 277.

¹⁴¹ თეოდოსი დადგენილი იქნა 1826 წ. დეკემბერს, აყურთხა ეგზარხოსმა 1927 წ. თებერვალს, ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 888.

¹⁴² თ. ჟორდანია, დას. ნაშრ. 19.

¹⁴³ Д. Пурцеладзе დას. ნაშრ. 46.

¹⁴⁴ თ. ჟორდანია, დას. ნაშრ. 39, 40, 43 (სამი საბუთი); უთარილონი: იქვე, 31, 46; ვაზ. „ივერია“, 1893, № 93.

გერმანე. 1760 წლის საბუთი დოდოს ყოფილ წინამძღვრად (სეიმონამ-
 ლე) ასახელებს გერმანეს: „ეს დურგლის იარაღი გერმანე წინამძღვრის ყოფილა“
 (ხელნ. ინსტ. Ad, 144). უეჭველია, ეს ის გერმანეა. რომელიც გარეჯის ხელნაწე-
 რის ანდერძ-მინაწერში 1741 წელს მოქმედათაა დასახელებული: „...ჰქს უკთ.
 ამათ ჟამთა ფრიად ისურვა წინამძღვარმა გერმანემ ...და გამოვედით სოფლით“
 (თ. გორდანია. Описание... № 256). აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, გერ-
 მანე უშუალოდ უსწრებდა ნიკოლოზს, ნიკოლოზი წინამძღვრად 1742 წელს იხ-
 სენიება (იხ. აქვე).

ნიკოლოზ შალიკაშვილი. „არხიმანდრიტი“. მოხსენებულია
 1742 წლ¹⁴⁶.

სეიმონ ინაუარიძე. „წინამძღვარი“. მოხსენებულია—1749 წ. 14 იან-
 ვარი¹⁴⁷, 1750 წ. 6 იანვარი¹⁴⁷, 1750 წ. იკათათვე¹⁴⁸, 1751 წ. დეკემბერი¹⁴⁹, 1752 წ.
 ქრისტეშობისთვე¹⁵⁰, 1755 წლ¹⁵¹.

სეიმონის ზეობის დასაწყისად უნდა მივიღოთ დაახლოებით 1740-იანი წლე-
 ბი, რადგან ამ ათეულშივე იხსენიება წინამორბედი წინამძღვარიც. ზეობის და-
 სასრულია 1760 წელი. როგორც დადგენილი გვაქვს, სეიმონი ნათლიმცემლის
 წინამძღვრად გადაუყვანიათ მას შემდეგ რაც დოდო გაუქმებულა და დავითგა-
 რეჯისათვის შეუერთებიათ. დოდო ჯერ კიდევ მოქმედია 1759 წლის სექტემბერ-
 ში¹⁵², მაშასადამე სეიმონი დოდოს წინამძღვრად იქდა 1759 წელსაც, რადგან
 დოდო გაუქმდა 1760 წელს, მაშასადამე, სეიმონის წინამძღვრობაც დო-
 დოს მონასტერში ამ დრომდე მოდის ანუ 1760 წლამდე. მართლაც ამ წელს იგი
 დაადგინეს ნათლიმცემლის წინამძღვრად¹⁵³.

თეოდოსი. „არხიმანდრიტი“, წინამძღვარი“, მოხსენებულია—1782 წლ¹⁵⁴,
 1793 წლ¹⁵⁵.

როგორც ვიციით, დოდო გაუქმდა 1760 წელს (იხ. ამ ნაშრომის პირ-
 ველი თავი), იგი ამის შემდეგ აღარ აღდგენილა, ამიტომ ცალკე წინამძღვარი მას
 არც ჰყოლია. ზემოხსენებულ წლებში კი თეოდოსი იხსენიება ორი მონასტრის
 წინამძღვრად (იხ. აქვე თეოდოსი). როგორც ჩანს, თეოდოსს, რომელიც დავით-
 გარეჯაში იქდა, დაკისრებული ჰქონია დოდოს მამულების გამგებლობაც. ამრი-
 გად, დოდოს წინამძღვართა სია შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

¹⁴⁶ თ. გორდანია დას. ნაშრ. 96, იქვე, 156, „წინამძღვარი ნიკოლოზი“.

¹⁴⁷ იქვე, 99.

¹⁴⁷ იქვე, 99—100.

¹⁴⁸ იქვე, 101—102.

¹⁴⁹ ისტ. საბ. V, 72.

¹⁵⁰ თ. გორდანია, დას. ნაშრ., 104.

¹⁵¹ ხელნ. ინსტ. ფ. A, 256.

¹⁵² თ. გორდანია, დას. ნაშრ., 106; ი. ბატონიშვილი, კალმასობა, II, 269 (იხ. ნათლი-
 მცემლის წინამძღვრები).

¹⁵³ იხ. პირველი თავი; ხელნ. ინსტ. ფ. Ad, 144. მოტანილ სიებში სამი სეიმონის ქრონო-
 ლოგია ერთმეორის შიშართ გარკვეულად თანმიმდევრულია. ამან შეიძლება დაგვაყვოს ზომ
 არ არის დოდოს წინამძღვარი სეიმონი (შემდეგში ნათლიმცემლის წინამძღვრად რომ გადაი-
 უანეს) იგივე სეიმონი, რომელიც ადრე, 1740-ან წლებში, ნათლიმცემელში წინამძღვრობდა?
 ამას უწინამძღვრება ის ძლიერი ფაქტი, რომ ეს ამბავი ისახული არ არის ისეთ სპეციალურ
 საბუთებში, რომლებიც სეიმონის წინამძღვრად დადგენას შეეხებოდა (სეიმონის გადაყვანა
 დოდოდან ნათლიმცემელში, იხ. იქვე 1760 და 1778 წლების საბუთები).

¹⁵⁴ თ. გორდანია, დას. ნაშრ. 146.

¹⁵⁵ იქვე, 147—148.

ზაქარია 1704—1708. 1722 წწ.

მარკოზი 1709 წ.

კერმანე—[—]—1741 წ.

ნიკოლოზ შალიკაშვილი 1742—[—]

სვიმონი 1740—წლ.—1760 წ.

ზოგიერთი ფასკანა

ფეოდალური საქართველოს წინსვლა-დაქვეითება გარეჯის პოლიტიკურ-სოციალურ ცხოვრებაში აისახა. გარეჯამ თავის არსებობის გრძელ მახშილზე სამი ძირითადი ეტაპი გაიარა: VI საუკუნიდან XIII ს. მეორე ნახევრამდე იგი ხასიათდება განვითარების საერთო აღმავლობით, შემდეგ კი თანდათან დაქვეითებით, ვიდრე XVII საუკუნის დასასრულამდე. XVIII საუკუნეში იწყება შედარებითი წინსვლა, მაგრამ მდგომარეობა მაინც ვერ უტოლდება აღნიშნული პირველი პერიოდის დონეს. XIII ს. მეორე ნახევრიდან ადგილი აქვს გარეშე მტრის ხშირ თავდასხმებს, დასტურდება გარეჯის სრული გაუქმების შემთხვევებიც. ასე, მაგალითად, გარეჯა გაუქმებულია XV საუკუნის დასაწყისისათვის, თემურლენგის შემოსევების შედეგად, შემდეგ XVII ს-ში შაჰ-აბასის შემოსევის შედეგად და იმავე საუკუნის 70-იან წლებში; XVIII ს-ში (1760 წ.) საბოლოოდ შეწყვიტა არსებობა დოდოს მონასტერმა. ადგილი აქვს რესტავრაციებსაც, მაგრამ, იმის გამო რომ ისინი დროებითი ხასიათის აღმოჩნდნენ, ვერ შესცვალეს საერთო ტენდენცია დაღმავლობისაკენ. აღდგენითი პერიოდებიდან გამოირჩევა XIV ს. (გიორგი ბრწყინვალე, 1314—1346), XV ს. (ალექსანდრე დიდი, 1412—1443) და XVIII ს. (უფრო პირველი ნახევარი), როცა გარეჯის ცხოვრებაში არსებითი ცვლილებები ხდება წინა პერიოდთან შედარებით.

გარეჯის დამახასიათებელ მოვლენად ისახება მონაცვლეობა ფეოდალურ იერარქიის კიბეზე. რამაც შესაბამისი შედეგები მოგვცა პოლიტიკურ, ეკონომიურ და ორგანიზაციული ცხოვრების წესებში. უპირველეს ყოვლისა მან გამოიწვია ცვლილებები სამიწათმფლობელო ურთიერთობაში თანამფლობელობისა და სათავისთავო მფლობელობის დაპირისპირების სახით. XV ს-მდე (1424 წ.) გარეჯა სამეფო საკუთრებად ითვლებოდა. იგი მეფის ხელში გადავიდა, საფიქრებელია, მეფე დაეით აღმაშენებლის ინიციატივით XII ს-ში. მანამდე გარეჯა თავისუფალი იყო, თვითონ იდგა ფეოდალური იერარქიის სათავეში. XV ს-დან XVII ს. დასასრულამდე იგი მცხეთის საკუთრებას წარმოადგენდა, ხოლო XVIII ს-ში მცხეთისაგან გათავისუფლდა და მეფის უშუალო ხელდებული შეიქნა.

XV—XVII საუკუნეებში, მცხეთის პატრონობის პერიოდში, გარეჯის განვითარების დაღმავალი ხაზის ერთ-ერთი ნიშანია სამამულო ურთიერთობაში თანამფლობელობის ფორმის გაბატონება. იგი დაბრკოლებას უქმნიდა გარეჯის დამოუკიდებელ განვითარებას, აფერხებდა მიწისმფლობელობის მაღალ საფეხურზე ასვლას.

გარეჯის, როგორც სათავადო-სენიორიის. დამოკიდებულება მეფის ცენტრალურ ხელისუფლებასთან გამოიხატა მეფისადმი სრულ პოლიტიკურ-ეკონომიურ მორჩილებაში, რასაც ვანაპირობებდა მეფისადმი მისი ვასალური დამოკიდებულება (უშუალოდ თუ შუალობით განხორციელებული) ან მასზე მეფის უშუალო ხელდებულება. გარეჯის სახლის პოლიტიკური და ეკონომიური სიძლიერე დამოკიდებული იყო მეფეზე. გარეჯა ცენტრალური ხელისუფლების ერთ-ერთი დასაყრდენს წარმოადგენდა.

ბიჭვინტის ხანიორიის ისტორიიდან XVI—XVII სს*

ბიჭვინტის სენიორიის ისტორიაში XVI—XVII საუკუნეები გადაწყვეტი მნიშვნელობის პერიოდია იმ არსებითი ცვლილებათა გამო, რაც სენიორიის ცენტრის შეცვლამ, დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინტიდან გელათში გადატანამ, გამოიწვია. მეორე მხრივ ეს მოვლენა ფართო საზოგადოებრივი მნიშვნელობის იყო საქართველოს ფეოდალური განვითარების ისტორიაში. იგი წარმოადგენდა გარკვეულ შედეგს ქვეყანაში მომხდარი (პოლიტიკური, ძირითადად) ცვლილებებისა. ავტორი მიზნად ისახავს დაადგინოს ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წასვლის დრო და ახსნას ამ ფაქტის მიზეზები. ეს საკითხი ისტორიოგრაფიაში სპეციალური კვლევის საგნად არ ყოფილა დასახული, მაგრამ მას პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ეხებოდა მრავალი ავტორი. ისტორიოგრაფიაში დღემდე გაბატონებულია მცდარი აზრი გადატანის დროის განსაზღვრაში. მიზეზების ახსნა კი სრულად და დასაბუთებულად წარმოდგენილი არ არის. წინამდებარე ნაშრომი შედგება სამი თავისაგან. პირველი თავი ეხება საკითხის ისტორიოგრაფიას, მეორე თავში დადგენილია დრო როცა უნდა მომხდარიყო ბიჭვინტის დატოვება, მესამე თავი ეძღვნება მოვლენის ვამომწვევი მიზეზების ახსნას.

თავი პირველი

ლიტერატურის მიმოხილვა

ნაშრომის ამ ნაწილში შევეცდებით თანმიმდევრობით წარმოვადგინოთ ისტორიოგრაფიაში არსებული შეხედულებანი ბიჭვინტიდან საკათალიკოსო რეზიდენციის გადატანის დროისა და მიზეზების შესახებ.

აფხაზეთის გეოგრაფიულ აღწერილობისას ვახუშტი ბაგრატიონი იძლევა ასეთ მოკლე განმარტებას: „ამ მუწის წყლის დასავლეთ არს ბიჭვინტას ეკლესია დიდი, დიდშენი. კეთლ ფრიად. გუნბათიანი, ზღვის კიდესა ზედა. ეს აღაშენა იუსტინიანე კეისარმან შემკობითა დიდითა. პირველ იყო საეპისკოპოსო. უამთა აფხაზთა მეფეთათა იქმნა საკათალიკოზოდ, და აწ არს საყდარი აფხაზთა კათალიკოზისა, არამედ აწ ხუცის აპარად, ვინადგან აფხაზნი არლარა მონებენ რაჟულსა და სარწმუნოებასა“¹. ამგვარად. ვახუშტის მიხედვით ბიჭვინტა აფხაზთა კათალიკოსის საყდარია, მაგრამ ამ დროს იქ მხოლოდ ხუცესი ზის. ამის მიზეზი

* შესრულებულია ისტორიის ინსტიტუტში წლიური კვებით. წაიკითხეთა მოხსენებად 1962 წ. 19/11.

¹ ვახუშტი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1941, 171.

აფხაზეთში ქრისტიანობის მოსპობაა. აფხაზეთში ქრისტიანული სარწმუნოების გაქრობის ფაქტს ვახუშტი განმეორებით აღნიშნავს იქვე: „სარწმუნოებით არიან ქრისტიანენი, არამედ არღარა რისა მეცნიერნი და ირიცხვიან ვითარცა კერპნი“.

ბიჰეინტის კათალიკოს.ს ისტორიას ეხება გერმანელი მეცნიერი დოქტორი იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი. რომელმაც რუსეთის სამეფო კარის სპეციალური დაავლებით მოიარა რუსეთი, იმიერი და ამიერი კავკასია. საქართველოში მოგზაურობდა 1771 — 1772 წლებში.

გიულდენშტედტის მოგზაურობის პუბლიკაცია მოხდა ჟერ კილევ XVIII ს.-უკუნეში. 1787—1791 წლებში გამოიცა: „Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge“ ორ ტომად. ამ შრომის ნაწილები, რომლებიც კავკასიას ეხება, გერმანულადვე ხელახლა გამოსცა კლაპროტმა 1815 და 1834 წლებში. გიულდენშტედტის „Reisen“-ის რუსული თარგმანი სისტემატური აშონაწერების სახით გამოვიდა 1809 წ.

გიულდენშტედტის შეხედულების მიხედვით ბიჰეინტა არის „ყოფილი საჯლოში“ („der ehemalige Siz“) „ქართლისა და აფხაზეთის“ პატრიარქისა, ხოლო გელაჲი კი არის „იმერეთის პატრიარქისა“ საჯლოში. პატრიარქების ასეთი გამოიჭენიდან გამომდინარე, გიულდენშტედტი ვერ ხედავს გელათსა და ბიჰეინტას შორის რაიმე ურთიერთკავშირს რეზიდენციის გადმოტანის თაობაზე, მიიჩნევს რა ამ ორ ადგილს სხვადასხვა პატრიარქების საჯლომად.

გიულდენშტედტი აღწერს გელათის სიძველეებს, მათ შორის კათალიკოს ნაქარია ქვარიანის ცნობილ წარწერას. ზაქარიას მიიჩნევს XI—XIII სს. მოღვაწედ. ხალხთა აღწერილობებში მას აფხაზეთის ისტორიაზე სპეციალური თხრობა აქვს მიძღვნილი, რისთვისაც გამოუყენებია ძველი ქართული წერილობითი ცნობებაც. გიულდენშტედტი წერს: „Auf Odishi folgt Abchaseti; da selbst waren in Bedia, Mogwi oder Mukwi und Dranda drei Bischöfen, die Episkoposi Bedieli, Mogweli und Drandeli genannt werden und im Bitschwinta war, wie schon angesiet (angesiet? გ. გ.), der Siz des Patriarch von Kartweli und Abchaseti“².

ამგვარად. გიულდენშტედტი ძველ აფხაზეთში ასახელებს სამ საეპისკოპოსოს (ბედიას, მოქეს და დრანდას). ხოლო ბიჰეინტაში „ქართლისა და აფხაზეთის“

² დაწერილებითი მიბლიოგრაფია გიულდენშტედტის შესახებ იხ. „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ 1, 1962, გამოც. გ. ველაშვილის. შესავალი. ხსენებულ გამოცემა წარმოადგენს გიულდენშტედტის „Reisen“-ის პირველი ტომის თარგმანს სათანადო აპარატით.

³ თარგმანი: „ოდისს მოსდევს აფხაზეთი; აქ ბედიასი, მოგვი ანუ მოქეში და დრანდაში სამი ეპისკოპოსი იყო, ეპისკოპოსებია—ბედიელი, მოგველი და დრანდელი, ხოლო ბიჰეინტაში ე.ო. როგორც უკვე ვნახეთ, საჯლოში ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქის“.

ამოცემეში, 171, გ. ველაშვილის თარგმანი: „...ეპისკოპოსი იყო აგრეთვე ბიჰეინტაშიც. ჩვენ უკვე ვნახეთ საჯლოში ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქისა“. ეფიქრობთ ამ თარგმანში გიულდენშტედტის აზრი არსებითად არის შეცვლილი, რაც არ მართლდება არც ტექსტობრივად და არც ფაქტობრივ სინამდვილის თვალსაზრისით. გიულდენშტედტს არ შეეძლო ეთქვა ბიჰეინტაში ეპისკოპოსი იქნა, რადგან ამ პერიოდისათვის, რომელსაც ის გულსხმობს (დრანდა და მოქეს პარალელურად) ბიჰეინტაში ეპისკოპოსი არ მყარია. ვერც ამის იტყოდა „ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქის“ საჯლოში ვნახეთ, რადგან ამ ადგილად ის, როგორც უკვე ვან ჩანს (იხ. ქვემოთ), ბიჰეინტას თვლის, ბიჰეინტაში კი ის არ ყოფილა.

პატრიარქის საჯდომს. „აფხაზეთში არის ოთხი მნიშვნელოვანი ადგილი: 1) ანაკლია... 2) ანაკოფია... 3) მოგვი... 4) ბიჭვინტა... მთავარი მონასტერი და სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქის ადრინდელი საჯდომი (გელათში ნაპოვნი წარწერების მიხედვით). ეს პუნქტი... არის სასაზღვრო ადგილი ჭაჩეთთან... აფხაზეთის და სვანეთის მოსახლეობა იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები, ქართველი მეფის ქვეშევრდომები; მხოლოდ აფხაზეთში დამკვიდრდნენ თურქი სულთანები“⁴...

კავკასიის ხალხების აღწერილობისას გიულდენშტედტს აფხაზეთზე განვითარებული აქვს ასეთი აზრი: უძველეს პერიოდში აფხაზებს საკუთარი მმართველები ჰყავდათ. მას შემდეგ ისინი დიდხანს იმყოფებოდნენ საქართველოს მეფეების მფლობელობის ქვეშ, ხოლო ეს უკანასკნელი მაშინ იწოდებოდნენ „აფხაზეთისა და ქართლის მეფეებად“. მათი მეფობის დროს აქ შემოდებული იქნა ბერძნული სარწმუნოება. ბიჭვინტაში პატრიარქიც კი იყო, ხოლო მოქვეშე და დრანდაში იმყოფებოდნენ ბრქიეპისკოპოსები. ამის მომდევნო პერიოდში აფხაზები დამოუკიდებელი შეიქმნენ საქართველოსაგან და ახლაც ერთი საერთო მმართველის გარეშე ცხოვრობენ. მოგზაური იქვე განაგრძობს მისი დროის პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ მდგომარეობის აღწერას აფხაზეთში და მიუთითებს: ქვეყნის ზოგიერთი ნაწილი თურქეთის ბატონობას აღიარებს, ზოგი ჩერქეზებს ემორჩილება. აფხაზი მთავრები, რადგან ერთმანეთთან კავშირში არ არიან, ხშირად ებრძვიან ერთმანეთს და ანადგურებენ: „ასეთ ვითარების გამო აქაც ისევე როგორც სხვა კავკასიელებთან, ქრისტიანობა ჩაქრა, მაგრამ ისევე როგორც სხვა მთიელ ხალხებში იგი არ შეიცვალა სხვა რელიგიით. გარდა ქვის ეკლესიებისა და მათი ნანგრევებისა, ძველი ქრისტიანობისაგან აქ კვალი საყოფაცხოვრებო პირობებშიც დარჩა; მაგალითად, მათ აქეთ დიდმარხვა“⁵...

ამგვარად, გიულდენშტედტს რამდენადმე სწორი ზოგადი წარმოდგენა ჰქონია ბიჭვინტის ისტორიის ზოგ მომენტზე, მაგ., მან იცის, რომ ბიჭვინტა იყო პატრიარქის საჯდომი, რომ ეს პერიოდი ძირითადად ემთხვეოდა საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობის ხანას. ავტორის მსჯელობის განვითარება იმაზე მივიჩნით, რომ ბიჭვინტაში კათალიკოსის მოსპობას ის (თუმცა მას არ აქვს მოვლენები ერთმანეთთან მიზეზობრივად დაკავშირებული) ძირითადად პოლიტიკურ მომენტს უკავშირებს, მაგრამ ეს მას თავისებურად ესმის (ერთიანი საქართველოს მოსპობას „სრულიად საქართველოს“ პატრიარქის ანუ ბიჭვინტის კათალიკოსის მოსპობაც უნდა გამოეწვია). გიულდენშტედტა შეცდომაში შეპყავს გელათის მონასტრის წარწერას, რომლის მიხედვითაც ზაქარია მიაჩნია მას „სრულიად საქართველოს“ კათალიკოსად.

ბიჭვინტის ისტორია შედარებით ვრცელადაა მიმოხილული შვეიცარიელი ფრანგი მოგზაურის ფ რ ე დ ე რ ი ე ლ ე ჯ ე მ ო ნ პ ე რ ე ს ხაშრომში. მონაქრე რუსეთში ჩამოვიდა 1833 წელს. ამავე წელს მან მოიარა ამიერი და იმიერი კავკასიის დიდი ნაწილი. აღწერა ჩერქეზეთი, აფხაზეთი, სამეგრელო

⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, 1962, გამოც. გ. გელაშვილის, 171. 325; კათალიკოსის ტიტულატურა: „სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქი“—გიულდენშტედტს მოაქვს გელათის ყელის წარწერიდან, იქვე, 145.

⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში II, გამოც. გ. გელაშვილის, 1964, 48—49, 52—53.

(„კოლხიდა“), ქართლი („საქართველო“), სომხეთი და ყირიმი. აღწერილობათა დღეურებში მან შეიტანა თვალით ნახული და გავიწილი, შიგა და შიგ კი ჩაურთო წინამორბედ მოგზაურთა (ლამბერტის, ცამპის, შარდენის, გიულდენშტედტის, რაინკესის კლპროტის, გამბას) და პ. მწერალთა (ატრაბონის, პროკოფი კესარიელის და სხვათა) ცნობები. დიუბუას პირადი ურთიერთობა ჰქონდა თავის დროის იმ მეცნიერებთან, რომლებიც კავკასიის სწავლობდნენ. მათი მეოხებით დიუბუასათვის ხელმისაწვდომი გახდა კავკასიის შესახებ არსებული როგორც გამოუქვეყნებელი (ხელნაწერი), ისე დაბეჭდილი მასალები და გამოკვლევები. ამ მხრივ უნდა აღინიშნოს დიუბუა დე მონპერეს პირადი ნაცნობობა აკადემიკოს მარი ბროსესთან, რომლის ზეპირი კონსულტაციებითაც სარგებლობდა. აღნიშნული გარემოება ჩვენ საგანგებოდ უნდა გავითვალისწინოთ დიუბუას შეხედულებათა ორიგინალობის გასარკვევად. დიუბუას, საერთოდ, საკუთარი ინტერპრეტაციებიც ბლომად მოეპოვება.

დიუბუას ნაშრომი დაიბეჭდა 1839—1849 წლებში ფრანგულ ენაზე ექვს ტომად. მსჯელობა ბეკენინტის ირგვლივ შესულია პირველ ტომში, სადაც აფხაზეთის აღწერილობას ცალკე თავი აქვს დათმობილი⁶.

აეტორი ბიკენინტის აღწერას იწყებს ტაძრის აგების დროიდან. ქრისტიანობის წარმოშობის დღიდანვე, — წერს დიუბუა, — ბიკენინტა მუდამ იყო მთელი დასავლეთ კავკასიის პატრიარქთა ანუ აფხაზეთის კათალიკოსის⁷ სარეზიდენციო ადგილი, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა თავის დროზე ამ ქვეყნის ისტორიაში, ხოლო დღეს ეკლესია ცარიელია და უკვე პატრიარქი აღარ არისო⁷. შემდეგ დიუბუა გადადის იმ მიზეზების ვრცელ დახასიათებაზე, რომლებმაც, მისი აზრით, ბიკენინტის დაცარილება გამოიწვიეს. აეტორი მსჯელობს შემდეგნაირად: მეთორმეტე საუკუნემდე აფხაზეთი შეერთებული იყო ლაზებთან ანუ კოლხიდასთან. აფხაზები იმყოფებოდნენ კონსტანტინეპოლის იმპერატორების დამოკიდებულებაში. საქართველოსაგან კი დამოუკიდებელი იყვნენ. პატრიარქთა მავალითისამებრ, რომლებიც თავიანთ თავს აფხაზეთის პატრიარქებს უწოდებდნენ. ამ ქვეყნის მმართველებიც ატარებდნენ „აფხაზთა მეფის“ ტიტულს; XI საუკუნეში აფხაზეთი შეუერთდა „საქართველოს“ (აღმ. საქ.—ბ. ლ) და აფხაზეთის მეფეებმა რეზიდენცია გადაიტანეს თბილისში. ამრიგად აფხაზეთი იქცა პროვინციად. მცხეთის პატრიარქი უფრო მიღებული იყო, ხოლო ბიკენინტის პატრიარქმა ნაწილობრივ დაკარგა თავისი გავლენა. აფხაზეთმა. დაშორებულმა პროვინციამ. განიცადა დაცემა. ამიტომაც მცხოვრებლებმა თანდათან დაივიწყეს ის კავშირი, რაც მათ ძველად აერთებდა საქართველოს სახელმწიფოსთან. ჭიკები, რომლებიც ცდილობდნენ გათავისუფლებულიყვნენ საქართველოს სახელმწიფოსაგან, ხშირად ესხმოდნენ თავს აფხაზეთს. შემდეგ, დიუბუას მოაქვს ქართველი და სომეხი ისტორიკოსების ცნობები (მარი ბროსეს ხელნაწე-

⁶ Voyage autour de Caucase, chez les Therkeses et les Abkhases. en Colchide en Arménie et en Crimée Par Frederic Dobie de Montperoux, Tome I, Par 8 1839, 221—143; Библиотека для чтения, т. 36, 1839, стр. III; Фредерик Дюбуа де Монперо, Путешествие вокруг Кавказа у черкесов и Абхазов, в Колхиде, в Грузии в Армении и в Крыму. Перевод с французского Н. А. Данкенич—Пущиной, т. I, Сухуми, 1937, 93.

⁷ იხ. რუს. თარგმანი, 1937 წლის გამოც., 107.

რი მასალების ძეგეობით) ჭიქების თავდასხმის შესახებ 1533 წელს ქართველთა საპასუხო ლაშქრობის შესახებ ჭიქებზე⁹. დიუბუა დე მონპერე ბოლოს აყეთებს ასეთ დასკვნას:—ყველა ეს ლაშქრობა ფიზიკურ საშიშროებას უქმნიდა ბიჭვინტის საპატრიარქო ტაძარს და, როგორც მან ზეპირი ვადმოცემით შეიტყო, სწორედ ეს გახდა მიზეზი იმისა რომ პატრიარქს ტაძრისათვის ოთხკუთხა გალავანი შემოეკლდებინა, მაგრამ სახელდობრ რომელი ლაშქრობის შედეგად უნდა მომხდარიყო ეს, დიუბუასათვის გაურკვეველია¹⁰. დიუბუა, იქვე, მსჯელობას ამთავრებს შემდეგი განცხადებით: „ძნელია თქმა თუ როლის დასტოვებს პატრიარქებმა ბიჭვინტა და გადავიდნენ გელათში. გადაიტანეს რა თან ყველა წიგნი და საეკლესიო მატრიანენი“¹¹.

ამ განცხადების მიუხედავად დიუბუა იქვე ცდილობს დაახლოებით განსაზღვროს გადატანის *terminus ante quem non*, რისთვისაც იგი საქართველოს ისტორიიდან რამდენიმე ქრონოლოგიურ ცნობას იშველიებს. მაგალითად, იგი ასახელებს 1529 წლის ფაქტს ხონელი ეპისკოპოსისა და სხვათა გამგზავრების შესახებ ბიჭვინტაში, სადაც ისინი ეპისკოპოსად აყურთხა კათალიკოსმა. დიუბუა იხსენებს აგრეთვე XVII საუკუნის მოგზაურს ჟან შარდენს, რომელიც წერდა—კათალიკოსი წელიწადში ერთხელ დადის ბიჭვინტაშიო. ასე ამგვარად, დიუბუასათვის *t. a. q. n.* არის 1529 წელი.

დიუბუა მოგზაურობის მეორე ტომში, სადაც აღწერს გელათის მონასტერს და იქ დატულს საკათალიკოსო ნივთებს, იძლევა ასეთ განმარტებას: „ბიჭვინტის, პატრიარქებმა, რომლებმაც დასტოვეს თავიანთი დაცალიერებული მეტროპოლია, გადმოიტანეს თან ყოველგვარი ძვირფასეული წიგნები და ყოველგვარი განძეულობანი... და მოათავსეს გელათში, პატრიარქის სამყოფელ ადგილას“¹¹.

ზემომოტანილ მსჯელობის პირველ ნაწილში ძნელი არაა დავინახოთ ვახუშტი ბაგრატიონის ისტორიული სქემა ქრონოლოგიური ცვლილებებით; სქემა ასეთია: გარკვეულ პერიოდამდე არსებობს დას. საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა „აფხაზთა“ სახელმწიფოს სახელწოდებით, სადაც საკუთრივ აფხაზეთი შესულია შემადგენელ ნაწილად; ბოლოს, რამდენიმე საუფხურის გავლის შემდეგ, შეიქმნება სრულიად საქართველოს გაერთიანება (XII ს-ში); სატახტო ქალაქი გადადის თბილისში¹²; აფხაზეთი დაშორდება ცენტრს და ა. შ., ამ სქემიდან დიუბუას თავისებური დასკვნა გაუკეთებია.

დიუბუას მიერ წამოყენებული ახსნა ვერ არის მისაღები. დიუბუა შორიდან. XI საუკუნიდან, იწყებს აფხაზეთის დაქვეითებას და მიზეზად საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას თვლის, რომლის შედეგად „აფხაზეთი“ ვითომ იქცა განაპირა პროვინციად.

საესებით სწორ აზრს გამოსთქვამს დიუბუა ჭიქების თავდასხმისა როლის შესახებ. სწორია დიუბუას *t. a. q. n.*—1529 წ.; დიუბუა სიძნელის გამო არ კისრულობს განსაზღვროს გადატანის კონკრეტული დრო. ამ შემთხვევაში იგი მთლიანად იმეორებს მარი ბროსეს აზრს (იხ. ქვემოთ).

რუსმა არქეოლოგმა ან დ რ ი ა მ უ რ ა ვ ი ო ვ მ ა XIX საუკუნის შუა წლებში იმოგზაურა საქართველოსა და სომხეთში. მან აღწერა საკულტო ისტო-

⁹ იქვე, 107.

¹⁰ იქვე, 107—109.

¹¹ იქვე, 109.

¹² დ ი უ ბ უ ა, ტ. II, 183 (ფრანგული გამოცემა).

¹³ ვ ი ა ხ უ შ ტ ი, ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, გამოც. დ. ზუბინოვის, 187.

ჩიული ძეგლები და 1848 წელს გამოსცა სამ წიგნად. მოგზაურობის III წიგნში მურავიოვი დეტალურად აღწერს გელათის მონასტერსა და ბიჭვინტის ეკლესიას. აქ ეხება იგი საკათალიკოსოს წარსულ ისტორიასაც. მურავიოვი პირველი ავტორია, რომელიც მიუთითებს კონკრეტულ პერიოდს და თვით კათალიკოსის ეპიწობასაც, რომელსაც რეზიდენცია უნდა გადმოეტანა გელათში.

მურავიოვის მსჯელობა შემდეგი შინაარსისაა: ბიჭვინტის კათალიკოსებმა. ივერიისაგან უკვე რამდენიმე საუკუნით მოწყვეტილებმა, ხოლო შავი ზღვის სანაპიროებზე თურქთაგან შევიწროებულებმა, XVII საუკუნის ნახევარში გადაიტანეს კათედრა ბიჭვინტიდან და სხე¹⁷.

ნაშრომის სხვა ადგილას, სადაც მას აინტერესებს გელათის კედლის მხატვრობის შესრულების დრო, იგი წერს: „Неизвестно, когда были они обновлены, но конечно по древним рисункам, а если принять соображение, что тут написан Католикос Захария, перенесший кафедру в Гелати, при великом царе Александре в половине XVII века, то к сему времени можно отнести и стенную живопись храма, вероятно ик обновленного и едва ли опять обновляемого в смутную эпоху междоусобиц“¹⁸.

ავტორი აღწერს ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატს, იგი მიუთითებს:

„В иконостасе высоко вставлена чудотворная икона, Пицундской Божьей матери, основание христианства всей Абхазии, перенесенная сюда католикосом Захарием“¹⁹.

მურავიოვის აინტერესებს თუ როდის შეწყდა ბიჭვინტის ეკლესიაში ღვთისმსახურება. მისი აზრით: „Не знаю, то лишь известно, что и после перенесения кафедры католикосов в Гелати, в половине XVII века, они продолжали приходить для священнодействия в оставленную ими Пицунду, хотя однажды в год, вероятно на праздник успения Богоматери или на память Первозванного Апостола, ибо предание народное переименовало в честь его святилище. Рукоположение епископов, подвластных католикосу Абхазии, и освящение мира совершалось всегда в храме Пицундском, по древнему уважению к сему месту, как видно из путевых записок Патриарха Иерусалимского Досифея“²⁰.

ანდრია მურავიოვი აფხაზთა კათალიკოსების პერსონალურ სიაში ზაქარია ჭვარიანის მიმართ აკეთებს ასეთ განმარტებას:— „Захарий перенесший кафедру...“ მურავიოვის კათალიკოსთა სია (ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობით) ამოღებული აქვს ბროსეს გამოკვლევებიდან. ამაზე იგი მიუთითებს თვითონვე. ბროსეს სიაში კი ზაქარია ანეთი კომენტარია არ ახლავს, ასე რომ იგი მურავიოვის დამატებაა.

ამრიგად. მურავიოვის შეხედულებით ბიჭვინტიდან კათალიკოსის კათედრის (იგულისხმება კათალიკოსის სადგომის) გადატანა მოხდა კათალიკოს ზაქარია

¹⁷ Муравьев, Грузия и Армения, часть, III, СПб, 1848. 169.

¹⁸ იქვე, 188. (ბაზი ყველგან ჩემია).

¹⁹ იქვე, 208—209.

²⁰ იქვე, 308.

ქვარიანის დროს XVII საუკუნის ნახევარში, მეფე ალექსანდრეს ზეობაში. გადატანის შემდეგ კათალიკოსები წელიწადში მხოლოდ ერთხელ დადიოდნენ ბიჭვინტაში საზეიმო მღვდელმსახურების ჩასატარებლად. ასევე, ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატი, მურავიოვის აზრით. ზაქარია ქვარიანმა გადმოიტანა გელათში.

მურავიოვი ამ მოვლენას ორი მიზეზით ხსნის: ერთი—ფხაზეთის კათალიკოსების დიდხინით მოწყვეტა (იგულისხმება პოლიტიკური—ბ. ლ.) საქართველოსაგან („ივერიისაგან“) და მეორე—ფხაზების თურქთაგან შევიწროება. დასახელებულ არგუმენტთაგან პირველი არგუმენტი (პოლიტიკური მოწყვეტა) მურავიოვს აღებული აქვს დიუბუა დე მონპერესაგან (იხ. ზემოთ), ხოლო მეორე, თურქობის მომენტი, მურავიოვს ნასესხები აქვს მ. ბროსესაგან, ბროსეს კონსულტაციებით მურავიოვი ხშირად სარგებლობდა. რაც შეეხება კონკრეტულ დროს და კათალიკოსის ვინაობის (ზაქარია ქვარიანი) დასახელებას, ეს მხოლოდ მურავიოვის ნააზრევია, მანამდე არავის აღნიშნავს.

კითხვა იმის, რა საფუძველი ჰქონდა მურავიოვს, რომ მან მაინცა და მაინც ზაქარია ქვარიანს დაუკავშირა აღნიშნული ფაქტი? არამცთუ მურავიოვის ნაშრომში, წინამორბედ ავტორებთანაც და პირველწყაროებშიც, ვერ ვპოულობთ ამ შეხედულების დასამტკიცებელ რაიმე კონკრეტულ მითითებას. ამდენად მურავიოვის ეს ახალი განსაზღვრა გვევლინება მხოლოდ და მხოლოდ როგორც შეხედულება. მაგრამ ეს განსაზღვრა რომ დოკუმენტური არაა, ეს გარემოება, ჯერ კიდევ სრულებით არ წყვეტს უარყოფითად მის მართებულობის საკითხს.

თავისთავად ცხადია, ავტორი თავის ამ შეხედულებას რაღაც საფუძველზე აგებდა. ჩვენს პირდაპირ ამოცანად ისახება, გამოვარკვიოთ ეს საფუძველები და ჯერ-ჯერობით ამის მიხედვით შევამოწმოთ ავტორის შეხედულების სისწორე. მურავიოვის შეხედულების ძირითადი შემოწმება კი, ცხადია, მოხდება ამ ნაშრომის მეორე თავში. როცა ჩვენ მოვიტანთ პირველწყაროთა ჩვენებებს. საქმე ისაა რომ მურავიოვის ამ შეხედულებამ ფართო გავრცელება ჰპოვა ისტორიოგრაფიაში, მან გასილოდ დემდე როგორც ერთ-ერთმა „მართებულმა“ აზრმა.

თვით მურავიოვის ნაშრომში. როგორც ზემომოტანილი ამონაწერები მოწმობენ, აღნიშნული შეხედულება მშრალ განცხადებად გამოიყურება, მან არ ატლავს კონკრეტული დასაბუთება.

მაშასადამე, დოკუმენტური საფუძველი ავტორის შეხედულებას არ გააჩნია, მაგრამ მურავიოვის დასახელებული ნაშრომი მოწმობს რომ ავტორი იცნობდა საქართველოს შესახებ ყველა ძირითად წყაროსა და მასალას: XVI—XVIII საუკუნეების იტალიელ და სხვა უცხოელ მოგზაურებს¹⁷, იცნობდა აგრეთვე დიუბუას, ბროსეს შრომებს და სხვ., ვახუშტი ბაგრატიონსა და სხვა ქართველ ავტორებს. ამგვარად, ყოველივე ამან მურავიოვი დააინტერესა გაეგო ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წასვლის მიზეზები.

ჩვენ ხაზს ვუსვამთ იმ გარემოებას, რომ მურავიოვი ქრონოლოგიაში ბროსეს ვერ დაესესხებოდა, რადგან მსგავსი აზრი ბროსეს არსად გამოუთქვამს; უფრო მეტიც, ბროსე კატეგორიული წინააღმდეგეც კი იყო ასეთი განსაზღვრისა (ამაზე დაწერილებით ქვემოთ).

¹⁷ მურავიოვი, უპაველია, არ იცნობდა XVII საუკუნის ავტორის ანტიოქიის პატრიარქის შაქარის ნაშრომს საქართველოზე, რომელიც გამოიცა არაბული ხელნაწერის მიხედვით მხოლოდ 1905 წელს (იხ. მეორე თავი).

ვფიქრობთ. მურავიოვის ეს შეხედულება კონსტრუქციული ხასიათისაა და შემუშავებული იყო მარი ბროსესა და პლ. იოსელიანის შეხედულებათა თავისებური გაერთიანებით, რაც შემდეგნაირად შეიძლება წარმოვიდგინოთ: მ. ბროსეს, როგორც ქვემოთ დაწვრილებით დავინახავთ. ბიჭვინტის დაცემის ერთ-ერთ შესაძლო მიზეზად მიაჩნდა დას. საქართველოში გამეფებული შინაური ანარქია, რომელიც გრძელდებოდა, მისივე თქმით, ლევან II დადიანის სიკვდილის, 1657 წლის შემდეგაც. მურავიოვს აუღია ეს ქრონოლოგიური მითითება, როგორც ამოსავალი თარიღი. რომლის შემდეგ, ან რომლის დროსაც, სავარაუდებელი უნდა ყოფილიყო, მისი აზრით. „კათედრის“ გადატანა, ხოლო აფხაზთა კათალიკოსების სიაში, პლატონ იოსელიანის 1843 წელს გამოცემული წიგნის მიხედვით¹⁸, და თვით მარი ბროსეს ნაშრომის მიხედვით (რომელსაც, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, მურავიოვი გამოცემაზე იცნობდა), ამ თარიღს შეესაბამებოდა კათალიკოს ზაქარია ქვარიანის ზეობა ანუ 1658 წელი.

ამ ორი შეხედულების დაახლოება მურავიოვმა მოახდინა, უუქველია, იმ შთაბეჭდილების ზეგავლენით, რომელიც მას გელათის დათვალიერებისას შეექმნა, როცა ფრესკაზე ნახა ზაქარია ქვარიანის გამოსახულება წარწერითურთ (რომლის შინაარსი მან თავისებურად გაიგო). ზემოთ ვნახეთ, რომ მურავიოვს აინტერესებდა კედლის მითითებული მხატვრობა, შესრულების დრო, რაზეც მან წამოაყენა ვარაუდი და სხვ. მას წარწერა არ მოაქვს. მაგრამ იცნობს სხვათა წავითხვებიდან. საქმე ისაა, რომ ამ წარწერაში ზაქარია ქვარიანი დასახელებულია იმ ერთადერთ კათალიკოსად სხვა კათალიკოსთა შორის, რომელიც ერთ და იმავე დროს „გელათის მიტროპოლიტადაც“ და „აფხაზეთისა და საქართველოს“ კათალიკოსადაც ზის¹⁹. ამრიგად. ზაქარიას ხელში ორი კათედრის გაერთიანების ფაქტი, რისიც მაუწყებელია ეს წარწერა, ჩანს, მურავიოვმა მიიჩნია ზაქარიას მიერ იმავე დროს ბიჭვინტის კათედრის გადმოტანად გელათში: რომ გელათელ ზაქარიას ვეღარ მოუხერხდა ბიჭვინტაში წასვლა იქაური არახელსაყრელი სიტუაციის გამო და ასე გახდა გელათი კათალიკოსის რეზიდენცია. საყურადღებოა, რომ გელათის კედლის მხატვრობა სხვა შემთხვევაშიაც გამხდარა მურავიოვის შეცდომის წყარო (ასეთი შეცდომა დამახასიათებელია მის წინამორბედ ავტორებისათვისაც).

ამგვარად, იმ ფაქტმა, რომ კათალიკოსი ქვარიანი გელათის ფრესკაზე იყო გამოსახული და პირველ გენათელადაც იწოდებოდა, მურავიოვს მისცა საფუძველი დაეკავშირებია ზაქარიას სახელთან რეზიდენციის გადმოტანა.

მურავიოვს ზაქარია ქვარიანი მიაჩნია ბიჭვინტის ხატის გადმოტანად გელათში. ავტორის საბუთი ამ შემთხვევაში მხოლოდ ლოგიკაა, მისი კონცეპციიდან გამომდინარე: კათედრა ზაქარიამ გადმოიტანა. მაშასადამე ხატის მოშტანიც ის იყო. იმავე დროს მურავიოვისთვის ცნობილი იყო წინამორბედი ავტორების, დიუბუასა და ბროსეს, ის განცხადებანიც რომ კათალიკოსებმა დასტოვეს თუ არა ბიჭვინტა თან გადმოიტანეს საკათალიკოსო ნივთებიო.

მურავიოვის კონცეპციის განხილვას ვერ ჩავთვლიდით დასრულებულად თუ არ გავითვალისწინებდით იმ პიროვნებათა ვინაობასაც, ვინც მას მეგზურობასა და კონსულტაციას უწევდა გელათში. ხომ არ შეიძლებოდა ეს პირები მუ-

¹⁸ П. Иоселиани, Краткая история грузинской церкви. Изд. II, 1843.

¹⁹ ტექსტი იკითხება: „ქრისტე ღმერთო, შეიწყალე დიდისა საყდრისა გენათისა მიტროპოლიტი და აწ აფხაზეთისა და საქართველოსა დიდისა ბიჭვინტისა კათალიკოსი ზაქარია ქვარიანი ამინ“. ბ. ლომინაძე, „გელათი“, 1939, 27.

რავიოვის პირველი წყაროები ყოფილიყვნენ? ვინ იყვნენ მურავიოვის მეგზურები?

დასახელებული ნაშრომიდან კარგად ჩანს, რომ მურავიოვი დიდად იყო დავალებული სიძველეთა დიდი მცოდნეების მიტროპოლიტ დავით წერეთლისა და გრიგოლ დადიანისაგან, თუ ძველი ქართული წარწერების ადგილზე წაითხვა-განმარტებით. თუ ისტორიული ამბების მიწოდებით. ბუნებრივია აღიძრას ექვი მათი პირველი ავტორობის შესახებ. მაგრამ აქ სიძველე იმაშია რომ არაფერი ხელმოსაკიდი საბუთი ექვის გასამართლებლად არა გვაქვს.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მურავიოვი არსად, აღნიშნული შეხედულების გამოთქმისას, არ ახსენებს გრიგოლ დადიანს ან დავით წერეთელს წყაროდ, მაშინ როცა სხვა შემთხვევებში მათ ავტორობას ყველგან იმოწმებს. ცნავე დროს დავით მიტროპოლიტისა და გრიგოლ დადიანის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში, რაც კი ჩვენს ხელთ არის, არსად ნახსენებიც არ არის მსგავსი საკითხი. დასახელებული პირები გაცნობილი იყვნენ არსებულ ლიტერატურას და პირადადაც იცნობდნენ ისტორიკოს-მკვლევრებს. მაგალითად, გრიგოლ დადიანს მიწერ-მოწერა ჰქონდა კულტურის გამორჩენილ მოღვაწეებთან გაბრიელ ქიქოძესთან. მარი ბროსესთან, გიორგი ჩუბინაშვილთან. პლ. იოსელიანთან და სხვ²⁰.

ასეა თუ ისე, ვინც არ უნდა იყოს ამ შეხედულების პირველი ავტორი. ჩვენ ხომ ძირითადად ამ შეხედულების საფუძვლების გამორკვევა მისი სისწორის თვალსაზრისით გვაინტერესებს, ხოლო შეხედულება იმდენად მოკლებულია მეცნიერულ საფუძველს, რომ სულერთია, ვერავისი ავტორობა მას დამაჯერებლობის ძალას ვერ შემატებს.

გამორიცხულია იმის შესაძლებლობაც, რომ ეს შეხედულება მონასტერში არსებული ადგილობრივ გადმოცემად მივიჩნიოთ. ამას უარყოფს თვით მურავიოვიც, რომელსაც ჩვეულებად აქვს აღნიშნოს გადმოცემული ამბები და მისი წყარო²¹.

ამგვარად, მურავიოვის ის შეხედულება, რომ თითქოს ზაქარია ევარიანმა XVII საუკუნის ნახევარში ბიჭვინტიდან კათედრა გადმოიტანა, გარდა იმისა, რომ თვით ნაშრომში რაიმე დოკუმენტურ მასალას არ ემყარება, საერთოდ დასაბუთებელიც არ არის; შეხედულება კონსტრუქციულია და მისი საფუძვლები. რომლებიც, ეფიქრობთ, სწორად უუჩვენეთ, ეერაფრით ვერ ასაბუთებენ თარიღს.

ქვემოთ, ნაშრომის მეორე თავში, სადაც წყაროებს მიმოვიხილავთ, კიდევ უფრო სარწმუნო გაბდება მურავიოვის ან შეხედულების უსაფუძვლობა.

ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი 1843 წელს დაბეჭდილ წიგნში.

„Краткая история Грузинских церквей“ იძლევა ზოგიერთ აზრს ბიჭვინტის საკათალიკოსოს ისტორიიდან, აღნიშნავს ბიჭვინტიდან რეზიდენციის გადატანის ფაქტს მაგრამ მიზეზებზე საერთოდ არაფერს ამბობს²².

აფხაზეთის გეოგრაფიისა და ისტორიის საკითხებზე საყურადღებო გამოკვლევები და შეხედულებები აქვს გამოქვეყნებული ისტორიკოსს მარი ბროსეს: „არქეოლოგიური მოგზაურობა საქართველოსა და სომხეთში“, ფრანგული ენაზე, წ. I, გამოც. 1843 წ. და „საქართველოს ისტორიის“ მეორე ნაწილი. დამატებითი, გამოც. 1857 წ.

²⁰ ი. მეუნარი, ქართული წყაროები, I, შენიშვნა.

²¹ მურავიოვი, Грузия и Армения. III, 206,

²² დასახ. ნაშრ., 152.

საქიროა შევნიშნოთ, რომ მარი ბროსეს შეხედულებანი ბიჭვინტის დაე-
მის საყიბში მთავარ წყაროს წარმოდგენდა XIX საუკუნის თითქმის ყველა
ავტორისათვის. საერთოდ, მარი ბროსეს აზრებს, როგორც ვიცით, ჭერ კიდევ
მის დაბეჭდვამდეც იცნობდნენ და იყენებდნენ ზეპირი თუ ხელნაწერის სახით²⁰.

ისტორიულ-არქეოლოგიური მიზნით, მარი ბროსემ 1847—1848 ;ლუბში
იმოგზაურა სომხეთსა და საქართველოში. მატერიალური ძეგლების აღწერილო-
ბისას მან დღიურებში ჩაურთო ძეგლის ირგვლივ არსებული ისტორიული დო-
კუმენტები და საკუთარი მიმოხილვები. ასე. მაგალითად, ბიჭვინტის ეკლესიის
ეკონომიურ-პოლიტიკური მდგომარეობის მიმოხილვისას ბროსე, გამოთქვამს
ისეთ აზრს: „Положительно неизвестно, когда именно пала Бичвинта. Све-
роятности можно отнести начало этого упадка к первой эпохе
развития могущества мусульман на берегах Черного моря, потом к време-
нам анархии и беспорядков, не перестававших полновать Западную Гру-
зию после смерти Дадлиана Левана II, в 1657 г., наконец-же в главным
образом, болсе и болсе к усилавшимся раздора между владениями
Мингрелии и Абхазии²¹“.

მარი ბროსეს, თავის მეორე შრომაში, მოტანილი აქვს აფხაზთა კათალიკოსე-
ბის პერსონალური სია. წყაროდ ბროსეს მითითებული აქვს პლ. როსელანის
წიგნი „Церковная история“.²² აშკარაა, ბროსე იცნობდა დიუბუასა და
მურავიოვის წიგნებს ვითარცა ადრე გამოქვეყნებულებს (ეს ნაშრომები მას
ციტირებული აქვს თავის წიგნში). ბროსეს აშკარად განსხვავებული აზრი. მოწ-
მობს, რომ მან არ გაიზიარა დიუბუასა და მურავიოვის შეხედულებანი. ჩანს,
იგი კატეგორიულადაც წინააღმდეგი იყო ზაქარია ქვარიანისათვის მიეწერა
ბიჭვინტიდან რეზიდენციის გადატანა; ბროსე ამბობს პირდაპირ: „Неизвестно
когда именно пала Бичвинта“; სხვა ადგილებში, სადაც კი ბროსე ქვა-
რიანზე საუბრობს. მოიხსენიებს მას უბრალოდ, „გელათის მეტროპოლიტად.
და აფხაზეთის კათალიკოსად, ქვარიანის გარდაცვალების თარიღად ბროსეს
მიიჩნია 1659 წელი“.

ამრიგად, ბიჭვინტის დაეემის კონკრეტული დრო ბროსესათვის უცნობია,
მაგრამ შესაძლებელია ეს დაეემა დაიწყო, მისი აზრით. შავი ზღვის სანაპიროზე
მუსლიმანთა პირველ გაძლიერებისა და დას. საქართველოში ამტყდარი შინაუ-
რა ანარქიის პერიოდში (რომელიც არ შემწყდარა. მისი აზრით, 1657 წლის შემ-
დგავც). მაინც, მთავარი მიზეზი, ბროსეს აზრით, იყო აფხაზეთისა და ოდი-
შის მთავრებს შორის თანდათანობით გაძლიერებული განხეთქილება. ამგვარად,
ბროსე მიზეზთა შორის ითვალისწინებს. როგორც სავარაუდო. ისე საშინაო ფაქ-

²⁰ მართალია მ. ბროსე საქართველოში ჩამოდის გაცილებით გვიან ვიდრე დიუბუა და მუ-
რავიოვი, მაგრამ აშკარაა, რომ დიუბუა და მურავიოვი ბროსეს მასალებს. ვაცნობიან (ზეპირად
თუ ხელნაწერად) პეტერბურგშივე. ამ წლებში ბროსეს, ეტყობა, მასალები ძირითადად გააზრე-
ბული ჰქონია.

²¹ ფრანგული ტექსტის რუსული თარგმანი მოგვაქვს დიმიტრი ბაქრაძის შრომიდან
„Кавказ в древних памятниках христианства. Акты. . . т. VI. 1669—1070; Rapports
sur un Voyage archeologique.. execute en 1847—1848, 1-ro Livraison et Petersburg.
1849, 135.

²² Hist. de la Georg., II-e; part. 1857, 432.

²³ Rapports sur un Voyage Archeol. 1847—1849, 1851, 10; Hist. de la G. II-e parte,
1857, СПб, 432, 438.

ტორებს. აღნიშნული ფაქტორები, როგორცაა მუსლიმანობა და შინაური ანარქია (ალბათ პოლიტიკური გათიშულობა და ურთიერთ ბრძოლა), ზოგადი თვალსაზრისით, სწორი მიზეზებია. ამ მხრივ ბროსე საესეებით სწორ პოზიციაზე დგას, მაგრამ რადგან ეს ფაქტორები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოქმედებდნენ, შეუძლებელი ხდება ამ მითითებებით კონკრეტული დროის განსაზღვრა. რასაკვირველია, თვით ბროსეც ამ ფაქტორების მოქმედებას საკმაოდ გრძელ მანძილზე ვულისხმობდა, ამიტომაცაა რომ მან ვერ დასდო ხელი შედარებით კონკრეტულ თარიღს. ბროსეს დამსახურება ისაა, რომ მან სწორი ისტორიული ალლოთი წარმოგვიდგინა ბიჭვინტის დაცემა, როგორც პროცესი.

1871 წელს დაიბეჭდა „А“-ს სტატია „Религиозные верования Абхазов“²⁷. სტატიის შესავალში ავტორი მიმოიხილავს აფხაზეთის პოლიტიკურ ისტორიას და მასთან დაკავშირებით ბიჭვინტის საკათალიკოსოს გაუქმების საკითხსაც. ავტორის მსჯელობა მთლიანად დაყრდნობილია მურავიოვისა და ბროსეს მასალებზე, მსჯელობა მიდის მონაერეს შეხედულებების მიხედვით, მის დაუსახელებლად. ავტორის აზრით, მას შემდეგ რაც აფხაზეთი პოლიტიკურად გაერთიანებული საქართველოს ნაწილი გახდა და სატახტო ქალაქი თბილისში იქნა გადატანილი, აფხაზეთი იქცა ცენტრიდან ძალზე დაშორებულ პროვინციად. იწყება მისი თანდათანობითი დაცემა და სხვა.

ამგვარად, ამ რუსი ავტორის კომპილატორულ მსჯელობაში ინტერესს მხოლოდ ის იწვევს რომ იგი ქრონოლოგიის საკითხში მთლიანად მიშხრობია დიუბუა—ბროსეს, არ იმეორებს მურავიოვის მითითებას ზაქარიას შესახებ. ავტორს ბიჭვინტის დაცემის მიზეზად მიაჩნია: ისტორიულად ბიჭვინტის მოწყვეტა დანარჩენი ქრისტიანული მოსახლეობისაგან, ამ ტერიტორიაზე სარწმუნოების დაცემა და „ველური“ ხალხის უშუალო გამეზობლება.

ისტორიკოსი დ ი მ ი ტ რ ი ბ ა ქ რ ა ძ ე ბიჭვინტის ტაძარს მიმოიხილავს ნაშრომში: „Кавказ в древних памятниках христианства“²⁸.

ბიჭვინტადან საკათალიკოსო რეზიდენციის გადატანის საკითხში იგი მთლიანად მიჰყვება მარი ბროსეს შეხედულებას. მას მარი ბროსეს ტექსტიც კი (რუსული თარგმანით) უცვლელად აქვს ციტირებული.

დ. ბაქრაძესაც, მარი ბროსეს მსგავსად, არ განუსაზღვრავს გადატანის კონკრეტული დრო. მაგრამ ფაქტს XVII საუკუნის 70—72 წლებისათვის (შარდენის აქ ყოფნის დროს) უკვე მომხდარად თვლის. ბაქრაძეც არ იზიარებს მურავიოვის დათარიღებას.

1885 წელს მოსკოვში იბეჭდება ცალკე მონოგრაფია „Абхазия и в нем Ново-Афонский монастырь“. ავტორი არხიმანდრიტი ლეონიდ კაველინი А. И.)²⁹ ამ ნაშრომში სპეციალურ თავს მიუძღვნის აფხაზეთის საეკლესიო სარწმუნოებრივ ისტორიას: „Судьба христианства в Абхазия“, ბიჭვინტის საკითხში ნაშრომის ეს ნაწილი წინამორბედ ავტორთა კომპილაციას წარმოადგენს. ავტორი უშუალოდ (ტექსტობრივად) ესესხება ზემოდასახელებულ А.И. В.-ს სტატიას: „Религиозные верования Абхазов“, აცხებს

²⁷ უფრ. Сборник Сведений о кавказских горах, вып. V, ინიციალი „А“ უჩრუვობით უფრ გაუსხენით, ზოგი ავტორი მას იხსენიებს „А. И. В.“.

²⁸ Ахты, VI, ч. П. 1875, 1969—1070; გამოცემულია ცალკე წიგნდაც.

²⁹ ინიციალი გახსნილია ხ. ბლაღბას სტატიის მიხედვით.

მურავიოვის შეხედულებებით. მაგრამ არის ის განსწავება, რომ არხიმანდრიტ ლეონიდს ამ კომპილაციაში შეჰყავს ზაქარია ქვარიანი 1658 წლის თარიღით (პლ. იოსელიანის წიგნით ზაქარიას ზეობა). ამგვარად, მან მექანიკურად შეავსო მურავიოვისა და A-ს ტექსტი (დას. ნაშრ. 22 და სხვ.)³⁰.

დასახელებული ავტორი. არქიმანდრიტ ლეონიდე კაველინი (A. J.), იმით არის საყურადღებო, რომ მის მიერ შემოღებული ეს კონკრეტული თარიღი უკრიტიკოდ აქვს განმეორებული (როგორც ვადმოტანის თარიღი). თითქმის ყველა მომდევნო მკვლევარს ვიდრე დღემდე.

მკვლევრები ი. ტოლსტოი და ნ. კონდაკოვი ნაშრომში — „Русская древность в памятниках искусства“³¹ იძლევიან ბიჰვინტის მოკლე არქიტექტურულ აღწერას; ბიჰვინტის საკათალიკოსო რეზიდენციის შესახებ მათ სიტყვა-სიტყვით მოაქვთ მ. ბროსეს შეხედულება დ. ბაქრაძის ნაშრომის მეშვეობით.

თ. ეორდანიამ 1893 წელს სტაეროპოლში გამოსცა ბროშურა: „Абхазские католики (Краткий очерк из истории Абхазской церкви)“. ეორდანიას საკათალიკოსოს ვადმოტანას უკავშირებს აფხაზეთში ქრისტიანობის შესუსტებას, რაც გამოწვეული იყო თურქების მოძალებით. ვადმოტანა მოხდა, ეორდანიას მიხედვით. ზაქარია ქვარიანის ზეობაში, ერთ-ერთ მიზეზად ავტორს აფხაზეთში დადიანთა გავლენის მოსპობაც მიაჩნია³². საერთოდ ავტორი იძლევა ძველ ავტორთა უბრალო განმეორებას ყოველგვარი დამატებითი დასაბუთების გარეშე.

დეკანოზი დავით ღამბაშიძე (ვაზეთი „მწეემის“, 1893 წ. № 18) სავესებით იმეორებს წინამორბედ ავტორთა აზრებს. ასევე პ. კარბელაშვილიც³³ და კირიონ საძაგლიშვილიც „Краткий очерк истории Грузинской церкви и епархии за XIX столетие“ (1901, 69).

დომიტრი გულიას („История Абхазии“ 1925 წ. ტ. 1, 22—23 და სხვ.) ჰირდაპირ ვადმოწერია სიტყვა-სიტყვით სათანადო ადგილები რუსი ავტორის არხ. ლეონიდ კაველინის ზემოდასახელებულ წიგნიდან. ლეონიდ კაველინის ამ წიგნსვე ეყრდნობა მკვლევარი ირაკლი ანთელავა ნაშრომში: „К вопросу о феодальных отношениях в Абхазии в XVII—XVIII веках“ Труды Абх. музея, 1947, вып. т. 9). მკვლევარს გაზიარებული აქვს ვაბატონებელი შეხედულება: რომ 1658 წლის ახლოს ზაქარია ქვარიანმა ბიჰვინტიდან საკათალიკოსო გადაიტანა და სხვ. მკვლევრებიც თინათინი ყაუხჩიშვილი³⁴ და შამია დუმბაძე³⁵ იზიარებენ ამავე აზრს. მკვლევარი ზურაბ ანჩაბაძე ნაშრომში — „Из истории

³⁰ „Но Пицунда сохраняет свое значение как местопребывание главы местной церкви, Абхазского католика, до половины XVII столетия, в котором католикос Захария (около 1658, г.) нашел себя вынужденным перенести свою резиденцию от турецких утесов в Кутаиси (в Гелатский монастырь)“; ... „Описание соседства почти дикого народа заставило католика Захария сплотивши XVII века оставить резиденцию и только изредка приехать в Пицунду для совершения в храме торжественного служения в храмовой его праздник“.

³¹ ნაშრომი გამოცემულია 1891 წელს ПСБ-ში.

³² თ. ეორდანიას, დასაბ. შრ. 19.

³³ ეორაქია საქართველოს ეკლესიისა, 1900, 208—209.

³⁴ „ბერძნული წარწერები“, 1951, 4.

³⁵ „დასავლეთ საქართველო XIX ს-ის პირველ ნახევარში, 1957.

средневековой Абхазии* მიმდევარია ტრადიციული შეხედულების, მაგრამ ტრადიციული ქრონოლოგიის გასამაგრებლად მას იქვე მოაქვს ერთი ცნობა. 1637 წლისა. სახელდობრ ის, რომ დადიანის ელჩს გუგენიას მოსკოვში განუცხადებია პატრიარქი მალაქია ბიჭვინტაში ცხოვრობსო³⁶.

1938 წელს ნ. ბერძენიშვილმა თბილისის უნივერსიტეტის, ლექციების კურსში პირველმა გამოსთქვა ტრადიციული აზრის საწინააღმდეგო მოსაზრება. ბიჭვინტის დატოვების დროდ იგი ვარაუდობდა ჭიქებთან 1533 წლის ბრძოლის შემდეგ მომდევნო პერიოდს, ხოლო მოვლენას უკავშირებდა ოსმალების შემოტებისა და ჩრ. ტომების მოძალების მომენტებს³⁷. როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ისტორიული დოკუმენტები საეცებით ამართლებენ ხსენებულ ქრონოლოგიურ მინიშნებას. მოსახერხებელი ხდება ქრონოლოგიის უფრო დაზუსტება.

ტრადიციული აზრის საწინააღმდეგო მოსაზრება დებულების სახით ჩვენ გამოვთქვით 1950 წელს³⁸. და 1955 წელს³⁹. ამ ნაშრომებში ბიჭვინტიდან რეზიდენციის გადმოტანის დროდ მიგვაჩნია XVI საუკუნის მეორე ნახევარი.

ავტორის დღემდე ვალად აწევს ამ დებულების დასაბუთებულად გამოქვეყნება. რის ცდასაც წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს.

თუ ყველა განხილულ მასალას შევაჯამებთ, შეიძლება გაეკეთათ შემდეგი დასკვნა;

1. საუკუნეზე მეტია ისტორიოგრაფიაში უცვლელად ბატონობს ერთადერთი შეხედულება, რომელიც ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წამოსვლას კათალიკოსს ზაქარია ქვირიანის პერიოდს, კერძოდ 1658 წელს, მიაწერს, ხოლო გამოქვეყნებულ მრეზუალ თვლის შინაპოლიტიკურ ბრძოლებს, აფხაზეთზე თურქ-ოსმალთა მოწოლას და სხვ.

2. აღნიშნული შეხედულება ერთბაშად და ერთი ავტორის მიერ არ შემუშავებულა. ამ დებულებაში ქრონოლოგიის განსაზღვრა მურავიოვ-კაველინის. ეკუთვნის, ხოლო მიზეზების დასახელება მარი ბროსეს.

ა) პირველი ავტორები: ვახუშტი, გიულდენშტედტი, დიუბუა და ბროსე მეტ-ნაკლები სისრულით მხოლოდ მოვლენის მიზეზებს ეხებიან. ფაქტის კონკრეტულ თარიღს ისინი არ მიუთითებენ.

ასე, მაგალითად, ვახუშტი მიზეზთა შორის ხაზს უსვამს ქრისტიანობის დაცემის ფაქტს. გიულდენშტედტი და დიუბუა აღიარებენ თურქ-ოსმალთა შემოტების ფაქტორს, მაგრამ ხაზს უსვამენ XI—XII ს-ში და უფრო ადრეც, საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას. ამ დროს, პირველის გაგებით, ბიჭვინტაში იჯდა „სრულიად საქართველოს“ პატრიარქი, მეორის გაგებით კი, პირიქით, გაერთიანებამ ხელი შეუწყო აფხაზეთის თანდათან დაქვეითებას, რადგან აფხაზეთი ცენტრიდან დაშორებულ პროვინციად იქცაო. დიუბუა დამატებით ითვალისწინებს აფხაზეთზე ჭიქების თავდასხმის მნიშვნელობასაც.

³⁶ З. Аничбадзе, დასახ. ნაშრ. 278.

³⁷ ვეერდნობით ნ. ბერძენიშვილის ლექციების ჩვენს ჩანაწერს.

³⁸ დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური ურთიერთობიდან (ბიჭვინტის სენიორია), მოხსენება, წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის განყოფილების სხდომაზე 1950 წ. 5 იანვარს; ამ მოხსენებიდან ცალკე თემა; „ფეოდალური მურანობის ორგანიზაციის ისტორიიდან“, დიბუკ-და უტრნალ „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, ნაკვ. 31, 1954, 102.

³⁹ „გელათი“, 1955, 24; იგივე პუბლიკაცია 1958 და 1959 წწ.

მარი ბროსე მუთითებს თურქ-ოსმალთა გავლენის ფაქტორზე. იგი ხაზს უსვამს შინაპოლიტიკურ ანარქიას იმერეთში და ოდიშ-აფხაზეთის სეპარატიზმს. ბროსეს და დიუბუას ეძნელებათ დაასახელონ რეზიდენტის ვადატანის კონკრეტული დრო. ბროსეს მიხედვით ეს საძიებელი დრო XV- XVIII საუკუნეების ფარგლებში ივარაუდება.

ბ) მომდევნო ავტორები მარი ბროსეს შეხედულებას ავსებენ ქრონოლოგიის მითითებით. ასე, მაგალითად, ანდრია მურავიოვის, 1848 წელს, პირველს შემოაქვს ისტორიოგრაფიაში ზაქარია ქვარიანის სახელი, ლეონიდ კაველონს კი — 1658 წელი (გამონაკლისია მხოლოდ დიმიტრი ბაქრაძე და რუსი ავტორი „А“, რომლებმაც არ გაიშვორეს აღნიშნული დათარიღება).

3. უცილობლად მიღებული ეს შეხედულება მოვლენის გამომწვევ მიზეზთა ახსნაში (ოსმალთა შემოტევა, შინა პოლიტიკური ომები და ა. შ.) ემყარება აუმეცა სწორს, მაგრამ მეტად ზოგად საფუძველს, რომელსაც აკლია კონკრეტული დასტურები; ამასთან მიზეზების დასახელება სრული არაა, მას არ ახლავს ექსტორბრივი დასაბუთება.

ალიარებული თარიღი. 1658 წელი. არ ემყარება. არც რაიმე თეორიულ მოსაზრებას. არც დოკუმენტურ ჩვენებას.

4. მთელი ერთი საუკუნის მანძილზე ამ შეხედულების არც უშუალო და არც შუალობით ვანმეორებლებს არ მოუხდენიათ მისი დოკუმენტური დასაბუთება.

5. ტრადიციული დათარიღების საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვეს ნ. ბერძენიშვილმა და ბ. ლომინაძემ. ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წამოსვლის საძიებელ დროად პირველ ავტორს XVI საუკუნე მიაჩნია. მეორეს ასევე, მხოლოდ უფრო დაზუსტებით — XVI საუკუნის მეორე ნახევარი.

6. ქეშმარიტებას დადგენისათვის აუცილებელი ხდება გადასინჯოს და შემოწმდეს ისტორიოგრაფიაში უცილობლად მიღებული შეხედულება.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ა

1. ბიჭვინტის საათალიკოსო რეზიდენციის აღმოჩენა ბალათში XVI საუკუნის ბოლო ნახევარში

წყარო, რომელიც უშუალოდ ასახელებდეს კათალიკოსის ბიჭვინტიდან წამოსვლის კონკრეტულ თარიღს არ მოგვეპოვება. და არც არის მოსალოდნელი. მაგრამ საყმარისად არსებობს წყაროთა ისეთი ჩვენებანი, რომელთა საფუძველზე შეიძლება დამაჯერებლად გადავწყვიტოთ საკითხი. საკვლევი საკითხისათვის, გამოსაყენებელ წყაროთა რიგს უნდა მივაკუთვნოთ: 1) ბიჭვინტის შესახებ არსებული ქორონიკონები; 2) გელათის სიგელ-გუჯრები. განსაკუთრებით 1545 წლის სიგელი, გაცემული იმერეთის მეფის ბაგრატ III მიერ (1510—1565) და 1569 წლის გელათის სიგელი, გაცემული მეფე გიორგი ბაგრატიძის მიერ, 3) გელათის კედლის წარწერები, მხატვრობა და ეპიტაფიები; 4) აფხაზთა კათალიკოსების (დას. საქართველოს კათალიკოსების) ქრონოლოგიები; 5) ბიჭვინტის ხატის 1568 წლის წარწერა. 6) ბიჭვინტის სიგელ-გუჯრები: 1622 წლის საათალიკოსო გლენთა ბეგრის დავთარი, ექვთიმე საყვარელიძის ანგარიშის წიგნი

და სხვა. 7) კარგ მასალას იძლევიან იტალიელი მისიონერები, რომლებიც საქართველოში ხანგრძლივად ცხოვრობდნენ. მათი აღწერილობის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება დასავლეთ საქართველოს ცხოვრების უწყვეტი თანამიმდევრობით აღდგენა 1633 წლიდან 1672 წლამდე. 8) დას. საქართველოს შესახებ საყურადღებო ცნობები მოეპოვებათ უცხოელ მოგზაურებსაც.

ერთი ქრონიკის ცნობა გვიდასტურებს. რომ დას. საქართველოს კათალიკოსი 1529 წელს ჯერ კიდევ ბიჭვინტაში ზის, ბიჭვინტის საყდარი მოქმედია როგორც საკათალიკოსო რეზიდენცია. ცნობა ჩაწერილია ამბის უშუალო მონაწილის მიერ: 1529 წელს ბიჭვინტაში მყოფ „აფხაზეთის კათალიკოს“- მალაქია აბაშიძეს ხარისხში უკუთხებია ქუთაისის. გელათისა და ხონის ეპისკოპოსები: „სიზ. მიიცვალა ქუთათელი გერასიმე იანვარსა ი. ამავე წელიწადსა დაჰდა მათი ძმის წული სიმონ და წარვიდა და ეკურთხა საყდარსა ბიჭვინტისასა. ამასვე ქორონიკოსნა... (გელათელი ეპისკოპოსი მელქისედეკ საყვარელიძე და ხონელი ეპისკოპოსი მანოელ მიჩხიტის ძე.—ბ. ლ.) ამავე აფხაზეთის კათალიკოზის ხელთა საყდართა შიგან ბიჭვინტისათა (ეკურთხა). ქორონიკონი იყო სიზ. წარვიდით აფხაზეთს საყურთხველად იენისსა კ და მოვედით ივლისსა კ“¹.

ამგვარად. ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წამოსვლის დროის განსაზღვრისათვის 1529 წელი უნდა მივიღოთ როგორც *terminus ante quem non*.

დადასტურებულია, რომ გარკვეული დროიდან ოფიციალურ საკათალიკოსო ადგილად გელათი ითვლებოდა. გელათში საქმიანობს და ცხოვრობს კათალიკოსი. წმ. გიორგის ეკლესია „საკათალიკოსო“- ეკლესიად იწოდება. იმისათვის, რომ გარკვევს ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წამოსვლის დრო, საჭიროა დადგინდეს იქნეს თუ როდის გადავიდა კათალიკოსის ხელში გელათის წმ. გიორგის ეკლესია, ანუ რა დროიდან იწყება აფხაზეთის კათალიკოსის საქმიანობა გელათში.

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს გელათის წმ. გიორგის ეკლესიის 1545 წლის საბუთი, რომლიდანაც ჩანს. რომ 1545 წელს წმ. გიორგის ეკლესია ჯერ კიდევ არ წარმოადგენს საკათალიკოსო ეკლესიას და, მაშასადამე, კათალიკოსი ამ წელს ჯერ კიდევ გელათში არ არის. მოვიტანოთ თვის საბუთი: ეს საბუთი გაცემულია იმერეთის მეფის ბაგრატ III ალექსანდრეს ძის მიერ. აქ აღაპარაკია ამ ეკლესიის „მეორედ აშენებაზე“. ხოლო „აშენება“- გამოწვეული ყოფილა იმით რომ 1545 წლამდე ეკლესია მოშლილი და მტკიცებული იყო. მისი „მეორედ აშენებელი“- ხსენებული მეფეა. ბაგრატი წერს: „ვიგულსმოდგინეთ და ხელეყავით საყდრისა და მონასტრისა წმინდისა გიორგის მეორედ აღშენება. პირველად ოდესმე სადედოფლო ყოფილიყო, აღარავინ ესაფლავებოდა და მოშლილიყო და აწ ჩვენდა სამარხად და საძვალეთ შეკქმენით. აღვაშენეთ და შევამკევით ხატითა, წიგნითა... მამულითა“². საბუთიდან შეიძლება გავაკეთოთ შემდეგი დასკვნები:

1. 1545 წლიდან წმ. გიორგის ეკლესია იმერეთის მეფის ბაგრატის საძვალედ ხდება. ამ ცნობას სხვა მონაცემებიც ეთანხმება: ბაგრატი თავისი მუდღელით

¹ ცხოვრება საქართველოს... გამოც. ზ. კვიციანი 1903. ქართლის ცხოვრება, გამოც. ჩუბინოვი, 271.

² საქართველოს სიძველენი I. 17.

აწორედ აქ. წმ. გიორგის ეკლესიაში არის დასაფლავებული;³ ამ ეკლესიას მომ-
დევნო ხანის წყაროებიც ბაგრატის საძვალეს უწოდებენ.

2. 1545 წლამდე. ვიდრე ეს ეკლესია მოშლილი და აღუდგენელი იყო, ცხა-
ლია, იგი საკათალიკოსო ეკლესიად ვერ გახდებოდა. აპრივად. 1545 წლამდე, და
თვით 1545 წელს, გელათში კათალიკოსი ჟერ კიდევ არ ზის.

მაშასადამე, I. ა. დ. ი. შეიძლება 1529 წლიდან გადმოიწიოს 1545 წლისა-
ოვის.

ამავე დოკუმენტში შეიძლება დავინახოთ კიდევ სხვა დამამტკიცებელი ჩე-
ხებაც. ბაგრატი საძვალე ეკლესიაში საუკუნო სახსენებელს იღებს. დოკუმენტ-
ში ჩამოთვლილია ყველა ადგილობრივად მყოფი მღვდელმსახურნი. „ქელის
მქონებელი ძმანი“. რომლებსაც მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ბაგრატის სულის
მოსახსენებელ წირვაში და ამავე დროს აღნუსხულია თითოეულის გასამრჩე-
ლო-საწირავიც. თანახმად ჩვეულებრივი წესისა, ამ დოკუმენტშიც მწირველთა
ჩამოთვლისას დაკულია იერარქიული თანმიმდევრობა. იერარქიის სათავეში
დოკუმენტი იხსენიებს გელათელ ეპისკოპოსს და შემდეგ დანარჩენებს. კათალი-
კოსი არსად ჩანს⁴; ცხადია, კათალიკოსის მოუხსენებლობა ამ შემთხვევაში მიუ-
თითებს იმაზე, რომ ის ჟერ კიდევ გელათში არ ზის.

ჩვენი საკითხის გასარკვევად მეტიად საყურადღებო ცნობას იძლევა გელა-
თის წმ. გიორგის 1569 წლის საბუთი. სადაც პირდაპირი მითითებაა იმაზე, რომ
ამ დროისათვის წმ. გიორგის ეკლესია უკვე კათალიკოსს აქვს გადაცემული და
კათალიკოსი იქ ზის. საბუთის გამცემია იმერეთის მეფე გიორგი ბაგრატის ძე
(1565—1583). გიორგი წმ. გიორგის ეკლესიას უბოძებს მამულებს. ხოლო სამა-
გიეროდ სადღეგრძელო და მოსახსენებელ წირვას ინიშნავს:

...შემოგწირეთ... წმ. გიორგის... მეფეთ-მეფის მამისა ჩვენსა საძვალედ
წოდებულსა და სასაფლაოსა ბაგრატ მეფისა ეკლესიასა და მამიგან განწყო-
ბილსა ხატთა და მღვდელმონაზონთა... აწე ჩუენდა სადღეგრძელოდ და მეფობისა
ჩუენისა წარსამართებლად... ყოველთ წელიწადსა რეასა-რვასა
ეამსა გვიწირვებდით პატრონი კათალიკოზი და სი-
დამდის პატრონი ევდემონ კათალიკოზი დღეგრძე-
ლად და ამოდ იყოს, ის ნუ დაგვაკლებს წელიწადშიგან ამ
მამულისათვის რვა-რვასა ეამის წირვასა და რასოფელმან მისი წესი
არ დაიკლოს, ვინც კათალიკოზი იყოს და წმიდის გი-
ორგის მონასტერი და ეკლესია ჰქონდეს. ისი ნუ და-
გვაკლებს წელიწადშიგან რვა-რვასა ეამის წირვასა⁵. საბუთიდან გამომ-
დინარეობს შემდეგი დასკვნა:

1. ევდემონ კათალიკოსს წმ. გიორგის ეკლესია უკვე მიღებული აქვს 1569
წლისათვის. კათალიკოსის პირადი ვალდებულებაა მეფის სულისათვის წელი-
წადში მ-ჯერ ჩაატაროს გელათში წირვა-ლოცვა. გარდა ამისა ეს ვალდებულება
მომავალ, მომდევნო, კათალიკოსებსაც ეკისრებათ, რადგან იულოისხმება. რომ
მათ წმ. გიორგის ეკლესია ასევე ექნებათ: „ვინც კათალიკოსი იყოს და წმიდი-
სა გიორგის მონასტერი და ეკლესია ჰქონდეს“.

2. წმ. გიორგის ეკლესია კათალიკოსისათვის არ წარმოადგენს ჩვეულებრივ
საქმელ მამულს. არამედ, პირველ რიგში, იგი მისთვის მუდმივი საჭრომი ადგი-

³ ბ. ლომინაძე, გელათი, 1955. წმ. გიორგის ეკლესიის კედლის წარწერები.

⁴ სქ. სიძ. I, 17.

⁵ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები I, 19.

ლია. რადგან, ჯერ ერთი, პირადად კათალიკოსს ევალება წირვის შესრულება ჰ-ჯერ წელიწადში (შემოწირულების საფასურად). რვა წირვა კი კათალიკოსის ხანგრძლივ ყოფნას გულისხმობდა გელათში მეორე, იმის გამოც რომ გელათი სამეფო მონასტერი იყო და იქ მანამდეც ერთი მღვდელმთავარი, გენათელი ეპისკოპოსი, იჯდა (ღვთისმშობლის ტაძარში), შეუძლებელი იყო მხოლოდ საქონებელ-შემოსავლის ხაზით მოეხდინათ მისი გაყოფა ორ მღვდელმთავარს შორის. აშკარაა, კათალიკოსი აქ წმ. გიორგის პატრონიცაა და იქ მყოფიც.

3. საბუთში პირდაპირი მითითება იმაზე, რომ ევდემონ კათალიკოსის გარდაცვალების შემდეგაც წმ. გიორგი მომღვწეო კათალიკოსებს უკავიათ. „ეინცა კათალიკოზი იყოს და წმ. გიორგის მონასტერი და ეკლესია ჰქონდეს“—პირდაპირი მოწმობაა იმისა რომ წმ. გიორგი საკათალიკოსოდ გადაცემულია მუდმივი უფლებით.

ამგვარად, თუ ამ დასკვნებს წინა დასკვნებთან გავეართიანებთ, მაშინ შეიძლება განესაზღვროთ ის დრო როცა ბიქვინტიდან გელათში უნდა წამოსულიყო კათალიკოსი. ეს იქნება დროის მონაკვეთი: 1545 წლიდან—1569 წლამდე, ისე რომ 1569 წელს ეს უკვე მომხდარი ფაქტია. მიღებული თარიღი რომ კიდევ უფრო დამაჯერებელი იყოს, საჭიროა მისი სხვა მხრივაც შემოწმება.

როგორც დოკუმენტურ მითითებათა საფუძველზე იყო ნათქვამი, 1564 წლისათვის კათალიკოსს ევდემონ ჩხეტიძეს წმ. გიორგის ეკლესია უკავია და აქ მოსაქმეობს. იგულისხმება მისი აქ შემდგომი ყოფნაც.

მაგრამ თუ არსებობს სხვა რაიმე ფაქტიური მასალა, რომელიც აგრეთვე დადასტურებდა ევდემონის გელათში მოსაქმეობას? ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტურ-ეპიგრაფიკული წყაროები ამაზე მხოლოდ დადებითად პასუხობენ. საჭიროა წინასწარ შევინშნოთ, რომ ევდემონის მოღვაწეობა გელათში 1557 წლამდე ვერ მოხერხდებოდა, ვინაიდან, როგორც ვიცით, ევდემონი კათალიკოსობას იწყებს 1557 წლიდან (ზეობა 1557—1578)⁶. გელათში დაცული მასალების მიხედვით ევდემონი წარმოგვიდგება გელათის, კერძოდ, წმ. გიორგის კტიტორად. ასე მაგ., ევდემონ ჩხეტიძე გამოხატულია ღვთისმშობლის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე სხვა მოღვაწეთა რიგში: პირველად არის მეფე დავით აღმაშენებელი, შემდეგ ევდემონი, შემდეგ მეფე ბაგრატ III აღექსანდრეს ძე (1510—1565), მეუღლე მისი ელენე, მეფე გიორგი ბაგრატის ძე (1565—1588), მეუღლე მისი რუსუდანი და ძე ბაგრატი. კედლის ეს მხატვრობა შესრულებულია XVI საუკუნეში, მეფე გიორგი ბაგრატის ძის დროს. კერძოდ 1565—1578 წლებს შორის⁷.

⁶ ბ. ლომინაძე, ბიქვინტის ხატის 1568 წლის წარწერა, მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის ხაკ. 33 1960, 90—102, სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს ევდემონ ჩხეტიძის განსხვავებული დათარიღებაც, 1543—1578 წწ, რომელიც ეუთუნის კ. კვეციანის (ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1926, 617—618). სამწუხაროდ ავტორს ამოსაჯელო მასალა მითითებული არ აქვს. გელათის გულანის 1541 წლის ანდერაში გაღაპწერი იხსენიებს „კათალიკოს პატრიარქს ევდემონს“ რომლის ბრძანებით შესრულებულ იქნა გულანის (ქუთაისის მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა II, 1964, № 596). გვიანდელმა აღნიშნული ევდემონი (გვარი მოხსენიებული არ არის) მივიჩნით იგივე ევდემონ ჩხეტიძედ. ჩვენ ეყრდნობით ხატის წარწერას, სადაც ევდემონ ჩხეტიძე თვითონ აცხადებს თავის ზეობის შეთერაშებე ანდიტორიანდ 1569 წელს, ამრიგად მისი ზეობის დასაწყისად გამოდის 1557 წ.

⁷ აქ მოხსენიებული და გამოხატული გიორგის მეუღლე რუსუდანი და ძე მისი გარდაცვალებენ 1578 წელს. გიორგიმ შემდეგ შეირთო მეორე ქალი, თამარი. იხ. ბ. ლომინაძე, გელათი. 1955, 30.

ასევე, ევდემონი, როგორც მოქმედი კათალიკოსი. მისაწინებელია წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერებში. ნაწილი წმ. გიორგის მხატვრობისა შესრულებულია ევდემონის დაკვეთით. გუმბათის ერთ-ერთ კამარაზე იკითხება: „ქრისტეს მიერ კურთხევით კურთხეული აფხაზეთის კათალიკოზი ევდემონ რომელმან დაეხატინა... (თუ დახატინა? — ბ. ლ.). ამ დახატვებს ადასტურებს აგრეთვე ევდემონის ეპიტაფიის ტექსტიც (იხ. ქვემოთ).

წმ. გიორგის ზოგიერთი ფრესკა მოხატულია აგრეთვე მეფე გიორგი ბაგრატიონის ძის დროს. კერძოდ, 1578 წლის შემდეგ. ევდემონის გარდაცვალების მერე⁹. იქვე გუმბათის კამარაზე იკითხება: „ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებასა მეფეთ მეფე გიორგი და დედოფალთა დედოფალი თამარი და ძე მათი ალექსანდრე გაგვიზარდე ღმერთო“.

არის გუმბათის კამარის მომდევნო წარწერა. სადაც ბაგრატ III გარდაცვლილად არის მოხსენებული: — „ქრისტე ადიდე სულითა მეფეთ მეფე ბაგრატ და დედოფალთა დედოფალი ელენე... რამეთუ ესე არს... რომელი მთნავს ამას დავემკვიდრე“, შესრულებული უნდა იყოს ევდემონის დროს 1578 წლამდე, ან გიორგის მიერ. 1578 წლის შემდეგ¹⁰.

ამგვარად, ზემოთხსენებული მხატვრობის მასალა მოწმობს, რომ ევდემონი ფართოდ ეწევა სამშენებლო საქმიანობას გელათში და მამასადამე. იგი აქ ხანგრძლივ იმყოფება. ყოველივე ეს კი სავესებით უკავშირდება და ეთანხმება ზემოთხსენებულ წყაროთა იმ ჩვენებას, რომელმაც დაკვირვებულა რომ წმ. გიორგის ეკლესია 1569 წლისათვის კათალიკოსის ხელშია¹¹.

ამ ბუნებრივ დასკვნას კიდევ უფრო დამაჭერებლად ხდის ის ფაქტი, რომ ევდემონი გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში არის დასაფლავებული. ეს უკანასკნელი, ამჟამად, გარკვეული დამოკიდებულების მარჯვენაზელია.

წმ. გიორგის ეკლესიაში, ევდემონის საფლავის ქვაზე. ყოფილა ასეთი წარწერა: „ქ. განუსვენე სულსა მონისა შენისასა აფხაზეთის კათალიკოზს ევდემონ ჩხეტიძეს და მე დამარხულმან საფლავთა შინა მეფეთასა დაეხატინე საყდარი ესე და შევამე ხატი ბიჭვინტისა ღვთისმშობელი სახსენებლად სულისა ჩემისა, ამინ“.

ამგვარად, ის ფაქტები, რომ გელათის წმ. გიორგი კათალიკოსის განკარგულებაში იმყოფებოდა 1569 წლისათვის (f. a. q. n.), ხოლო ევდემონი აქ სამშენებლო მოღვაწეობას ეწეოდა და აქვეა დასაფლავებული, მოწმობენ, რომ გელათი უკვე ევდემონის დროს კათალიკოსის რეზიდენციას წარმოადგენდა¹².

⁹ ამაზე მიუთითებს წარწერები და ფრესკები, სადაც გიორგი მეფე გამოხატულია მეორე ცოლით თამარით და ბავშვით. მეორე ცოლი გიორგიმ შეიძინა 1578 წლის შემდეგ.

¹⁰ წმ. გიორგის წარწერების შესახებ იხ. ბ. ლომინაძე, გელათი (მეგზური), 1959; რაც შეეხება 1545 წლის მხატვრობას, რომელიც მოსალოდნელია ვაკეთა ბაგრატ მეფემ ამ ეკლესიის აღდგენა-გამშენებამან დაკავშირებით (და შესაძლებელია ისიც შემონახულია აქ ნ.წილობრივ), ახლა ის განხილვის სივანე ვერ იქნება, რადგან ამ პერიოდისა და ისტორიული მხარეების წარწერებით ცნობილი არ არის.

¹¹ ევდემონის ამ მშენებლობით საქმიანობას, ცხადია, ვერ ახსნილით მხოლოდ კანონიკური რეორგანიზაციული მიზეზით. პირაქით, ამ თვალსაზრისით შეიძლება გამორიცხვოდ კი იყოს მისი ასეთი საქმიანობა იმ ადგილას, სადაც ერთი მღვდელმთავარი უკვე ზის და სხვ.

¹² მიღებული დასკვნის კონკრეტულობის მიზნით საინტერესოა იქნება ვიცოდეთ თუ სახელდობრ რომელ პერიოდს მიეკუთვნება ევდემონის სამშენებლო მოღვაწეობა გელათში, ბაგრატ III-ის დროს თუ გიორგის დროს? პასუხის ვაკება ძნელია, რადგან ფრესკებზე დამატარებული მითითება არა გვაქვს.

მაშასადამე მიღებული 1545—1569 წლები ექვეგარეშეა კათალიკოსის ბიკენტიდან წამოსვლის პერიოდი.

უნდა ვიკითხოთ ვინ იყო ის კათალიკოსი, რომელიც პირველად მოვიდა გელათში? იყო ეს ევდემონი თუ მისი წინამორბედი სხვა კათალიკოსი? ასეთი კითხვის აუცილებლობას გამოიწვევდა ის გარემოება თუ მიღებულ ქრონოლოგიურ საზღვრებში ევდემონის გარდა სხვა კათალიკოსის ზეობასაც ვიულისხმებდით (პირიქით, კითხვა არ დაისმებოდა თუ ევდემონის ზეობას დაიწყებთ 1541 წლიდან და არა 1557 წლიდან)

არ არსებობს არავითარი მითითება, რომელიც ევდემონამდე რომელიმე სხვა კათალიკოსის საქმიანობას უჩვენებდეს გელათში. და ეს გარემოება შემთხვევითი სრულებით არ არის. ევდემონამდე გელათში არ ჩანს სხვა ვინმე კათალიკოსი არც ვედლის მხატვრობაში. არც წარწერებში და სხვ. ამრიგად, ყველაჯერი მხარს უჭერს იმას, რომ იგი მივიჩნით ბიკენტიდან პირველად წამოსულ კათალიკოსად¹².

საკვლევი საკითხის გადაწყვეტისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ ბიკენტის ლეთისმშობლის ხატი (იურიდიული პირი) ევდემონის დროიდან გელათში იმყოფება. ეს კი გვაძლევს საშუალებას ევდემონის იქ ყოფნის პერიოდი მივიჩნოთ კათალიკოსის საბოლოო დამკვიდრების დროდ გელათში (როცა კათალიკოსმა ბიკენტი დასტოვა, როგორც მუდმივი რეზიდენცია).

აფხაზეთის კათალიკოსს ევდემონ ჩხეტიძეს 1568 წელს მოუქედინებია ლეთისმშობლის ოქროს ხატი. ....ევდემონ ჩხეტისძემან მოვაქედინე და შევამკე ხატი ესე ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ჩვენისა ლეთის მშობლისა და მარადის ქალწულისა მარიამის ძითურთ, თავი ხატი ოქროთა და თუალთა მიერ და მარგალიტთთა ბრწყინვალედ განეაშვენე, ხოლო გარეშემო პატივი და კარნი ვე-

¹² თუ ვ. წ. „საკათალიკოსო დიდ იადგარში“ დაცულ ცნობას სწორად გვიჩვენებთ. მაშინ კი პირდაპირი მითითება გვაქვს შესახებ იმისა, რომ წმ. გიორგის ეკლესია ბიკენტის უბოძა მუფე ბაგრატი და ეს მომხდარა ევდემონის ზეობაში. „შემოგწირეთ... საძვალე უვენხ... გელასის საუდარი სადღეოდღო წმინდის გიორგის ასის უჯალის კაიოთა“. რაჟი წმ. გიორგი აქ უკვე „ბაგრატის საძვალე“ იხსენიება, მაშასადამე შეწირვა მომხდარა 1545 წლის შემდგომ რომელიღაც პერიოდში (ე. ი. მას შემდეგ რაც წმ. გიორგი ბაგრატი აღადგინა საძვალე იხ. ზემოთ); აქვე, ჩამოთვლილ შეწირულ ობიექტთა შორის გარდა წმ. გიორგისა, მოხსენებულია „ევდემონ კათალიკოსის ნასყიდი“ და „შეწირული“ ობიექტი (კომიშაროს სასახლე). ევდემონის აქ დასახლება იმის მოწმობაა, რომ ბაგრატის ყველა ეს შეწირულებანი ევდემონის თანამედროვე აქტადა მიჩნეული (შეიძლება სხვადასხვა პერიოდში). ამგვარად, ისე გამოდის, რომ „დიდი იადგარის“ ცნობა ეთანხმება ჩვენს მიერ მიღებულ ქრონოლოგიურ საზღვარს—1545 წელს, როგორც წმ. გიორგის საკათალიკოსოდ გადაცემას [ი. გ. ი. ი. ი. ე. თანხმება იმასაც, რომ ეს გადაცემა ჩავთვალოთ ევდემონის ზეობაში მომხდარად („აფხაზეთის კათალიკოსო დიდი იადგარი, გამოსცა ს. კაკაბაძემ, საისტორიო მოამბე, II. 1925). „დიდი იადგარში“ (სასისხლო სიგელი? სატყუარი საბუთი?), აშკარად ჩანს, შეტანილი კონკრეტული მასალა, რომელთაგან ზოგის შემოწმება მოხერხდა, სინამდვილეს შეეფერება. რაც შეეხება ზემოგანხილულ ცნობის სისწორეს მისი შემოწმება ჭარჭერობით ვერ ხერხდება. ჩვენ არ უცივით არსებობდა თუ არა ბაგრატ ზევის ასეთი სიგელი და სხვ. (შესაძლებლობა გამორიცხული არ არის).

„იადგარი“ (გარდა მინაწერებისა) შედგენილია ერთდროულად, ერთი ავტორის მიერ, რაზელსაც თავისებურად გაუაზრებია და დაუღაცებია არსებული მასალა, ბოლოში მას დაურთავს კათალიკოსთა სიგანტურა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, მაგრამ იგივე საბუთი სხვა პირნიცით აუჯია. ჭარ მოუტია ცნობები მეფეთა შეწირულებების შესახებ. შემდეგ დაღიანებია და ბოლოს გურიელების. საერთოდ „იადგარი“ სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, რაც ჭარჭერობით ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გაკეთებული არ არის.

ცხლითა. დაეასკენე ტაძარსა წმიდისა ღვთისმშობლისასა ბიჭვინტას, სალოცვე-
ლადა. სულისა ჩემისა და ცოდვითა ჩემთა მოსატყვევებლად. ამინ¹³..

ხატის წარწერაში ჩვენს ყურადღებას იქცევს მითითება იმაზე რომ ევდემონს ეს ხატი დაუსვენებია ბიჭვინტის ტაძარში: „დაეასკენე ტაძარსა წმიდისა ღვთისმშობლისასა ბიჭვინტას“. მაგრამ, როგორც ვიცით, ბიჭვინტის ეს ღვთისმშობელი საუკუნეების განმავლობაში გელათის მონასტერში იმყოფებოდა. მაშ, წარწერის დამოუკიდებლად კითხვა ისმის, როდის მოხდა მისი ბიჭვინტიდან გადმოსვენება: იმის ცოდნას თუ როდის იქნა ბიჭვინტიდან ხატი წამოსვენებული. ან რა დროიდან იმყოფება გელათში (შეიძლება ხატი, მას შემდეგ რაც ის გელათში გააკეთეს. აღარც წაუღიათ)¹⁴, მნიშვნელობა აქვს ბიჭვინტიდან კათალიკოსის საბოლოო წამოსვლის დასადგენად.

საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ჩვენთვის საინტერესოა მხოლოდ ბიჭვინტიდან ხატის წამოსვლის ფაქტი და არა ის რომ ხატი ევდემონმა მაინც და მაინც ბიჭვინტაში დაასვენა (თუ ძაბოდაც ანა). ეს იმიტომ რომ მხოლოდ ამ უკანასკნელით (ე. ი. ბიჭვინტაში დასვენებით 1568 წელს) ვერ განვსაზღვრავთ ბიჭვინტის მოქმედიანობას. საქმე ისაა რომ შედარებით გვიან პერიოდში ეს ჩვეულებრივი ამბავია. წამოსული კათალიკოსები ბიჭვინტის ეკლესიას აფხაზეთში ხატებსაც სწირავდნენ და დაასვენებდნენ ხოლმე. რადგან ზოგჯერ ეკლესია ერთ მღვდლითაც იყო მოქმედი.

მაშასადამე. მნიშვნელობა ენიჭება იმ მომენტს, რომ ბიჭვინტის ეს ხატი. გარკვეული დროიდან გელათშია¹⁵. ამ ხატის ადგილსამყოფელი იმდენად არის საინტერესო, რამდენადაც იგი იურიდიული ჰერია საკათალიკოსოსათვის.

ამგვარად, ჩვენ უნდა გამოვარკვიოთ რა დროიდან იმყოფება ბიჭვინტის ხატი გელათში. ყურადღებას იქცევს გელათში არსებული ევდემონის ეპიტაფია. რომელიც აშკარად მიგვითითებს, რომ ხატის გადმოსვენება მომხდარა (ან ხატი გელათში იმყოფება) უკვე ევდემონის სიცოცხლეშივე. მის ზეობაში. დაეამტკიცოთ ეს:

1. ევდემონის საფლავის ეპიტაფია წმ. გიორგის ეკლესიაში იკითხება:
.....მე დამარხულმან საფლავითა შინა მეთეთასა დაეახატინე საყდარი ესე და

¹³ ბ. ლომიძე, ბიჭვინტის ხატის 1568 წლის წარწერა. კერ. მასალები ს:კრთველის და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, 1960.

¹⁴ მნიშვნელობა ექნებოდა გვეცოდნოდა. სად მოხდა ბიჭვინტის ხატის მოქედვა. ცხადია. იგი ბიჭვინტაში არ არის მოქედლი. არამედ გელათში, სადაც იმ დროსაც ოქროშენილობის სკოლა არსებობდა. ხომ შეიძლება ეთიფიკოთ რომ ხატი მისი მოქედისა და მასზე წარწერის დადების შემდეგ აღარც წაუღიათ ნაწილი ბიჭვინტაში? ჩარჩა გელათშივე და წარწერა კი „ბიჭვინტას დაეასკენე“ წარწერადვე დარჩა? ეს ასეც რომ იყოს, იგი მდგომარეობას ჩვენს საკითხისათვის არ ცვლის. მხოლოდ ახლა ახალი კითხვა დარჩება, რატომ დარჩა გელათში, ის ხომ ბიჭვინტისათვის იყო განკუთვნილი? პასუხი მხოლოდ ერთადერთია: წლება აღარ მოხერხდა იმ მიზეზების გამო, რა მიზეზებმაც ევდემონი აიძულეს აქეთ წამოსულიყო.

¹⁵ თუ ჩვენ ჩავთვლით რომ 1568 წელს. თანხმად წარწერისა („დაეასკენე ბიჭვინტას“), ხატი ბიჭვინტაში დასვენდა. ეს მაინც, როგორც ვთვით, ვერ გამოგვადგებოდა იმის საბულოდ რომ კათალიკოსი ბიჭვინტაში მჭიდობრედ ჩავთვალთ და ეთიფიკოთ, რომ ვერ კიდევ 1578 წელს რეზიდენცია ვადმოტანილი არ არის.

შესაძლებელია ასეთი დასაბუთება წამოგვიყვებონ: ბიჭვინტაში რომ კათალიკოსი არ მჯდარა 1568 წელს, ასეთ მნიშვნელოვან ხატს არც დაასვენებდნენ იქ. ამაზე პასუხი ზემოთ გვეუცოთ, მაგრამ ასეც რომ ჩავთვალთ, და 1568 წელიწადი მივიღოთ ასეთ დროდ. მაინც არ ეწინააღმდეგება მიღებულ ქრონოლოგიას, რადგან იგი არ გადმოდის 1569 წლის აქეთ. და ბოლოს, კათალიკოსის წამოსვლა ხომ არ გულისხმობდა მაინცდამაინც ერთ დღეს და ერთ საათს.

შევამკვე ხატი ბიჰვინტისა ღეთისშობელი სახსენებლად სულისა ჩემისა“... აქ უურადლებას იქცევს სამი მომენტი.

ა) „დავანატვინე საყდარი“. ე. ი. ევდემონის დაკვეთით მოხატულა წმ. გიორგის ეკლესია. ეს. როგორც ზემოთ ვნახეთ წმ. გიორგის კედლის წარწერების გარჩევისას, სავსებით შეეფერება სინამდვილეს. შემოარჩენილ წარწერაში პირდაპირ იკითხება: „ქრისტეს მიერ კურთხევით კურთხეული აფხაზეთის კათალიკოზი ევდემონ, რომელმან დავახატვინე“;... მოხატვას ადგილი უნდა ჰქონოდა. როგორც ვთქვით. მეფე გიორგის დროს, კერძოდ 1565 — 1578 წლებში.

ბ) მეორე მომენტი ეს არის უწყვეტ ბიჰვინტის ხატის შემკობინებისა. ესეც სავსებით შეეფერება სინამდვილეს. ეს ხატი შემონახულია. წარწერა ამბობს: „...ევდემონ ჩხტიძემან მოვაკვიდინე და შევამკვე ხატი ესე წმიდისა დედოფლისა“... და სხვ. (1568 წელს). ამგვარად. ეპიტაფიაში განგებ მოხსენიებულია ევდემონის ისეთი ღვაწლი. რაც მხოლოდ გელათთან არის დაკავშირებული. ამ კონტექსტში („დავანატვინე საყდარი ესე“¹⁶) ბიჰვინტის ხატის შემკობის ხსენება, უეჭველად, იმაზე მივითითებს რომ ეს ხატიც მაშინ გელათთან დაკავშირებული იყო იმ მხრივ რომ ხატი იქ ესვენა (ნაკლებად შესაძლებელია ვიფიქროთ რომ აქ მხოლოდ გელათში მოკვდვის მომენტი იგულისხმებოდეს). მაინც და მაინც, წინააღმდეგ შემთხვევაში ხატის შემკობინების ჩაწერა ეპიტაფიაში უადგილო გამოდის. ევდემონს ხომ სხვა ღვაწლიც ჰქონდა როგორც კათალიკოსს? მაგალითად, ცნობილია მის მიერ მოქვის ტაძრის „შემკობა“¹⁷. ბიჰვინტის ტაძრის შეკეთება და ა. შ.¹⁸

გ) მესამე მომენტი. რომელიც ეპიტაფიაში უურადლებას იქცევს არის გამოთქმა: „ხატი ბიჰვინტისა ღეთისშობელი“. დამწერმა რატომ იხმარა სადაურობისა და რომელობის აღმნიშვნელად ასეთი ეპიტეტი? (ბიჰვინტის). ხომ არ მიუღოთიფება ეს იმაზე. რომ ეპიტაფიის დამწერს, თუ გამომთქმელს. ეს დასჭირდა განსხვავებულობის აღსანიშნავად. იმ გარემოში, სადაც სხვა სადაურობის ხატებიც ინახებოდნენ? სწორედ, გელათში ასეთი სხვა ღეთისშობლები მაშინ არა ერთი ესვენა. მათაც ასე. სადაურობითა და კუთვნილებით. უწოდებდნენ: მაგ. „ხახულის ღეთისშობელი“, „გელათის ღეთისშობელი“. „აწყურის ღეთისშობელი“.

როდის არის ეპიტაფია შესრულებული?

საკრთოდ ჩვენი დაკვირვებით ეპიტაფიების ავტორები. როგორც წესი. თვითონ პატრონები არიან. პატრონი საუკუნო ალაპისა და სულის მოსახსენიებლის საბუთს უფრო ხშირად თვითონ ადგენდა წინასწარ, ასევე ეპიტაფიის ტექსტსაც თვითონ წერდა (ალბათ ზოგჯერ ქვასაც იმზადებდა წინასწარ, როგორც საფ-

¹⁶ წმ. გიორგის მხარით ეპიტეტი „საყდარი“ შეუსაბამობაა. მ.გრამ ამ პერიოდისათვის უკვე ურეკდნენ „საყდრისა“ და „ეკლესიის“ განსხვავებულ მნიშვნელობას.

¹⁷ ეპ. თაყაიშვილი, ძველი საქართველო, III, არქეოლოგიური მოგზაურობა საქართველოში, 234.

¹⁸ თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში. 1952. 3. ბერძნული წარწერა ბიჰვინტის ღეთისშობლის ტაძრის დასავლეთ ეკლესიის კედელზე. წარწერის თარიღი განოუარკვეველია; ასეთი სამუშაონი შეიძლება შესრულებულიყო ბიჰვინტიდან წამოსვლის შემდეგაც (და მანამდეც), რამდენადაც ვიცით, რომ კათალიკოსს ბიჰვინტისთან კავშირი არ გაუწყვეტია შემდეგაც.

ლავს). ყოველ შემთხვევაში. პატრონის სანქცია აუცილებელი იყო. მაგალითად, გელათში შეიძლება დავასახელოთ ისეთი ეპიტაფიები. რომელნიც აშკარად პატრონის შედგენილენია. მაგ., XVII საუკუნეში ვენათელი ეპისკოპოსის გედონ ლორთქიფანიძის ეპიტაფია და სხვ. აქვე არის მარტვი ეპიტაფიებიც, რომელთაც აშკარად ეტყობათ, რომ ისინი პატრონის გარდაცვალებიდან ქარგა ხნის შემდეგ არიან შედგენილი ან დადებული. ევდემონის ხსენებული ეპიტაფია, ჩვენი აზრით, პატრონის შედგენილია. ამ სურათო წესის დამოუკიდებლადაც, ეპიტაფიის თანამედროვეობას გვაფიქრებინებს ეპიტაფიის ტექსტობრივი მსგავსება იმავე ევდემონის თანამედროვე კელის წარწერასთან, იქაც არის „რომელმან დავასატყინე“ და ეპიტაფიაშიც არის „დავასატყინე საყდარი ესე“ (ეპიტაფია რომ პირველ პირში არის გამართული. ეს კიდევ არაფერს ნიშნავს ავტორობის საკითხისათვის).

ამრიგად, გამოდის რომ როცა ეპიტაფია დაიწერა ბიკვინტის ხატი გელათში „ესევენა“; ხოლო ეპიტაფია შესრულდა ევდემონის სიცოცხლეში. ე. ი. 1578 წლამდე (ყოველშემთხვევაში ახლო წლებს მაინც არ გადასცილდება).

ევდემონის პერიოდში ბიკვინტის ხატის გელათში არსებობას ამართლებს ისტორიული სიტუაციაც ეს ის დროა, როცა სხვა ეკლესიებიდანაც ხატების გადმოხიზვნა ხდება დასავლეთ საქართველოში—გელათში. ეს გამოწვეულია რესაბამისი კათედრების მტრის ტერიტორიაზე მოხვედრით და იქ მღვდელმსახურების შეწყვეტით. ასე, მაგალითად, მეფე ბაგრატ III დროს აწყურიდან გელათში შოდის მანყვერელი ეპისკოპოსი ანტონი, მის დროს გადმოასვენეს აწყურის ხატიც. ანტონი და აწყურის ხატი 1565 წლისათვის უკვე გელათში იმყოფებიან (ანტონი შემდეგ გელათელ ეპისკოპოსად აყურთხეს). 1572 წელს ზარზმის მონასტრის ხატი (ფერისცვალების) გადმოიტანეს გურიაში, სადაც აუშენეს ზარზმის სახელობის ეკლესია (შემოქმედში). ასე რომ, ბიკვინტის ხატიც გელათში, ბუნებრივია, ამ პერიოდში უნდა მოხვედრილიყო და არა სხვა დროს.

2. მიღებულ დასკვნას სარწმუნოს ხდის კიდევ ერთი ცნობა. კათალიკოსს ექვთიმე (ევფთიმი) საყვარელიძეს (ტახტს განაგებს ევდემონ ჩხეტიძის შემდეგ, 1578--1616 წლებში) თავის ანგარიშის წიგნში აღუწესხავს საკათალიკოსოს ის მოძრაობა ჯონება. რომელიც მის წინამოადგილეს ევდემონს და თვით მას შეუძენია. ამ საბუთის თავშივე ექვთიმე ამბობს: „ნებითა ლეთისათა არის ევდემონ კათალიკოსის შემოწირული: ერთი ოქროს ხატი ბიკვინტისა დვთისმშელი გელათს ასვენია, ერთი ჭვარი მოთვალმარგალიტული, ნებითა ლეთისათა შეესწირე მე აფხაზეთისა კათალიკოსმან ეფთვიში საყუდარელიძემან ბიკვინტისაჲ ლეთისმშობელსა ვეირავინი ოქროსა მოთვალმარგალიტული“¹⁹.

აქ პირდაპირი მითითებაა იმაზე რომ ექვთიმე საყვარელიძის დროს ბიკვინტის ლეთისმშობელი უკვე გელათშია. ექვთიმე კი, როგორც ვთქვით. ევდემონის მომდევნოა. სამწუხაროდ საბუთს თარიღი არ აქვს,²⁰ მაგრამ იქ ფიქსირებულია არსებული ვითარება.

ამგვარად, ექვთიმეს ეს მითითება—ბიკვინტის ლეთისმშობელი გელათს ასვენიაო—ეპიტაფიის მონაცემებთან ერთად მხოლოდ იმას ადასტურებს, რომ ევდემონის დროს კათალიკოსის დამკვიდრება გელათში უკვე დამთავრებულია.

¹⁹ საისტორიო მოამბე, II, 1925. 186.

²⁰ თუ მვენ ამ დოკუმენტს ჩვეულებრივ ანგარიშის წიგნად მივიღებთ, რომელიც, როგორც წესი, დგებოდა ტახტზე ასვლის დღეებში, ე. ი. როცა ახალი გამგებელი იბარებდა ძველის შემოღობვას, მაშინ თარიღი უკვე უნდა ევარაუდოდა.

თუ შეეაჯამებთ ზემოთხსენებულ შედეგებს. სურათი ასეთი იქნება:

1. 1545 წ. კათალიკოსი გელათში არ არის (წმ. გიორგის ეკლესია კათალიკოსის გადაცემული არა აქვს).

2. 1569 წ. ბიჭვინტის კათალიკოსი ევდემონი გელათში იმყოფება (წმ. გიორგის ეკლესია კათალიკოსის ხელშია). კათალიკოსის წამოსვლა ბიჭვინტიდან მომხდარი ფაქტია.

3. 1545-1569 წლები. ან უფრო ვიწროდ 1565 (1557)²¹—1569 წ. საძიებელი დროა. როცა მოხდა კათალიკოსის ბიჭვინტიდან წამოსვლა (I. ა. ყ. ი. და I. პ. ყ. ი.).

4. 1568 წ. ბიჭვინტის ლეთისმშობლის ხატის მოკვდვის დრო (გელათში).

5. 1578 წ. ახლოს ბიჭვინტის ხატი უკვე გელათში ასვენია.

6. 1568-1578 წლები საძიებელი დრო ბიჭვინტის ხატის გელათში მოხვედრისა.

7. (1565)—1578 წლები. ევდემონ კათალიკოსის სამშენებლო-აქტივობის საქმიანობა გელათში.

8. 1578 წ. ევდემონ კათალიკოსის დასაფლავება გელათში.

მიღებულ ქრონოლოგიათა შორის მთავარი თარიღებია: 1545.—1569 წლები, როცა ბიჭვინტიდან წამოვიდა კათალიკოსი და 1578 წელი. როცა საბოლოოდ დამთავრდა კათალიკოსის დამკვიდრება გელათში, როგორც მის მიუღმიე საკათალიკოსო რეზიდენციაში.

2. ბიჭვინტის საკათალიკოსო XVII საუკუნის პირველ ნახევარში

მიღებული ქრონოლოგიური დასკვნების შემოწმების მიზნით საჭიროა თვალის გაკვირვებით ბიჭვინტის საკათალიკოსოს შემდგენო ისტორიას და ვნახოთ უბრაუნდებიან თუ არა კათალიკოსები ბიჭვინტსა.

ევდემონ ჩხეტიძის შემდგომი პერიოდის საბუთები ერთხმად გვიდასტურებენ ზემოთხსენებულ ქრონოლოგიის სისწორეს: ბიჭვინტაში კათალიკოსები ევდემონის შემდეგ აღარ სხედან. მათი სადგომი არის გელათი. ზოგჯერ კათალიკოსს ნუხედეზით სხვა კუთხეებშიც. მაგრამ აფხაზეთის გამოკლებით. მაგალითად, ერთ პერიოდში. შედარებით მუდმივი ბინა მას უმთავრესად გურია-ოდიშში უღევს.

ექვთიმე საყვარელიძის (1578-1616 წწ.) ანგარიშის წიგნში მოტანილი მითითება ბიჭვინტის ლეთისმშობელი „გელათს ასვენია“—ო. როგორც ზემოთ ეთქვი. საკმარისი დადასტურებაა იმისა რომ კათალიკოსი ამ დროისათვის გელათში იმყოფება. მოგვეპოვება სხვა ჩვენებაც. იმერთა მეფის გიორგის (1565—1584 წწ.) მეუღლე თამარ, ყოფილი ქრისტიანე. 1586 წ. გელათის წმ. გიორგის სადღელოფლო ტაძარში იღებს აღაპს. რომელიც უნდა გადაიხადოს კათალიკოსმა. მას ჩაბარებული აქვს საამისოდ განკუთვნილი ყმა-გლეხთა ბეგარა და ა. შ. „ყოველსა ლეთისმშობლობასა დღესა რვის ცხურითა აღაპსა გარდაიხდიდენ და კათალიკოზი ყოველს ღრმთისმშობლობას დღესა ეამსა გვიწირვიდეს ჩვენისა სულისა და ამ გლეხების ბეგრისაგან ჩვიდმეტი კოდი ქერი და სამოცდათურამეტი ათიანი კოკა ღვინო კათალიკოზს საწირვად მიხუდებოდეს და ზედამდგომელი ბე-

²¹ 1565 წ. გიორგი მეფის ზეობის დასაწყისი, 1557 წ. ევდემონ ჩხეტიძის ზეობის დასაწყისი.

იონ ვინ გინდა ვინ დადგეს. თორმეტს საუფლოს დღეს ეამსა გვიწირვიდეს და მას მიხედობოდეს: ამ ბევრისაგან ქერი კოდი ცხრაშეტი... (და ა. შ. ჩამოთვლილია გლეხები) .. შემოგვიწირავს და რაც იმათი ბეგარა გამოვიდოდეს. კათალიკოსს მირათმეოდეს და კათალიკოზი თითოს კელაპტარს აღმინებდეს...²²...

კათალიკოსის ამგვარი ოოლი გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში. როცა მას აქ ეკლესიის შემოსავალი აბარია. სხვა მონაცემებთან ერთად. მოწმობს. რომ ის გელათში. როგორც საკათალიკოსო რეზიდენციაშიც ისე მოქმედებს.

კათალიკოსის მალაქია გიორგი ვურთიელის ძის მოღვაწეობა თავსდება 1616-1619 წლებში²³. მალაქიას მიერ არის შედგენილი ბიკვინტის ყმაგლეხთა 1622 წლის დაეთარი. აქ შეგამებულია საკათალიკოსოს მთელი უძრავი ქონება და გამოხატავს საკათალიკოსოს მდგომარეობას ამ დროისათვის. ეს დაეთარი არცერთ საკათალიკოსო ყმაგლეხს არ ასახელებს აფხაზეთში (ეკულისხმობ ტერიტორიას საზღვრით მდ. კოდორამდე). ასე მაგალითად. კათალიკოსის 1622 წლისათვის 24 მამულიანი სასახლე აქვს. ამათგან დიდი უმრავლესობა ოდიშშია, დანარჩენი იმერეთში („ეურიაში გაუჩნდა შემდგომ ახლო წლებში). ხოლო აფხაზეთში არც ერთი“. ეს ფაქტი ნიშანდობლივი გარემოებაა. და უცილობლად მოწმობს იმას რომ კათალიკოსები ბიკვინტაში აღარ სხედან. საყურადღებოა რას სწერს მალაქია 1622 წლის მომდევნო პერიოდში: „...შეესწირეთ ბიკვინტისა ღვთისმშობელსა მცირე ესე შესაწირავი: თავი ერთი წმინდის ანდრია შოციქულის ზადი მომიჭედინებია და თორმეტ საუფლოს კუბოში ჩამისვენებია და ბიკვინტას დამისვენებია და სამი კვამლი ყაცი იქ იმისათვის შემიწირავს“.

მაშასადამე. მალაქიას ანდრიას ზადი ბიკვინტის ეკლესიაში დაუდევს და ამ სტისათვის „იქ“ (ე. ი. ბიკვინტაში) სამი კომლი გლეხი შეუწირავს. საკათალიკოსო მამულთა ასეთი გაქრობა თვით ბიკვინტაში. სადაც საკათედრო ტაძარია. აშკარად ნიშნავს იქ კათალიკოსის საეკლესიო-სამამულო იურისდიქციის ფაქტიურ მოსპობასაც და ის ფაქტი. რომ აფხაზეთის კათალიკოსისათვის ბიკვინტა უკვე გადაიქცა ისეთ ადგილად. რომელზეც „იქ“ ითქმის. ამტიკებს იმას რომ ბიკვინტაში ის აღარ არის. თანაც, საჭირო გამხდარა ბიკვინტისათვის. ამ დატოვებული ეკლესიისათვის. ცალკე საშემოსავლოს დანიშვნა. რომ მან იქ არსებობდა შეძლოს, როგორც ცალკე ეკლესიამ (რასაკვირველია. საკათალიკოსო მეტროპოლიამ).

ამგვარად, გამოირკვა რომ (1622 წლისა და მის ადრე პერიოდისათვის) ბიკვინტიდან კათალიკოსი წამოსულია. ეკლესია კი გაუქმებული არ არის, იგი მოქმედებს. კათალიკოსს ეკლესიასთან კავშირი აქვს. ეკლესიას ადგილობრივად სარჩოს უნიშნავს და სხვ. მოგვეპოვება პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ. რომ ნალაქია დადიოდა კიდევ ბიკვინტაში. მას ერთხელ თან ხლებია ცალკეული მიწიონერი ქრისტეფორე კასტელი (ამაზე ქვემოთ დაწვრილებით).

²² ს. კაკაბაძე, დას. საქართველოს საეკლესიო საბუჯები, 1, 33.

²³ კათალიკოსთა ზეობის წლები აქ და შემდეგში უკვლავ მოტანილი გააქვს ნაშრომიდან— ბ. ლომინაძე, მასალები დასავლეთ საქართველოს XVIII-XV ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის. „მასალები“, ნაკვ. 31, 1954, სიმოქლისათვის შემდეგში ნაშრომზე აღარ მივუთითებთ.

²⁴ ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მურწუნობის ორგანიზაციის ისტორიიდან გვიანფეოდალურ საქართველოში. „მასალები“, ნაკვ. 30, 1954, 101-114.

რას გვეუბნება მალაქიას თანამედროვე იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი? არქ. ლამბერტიმ ოდიშში 16 წელიწადი დაჰყო. იგი მოვიდა აქ აღმოსავლეთ საქართველოდან 1633 წლის 19 ნოემბერს, 1849 წელს კი პეპოლოში დაბრუნდა, ასე რომ ლამბერტის ცნობები ეხება 1633 -- 1649 წლებს. ამ პერიოდში ორი კათალიკოსი ზეობდა— მალაქია და პაქსიმე მაჭუტაძე.

არქ. ლამბერტი და მისი მხლებლები ლევან დადიანს მიუღია.

ლამბერტის აღწერილობაში მოცემულია კათალიკოსთა დახასიათებანი თითქმის ყოველმხრივ. სახელები მას მოხსენიებული არ აქვს. მაგრამ მათი ვიწარბის გამოცნობა ძნელი არ არის. კათალიკოსის გავლენიანობასა და ეკონომიურ შეძლებულობაზე ოდიშში, მიუთითებს ლამბერტის შემდეგი სიტყვები:

„ძველად ორივე კათალიკოსს ირჩევდა საქართველოს მეფე. მაგრამ როცა დადიანმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა. ოდიშის პატრიარქის არჩევის უფლებაც წითებისა ისე რომ საქართველოს მეფეს მხოლოდ მეორე კათალიკოსის ამორჩევის უფლება შერჩა. ოდიშის პატრიარქს თავის საბრძანებელში ისეთი ძალა აქვს, ისეთი სიმდიდრე და სასახლეები, იმდენი ყმები ჰყავს, რომ არამც თუ ეთანასწორება მთავარს. რომელიც მას ირჩევს, არამედ აღემატება კიდევ პატრიარქი თავის საპატრიარქოს დასახედავთ მუდამ დადის“²⁵.

მალაქიას პოლიტიკური გავლენიანობა ოდიშში. მისი იქ ხშირი ყოფნა, დამოკიდებულება მთავართან და ეკონომიური შეძლებულობა რეალური საფუძველი იყო იმისა, რომ ლამბერტს მოსჩვენებოდა იგი „ოდიშის პატრიარქად“. პატრიარქის ამგვარი დახატვა თავის მხრივ იმის მაჩვენებელია, რომ პატრიარქი ოდიშში დადიანის კარზეა. აქი მართლაც, მისი სასახლეებისა და მამულების უპირაველსობა აქ არის.

მაგრამ ლამბერტს „ოდიშის პატრიარქი“ ეწმის არა ისე რომ მის საეკლესიო იურისდიქციას მხოლოდ ოდიში ექვემდებარება, არამედ ისე როგორც იგი სინამდვილეში იყო. ე. ი. პატრიარქი, რომელსაც ექვემდებარება მთელი დასავლეთ საქართველო: ოდიში, იმერეთი, გურია, აფხაზეთი და სვანეთი. „ქართველებს და მეგრელებს, სწერს ლამბერტი.—ჰყავთ ორი თავისი პატრიარქი... საქართველოს პატრიარქს ექვემდებარებიან: ქართლი. კახეთი. საბარათიანო და სამცხე. მეორეს ექვემდებარებიან ოდიში. იმერეთი, გურია, აფხაზეთი და სვანეთი“.

ლამბერტი თავის თხზულებაში მოიხსენიებს ბიკვინტის ეკლესიას, როგორც „პატრიარქის საჯდომს“. იგი მიმოიხილავს ძველი საქართველოს საზღვრებს. სადაც შედიოდნენ მისი ჩამოთვლით. აფხაზეთი. ჭიქები და კიდევ ბევრი სხვა, ხოლო იმის საბუთი. რომ ძველად საქართველო ასეთი ფართო შედეგნილობის იყო, ლამბერტის დაკვირვებით. არის ის ქართული სოფლები და ეკლესიები, რომლებიც დღესაც შემორჩნენ ამ ტერიტორიებს, ზოგი კი მოისპირეთერთ ასეთ მაგალითად მას დასახელებული აქვს ბიკვინტის ეკლესია, „კოლხიდის გარეთ. აფხაზეთის და ჭიქების ქვეყნებში მშენიერი ტაძრები დგანან ქართულად აშენებულები და ქართულად დაწერილი წიგნებით“²⁶. მაგალითად, ანა-

²⁵ არქ. ლამბერტი, საქართველოს აღწერა, თარგ. ი. ჯვინაძე, გამომც. მეორე. 1938 119.

²⁶ ი. ჯვინაძის კვლავი თარგმანი, „ქართლის ზედწარწერებით“ იტალიური დედნის მიხედვით გასწორა ჯ. ანაბაქმე, *Из истории средневековой Абхазии (VI—XVIII вв.)*, 1959, 276.

კოფიაში და ბიკვინტაში არის კოლხიდის, გურიისა და იმერეთის პატრიარქის საჯღოფო²⁷.

ლაშბერტან ერთად საქართველოში მოვიდა პატრიარქ უზეპე ჯუღიჩე-შილანელი. იგი სამეგრელოში ცხოვრობდა 1633 წლიდან 1643 წლამდე. 1643 წელს ჯუღიჩე მილანელი ოდიშის მთავარს ლევან დადიანს ელჩად გაუგზავნა რომის პაპთან. იქიდან დაბრუნებული პატრიარქი კონსტანტინეპოლში დაუბრუნდა და მოუკლავთ თურქებს 1646 წელს. ოდიშში მყოფ ჯუღიჩეს რომში გასაგზავნად დაუწერია მოკლე რელაცია სამეგრელოზე²⁸. მილანელი იძლევა ძირითადად ლაშბერტის მსგავს ცნობებს. აი რას წერს იგი ბიკვინტის კათალიკოსზე: „სამეგრელოს ჰყავს პატრიარქი, რომელსაც კათალიკოსს უწოდებენ. ამასთანავე იგი საქართველოს პროვინციების, ე. ი. ზამთარულად წოდებული იმერეთის, გურიის, აფხაზეთის პატრიარქიცაა. პატრიარქი მთავარ დადიანის მიერაა დადგენილი, ისევე როგორც ამ ქვეყნის ყველა ეპისკოპოსი“... „მთელს სამეგრელოში ტყეში გაფანტულა ექვსი მთავარი და საეპისკოპოსო ეკლესია, რომლებიც მდიდარია ქონებითა და ყმებით“²⁹.

ქართლიდან სამეგრელოში გამგზავრებული მისიონერები არქანჯ. ლაშბერტი და ჯუღიჩე მილანელი გურიაზე გავლით (1633 წელს) ეწვიენ კათალიკოსს.

„გურიაში ჩამოსვლისთანავე ვეახელით კათალიკოსს, რომელიც მათ რომის პაპსავით მიაჩნიათ“. კათალიკოსს უთხოვნია მათთვის წირვა დაეყენებიათ, „რომელზედაც თვითონ დაესწრებოდა მთელი თავისი ამალით“. პატრიარქსაც თხოვნა შეუსრულებიათ და კათალიკოსისათვის უჩვენებიათ კათოლიკური წირვა. კათალიკოსს უთქვამს პატრიარქისათვის: „ჩემს ქვეყანაში სიამოვნებით დაგტოვებდით დადიანისა რომ არ მეხათრებოდეს“³⁰. ჯუღიჩე არ ასახელებს კათალიკოსის ეინაობას, რომელიც მათ გამასპინძლებია გურიაში, მაგრამ უუკველია ეს იყო მალაქია გიორგის ძე. ამგვარად, მილანელი, მსგავსად ლაშბერტისა, იმაზე მიგვიითხებს რომ მალაქია მის დროს ცხოვრობს ოდიშსა და გურიაში. მაგრამ არა ბიკვინტაში.

1629 წლისათვის აფხაზეთში ბიკვინტის ეკლესიის მდგომარეობას კარგად გვისურათებს მისიონერი იოანე დელუკა.

დომინიკანელთა ორდენის ოთხი მისიონერი და მათ შორის იოანე, მაგზაურობენ აფხაზეთში, სამეგრელოსა და ჩერქეზეთში. მოგვაქვს ვრცელი ამონაწერი იოანეს მოგზაურობიდან. მიქელ თამარაშვილის მასალების მიხედვით. მაგზაურები მოადგებიან აფხაზეთს „სულიწმინდის მოფენის დღეს შივედით მაკალაში (Macala), ესე იგი, ყარაბეირს... (მეხომალდემ) მითხრა, რომ ახლოს ერთის მილის მანძილზედ, ერთი მშვენიერი ეკლესიაა, მაგრამ ჩერქეზების კი არა, აფხაზებისა უნდა იყოს. რომლებიც განსაკუთრებულს ენას ლაპარაკობენო. და არც ვიცი როგორ მივიღებენო: ...როდესაც შემოვიდა ბეგი ხომალდში, მივესალმე და ვუთხარი, რომ მღვდელი ვიყავი და ვნატრობდი წირვის შესრულებას... (მან) კაცი გაგზავნა დასამახებლად მღვდლისა. რომელიც ეკლესიაში იყო, მასთან ერთად გამოვედი ხმელეთზე, ავიღე რაც საჭირო იყო წირვისათვის და ჩემს მსახურთან ერთად რა გავედი გარეთ მივესალმე მღვდელსა, რომელიც ქართვე-

²⁷ არქ. ლაშბერტი, სამეგრელოს აღწერა.

²⁸ ჟონ ჯუღიჩე ჯუღიჩე შილანელი, წერილები საქართველოზე, ოარგმანი იტალიურიდან ბ. გიორგაძის, 1964, 6—7.

²⁹ იქვე, 93.

³⁰ იქვე, 102.

ლი იყო; რა შევედი ეკლესიაში, ისეთი რამ ვნახე. რასაც თავის დღეში ფიქრადაც ვერ წარმოვიდგენდი: ვნახე, რომ ის ეკლესია მსგავსი იყო წმინდა პეტრეს ეკლესიას. ეკლესიის კარების ზემოთ დახატული იყო მშვენიერის მხატვრობით სულიწმინდის მოფენა... ჩემის ფიქრით ეს ეკლესია უნდა იყოს აშენებული ბერძნის იმპერატორისაგან; აგრეთვე იყო ზარი. რომელზედაც ლათინურად ეწერა „ათასი“. ესე იგი 1309 წელი. წირვისათვის მოვეშბადე. მაგრამ ვნახე სეფისკვერი გაფუჭებული იყო; ქართველ მღვდელს გამოვართვი ცოტა ფქვილი. გავაყეთე ცომი. გავაპრტყელე და ორ გასუფთავებულ ფულში გამოვაცხე. დავიწყე წირვა, ხალხმა რომ ზარის ხმა გაიგონა ყველანი მოვიდნენ ენაიდგან ეკლესია სოფელის შუაა. იოანეს ტრაპეზზე უნახავს ფულებით სავსე თეფში. ის გამოთქვამს გაკვირვებას თუ საიდან უნდა გაჩენილიყო აქ ფულები. მაშინ როცა ამ ქვეყანაში ფულს გასავალი არ აქვსო. მისთვის განუმარტავთ რომ ამ ფულებს სწირავენ დუნაის და დნებრის კაზაკები როცა ისინი. შაიზღვის სანაპიროებზე თურქებთან ბრძოლის შემდეგ გამარჯვებულნი. შინ ბრუნდებიანო. იოანეს ამის შემდეგ თვითონაც შეუწირავს ეკლესიასათვის სამახსოვრო ნივთი.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ბიჭვინტის საკათალიკოსო ტაძარი დაცარიელებულია; იქ მხოლოდ ერთი ქართველი მღვდელი მოქმედობს. აღწერილობის მომდევნო ნაწილში სხვა საინტერესო ცნობებიცაა. ასე, მაგალითად, იოანე სტუმრებია მთავარს პუტო შარავშიძეს. პუტოს იოანესათვის უთქვამს „მეც ჩემი სამთავროთი ქრისტიანი ვარო“ და გულზე დაკიდებული ჭვარი უჩვენებია (უფრო დაწერილებით მესამე თავში).

აფხაზეთის შემდეგ იოანე გადადის სამეგრელოში, ეწვევა ღრანდის საეპისკოპოსოს და ბედიას. იგი ესტუმრება კათალიკოსს მალაქიას წმ. გიორგის ეკლესიაში. ეს ეკლესია ღრანდიდან ოთხი დღის სავალზეა ამომის იგი. „დიდად ნაშენი და საემოდ მშვენიერი. ახალი მხატვრობა აქვსო“³¹. ბოლოს იოანე ოდიშიდან ისევ აფხაზეთის გავლით ჩერქეზეთში და კათაში მიემგზავრება³². ამგვარად, იოანეს აღწერიდან ჩანს, რომ მალაქია 1629 წლისათვის ოდიშში იმყოფება.

მაშასადამე, მისიონერების იოანესა და ლამბერტის ცნობების მიხედვით. (პირველი 1629 წლისა და მეორე 1633—1649 წლების მდგომარეობას ასახავენ). აფხაზეთის კათალიკოსი მალაქია გიორგი გურიელის ძე ბიჭვინტაში არ ზის. ბიჭვინტაში ეკლესია დაცარიელებულია. იოანე ლუკას დროს. 1629 წელს. იქ მხოლოდ ერთი ქართველი მღვდელი ცხოვრობს და წირვა-ლოცვას ატარებს³³.

მოვიტანოთ სხვა მისიონერთა ცნობებიც.

1634 წელს გორიდან გურიაში ჩავიდნენ თეათინელი მისიონერები ანტონიო ჯარდინა და ქრისტეფორე კასტელი³⁴. ანტონიო ჯარდინას ცნობით, აფხაზეთის კათალიკოსი მალაქია გურიაში ტრიალებს, კათალიკოსი

³¹ აქ ლამბერტი უნდა იყოს ილორის წმ. გიორგიზე, თუ იოანე ეკლესიის სახელწოდებაში არ ცდება და ცაიშის ღვთისმშობლის ეკლესიაში არ ურევს (ოთხი დღის სავალი და ახალი მხატვრობის ამბავი უფრო ცაიშს უდგება, მალაქია ცაიშელი ეპისკოპოსი იყო).

³² მ. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკობის საქართველოში, 148—150.

³³ იმ დროს როცა ბიჭვინტაში მალაქია ჩავიდა (1634—1639 წლებს შორის, ქრ. კასტელია და სხვათა თანხლებით), იქ მღვდელიც აღარ არის (იხ. ქვემოთ).

³⁴ მ. თამარაშვილი, დას. ნაშრ., 129, 157.

ერთხანს ცხოვრობს „ოზურგეთის მახლობლად“²⁶. ჭარდინა მას „გურიის კათალიკოსისაჲს“²⁷ უწოდებს. ჭარდინა და კასტელი ოზურგეთში მალაქია კათალიკოსის კარზე ცხადდებიან, მალაქია მათ გულთბილად მიიღებს და ოზურგეთში. თავის ახლოს, ერთ შვენიერ სახლს უბოძებს, იქვე აუშენებს ხის ეკლესიას. ორი წლის შემდეგ მალაქია თავის პალატში გადაჰყავს მისიონერები და თავის ეზოშივე აძლევს სახლს და ეკლესიას²⁷.

ამ ორი მისიონერის გურიაში მოღვაწეობა მოიცავს პერიოდს 1634-1639/40 წლებს. შუა. 1637 წელს ანტონიო ჭარდინა გარდაიცვალა. ხოლო ქრისტეფორე კასტელი მალაქია კათალიკოსის გარდაცვალების (1639 წ.) შემდეგ მალე სტოვეებს გურიას და ოდიშში გადადის. კასტელი მალაქიასთან მეტად დაახლოებული პირი იყო²⁸. საყურადღებოა მისიონერ კამპის ცნობა იმის შესახებ რომ კასტელი კათალიკოსს მალაქიას თან ახლდა ბიჭვინტაში.

ბიჭვინტის მდგომარეობის შესახებ კარგ მასალას ვეძიებუვს ქრისტეფორე კასტელის მიერ ჩაბატული სურათები²⁹. ცნობილია რომ კასტელი ხატავდა ცოცხალი შთაბეჭდილებით. მხოლოდ თვალთ ნახულს. მას ჩაბატული აქვს თავის დროის მოღვაწეთა პორტრეტები, სცენები ადგილობრივთა ყოფაცხოვრებიდან, ტაძრები და ა. შ. კასტელის ჩანახატები უეჭველი დოკუმენტური წყაროა. ალბომში დატულია სურათების მთელი წყება აფხაზეთის ცხოვრებიდან. თვით ეს ფაქტი პირდაპირი დადასტურებაა იმ წერილობითი ცნობისა. რომ კასტელი ნამდვილად ყოფილა აფხაზეთში კათალიკოს მალაქიას თანამშლებლად. გამგზავრება მოხდა 1634-1639 წლებში (იხ. ქვემოთ).

კასტელს დაუხატავს ლევან დადიანის პირველი მეუღლე დასახიჩრებული დარეჯანი. რომელიც იმ დროს აფხაზეთში იმყოფებოდა. არის კასტელის მიერ ჩაბატული ამ დარეჯანის მამა „აფხაზეთის მთავარი“ სეტემანი. აფხაზურ ჩანახატთა შორის ყურადღებას იპყრობს ბიჭვინტის ტაძრის სურათი და მისი თანმხლები წარწერები შესრულებული კასტელისვე მიერ ლათინურ და იტალიურ ენებზე.

ბიჭვინტის ტაძარი გამოსახულია იმ მდგომარეობაში, როგორიც ის კასტელის იქ მოსვლის დროს ყოფილა. ტაძარი სამხრეთის ფასადითაა დახატული. ნაწილობრივ მოჩანს დასავლეთის ფასადიც (იხ. სურ.). თუ ჩვენ ამ ჩანახატს შევადარებთ ტაძრის დღევანდელ სახეს, ცხადი უნდა იყოს გარკვეული განსხვავებ: ეს კი მოწმობს. რომ ტაძარს კასტელის შემდეგ განუცლია შეკეთება-გადაკეთება. შეცვლა გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ნგრევის რაც ტაძარმა განიცადა ან მტრის თავდასხმის ან. თავისთავად, სიძველის გამო. ან, მაგალითად, კასტელის სურათზე აღბეჭდილი კარიბჭე სამხრეთის ფასადისა ამჟამად უკვე აღარ არსებობს. აღარც მრგვალი სვეტია ეზოში. მასზე აღმართული ჭვრით და სხვ.

სურათზე გადმოცემულია ტაძრის შეკეთების პროცესი. ეკლესიის სახურავზე ასული მუშები რაღაც მასალით (ყავარი უნდა იყოს) სახურავს ხურავენ:

²⁶ მ. ო. ძარაშვილი. დას. ნაშრ., 154.

²⁷ იქვე, 157.

²⁸ იქვე, 153-155.

²⁹ იქვე 157-164.

³⁰ ესარგებლობთ თამარაშვილის მიერ შედგენილი ალბომით, რომელიც დატულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში, Q. 582. და აღსანიშნავია იტალიიდან გამოგზავნილი კასტელის უფრო სრული ალბომით, დატულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში.

იქვე ეზოში მუშებს მოაქვთ ხის მაღალი სვეტი (გადაქრილი ხე?); მლოცველები მოსულან სვეტზე აღმართულ ჭვართან და დამხოზილი თაყვანს სცემენ. ტაძრის გადახურვის მოწინები აქ ნიშანდობლივია იმ მხრივ რომ ასახავს მიტონებულ ტაძრის მდგომარეობას. მიუთითებს იმაზე, რომ რაღაც ვარკვეულ შემთხვევასთან დაკავშირებით (ტაძარი მისიონერებს გადაეცა? ხდება მისი შეკეთება).

რას გვეუბნებიან კასტელის სურათის წარწერები? სურათის არეებზე, არის დიდი და მცირე წარწერა⁴⁰:

1. სვეტის ქვემოთ წარწერაა: „სვეტს თაყვანსცემენ, „Columnam adorant“ ეს დეტალი კარგად ეთანხმება ცამპის იმ მიუთითებს, რომ კასტელს თავის თვალთ უნახავსო. როგორც ცემდნენ ტაძრის ეზოში სვეტს თაყვანს აუხაზებო (ი.ა. ქვემოთ).

2. მეორე სვეტის თავზე ეკითხულობთ *Portant crebari Abazanenses raedificanda Ecclesiam Divi Andrei Apostoli, ex iussu et mandato Patriarche Iberio*⁴¹.

3. *Basilicus Ciarasia Princeps Abasanens, ბაშლაკ. ჩიარაზია იუხაზო-მთავარი...*

დიდი წარწერები: *I. Mirabile Templum. Praegrandissima et antiquissima haec Ecclesia dicitur extractam esse à Sancto Andrea Apostolo, qui Predicavit in illis partibus Sanctum Christi Evangelium estq[ue] sita in Provincia dicta Juba, secus quam Ecclesiam dictam Sta MARIA Pecciosa, habitat Princeps Abasgorum dictus Rezalus Ciarasia vocatur p Antonomaciam (?) Pra'grandis Princeps qui concessit michi pra'dictam Ecclesiam, ut illam colerem cum Missionarijs nostris in qua Ecclesia cum non veneraretur, seu ut melius dicam derelicta esset propter indigentiam cultorum sola antiqua Gru...⁴² reperijmus in ea.*

II. De S. Ecclesia

Aliud Templum oblatum nostris Missionarijs, ut id si placeret eis colerent a Principe dicto Baslaco Ciarasia Abazain (?) ilauiilla situmque dicitur Lau, quod Templum indominatu' est aequalibet Religiosorum specie Christiana, aut heretica, aut idolatra contradicente nostros et puto facile profuturos esse in X-ti fidem facileque elevare posie vexilla' Crucis in cordibus hominum fateorque denuo si convalescerem istic vellem colere libenter non taceam quanta Charitate pra'dictus Princeps me rogaverit, ut sibi novos fratres mitterem in defectum ei.

III. In provincia Abazanensi Ecclesia Meclia Divi Andrea Apostolo edificata, cuius in Meclia oleum sanctum exhibet quo accepto Patriarcha Iberie distribuit univiersa Regna. Columna illa Divi Andrei Apostoli in provincia Abazanensi ob cuius aquam abundantem et superfluentem provincieque (?) nocentem...

⁴⁰ ყველაზე უკეთეს ავტორის პართლწერას. უდღის II გადმოკვამეს როგორც V.

...მოკლე (უამრავ) აუხაზებს წმინდა ანდრია მოციქულის ეკლესიის ხელახლა ასაშენებლად იბერიის პატრიარქის ბრძანებითა და დავალებითა.

⁴² სამი წერტილი ტექსტში, უ. ი. Cruz.

ბიჭვინტის ეკლესიის სურათიდან მოტანილი წარწერები (I და III ეხება ბიჭვინტას, II - მეორე ეკლესიას ლანში) იძლევა შემდეგ ცნობებს:

1. ბიჭვინტის ტაძარი მდებარეობს იუბს-ის პროვინციაში. მეორე ეკლესიის ადგილს ეწოდება ლან-ი. — ... *estque sita in provincia dicta Iubs (I). ... Situmque dicitur Lan (II). ... pra'dictas princeps me rogaverit, ut sibi novos fratres mitterem in defectu mei (II, „დასახელებულმა მთავარმა (ბასლაც: ჩირაზი: აბაზიანმა) მოხოვა, რათა მისთვის ახალი ძმები გამეგზავნა, როცა მე იქ აღარ ვიქნებოდი“).*

2. „აფხაზთა მთავარი“ (pinceps Abasgorum) იწოდება ბეზალუს-ბაშ-ლაც: ჩირაზიად (*Bezalus Ciarasia* † *Baslacus Ciraesia (Ciqrasia) Abasicus*)¹².
... *habitat princeps Abasgorum dictus Bezalus Ciarasia ... praegrandis princeps qui... (I).*

... *a principe dicto Baslac Ciraesia Abasain.*

3. დიდი მთავარი უბოძებს (გადასცემს) კასტელს ბიჭვინტის ეკლესიაში:

... *princeps qui concessit mihi pra'dictam Ecclesiam (I, „მთავარმა და-ბითმო მე ნახსენებო ეკლესია“);*

4. ბიჭვინტის ეკლესია მიტოვებული იყო იმიტომ, რომ კულტის ადგილობრივი შემსრულებელი არ ყავდათ; ამ ტაძარს პატივისცემა დაეკარგებოდა, გარდა ძველი ჯვარისა (რომელიც ეზოში იყო აღმართული ზ. ლ.).

... *in qua Ecclesiam cum non veneraretur. seu ut melius dicam derelicta esset propter indigentiam cultorum, sola antiqua Cru[is], reperimus in ea (I.*

... ამ ეკლესიაში, რომელსაც პატივს არ სცემენ (რომელიც პატივსაცემში არ არის) ან უკეთ რომ ვთქვა. მიტოვებული იყო იმის გამო, რომ კულტის შემსრულებელი არ იყო, მხოლოდ ძველ ჯვარს სცემენ თავიანთს, ვიკრიბებოდა ამ ეკლესიაში“).

¹² „ჩირაზთა რომ იგივე „შარქაისის“ უღრის ეს მიწის კასტელს სხვა სურათიანი წარწერებიდან. ასე მაგ., ერთ სურათზე გამოხატულია ლეან დადიანის პირველი მეფელი ვარჯანი (მერვაშიძე), რასაც მიწერილი აქვს „შვილი Sciaras“ სი. კასტელს მიხედვით, ჩანს, რომდენიმე წარწერაზე მთავრობდა. ერთ-ერთი წამლილ სურათზე (სათაურია „სამა მის სურათი“) იქონებდა ლათინური ტექსტი. სადაც პირდაპირაა მოთხოვნილი მამულე: ჩირაზთა როგორც სეტემანის მამა და სხვ. ვინაიდან წარწერა ჩვენთვის მსიძველოვანა მოგვცაქვს, იგი მსლიანად. ქართული თარგმანი ეკუთვნის. ზ. გორგაძეს. რომელსაც მადლობას მოვახსენებ საჩვენებლობის ნებართვისათვის. სამი მისი სურათი. ეს არის აფხაზთა მთავრის სამი მისი სურათი. უფროსი ქვეყანა დონ ბასლაცუსი (Don Baslacus), მეორეს სალამონი (Salomon) მესამეს და უჩანასტელს სეტემანი (Setteman) ძალიან ლამაზენი არიან საბითა და ზნით, არანაყლებ საჭურველმტკობრთველები, ომისადა მძღრეკალი და იტალოელების მოყვარულნი არიან“. სურათი წაშლილია, ამავე კოლექციის სხვა სურათზე არის ასეთი წარწერა: „ეს სამი მხედარი: აფხაზი მთავარი რომელსაც მოგვცეს ჩვენ უნარჩევნით ორი უშუენიერესი ეკლესია. მხედველობაში მიიღეს ის, რომ ჩვენი პატრები უმთავრესად საინოიანი არიან მის ქვეყანაში რომ ასწავლან ქრისტეს წმინდა საწმუნოება, რომელსაც ჩინი აღიარებენ. მეგრამ არა ჰყავთ არც ერთი საბის მღვდელი. აფხაზთა მთავრის მტკობრთველ ვერ უკლიან მთავარი (Principes), ხოლო მეორე მთავრის მხედარი სურათი მეორე: ზ. ლ.) უნარჩაის ბატონი ბესლაც ჩირაზთა ხანი უფროსი და უფრო დიდი (ანამდე პომბი) მთა ქვეყანაში (Baslacum Ciarasia clonam non propositam et maiorem illorum provinciamque honorara...).

5 მეორე ეკლესია იმყოფება სხვადასხვა მარწმუნეთა: ქრისტიანების, მწვალებლების და წარმართების უფლებაში. ლანის მიღამოების მოსასლელობა კასტელს ასე ესახება: ... quod Templum indominatu est aequalibet religionorum specie Christiana aut heretica aut idolatra contradicente nostros (II).

... ამ ტაძარს უფლობენ სხვადასხვა სახის ჩვენი მოწინააღმდეგე რელიგიათა წარმომადგენელი: ქრისტიანები, მწვალებლები, ან წარმართნი“).

6. ბიქვინტის ეკლესია აშენებულია აფხაზეთში, ნეკლიის პროვინციაში. — „In provincia Abazaniensi Ecclesia Magna Divi Andrea Apostolo edificata (III).

7. მეკლაში, ბიქვინტის ეკლესიაში, იბერიის პატრიარქი ამზადებს მირონს, რომელსაც მთელს სამეფოს ურიგებს. ... Cuius in Meclia oleum sanctum exhibit quo accepto Patriarcha Iberie distribuitur universa Regna. (III. მეკლაში წმინდა მირონი გამოდის, რომელსაც ამზადებს რა იბერიის პატრიარქი, უნაწილდება მთელს სამეფოს).

ამგვარად, კასტელის მასალები შეტად საინტერესო დეტალებს გვაძინობს: ბიქვინტის ეკლესია, იმ დროს როცა კასტელი ჩაედიდა, მიტოვებული ყოფილა, იქ მღვდელიც აღარ მდგარა, თვითონ ტაძარი ფიზიკურადაც დაზიანებული ყოფილა და შეეკეთებას საჭიროებდა; აფხაზეთის princeps ბაშლაყ-ბაშლაყ ჩიარაზიას ჩიარაზიას-შარვაშიძეს, ბიქვინტის ტაძარი მისიონერებისათვის გადაუცია. კასტელის თქმით, იბერიის კათალიკოსი მთელი სამეფოსათვის მირონს ამზადებს.

მეორე დაცარიელებული ეკლესიაც, რომელიც ლანში მდებარეობდა, მთავარს გადაუცია მისიონერებისათვის (II)⁴⁴.

ქრისტეფორე კასტელი, როგორც ვთქვით, 1639 წლის შემდეგ გურიიდან სამეგრელოში გადადის და იქ განაგრძობს სამისიონერო მოღვაწეობას.

ვინაიდან კასტელი ჩვენთვის ერთ-ერთი მთავარი წყაროა, საჭიროა ვიცოდეთ მისი სამისიონერო ქრონოლოგია.

კასტელი თვითონ წერს რომ საქართველოში დაერჩი 1654 წლის გასელამდე. სულ 26 წელიწადით⁴⁵. მისი უკანასკნელი წერილი რომის პაპისადმი. სამეგრელოდან გაგზავნილი, თარიღდება 1652 წლით, ხოლო ამ წერილში კასტელი პაპს სთხოვს დააბრუნოს ის იტალიაში, რადგან უკვე „ოც წელზე მეტა“ ექსპორიზაციაში მსახურობით მოიღალა და დაუძღვრდა. ამის შემდეგ კასტელის შესახებ არაფერი ჩანს⁴⁶. სამეგრელოს მისიონის ერთ-ერთ წერილში, რომელიც სამ პატარს გაუგზავნია 1655 წელს რომის პაპისათვის, კასტელი არ იხსენიება⁴⁷. ეს კი იმ შემთხვევაშია.

⁴⁴ თუ ადგილს ლანს იგივე ირლანდ (ჩელები) მივიღებთ, მაშინ მართალი გამოდის რომ ბიქვინტა არლანში არ არის (იხ. ქვემოთ). თუმცა და ლანის მთავარი შერვაშიძეა. ჩვენს აზრით „ბაშლაყს“ და „ბეზალუს“ ერთი და იგივე პირია (ან ძმები არიან).

⁴⁵ ვ. ბელიო, „ქართლი და სამეგრელო XVII სუჯ. იტალიელი მისიონერი: დონ ქრისტეფორო კასტელის ნახატების მიხედვით“, რომი, 1884. (იტალიურ ენაზე); ვისარგებლეთ ბ. გიორგაძის ქართულითა თარგმანით (ხელნაწერი).

⁴⁶ იხ. კასტელის წერილი, მ. თამარაშვილი, დას. ნაშრ. 198.

⁴⁷ იქვე, 198—201.

ცხდა იყო იმისა რომ კასტელი 1655 წელს საქართველოში აღარ იმყოფებოდა, 1652 წლის შემდეგ, მაროლატ, ჩაღუ წესულა საქართველოდან.

2. თამარაშვილის მიერ შეგროვებული მასალების საფუძველზე, პრ. კასტელის ცხოვრების თარიღები შეიძლება შენდევნიარად დაეაღწინოთ: ვრ. კასტელი ეტრაში იმყოფება 1624—1629 წლებში, სამეგრელოში 1639 — 1652 წლებში, იმერეთში იმყოფება 1644—1646 წლებში⁴⁸.

პრ. კასტელი სამეგრელოდან 1644 წლის წინაში მიწვეულ იქნა იმერეთის მეფესთან სადაც დაყო 1646 წლამდე (2 წელიწადი), შენდევ ისევ დაბრუნდა სამეგრელოში⁴⁹. დასავლეთ საქართველოში იმყოფებოდა სულ 1634 წლიდან 1654 წლის გასვლამდე.

მისიონერების პეტრე ავიტბილესა (1638 წ.) და იოსებ ჯულიჩეს (1640 წ.) მოხსენებების მიხედვით მალაქია კათალიკოსს გურიასა და სამეგრელოში ხშირი მიმოსვლა აქვს. ძირითადად კი გურიაში..

არქ. ლამბერტს და მის თანმხლებ პირებს, იოსებ ჯულიჩეს და სხვებს, რომლებიც ქართლოდან გამოემგზავრნენ 1633 წლის 23 თებერვბერს, გურიაში ხვდება მალაქია კათალიკოსი, კათალიკოსი მათ სტუმართმოყვარეობით მიიღებს⁵⁰. მის შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი.

საყურადღებოა, რომ იმ პერიოდში როცა კასტელი სამეგრელოში იმყოფებოდა მისი უშუალო ახლობლობა კათალიკოსთან აღარ აღინიშნება. ეტყობა. მომდევნო კათალიკოსთან, მაქსიმე მაჭუტაძესთან, იგი ისევ მეგობრულად აღარ ყოფილა დაკავშირებული. მაქსიმე მაჭუტაძე ხშირად სამეგრელოში იმყოფებოდა.

ასე ამგვარად, მოტანილი მასალები მალაქიას დროის შესახებ იმას მოწმობენ, რომ კათალიკოსი ბეჭეინტაში არ ზის. მაგრამ ამ ფონზე ყურადღებას იქცევს ლევან დადიანის ელჩის გაბრიელ გეგენავას მოხსენება, გაკეთებული ოდიშის რელიგიურ-პოლიტიკურ-ეკონომიურ მდგომარეობის შესახებ, მოსკოვის სამეფო კარზე 1638 წელს. გაბრიელი სადადიანოდან მოსკოვში გამგზავრებულია 1936 წელს. თერგზე დაყოვნებულია 2 წელი, ხოლო 1638 წლის 16 ნოემბერს უკვე მოსკოვშია. გეგენავას მოხსენება ძირითადად 1636 წლის მდგომარეობას ასახავს. გაბრიელ გეგენავას მოსკოვში განუცხადებია: «И церквн-ле рожни и монастыри у них есть многие; а папачинной-де у них святитель и архиепископи и епископи и архимандриты и игумены и поны есть; а патриарх-де Мазарей живет в Пинчюнском Успенском монастыре, а митрополити и епископи и архимандриты и игумены живут по монастырем»⁵¹ და ა.შ. იმავე მოხსენების სხვა ადგილას გეგენავა უფრო დაზუსტებით ამბობს:

⁴⁸ 2. თამარაშვილი 1905 წლის ნაშრომში (ბელაწერა) რამდენიმე ასეთ განსხვავებულ ქრონოლოგიას იძლევა. რომელიც ზუსტი არ არის: კასტელი ეტრაშიდან გორში სიველა 1632 წელს; გორიდან გურიაში—1624 წელს; ეტრაიდან სამეგრელოში—1640 წელს; იმერეთში წავიდა 1646 წელს, იმერეთიდან სამეგრელოში დაბრუნდა 1649 წელს, ხოლო საქართველოში სულ დაყო 26 წელიწადი, იხ. 2. თამარაშვილის წერილი დარბული [1905 წელს] მის მიერ შედგენილ კასტელის აღბოშზე; საქართველოს ბელაწერათა ინსტიტუტი, ფონდი. Q, 582. იხ. აგრეთვე არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 1938, 202.

⁴⁹ 2. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკოსისა საქართველოში, 215—219.

⁵⁰ იქვე 171.

⁵¹ პოლიტიკოვი, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640, 1937, 148.

„А духовного-де чину патриарх у нас есть, а живет в месте наришазелом Пичюга, и монастыри-де ссть, где живет“³².

რა რეალური შინაარსისა გაბრიელ გეგენავას განცხადება?

რასაკვირველია, მას შემდეგ რაც ჩვენ ვიცით საქმის ნამდვილი ვითარება, ვიცით თუ როდის სად იმყოფებოდა და ცხოვრობდა მალაქია კათალიკოსი. და რა მდგომარეობაში იყო ადგილობრივად ბიჭვინტის ეკლესია, უკვე ვასაგები ხდება გეგენავას განცხადების წინაარსი, მალაქია პატრიარქი ბიჭვინტაში ცხოვრობსო. გეგენავა ამ შემთხვევაში მხოლოდ ნომინალურ სურათს ასახავს. მით უფრო, რომ იქვე იგი უფრო დაზუსტებით მიუთითებს: პატრიარქი მონასტრებში (მრავლობითში) ცხოვრობსო.

დასკვნა: ევდემონ კათალიკოსის შემდგომი პერიოდის მასალები. ვიდრე 1639 წლამდე. იმას გვიდასტურებს რომ ბიჭვინტაში კათალიკოსი არ ზის, მაგრამ იგი კათალიკოსის საკათედრო ეკლესიად მინც ითვლება. ბიჭვინტა, როგორც ეკლესია, მოქმედა, იქ მხოლოდ ერთი ხუცესი ზის და მღვდელმსახურებას ატარებს. ამ ეკლესიას ადგილობრივ საკუთრივი შეწირულებაც აქვს. მაგრამ არის პერიოდი (საძიებელია 1634—1639 წლებში), როცა ეკლესია სულ დატარიელებულია და იგი იტალიელ მისიონერებს უკავიათ სადგომად (აფხაზი მთავრის მიერ გადაცემული). კათალიკოსი მალაქია გიორგის (გურიელის) ძე საერთოდ გურია-ოდიშში მოქმედებს.

გადავიდეთ მომდევნო პერიოდის განხილვაზე. 1639—1657 წლებში საკათალიკოსო ტახტზე მარიაჯს მაქსიმე მაკუტაძე. მაქსიმე მაკუტაძის შესახებ საკმაო ცნობები მოგვეპოვება. 1639-1640 წლებში დადიანის კარზე მყოფი რუსი ელჩის ფედოტი ელჩინის დღიურებში საყურადღებო დეტალებია აღწერილი.

კათალიკოსი მაქსიმე მაკუტაძე 1640 წელს ლევან დადიანის მიწაწყალზე. ოდიშში. იმყოფება. 1640 წლის 8 თებერვალს რუსი ელჩები (ელჩინთან ერთად მღვდელი პავლე ზახარევი) ათვლიერებენ მოქვის მონასტერს. სადაც „პატრიარქი მაქსიმე“ აჩვენებს მათ საეკლესიო წმინდა ნივთებს³³; 23 აპრილს ელჩები „ეგორევის“ (ილორის წმ. გიორგის) მონასტერში არიან. მათთან ერთად იმყოფებიან „პატრიარქი“ მაქსიმე და მისი თანმხლები წარჩინებული პირნი. აქ ელჩებს ლოცვას მოასმენინებენ, შემდეგ კი წირვის დაწყებამდე მოედანზე გამოდიან პატრიარქი და მისი ამაღ. გამოასვენებენ წმ. გიორგის ხატს. იწყება ქადაგება ხატის წინ³⁴.

არქ. ლამბერტი 1642 წლის 30 ოქტომბერს წერს: „ამ სამეფოს პატრიარქი უკვე მობრუნდა იერუსალიმიდან საცა შარშან წაიდა“. იგივე ლამბერტი აქვე მაქსიმეზე ამბობს: „ოდიშის აწინდელი პატრიარქი წინანდელთან შედარებით უკეთესია და ამტოვავ წმინდა კაცთ შიანითა“³⁵. ლამბერტის ეს ცნობა „აწინდელს“ კათალიკოსზე, მაქსიმე მაკუტაძეს შეეხება.

³² პოლიევქტოვი, დასახ. ნაშრ.

³³ Броссе, Переписка грузинских царей с российским государями, I, XI.

³⁴ Белякуров, Посольство дьяка феофота Елчина и священника Павла Захарьева Лидийском земле (1639—1640), 333; შედარ. ბ. ლომინაძე, მასალები დასავლეთ საქართველო XVII—XVIII საუკუნეთა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის, ვერს. მასალები ... ნაკვ. 31, 1954. 130—131.

³⁵ არქ. ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, 1938, 119, 120.

1650—1652 წლებში მაქსიმე მაქუტაძე უკვე იმერეთის მეფის კარზე იმყოფება. 1650—1651 წლებში, დასავლეთ საქართველოში, იმერეთის მეფის კარზე. იმყოფებოდნენ რუსი ელჩები ტოლოჩანოვი და იველიევი. მათი დღიურები შეიცავენ საინტერესო ცნობებს დასავლეთ საქართველოს შესახებ. პირველ რიგში აღსანიშნავია მათი პირადი შეხვედრები მაქსიმე მაქუტაძესთან იმერეთის მეფის კარზე. ასე მაგ., 1651 წლის 24 ივნისს ელჩები ხვდებიან იმერეთის მეფეს ქუთაისის სასახლეში, ს.დაც არიან სხვა პირთა შორის კათალიკოსი მაქსიმე (მაქუტაძე). გელათელი მიტროპოლიტი ზაქარია (ქვარაჩი) და სხვები⁶⁶. 29 ივნისს ელჩებმა წირვა მოისმინეს ქუთაისში, მწირველი იყო კათალიკოსი მაქსიმე მაქუტაძე⁶⁷. რუსი ელჩები გვაწვდიან მეტად საგულისხმო ცნობას საერთოდ კათალიკოსთა საცხოვრებელი ადგილის შესახებ. 1651 წლის 15 ივლისს რუსი ელჩები ათვლიერებენ ქალაქ ქუთაისს. ისინი აღნიშნავენ რომ ქალაქში, საკრებულო (საკათედრო) ტაძრის პირდაპირ მდებარეობს ოთხი დიდი პალატი და გვიტხრებს რომ ამ პალატებში ცხოვრობდნენ კათალიკოსები.

«...А на городе, по стене, против соборной церкви, четыре полаты больших, а сказывали, что в тех полатах жили католикосы».

1651 წლის 29 ივნისს ელჩების აღწერილობით, კათალიკოსს მაქსიმეს წირვა ამ საკრებულო ღვთისმშობლის ეკლესიაში ჩ.უტარებია⁶⁸.

1651 წლის 25 ივნისს ელჩები მეფე ალექსანდრესთან არიან სადილად. რუსები აღწერენ სუფრასთან ჯდომის ცერემონიას და მიუთითებენ, რომ მეფის მარჯვენა მხარეზე იჯდნენ კათალიკოსი, მიტროპოლიტები ზაქარია და დავითი და ა. შ. 1651 წლის 13 ივლისს ელჩები წაუყვანიათ გელათში იქაური სიწმინდეების დასათვლიერებლად. ტოლოჩანოვი დაწერილობით აღწერს მონასტრის გარემო ადგილს, შენობებს და მათ მოწყობილობას. ელჩები აღწერენ ტაძრების შინაგან მორთულობასაც. აღწერენ წმ. გიორგისა და ღვთისმშობლის ტაძრების განქულობებს, კანკელში ჩასმულ ხატებს. ხატების დაწერილობითი აღწერილობიდან ჩანს რომ იმ დროს ღვთისმშობლის ეკლესიაში ასვენია ხახულის, აწყურის, ბიჰეინტის ღვთისმშობლის ხატები და სხვ. ხატების აღწერილობისას რუსი ელჩები არ მიუთითებენ ხატების ტრადიციულ სახელოდებებს. მაგრამ აღწერილობის ნიშნულშია აღნიშნული აშკარა ხდება თუ რომელ ხატზე არის ლაპარაკი ამა თუ იმ შემთხვევაში. მაგალითად. ტოლოჩანოვი ღვთისმშობლის ტაძრის კანკელში, სამეფულო კარების მარცხენა მხარეზე ასახელებს და აღწერს ბიჰეინტის ხატს:

«Образ пречистые Богородицы стоящи с превечным младенком, ризы и тина вычеканены в эсоте; а около образа на полях два ангела стоящих, да два святителя, Василий Великий и Григорей Богослов. А в окладе камня, яхонты червячатые, изумруды и лалы. Киот большои, створчатой, обложжн золотом, а на золоте вычеканены чюдеса успения пречистые Богородицы»⁶⁹.

იმისივე მსგავსად აქვს აღწერილი ბიჰეინტის ხატი იველიეს⁷⁰. მოტანილი აღწერილობა სრულ დამთხვევას პოუვებს ხატთან⁷¹, რომელიც დღეს ინახება თბი-

⁶⁶ მ. პოლიევქტოვი, სტოლინი ტოლოჩანოვისა და დავი იველიევის ელჩობა იმერეთში 1650—1652. 1926. 64.

⁶⁷ იქვე, 68; 138—139; 69, 158, 193.

⁶⁸ იქვე, 68—71 გვ.

⁶⁹ იქვე, 76.

⁷⁰ იქვე, 146.

⁷¹ შეად. ბ. ლომინაძე, ბიჰეინტის ხატის 1568 წლის წარწერა. «მასალები...», ნაკვ. 33. 1959; ელჩების მიერ ხატების აღწერათა შესახებ მიუთითებს შ. ამირანაშვილიც.

ღისის ხელოვნების მუზეუმში. მაგრამ ხატს დღეს აღარ გააჩნია კარებიანი სახატე

ამგვარად ირკვევა რომ „ბიჭვინტის ღვთისმშობელი“ 1951 წლისათვის გელათშია. როგორც ზემოთ უნახეთ, ეს ხატი აქ იმყოფებოდა ალ. თ. ვედემონ ჩხეტიძის დროიდან. მაშასადამე, ორივე შემთხვევაში, ხატი გელათში იმყოფებოდა ბევრად ადრე ვიდრე ზაქარია ქვარიანი კათალიკოსობას მიიღებდა. თუ გავიხსენებთ მურაგიოვის აზრს რომ ხატი ზაქარიამ გაღმობიანა ეელათში, უკვე აშკარა ხდება მისი მცდარობა.

1655 წლის სურათს გვიხატავს სამი იტალიელი მისიონერის—ანდრია ბორომეოს, პატრი ივანე მონთის და პატრი იოსებ ცამპის — კოლექტიური წერილი, ეგზეგეზიკალი სიმეგარელოდან რომში. ამ წერილში ლაპარაკია კათალიკოსს მაქსიმე მაჭუტაძეზე, რომელსაც იტალიელი მამები კეთილად იცნობენ, და რომელიც სამეგრელოში ცხოვრობს¹².

უნდა განვიხილოთ იტალიელი მისიონერის პატრი ცამპის საინტერესო ცნობები. ცამპის ოდიში უცხოვრია 23 წელიწადი. იგი მაქსიმე მაჭუტაძის და ზაქარია ქვარიანის მომსწრეა. ცამპის შეუდგენია საკმაოდ ვრცელი აღწერილობა ოდიში გატარებული ცხოვრების შესახებ. ცამპის ეს შრომა დედნის სახით დღესდღეობით უცნობია, მხოლოდ მისი ფრანგული თარგმანი შეტანილია ფრანგი მოგზაურის შარლ შარდენის ნაშრომში.

სპარსეთს მიმავალმა შარდენმა ცნობილია, გზად საქართველოში გამოიარა, და, აი აქ, ოდიში ყოფნისას. მას ცამპი საჩუქრად გადასცემს ამ თავის შრომას. შარდენმა თავის მოგზაურობა გამოსცა 1686 წელს ლონდონში. სადაც შეიტანა ცამპის ნაშრომიც, მაგრამ მხოლოდ ნაწყვეტების სახით. 1711 წლის ამსტერდამის ახალ გამოცემაში კი ცამპი სრულადაა შესული¹³.

იტალიელი მისიონერების ცნობები, როგორც აღვნიშნავდით, რამდენადაც ისინი საქართველოში მრავალ წლის განმავლობაში ცხოვრობდნენ, უკვე პირველ წყაროს მნიშვნელობას იძენენ. რასაკვირველია, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული მათი ზოგი ტენდენციურობა, გამოწვეული გარკვეული კონფესიონალური თვალსაზრისით.

ვიდრე ცამპის ცნობების მოტანას შეუდგებოდეთ, მანამდე უნდა გავარკვიოთ ალ. რა დროს ცხოვრობდა ცამპი ოდიში.

როგორც შარდენის თხზულებიდან ჩანს, ცამპის თავის ნაშრომი გადაუცია შარდენისათვის როცა შარდენი მასთან იყო ოდიში „ჩემი იქ ყოფნის დროს გაღმობა ცამპი-მო“. ეს კი არის 1672 წელი, ზუსტად 1672 წლის სექტემბერ-დეკემბერის შორის მოთავსებული თვეები. მაშასადამე, ცამპის მიერ მოთხობილი ამბები ოდიშის შესახებ ეხება პერიოდს ვიდრე 1672 წლის სექტემბერ-დეკემბრამდე. ეს არის: 1 p. q. n.

ახლა საჭიროა გავივით როდის მოვიდა ცამპი სამეგრელოში.

შარდენი თავის თხზულებაში, იმ ადგილას, სადაც იწყებს ცამპის ნაშრომის იტირებას წინასწარ აცხადებს ასეთ შენიშვნას „ცამპი სამეგრელოში 23 წელიწადი ცხოვრობდა, ამდენად სარწმუნო იქნება მისი ცნობები“-ო და სხვ. უდავოა, შარდენი 23 წელიწადს ანგარიშობს ცამპთან გაცნობის დღიდან უკან (ე. ი. მისივე ნაშრომის მიღების დღემდე). ეს კი უახლა 1672 წლის ამგვარად. 1672 წლიდან თუ უკან გადავითვლით 23 წელიწადს მივიღებთ 1649 წელს. რაკი შარდენის ოდიში ყოფნისას 1672 წელიწადი დასრულებული არ იყო, ცამპის მოსვლის შედარებით ზუსტ დროდ გამოდის 1648 წელი და რამდენიმე ოვე. ამას ეთანხმება ანდრეა ბორომეოსი¹⁴.

¹² მ. თამარაშვილი, დასახ. შრ. 199—200.

¹³ დაწერილებითი ბიბლიოგრაფია იმ. მ. გვინკევა, Описание путешествий Шардена как источник информации о Грузии 1946. (საისტორიკო ნაშრომი, ხელნაწერი ინახება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტში).

პეის წერილი (დათარიღებულია 1658 წლის 8 თბათეთ (ივნისი), სადაც ბორომეო სამეგრელოდან წერს პაპს, რომ ცამპსა და ფრანკესკოს „ოდიშში“ უკვე 10 წლის სტაჟი აქვთ შესრულებული“ და სხვ. მაშასადამე, გამოდის, რომ ცამპი მოსულა 1648 წელს (1658—10).

ამგვარად ცამპის ცნობები ოდიშის შესახებ, რაც შარდენს აქვს მოტანილი. ეხება 1648—1672 წლებს. როგორც აქედან ჩანს, ცამპი საქართველოში (ოდიშში) ლამბერტის უშუალო გამგებლებელი ყოფილა.

საბუთებში მიგვითითებენ, რომ ჭუჭუბე ცამპი სამეგრელოში დარჩენილა შარდენის შეკლევად კიდევ რამდენიმე ხანს. თვითონ ცამპი რომის პროპაგანდას წერილობით სწერს საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობის შესახებ და თხოულობს დართონ ნება მას, აქ გაქივიზებულ წიგნ-პარეოებს გამო, დაბრუნდეს რომში. მართლაც, 1679 წლის 14 სექტემბერს იგი ბრუნდება რომში. ამგვარად, ცამპის საქართველოში უძუნის ხატვალი. პოლიანად უნდა ვასახსლებდით 1648—1679 წლებით. აქედან 4 წელიწადი იგი საქართველოში არ იმყოფებოდა. ერსოდ 1665—1669 წლებში.

რას მოგვითხრობს ცამპი ბიკვინტის საკათალიკოსოზე?

ცამპის აქვს სპეციალური თავი ამგვარად დასათაურებული: „იმის შესახებ თუ როდის იწამეს კოლხებმა იესო ქრისტე და პირველად ვინ დანერგა მათ ქვეყანაში იესო მოძღვრება“⁹⁷. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ კოლხებში ცამპი ეულისხმობს აფხაზელებს, ჩერქეზებს, ალანებს, სვანებს, მეგრელებს და სხვ.

ცამპი ეხება აღმოსავლეთის აფხაზეთში ანდრია მოციქულის მიერ ქრისტიანობის ქადაგების შესახებ და ამბობს: „ს. ბიკვინტაში (Picciota) სამნავიანი ძველი ეკლესიაა, რომელიც აშენებულია დასახლებული წმინდა მოციქულის (ანდრიას) საპატივცემულოდ და წარმოადგენს მთელი კოლხეთის მეტროპოლიას, თითოეული კათალიკოსი ან პატრიარქი მიემგზავრება იქ ყველა ეპისკოპოსთა თანხლებით ერთხელ თავისი სიცოცხლის განმავლობაში. წმინდა ზეთის, მათი მიხედვით პირონის, დასაშუადებლად. იქ მიემგზავრება აგრეთვე მთავარი მთელი მისი კართ“.

ამის შემდეგ ცამპი კიდევ იძლევა მეტად საინტერესო ცნობას: „ბიკვინტის ეკლესიის წინ,—როგორც გვიამბობენო ამბობს ცამპი,—არის მარმალისოს ბოძი, რომელსაც ხალხი თაყვანს სცემსო, და დასძენს, შე ამას ვყვები ერთ-ერთი ჩვენი მამის ქრისტეფორე კასტელის სიტყვის მიხედვით, რომელიც იყო ბიკვინტაში კათალიკოსთან ერთად, და თვითონ ნახა თუ როგორ სცემდა ხალხი თაყვანს ამ ბოძსო“⁹⁸. საყურადღებო ფაქტია, რომ თვითონ ცამპი ბიკვინტაში არ არის ნამყოფი, მაგრამ მისთვის ბიკვინტის ტაძარზე სავსებით სწორი ცნობები მიუწოდებია ქრისტეფორე კასტელს. კასტელის მიერ შესრულებულ სულოთზე ბიკვინტის ტაძრის წინ მართლაც დაატულია სვეტი მის წინაშე დამხობილი მლოცველებით.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით გამოდის, რომ ცამპის დროს ბიკვინტა ითვლება დასაეღვეთ საქართველოს საკათალიკოსო მეტროპოლიად, მაგრამ კათალიკოსი მხოლოდ ერთხელ მოდის იქ თავის ზეობის პერიოდში მირონისთვის. ამგვარად, ცამპის ეს ცნობა კარგად უდგება სხვა მისიონერთა ცნობებს და თვით ქართულ ჩვენებებს. მაშასადამე, დასტურდება რომ ცამპის დროსაც. 1648—1672 წლებში, ბიკვინტა მოქმედია როგორც ადგილობრივი ეკლესია და ითვლება საკათალიკოსო კათედრად, მაგრამ კათალიკოსი იქ არ ზის, იქედან წამოსულია და თავის ზეობაში მხოლოდ ერთხელ მიდის. აქ, ამასთანავე, მეტად საყუ-

⁹⁷ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშ. 205.

⁹⁸ იქვე, 203.

⁹⁹ Путешествие кавалера Шардена от Константинополя до Джульфы на Арaxe в 1672—1673 гг. Тиф. 1902, 41.

რადღებო დეტალს ვეცნობით იმის შესახებ, რომ თურმე, ჭერ კიდევ ცამპის დროსაც, საკათალიკოსო მირიანი ბიჭვინტაში მზადდებოდა.

საჭიროა დავადგინოთ კასტელი ვის ახლდა ბიჭვინტაში და როდის. 1648 — 1652 წლებში კასტელი და ცამპი ერთდროულად ცხოვრობდნენ სამეგრელოში, კასტელს საშუალება ჰქონდა ეამბნა ცამპისათვის მგზავრობის შესახებ. როგორც ზემოთ გაეაჩივით. კასტელი მალაქია კათალიკოსთან ძლიერ დაასლოე. ბელი პირი იყო. ხოლო სამეგრელოში მაქსიმე კ. კათალიკოსთან მას ახლო ურთიერთობა არა აქვს. ბუნებრივია ეიფიქროთ, რომ კასტელი ახლდა მალაქია კათალიკოსს ბიჭვინტაში 1634—1639 წლებში.

ამგვარად, გამართლებულია ის ცნობა, რომ კათალიკოსები ბიჭვინტაში დალოდნენ. გამართლებას პოულობს აგრეთვე მალაქია კათალიკოსის ის მოქმედება, რომ მან ბიჭვინტის ეკლესიას ადგილობრივად სამი კომლი კაცი შეაწირა. რაც აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა იქაური ადგილობრივი შტატის გამოსაკვებად.

მეტად ძვირფასია ცამპის სხვა ცნობებიც. ცამპის თავისი შრომის მეორე თავი ასე აქვს დასათურებული (მისი შრომა სულ 24 თავისაგან შედგება): „კათალიკოსის, სამღვდელთა მეთაურის შესახებ“. ცამპის თხრობა აქაც ცოცხალ შთაბეჭდილებას ეტყობა. ცამპი მოუთხოვს: „ძველად კათალიკოსს ბერძენი პატრიარქები ირჩევდნენ. მაგრამ დღეს ეს წესი გამოწყალისია. ჩვენ ეს დროს მან (იმერეთის მეფემ) დანიშნა სრულიად იმერეთისა და ოდიშის კათალიკოსად გენათელი ბერი (იგულისხმება ზაქარია ქვარიაძე.—ბ. ლ.) ცამპი განაგრძობს—კათალიკოსი მართავს სამეგრელოს. გურიას, აფხაზეთს და სვანეთს. მისი მეტროპოლია იმყოფება ბიჭვინტაში, აფხაზეთის საზღვრის ახლოს და იწოდება წმინდა ანდრიას ანუ მარიაშ ლეთისმშობლის ტაძრად, რაზეც ზემოთ ვლაპარაკობდით“—ო¹.

ამგვარად, ცამპის აღწერილობაში ჩვენ ვაქვს პირდაპირი მითითება ზაქარია ქვარიაძე და ამ ზაქარია ქვარიაძის ხსენებასთან (სახელის დაუსახელებლად) ერთად. იმის აღნიშვნა, რომ კათალიკოსის მეტროპოლია იმყოფება ბიჭვინტაში და სხვ. ცამპის ის განცხადება, რომ კათალიკოსები მხოლოდ ერთხელ დადიანო იქ, ესეც რასაკვირველია, ვრცელდებოდა ზაქარია ქვარიაძე (1657—1660). ეს რომ ასე იყო. ამაში კიდევ უფრო დავრწმუნდებით როცა მაკარი ანტიოქელ კათალიკოსის და პავლე ალუპოელის ცნობებს განვიხილავთ ქვემოთ.

მაშ, ცხადი უნდა იყოს რომ ცამპის დროსაც, 1648—1672 წლებში (ე. ი. ზაქარიას დროსაც), კათალიკოსის დამოკიდებულება ბიჭვინტასთან იგივე რჩებოდა როგორც მალაქიას დროს, ამ მხრივ არაფერი შეცვლილა.

3. გივირგის საკათალიკოსო XVII საუკუნის მთავარი ნაბეჭდი

ზაქარია ქვარიაძის ზეობა მოდის 1657—1660 წლებში. ზაქარიას ტახტზე ასვლის ამბავს, როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, მოგვითხრობს ცამპი: „ჩვენ დროს იმერეთის მეფემ დანიშნა იმერეთისა და ოდიშის კათალიკოსად გენათელი ბერი“ და სხვ. ამავე ზაქარია ქვარიაძე ვინაობის მოუხსენიებლად ლაპარაკობს ანდრია ბორომეო თავის წერილში (რომლის თარიღია 1658 წლის 8 თბარივე—ენისი)²: ოდიშის მმართველმა ლაპარტიანმა წინა კათალიკოსი ვადაყენა

¹ იქვე. 4.

² ბ. გიორგაძე, ურბ. „მნათობი“, 1960, №, 161.

და „მის აღვილას პატრიარქად ქართველი აზნაური (aznabie) დანიშნა. მისი მე-
ტყებით ჩვენ ვცდილობთ სამეგობრო ურთიერთობის დამყარებას“. ბორომეოს
ცნობაში საინტერესოა ის, რომ იტალიელი მამები, რომლებიც სამეგრელოში
მოვიწყობენ. იცნობენ ზაქარიას, ცდილობენ მასთან კეთილ ურთიერთობის დამ-
ყარებას⁷⁰.

ზაქარია ქვარიათი, როგორც კათალიკოსი, პირდაპირად გელაჟსა და ქუთაის-
ში ცხოვრობს (ქვარიათს საგვარეულო მამულები და საფლომი სახლი ქუთაისში
დღეს მწვანეყვავილაში). ზაქარია ზოგჯერ გურიაშიც და ოდიშშიც დადის. მას
ჩვენ ვხვდებით ოდიშის და გურიის მთავრების კარზე მისულს ახლად შეწირუ-
ლი მამულების ჩააბარებლად. ასე მაგალითად, ვაპე და ღიანი წერს: ზაქარ
კათალიკოსი დაგველაპარაკა... და ჩვენ შევწირეთ ოდიშში ესა და ესო. „უამს გვი-
წირავდეთ როდესაც ოდიშს ბრძანდებოდეთ“ და „თუ იმ დღეს ოდიშში ვერ
დაესწრათ“ და სხვ.⁷¹

ცაშპის ცნობების თანახმად, ზაქარიას დროსაც ძალაშია კათალიკოსის ბი-
ვინტაში გამგზავრების ტრადიცია მორონის მოსამხადებლად.

სვიმონ ჩხეტიძის ზეობა მოდის 1660—1666 წლებში. საინტერესო
ცნობებს გვაწვდიან ამ დროს საქართველოში მყოფი ანტიოქელი პატრიარქი
მაკარი და მისი შვილი ალექსანდრე პავლე არქიდიაკონი. მაკარი და მისი შვილი
პავლე ორჯერ იყვნენ რუსეთის სამეფო კარზე. პირველად 1655 წელს, მეორედ
1666 წელს. მათი გამოგზავრების მიზანი პირველ კერზე იყო შეწირულობის
შეგროვება, მეორედ კი რუსეთის მეფის საკანგებო მიწვევა პატრიარქ სილონის
ესამართლებამო მონაწილეობის მისაღებად. პირველი მოგზაურობა (1655 წ.).
რომელიც შეიცავდა მარშრუტს: მცირე აზია, მოლდაველახეთი, მალოროსია
და ველიკოროსია — აღწერა პავლე ალექსანდრე. იგი გამოცემულია რუსულად
და ითვლება რუსეთის ისტორიისათვის საუკეთესო წყაროდ. მეორე
მოგზაურობა (1666 წ.) შესრულდა მარშრუტით: მცირე აზია, კავ-
კასია, კასპიის ზღვა და ვოლგა, უკან იგივე გზა. ამ მოგზაურობიდან საქართვე-
ლოს აღწერა არაბულ ენაზე შეუდგენია მაკარის, 1669 წლის შემდეგ. რუსული
თარგმანი გამოსცა ჟუზემ⁷².

უფრო ადრე, 1667 წელს, მოსკოვში ყოფნის დროს, საქართველოს აღწერა
ბერძნულ ენაზე შეადგინა პავლემ. ავტორს ნაშრომი დაუტოვებია იქვე სამე-
ფო კარზე. ეს დოკუმენტი დღემდე ცნობილი არ იყო. რუსულ თარგმანს (სლა-
ვიანურით) ამ რამდენიმე ხნის წინ მიაგნო მეცლევარმა ნოდარ ასათიანმა. რო-
ბელმაც, ჩვენი თხოვნით. გვასარგებლა გადმოწერილი ტექსტით და შესავალი
წერილით. რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

ასე ამგვარად, მაკარიცა და პავლეც ერთდროულ ამბებზე მოგვითხრობენ.
მ.თ აქვთ განმეორებებიც, მაგრამ მეტნაკლებად ვრცელი. მაკარი და მისი შვილი
პავლე საქართველოში ჩამოვიდნენ 1664 წელს. აქ დარჩნენ წელსწოდნახევარი,

⁷⁰ რაც შეეხება ბორომეოს განცხადებას, რომ ოდიშის მთავარმა „დანიშნა“ კათალიკო-
სო (ზაქარია), არ ეწინააღმდეგება ცაშპის განსხვავებულ თქმას კათალიკოსი (გელათელი ბე-
რა ზაქარია) მეფემ დანიშნაო. საქმე ისაა, რომ ბორომეო იქ ზუსტი არ არის. ოდიშის მთა-
ვარს ამ შემთხვევაში შეეძლო მხოლოდ დაედასტურებინა კათალიკოსის კანდიდატურა, მხარი
დაეჭირა მისთვის. ზაქარია მანამდე გელათის ეპისკოპოსი იყო, მეფის პირადი მოძღვარი და
ბუნებრივია მასზე მეფეს მეტი უფლება ჰქონდა ვიდრე დადასნ.

⁷¹ ს. კ. აბაძე, დას. საქართველოს საეკლ. საბ. 1, 60, 61, 62.

⁷² П. Ж. у. с. Грузия в 17 столетии по изобретению Патриарха Макария, Казань.
1905.

შემდეგ გეგმავრნენ მოსკოვს; ასტრახანში არიან 1666 წელს. ამავე წელსვე მოსკოვში. უკან დაბრუნებისას ისევ საქართველოში გამოვილიან და დაპყოფენ ნახევარ წელიწადს. 1669 წელს, დღიდან ჩამოსვლისა ერთი თვის შემდეგ, აქ გარდაიცვალა პავლე.

მოვიტანოთ ჭერ პავლეს ცნობები ვინაიდან ის აღრეა დაწერილია, 1667 წელს. მაკარის ცნობები დაწერილია 1669 წლის შემდეგ, ე. ი. როცა იგი უკვე ორჯერ იყო საქართველოში წამყოფი.

პავლე ახსნათიქის მისი დროის იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ მდგომარეობას. ამასთან დაკავშირებითი ამბობს: კათალიკოსის ტასტი იმერეთშიაო.

«В Грузинской земле суть пять городов, черная именуется Имерет и тамо обретается царь Пакратаи... И тамо есть престлы каталикоса Абхазии»²⁸. მეორე ადგილას პავლე ცალ-ცალკე განიხილავს სანეგრელოს ექვსივე საეპისკოპოსოს, აღწერს იქ დასჯულ ბელეიკებს და დრანდის აღწერილობისას ასახელებს ბიკვინტის ტაძარს, როგორც დრანდიდან ოთხი დღის სავალზე მდებარეს. აქო,—მიუთითებს პავლე,—დადის კათალიკოსი თავისი, მღვდელმთავრებით მირონის დასამზადებლად. შემდეგ პავლე ვადადის ანაკოფიის ეკლესიის აღწერაზე, მიუთითებს კანანელის საფლავზე და შეწვევ ამბობს: კათალიკოსი ქუთაისში ცხოვრობს მეფე ბაგრატთანო. პავლე აქსავსებით რეალურ სინამდვილეს გვემცნობს. მის დროს კათალიკოსი სიმონ ჩხეტიძე იმავ დროს ქუთათელი მიტროპოლიტიც იყო. ამდენად მისი ყოფნა ქუთაისში ამითაც იყო გამართლებული. მაგრამ სიმონი, როგორც კათალიკოსი, ენერგიულადაა ჩაბმული იმერეთის მეფის, ბაგრატის. სასახლის კონფლიქტებში. იგი სამეფეო კარზე ტრიალებს როგორც სასახლეში შომხდარი ანგების მთავარი გმირი. ამაზე მოგვიითითებს როგორც ქართული საისტორიო წყაროები, ისე თვით მაკარის აღწერილობა, სადაც სვიმონ ჩხეტიძეზე ვრცლად არის მოთხრობილი.

პავლე ალგპოელის შრომაში საყურადღებო დადასტურებაა ცამპის იმ ცნობისა, რომ კათალიკოსი ბიკვინტაში დადის მირონის დასამზადებლად. მოვიტანოთ ტექსტი, რომელიც თუმცა ადგილ-ადგილ ბუნდოვანია მაგრამ საერთო აზრით გასაგებია:

«В шестой епископии трандела есть рука святые Варвары и от честного древа и мощи святых многих во образах и от сие епиский до престола Абхазии четыре дни ходу и тамо обретаста и... великая церковь, которую основал порвозванный апостол Андрей и потом царь Иустиниши ту церковь поновил и тамо ходит каталикос со архнереми своими и гворят святое великое мир.

Град Аникаши и близ того града на берегу Черного моря обретаста цркъв и глст (?) до преданию отцы еших что тамо погребен святой апстл кананит и вси тамошние люди имеют той цркъв великую честь и как печестивий плсница Грузи и Опхазию принесли пртле. Каталикос в Кутаис жита вместе с царем Пагратаием».

იგივე რიგისაა მაკარის ცნობებიც, მაგრამ უფრო ვრცელია. უნდა შევნიშნოთ რომ არც პავლე და არც მაკარი საერთოდ აფხაზეთში, და არც ბიკვინტაში. წამყოფი არ არიან. ისინი მივიდნენ მხოლოდ მოქვეში.

მოქვეში მყოფ მაკართან, როგორც თვით წერს, მისულან აფხაზეთის ქვეყნიდან 25 აფხაზი. თავიანთი ორი წინამძღოლით და მონათლულან. მათ უთხოვიათ

²⁸ ტექსტი მოკლეა აქ და ჭეშმით, ქარაგმების ვახსენდაა.

მაკარიანთის წაყვლილად და ექადაგა მათ მხარეში. მაკარი იმ ამბავთან დაკავშირებით რომ აღხაზეთში ქრისტიანობა თითქმის გამქრალიყო, ამბობს:

«До недавнего времени все они считались христианами и у них же находился каталикосский престол, который теперь находится в Имеретии. Да и до сих пор еще величественная церковь опостола Андрея, через которого они приняли христианства, находится в их стране и несъмы почтуются ими».

მაკარი მათ ვერ წაყოლია, მხოლოდ ახლად დანიშნულ მოქველი ეპისკოპოსისათვის უბოძანებია ექადაგა მათ მხარეში.

მეორე ადგილას მაკარი წერს:

«Кафедра этого каталикоса находилась раньше в Абхазии, где и до сих пор еще существует великолепная и знаменитая церковь (св. ап. Андрея), но где осталось лишь имя немощного христианина. Раньше каталикос названных областей (იმერეთის, სანჯვრელოს და გურიაბ., ლ.) имел obligation посещать свой три епархии, переезжая из одного места в другое, но в настоящее время он перенес свою кафедру в г. Кутаис в Имеретии, который составляет раньше самостоятельную епархию»⁷⁴.

ამგვარად, მაკარი აღნიშნავს, რომ მის დროს კათალიკოსის „ტახტი“ იმერეთში იყო, კერძოდ, ქუთაისში. მაკარი რეალურად მსჯელობს. მის დროს, როგორც ვთქვით, კათალიკოსობს სვიმონ ჩხეტიძე. რომელსაც პარალელურად ქუთათლობაც უკავია და ისედაც, პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურობის გამო, ქუთაისის სამეფო კარზე უხდებოდა ყოფნა:

მაკარი ამბობს ძველად ტახტი აღხაზეთში იყო. ამ მხრივ საინტერესოა მისი თითქოსლა ქრონოლოგიური მითითებაც: „По незапамяти времени ...“, ე. ი. რომ დიდი ხანი არაა რაც აღხაზეთში ქრისტიანობა ვაქვრა, და მასთან დაკავშირებით, საკათალიკოსო ტახტიცო... და ს.ვ. ცხადია, ეს ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ მაკარი თითქოს აქ 5—10 წლის წინათ მომხდარ ამბავს გულისხმობს. მაკარი იძლევა ერთ საყურადღებო დაკვირვებას, რომელსაც ის შეცდომით მხოლოდ ძველ წესად აცხადებს, იმ დროის წესად, როცა კათალიკოსი ბიკონტაში იჯდა. სამეფლობრ, რომ კათალიკოს თავის სამი ეპარქიის (იმერეთის, გურიაის და სამეგრელოს) დასახელებად უხდებოდა ერთი ადგილიდან მეორეში გადასვლაო. ეს სავესებით სწორია. მაგრამ იმ შესწორებით რომ კათალიკოსს შემდეგაც უხდებოდა ეპარქიებში სიარული. ეტყობა მაკარზე გველენა ექონია კერძო შთაბეჭდილებამ: კათალიკოსი სვიმონ ჩხეტიძე იმდენად იყო გართული სამეფო კარის პოლიტიკური ამბებით (6 წლის ზეობის განმავლობაში), რომ იმერეთის გარეთ მას მართლაც ვერ ვხედავთ.

ფრანგი შარლ შარდენი კონსტანტინეპოლიდან შავი ზღვით მიემართება ისპაჰანში (სპარსეთი). მისი მარშრუტი აიძულებს გაიაროს საქართველო და აი, 1672 წლის 10 სექტემბერს იგი გადმოვა სამეგრელოში. სადაც დაპყოფს რაზმდენიმე თევს. შარდენი ესტუმრება თეათინელ მისიონერ ცამპას. 1673 წლის თებერვალში იგი მიემგზავრება თბილისიდან ერევნისაკენ. შარდენი, ისე როგორც უცხოელ ავტორთა უმრავლესობა. ბიკონტის შესახებ ლამარაკობს არა აღხაზეთის ქვეყნის აღწერილობისას, არამედ როცა სამეგრელოს ეხება. ვიდრე შარდენი სამეგრელოს სანაპიროზე ჩამოყვებოდა იგი ჩერქეზეთსა და აღხაზეთში მივიდა. აღხაზეთში იგი ასახელებს ორ პუნქტს თურქ-ბელას (მაღალი მთა.

⁷⁴ П. Ж у а е, დას. ნაზრ. 43. 46.

გაგრა) და აფხაზების პორტს. ხოლო რუკაზე საზღვრად აფხაზეთ-სამეგრელოს შორის უჩვენებს მდ. კოდორს (ძველი Corax). სამეგრელოში ყოფნისას მას ჩაუწერია დღიური: „მეგრელები უჩვენებენ შავი ზღვის ნაპირას ადგილს. რომელსაც ეწოდება პინიოტას (ბიჭვინტა -- ბ. ლ.). მდინარე კორაქსის ახლოს (?) ფართო ტაძარი სამ ნაეზე; ისინი ამტკიცებენ, რომ ამ ადგილას. სადაც ეკლესიაა აშენებული, იქადაგა წმ. ანდრია, მე მას შევხედე შორიდან. ოგი ძველი ნაგებობაა, რამდენადაც შეიძლება მსჯელობა ერთი მილის ზომიდან“. „კათალიკოსი იქ არის ხოლმე წელიწადში ერთხელ წმინდა ზეთის. ბერძნების სახელწოდებით მირონის დასამზადებლად. რელიგიის შესახებ მე არ გამოვლადაკებულვარ არც ერთ მეგრელს; ვერ ვპოვე რა ვერაინ. რომელსაც ეცოდინებოდა თუ რა არის სარწმუნოება. კინონი“ და ა. შ. შემდეგ შარდენი აცხადებს „მე მათი ენა არ ვიცოდი, რომ უშუალოდ გამომეკითხა რელიგიის შესახებ, მე გადმოვცემთ რაც მამა ცამამა მაჩუქა...“¹⁶ და ამის შემდეგ, მთლიანად ჩართულია ცამპის ნაშრომი ფრანგული თარგმანით. მოტანილი ადგილი უდაოთ. იმას გვიჩვენებს, რომ შარდენი ამას წერდა უშუალო, ცოცხალი შთაბეჭდილებით და აქ მას არავითარი მწიგნობრული წყარო არ უნდა ჰქონოდა.

ამგვარად. ჩვენ ეგებულობთ. რომ შარდენი თვით მისულა ბიჭვინტის ახლოს და დაუნახავს ეკლესია ერთი მილის (7 ვერსი) მანძილიდან. საინტერესოა შარდენის მიერაც იმ ფაქტის დადასტურება რომ კათალიკოსები ერთხელ მიდიან ბიჭვინტაში. საყურადღებოა აქ შარდენის ცნობა იმაზეც, რომ შას ბიჭვინტიდან 1 მილის მოშორებით ვერ უნახავს ვერაინ ქრისტიანული რკულის მცოდნე.

დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი ექვთიმე საყვარელიძე (1669—1673) შარდენის სამეგრელოში ყოფნისას, დადიანის კარზეა. შარდენი აღწერს ასეთ ეპიზოდს: 24 სექტემბერს მას ქურდები დაესხმიან და გაძარცვავენ. იგი საჩივლელად მიდის ოდიშის მთავართან და იქ მყოფ კათალიკოსთან. კათალიკოსი დადიანის კარზე აგრეთვე სექტემბერ-ოქტომბერშიც. როცა დადიანი ოსმალებს ებრძვის. საყვარელიძე ლევანს ოპოზიციაში უდგება და მხარს უჭერს თურქების მიერ დადგენილ ახალ მთავარს.

ამრიგად, გამოირკვეა, რომ დასავლეთ საქართველოში შარდენის ყოფნის პერიოდში, ე. ი. 1671—1672 წლებში, ბიჭვინტის ეკლესია საკათალიკოსო ეკლესიად ითვლება, მაგრამ იქ კათალიკოსი არ ზის, იქიდან წამოსულია.

1. კათალიკოსი ბიჭვინტიდან წამოვიდა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში. გელათი საკათალიკოსო რეზიდენციად იქცა კათალიკოსს ევდემონ ჩხეტიძის (1577--1578) დროს.

ა) კათალიკოსის განკარგულებაში გადადის გელათის წმ. გიორგის ეკლესია, რომელიც ამიერიდან „საკათალიკოსო ეკლესიად“ იწოდება. ეს ფაქტი 1569 წლიათვის უკვე მომხდარია.

ბ) „ბიჭვინტის ღეთისმშობლის“ ხატი (მოქვილი 1568 წელს) უკვე გელათში ასვენია ევდემონ კათალიკოსის დროსვე (ხატი როგორც იურიდიული პირი).

გ) პირველი კათალიკოსი, რომელიც გელათში კტიტორულ საქმიანობას ეწევა, რომელიც გელათის ფრესკებზე არის გამოხატული და გელათშივე წმ. გიორგის ეკლესიაში ასაფლავია, არის ევდემონ ჩხეტიძე.

2. საკათალიკოსო რეზიდენციად გელათი იქცა, მაგრამ მომდევნო პერიოდის ერთ გარკვეულ ხანაში, მაგალითად, ევდემონ ჩხეტიძის და ექვთიმე საყვარელი-

¹⁶ Путешествие, 38.

ძის შემდგომ, კათალიკოსის ხანგრძლივი სამყოფელი ადგილი უფრო ხშირად სხვაგანაა. კათალიკოსი საცხოვრებლად იმყოფება გარდა გელათ-ქუთაისისა, დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც, გამონაკლის წარმოადგენს მხოლოდ აფხაზეთი. ასე მაგალითად. კათალიკოსები: ცაიშელ-ჭუმბურელ-ხონელი ეპისკოპოსი მალაქია ჯიორჯის (გურიელის) ძე (1616—1639) და მაქსიმე მაჭუტაძე (1639—1657) უმეტესად ოდიშ-გურიაში ცხოვრობენ, ხალხებად კი სამეფო ცენტრში, გელათ-ქუე ასში (მალაქია დასახლავებულაა გურიაში. მაქსიმე—იერუსალიმში). მომდევნო კათალიკოსები კი. გენათელი ეპისკოპოსი ზაქარია ქვარიაზი (1657—1860) და შემდგომნი: ქუთათელი სვიმონ ჩხეტიძე (1660—1666). ექვთიმე საყვარელიძე (1666—1673) ძირითადად იმერეთში, გელათ-ქუთაისში, იმყოფებიან. საჭიროების შემთხვევაში ისინი გადადიან გურია-ოდიშშიც. მაგრამ არა ხანგრძლივ საცხოვრებლად.

3. აფხაზეთიდან წამოსული კათალიკოსი. ვერასდროს ველარ უბრუსდება ბიჭვინტას, როგორც მუდმივ რეზიდენციას, მაგრამ ბიჭვინტის ეკლესია მაინც ითვლება საკათედრო მეტროპოლიად. მას უწოდებენ კათალიკოსის ტახტს. კათალიკოსები დატოვებულ ეკლესიას პატრონობენ. იქ მოქმედებს ერთი მღვდელი, მაგრამ ეკლესია ზოგჯერ მთლიანად ცარულია. ადგილობრივი შტატის გამოსაყვებად კათალიკოსები ამ ეკლესიას მამულებს სწირავენ საკუთრად, ამოებენ საეკლესიო ნივთებით. მიდიან იქ საჭიროების შემთხვევაში. დადასტურებულია ფაქტი მალაქია კათალიკოსის (1616—1639) გამგზავრებისა ბიჭვინტაში. დასავლეთ საქართველოში მაცხოვრებელი მისიონერებისა და მოგზაურების გადმოცემით კათალიკოსები ბიჭვინტაში დადიან მირონის მოსადულებლად.

ტრადიციაა ჯერ კიდევ ძალაშია კათალიკოს ზაქარია ქვარიაზის (1657—1660 წწ) დროსაც და 1670-იან წლებშიც.

თ ა შ ი მ ა ს ა მ ი

1. ბიჭვინტა და დასავლეთ საქართველოს ვითარება XVI ს-ის მეორე ნახევარში

ამ თავში შევეცდებით წარმოვადგინოთ მოკლენის ისტორიული ახსნა, განვიხილოთ ის პოლიტიკური, ისტორიული სიტუაცია, რამაც აუცილებელი გახადა კათალიკოსის ბიჭვინტიდან წასვლა.

დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის მოშლა. — ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების ურთიერთ ბრძოლა, რომელსაც აღრმავებდა გარეშე მტრის, ოსმალების, დამპყრობლური პოლტიკა, ოსმალების შემოტევა ყოველი მხრიდან. განსაკუთრებით კი აფხაზეთიდან, — იყო ეს პოლიტიკური მიზეზი, რომელმაც აიძულა დას. საქართველოს კათალიკოსი დაეტოვებია ბიჭვინტა, როგორც რეზიდენცია.

იმერეთის მეფის ბაგრატ III (1510—1565) სამფლობელო მთლიან სახელმწიფოს წარმოადგენდა. მაგრამ სამთავროები მას მხოლოდ ნომინალურად ემორჩილებოდნენ. ბაგრატის ცდა „ყოველი იმერეთი ერთ საბრძანებლად ექცია“ და მოესპო მთავრები, მარცხით დამთავრდა. მეფემ დაატყვევა ლევან დადიანი და გურიელსაც ამ ბედს უმზადებდა, მაგრამ ლევანი დალატით გააპარეს. დადიანიც და გურიელიც, ზონთქარს თავშეფარებულები, მეფეს დაუბრისპირდნენ.

ბაგრატის მდგომარეობას ართულებდა ოსმალეთი, რომელიც ქვეყანას ლაშქარავდა და ანადგურებდა. ბიზანტიის იმპერიის მოპარობის შემდეგ გამეზობლებული ოსმალები საქართველოს მიმართ დაპყრობით პოლიტიკას განსაკუთრებით XVI საუკუნის დამდეგიდან ამქცავენდნენ. ირან-ოსმალეთის ომებში. XVI საუ-

ქუნეში და ზემდეგაც, საქართველოს მისაკუთრებისათვის ბრძოლას ძალიანად ადგილი ეჭირა. ოსმალები დასავლეთ საქართველოს უტყვევდნენ რანდენიმე მხრიდან. ბაგრატ მეფის დროს, ჟერ კიდევ 1510 წელს, სამცხეზე გავლით ოსმალთა დიდი ჯარი (სელიმის მეთაურობით) დასავლეთ საქართველოს შეესია. 23 ნოემბერს მტერმა მოაოხრა ქუთაისი მახლობელი სოფლებითურთ. ცეცხლს მისცა გელათის მონასტერი.

მთავრები. გურიელი და დადიანი, ოღონდ კი მეფისაგან დამოუკიდებლობისათვის მიეღწიათ, მტერს უკავშირდებოდნენ.

მეფის ბრძოლა გაერთიანებისათვის საბოლოოდ წაგებული ჩანდა უკვე 1545 წელს, სოხოისტას ომის შემდეგ (ბრძოლა მოხდა სამცხე-საათაბაგოს მთავარსა და მეფეს შორის სამცხე-საათაბაგოს შემოშტკიცების მიზნით). გურია, ოდიში და სამცხე-საათაბაგო (იქ ოსმალები ბატონობდნენ) ცალკეულ, სრულ დამოუკიდებლობის მქონე, პოლიტიკურ ერთეულებად გადაიქცნენ. ეს პრაქტიკა კიდევ უფრო სრულყოფილი გახდა 1555 წლის ირან-ოსმალეთის ზავის დროს, რომლის ძალითაც დას. საქართველო ოსმალეთს „უფლებამში“ შევიდა და აღმ. საქართველო - ირანის „უფლებამში“. სამხრეთ საქართველო გაიყო ორად: დასავლეთი ოსმალეთს ერგო და აღმოსავლეთი სპარსეთს.

დადიანი (ლევან I) და გურიელი (მამა) იმერეთის მეფის საბირსპიროდ 1555 წელს ოსმალეთთან მორიგებული არიან და არზრუმის ფაშის ამაღლებაში იმყოფებოდნენ. ადრე კი „1554 წელს დადიანი სტამბოლშია და სულთანს ძვირფასს საჩუქარს მიართმევს“¹.

იმერეთის მეფე ბაგრატ I. მთავრებთან ბრძოლის პარალელურად, მიმართავს დაქვეითებული ეკლესიის მორალურ-მატერიალური ძალის ამადლებას და ცდილობს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში ეკლესია იყოლიოს ერთგულ მოკავშირედ. პირველ რიგში ბაგრატმა შექმნა ან ალაღინა, საეპისკოპოსო ცენტრები, უმთავრესად საკუთრივ იმერეთის ტერიტორიაზე ფარგლებში. მაგალითად. 1529 წელს დაარსდა გელათის საეპისკოპოსო, შემდეგ — ნიკორწმინდის. საამისოდ ბაგრატ მეფემ ძველი ქუთაისის საეპისკოპოსო დასუო რამდენიმე სამწყსოდ. ყოველივე ამ საქმის აქტიური ხელშეწყობი იყო მაშინდელი კათალიკოსი მალაქია აბაშიძე, რომელიც, როგორც ენახეთ, ბიჭვინტაში იჯდა.

მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო აგრეთვე მაღალ საეკლესიო პოსტებზე მეფის მომხრე ფეოდალების დანიშვნა. ამ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს რამდენიმე კათედრაზე, დაახლოებით ხუთზე, ერთდროულად ერთი და იგივე გვარი ბატონობს, სახელდობრ ჩხეტიძეები. ასე მაგ., 1529 წლიდან ქუთათელ ეპისკოპოსად ჟერ ზის გერმანე (გერასიმე) ჩხეტიძე, შემდეგ სკიმონ ჩხეტიძე². ამ პერიოდშივე ბედიელად ზის ჩხეტიძე გერმანე³. (ეს გერმანე შესაძ.

¹ ჩოჩიყვი, ირან-ოსმალეთის 1633 წლის საზავო ხელშეკრულება და საქართველო (ირან-ოსმალეთის აგრესული პოლიტიკის ისტორიიდან). 1953 წ. უნივერსიტეტი. საქანდილოტო დისერტაცია.

² ბ. ლომიძე, გელათი, 1955, ს. კავახე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, 10.

³ ს. კავახე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა. თბ. 1922, 29.

⁴ ს. კავახე, დას. ნაშ., იქვე, „შირცვალი ქუთათელი გერასიმე, იანვარს ის, ამავე წელიწადსა დაქდა მათი მისწული სემონ და წარვიდა და გუერთხა საყდარს მიქვისტისა. 1529 წ. გამოც. ზ. კვიციანი, 716.

⁵ კლაპრონის საფინანსოვრო ხატის წარწერა, ქუთაისის საისტორიო-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, № 3228 (1778). „ქ. მე ბედიელმან გერმანე ჩხეტიძემან მოაქვინე ხატი ესე...“ და სხვ. წარწერას გამოსაცემად ამზადებს მკვლევარი მ. ნიკოლეიშვილი.

ლოა იგივე კუთათელი გერმანე იყოს). ხონელ ეპისკოპოსად 1529 წლიდან მსო-
ელ ჩხეტიძე ზის⁶, შემდეგ კი ზაქარია ჩხეტიძე⁷. და რაც მთავარია, საპატრიარ-
ქო ტახტი 1557 წლიდან უკავია ამავე ჩხეტიძის გვარიდან ევდემონს. საყურად-
ღებოა მოქვის კათედრის მღვდლმარობაც. დაახლოებით ამ პერიოდშივე არის
საგულისხმებელი მოქველი ფილიპე ჩხეტიძის ზეობაც⁸. აქვე უნდა აღუთქვინო
ის ფაქტიც, რომ კათალიკოს ევდემონ ჩხეტიძის ზეობაში (1557—1578) მოქ-
ველად მკლარა ეფთვიმე საყვარელიძე (შემდეგში კათალიკოსი გახდა). ეს უკვე
ქრონოლოგიურად ბაგრატის შვილის გიორგის მეფობაში ხდება, რაც იმას მოწ-
მობს, რომ ბაგრატის შემდეგაც, გიორგის მეფობაში (ე. ი. ევდემონის დროს).
კათედრებზე მეფის მომხრე მღვდელმთავრებს ადგენდნენ⁹, ეს სავსებით მოსა-
ლოდელია იყო. მეფე ბაგრატი ამავე დროს, ეწევა გაუქმებული ეკლესიების
შეკეთება-აღდგენას.

ეკლესიის ავტორიტეტი და როლი დიდად ასწია ბაგრატ მეფის ინიციატივით
მოწვეულმა საეკლესიო კრებამ (XVI ს. შუა წლები). კრებამ ხელმძღვანელობ-
დნენ კათალიკოსები: ქართლისა ბაქარია და აფხაზეთისა ევდემონი. საეკლესიო
კრების განჩინებით ტყვეების გამსყიდველებზე დაწესდა სასჯელის უმაღლესი
ზომა, იამოხარჩობა. ამას უნდა ეწეებინა ეკლესიის დიდი ძალა; გარდა ამისა
კრებამ მოაწესრიგა დროთა ვითარებით შეშლილი ზოგიერთი საეკლესიო წე-
სი¹⁰. ამგვარად, XVI საუკუნეში დას. საქართველოს ეკლესია მეფის ხელისუფ-
ლების მფარველობაში მყოფი და მისი ერთგული დაწესებულება იყო; ბაგრატ-
სა და გიორგი მეფეებს დიდ მუშაობის გაწევა მოუხდათ ამ მხრივ.

ამრიგად, არსებულ სიტუაციაში კათალიკოსის გადმონაცვლება ბიქინტი-
დან ცენტრში შეიძლება განვიხილოთ როგორც მეფის საეკლესიო პოლიტიკის
ერთ-ერთი გამოხატულება, როგორც ერთ-ერთი აუცილებელი ღონისძიება ეკ-
ლესიის გასაძლიერებლად და მოკავშირეობისათვის.

* * *

ბაგრატის შემდეგ პოლიტიკური სიტუაცია კიდევ უფრო გართულდა. ცნო-
ბილია შინაპოლიტიკური ომები გურიელსა და დადიანს შორის.

1. გურიის მთავარი გიორგი ებრძვის ლევან I დადიანს (1533—1572). ამ
ბრძოლაში იმერეთის მეფე გიორგი გურიელს ეხმარება, დადიანმა გამარჯვებას
მიაღწია მხოლოდ სულთნის ჯარის მოწვევით¹¹.

2. ამას მოჰყვა ისევ ომი გურიელსა და ოდიშის შორის. ახლა უკვე გური-
ელი ებრძვის დადიანის მემკვიდრეს გიორგის. ეს ხდება 1572 წლის ახლო პე-

⁶ ე. წ. პარიზის ქრონიკა, ციტირებულია მეორე თავში. (ზ. კვიციანის გამოც.).

⁷ საწინამძღვრო ჟვარზე იყობება წარწერა: „ხონელ მთავარ ეპისკოპოსიან ჩხეტიძემან ზაქარია შევქმენ ჟუარი ესე...“. ექ. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობა სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 278.

⁸ 1300 წლით დათარიღებულ მოქვის სახარებაზე უფრო გვიანის ხელით გაკეთებულია მინაწერი: „სულთნის მოქველ მთავარ ეპისკოპოსისა ჩხეტიძისა ფილიპეს შნ ღნ; ექ. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობა, სამეგრელოში, ძვ. საქ. III, 106 გვ.

⁹ პატრიარქის ხელნაწერში XVI—XVII საუკუნის ხელით: „ამერთო... აღღერძელე... ნ. ქველი უფთვიმე საყვარელიძე“, ექ. თაყაიშვილი, დას. ნაშრ., 198, 234.

¹⁰ „სამართალი კათალიკოსთა“, გამოც. ს. კაკაბაძის, 1913.

¹¹ პერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, 71; ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, 1922, 32.

როდში. გურიელი იმარჯვებს. ვიორგი დადიანი აფხაზეთს აფარებს თავს. გურიელი იკავებს ზუგდიდს და დადიანად სვამს ვიორგის ძმას მამიას. ყოფილი დადიანი, ვიორგი. აფხაზეთიდან ბრუნდება აფხაზეთს. ჩიქებისა და ჩერქეზების თანხლებით, მაგრამ გურიელთან ბრძოლაში ისევ მარცხს განიცდის¹².

3. ამის შემდეგ საქმეში ისევ იმერეთის მეფე ერეკლე. რომლის ზუამდგომლობითაც გურიელი და დადიანი ზავდებიან, ვიორგი ისევ დადიანად იქნა დადგენილი¹³. ზავი დროებითი და ხანმოკლე იყო.

4. ისევ ბრძოლა ატყდა ოდიშსა და გურიას შორის. მანუჩარ დადიანი (1597—1611) საბოლოოდ ამარცხებს გურიელს ოფშკეთში, დადიანს ამჯერად ეხმარებოდნენ იმერლები. სიმონ გურიელი გაიქცა ქართლში (ვახუშტი).

საკუთრივ აფხაზეთი, რომლის ტერიტორიაზე იმყოფებოდა საკათალიკოსო კათედრა, დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს არ წარმოადგენდა. იგი შედიოდა ოდიშის სამთავროში შემადგენელ ნაწილად, ამდენად აფხაზი ფეოდალები აქტიურად იყენენ ჩაბმული ამ ბრძოლებში და წარმოადგენდნენ ყოველთვის ოდიშის მხარეს.

ასეთია ის კონკრეტული ფაქტები, რომლებიც ასახავენ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ამ ნაწილის პოლიტიკურ სიტუაციას, და რომელიც ცხადია, ვერ ქმნიდა ბიჰეინტის მკდომ კათალიკოსისათვის სათანადო პირობებს ცენტრთან კავშირის შეუფერხებლად დამყარებისათვის. ამრიგად, კათალიკოსის ბიჰეინტიდან წაშლას აუცილებელს ზდიდა პოლიტიკური ამბების არახელსაყრლობა. თანაც ისე იყო რომ ეკლესიის უმადლესი წესავე ტერიტორიულად იმყოფებოდა დას. საქართველოს ისეთ პოლიტიკურ ნაწილში, ოდიშში (აფხაზეთითურთ). რომელმაც ოსმალეთის ყმობა მიიღო (1555 წ.) იმერეთის მეფის საპირისპიროდ.

გზებზე ხიფათები და ძარცვები, ეპოქის დამახასიათებელი ეს მოვლენა, უკვე მძინერარე ხასიათს იღებს. იმერეთიდან ოდიშში გზად მიმავალი კათალიკოსი ევდემონი (ჩხეტიძე) ყაჩაღების მსხვერპლი გახდა. ეს ფრად დამახასიათებელი ფაქტია. ცნობა ევდემონ კათალიკოსის ტრალიკული დასასრულის შესახებ დაკუთრდა რუსი ელჩის ტოლოჩანოვის დღიურში. 1651 წელს ქუთაისის საკათედრო ტაძრის დათვალიერებისას ელჩებისათვის უამბნათ შემდეგი: აქ დასვენებული ვლადიმერის ღვთისმშობლის ხატის ძვირფასი შემკობილობა ევდემონ კათალიკოსს თავისი ტანისამოსის გასამშვენებლად უხმარია. თვლებით გაუწყვიდა გვირგვინი, კვერთხი და ქუდი, თვლები დაუკრებია ღილებდაც. ქუთაისიდან ოდიშში გამგზავრების დროს მას ეს ნივთები თან წაუღია. გზაზე კათალიკოსს და მის თანმხლებ პირებს ყაჩაღები დასმნა. კათალიკოსი ყაჩაღებს გაქცევია, მაგრამ მძიმედ დაჭრილი ცხენიდან გადმოვარდნილა და მოშკედარა. მოუკლავთ დიაკონი, სხვა თანმხლებელნი გაქცეულან მთებში. მიცვალეული კათალიკოსა ქუთაისში წამოუღიათ და გელათში დაუსაფლავებიათ. ევდემონის ნივთები ქუთაისის საკათედრო ეკლესიაში დაუდევთ და ამყამად, მიუთითებენ ელჩებო—კათალიკოსები ამ ტანსაცმელში ასრულებენ მღვდელმსახურებას¹⁴. რუსი ელჩი, თუ მისი მისრობელი. ეპიზოდის გადმოცემაში სუბიექტურია. ევდემონის

¹² ბერი ვანატაშვილი, დას. ნაშრ., 72.

¹³ იქვე. 72—74.

¹⁴ სტოლინი ტოლოჩანოვისა და დიაკი ივლიკის ელჩობა იმერეთში 1650—1652. გამოც. პოლიექტოვის. 1926, 154.

ასეთი დასასრული მას მიანიჭა ღვთის სასჯელად ვლადიმერის ხატის სამკაული. მითვისებისათვის, მაგრამ ამბავი თავის თავად ბევრის შთქმელოა.

დასავლეთ საქართველოს საერთო დაცემულობის პროცესში აფხაზეთის დაქვეითება კიდევ უფრო სწრაფად მიედინება. თავს იჩენენ ისეთი უარყოფითი ფაქტორები, რომლებიც მხოლოდ აფხაზეთის ცხოვრებისათვის ხლებიან დამახასიათებელნი და ამდენად მის უკუსვლას სწრაფ და რამდენადმე განსხვავებულ მიმართულებას აძლევენ. ჩვენ გვსურს განსაკუთრებული ყურადღება ამ ფაქტორებზეც შევჩვენოთ.

1. მაგალითად, თავიებურად ვლინდება ოსმალეთის დამოკიდებულების ხასიათი აფხაზეთში (როგორც XV — XVI საუკუნეებში, ისე შემდეგ პერიოდებში), ვიდრე შიდა პროვინციებში — იმერეთსა. გურიასა და ოდიშში (ენაონაკლისია სამცხე-საათაბაგო).

მართალია, ოსმალეთს აფხაზეთში არასდროს არ დაუმყარებია თავისი უშუალო პოლიტიკური ბატონობა სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად. მაგრამ თურქული გავლენის ტერიტორიული მოახლოება ჩრდილოეთიდან ამ პერიოდში, თავის მნიშვნელოვან კვალს დაამჩნევდა აფხაზეთს. ამასთანავე ადგილი აქვს ოსმალეთის უშუალო შემოსვლებსაც აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

1464 წელს ყირიმის დაპყრობამ (ყაფა, ყოფილი თეოდოსია, თურქებმა დაიპყრეს 1475 წელს), ხელი შეუწყო ოსმალეთის ჩრდილოეთში გაბატონებას. იწყება ტერატორიების მიყოლებით დაპყრობა-გამაჰმადიანება. ოსმალეთმა გავლენა ჰპოვეს ჩერქეზეთშიც. თურქული ენა და მუსლიმანური სარწმუნოება აქ გავრცელებას იწყებს. 1475 წელს თურქებმა დაიპყრეს ანაპა, ხოლო ქერ კიდევ 1451 წელს 50 თურქული ბოილდიდან მურადბეის სარდლობით თურქებმა დაარბიეს აფხაზეთი.

თურქეთის პოლიტიკის ერთ-ერთ კონკრეტულ გამოვლენას აფხაზეთში ჩვენ ვხედავთ ჭიქების თავდასხმაში (1533 წ.). ჭიქების ეს მოწოლა ოსმალეთის მხარდაჭერით იყო მოწყობილი. ირან-ოსმალეთის ომებში ოსმალეთი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა შავი ზღვის სანაპიროს და კერძოდ აფხაზეთს. იგი ცდილობდა აქედან შემოტევას და გაბატონებას.

1555 წლის ზაგის შემდეგ ომი ირან-ოსმალეთს შორის არ მომხდარა, ვიდრე 1578 წლამდე¹⁵. 1578 წელს ომი განახლდა, ოსმალეთმა ამ წელს განახლებს დანგრეული სოხუმის ციხე და მასში თავიანთი მეციხოვნეები ჩააყენეს¹⁶.

საქართველოს ერთიანობის მოშლა, ქრისტიანობის აღმოფხვრა, ოსმალეთის პოლიტიკას შეადგენდა, იგი ახლაც და შემდეგშიც, უშუალოდ თუ არაპირდაპირ. გზებით, ანხორციელებდა ამ ზრახვებს.

2. ადგილი აქვს ჩრდილოეთ ტომების მოწოლას და მათ ბრძოლას აფხაზეთის ტერიტორიის მისაკუთრებისათვის. ეს მომენტი, როგორც ვთქვი. განსხვავებულ ადგილს იჭერს აფხაზეთის ცხოვრებაში. ერთ-ერთი ასეთი ბრძოლის შესახებ მოგვითხრობს მემბტიანე. 1533 წელს მამია დადიანი და მამია კურიელი ბაგრატ მეფის ინიციატივით მიდიან ჭიქებთან სამარბოლველად. ბრძოლა მოხდა გაგრის ახლოს 30 იანვარს, დადიან-გურიელის ლაშქარი დამარცხდა (ნაწილი ოდიშართა ლაშქრისა უკან წავიდა დალატით). დარჩენილი დადიანი და

¹⁵ 1578 წელს ისევ განახლდა ომი. ომი მოხდა ჩილდირის ტბასთან. ოსმალები სამცხე-საათაბაგოს შეესივნენ, აიღეს იგი. აიღეს თბილისიც, კახეთმა ხარკი იხიარა. ომი დამთავრდა 1580 წელს. ოსმალებმა დაამარცხა ირანი და გააძევა იგი ანტიკავკასიოდან.

¹⁶ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 306.

გურიელი განაგრძობდნენ ომს. როცა ისინი ომის შედეგ დასასვენებლად გავიდნენ. აფხაზმა ცანდია იწალიფამ გასცა ისინი. მამია დადიანი მოკლეს. მამია გურიელი. მისი სამი შმა. ეპისკოპოსები და ლაშქარი ტყვეთ ჩაიგდეს. კათალიკოსი მალაქია (აბაშიძე) წავიდა ბრძოლის ადგილას. მოუხრიგდა ჭიქებს ტყვეებზე: „სოცხალნი გამოიხსნა და მკედარნი ფასით იყიდნა“¹⁷. ეს. და მშგავსი მოვლენა, მომასწავებელი იყო იმისა. რომ საქართველოს ეკარგებოდა ეს მხარე. ხოლო კათალიკოსს უკვე აღარ ედგომებოდა მახლობელ ბიჭვინტაში.

3. აფხაზეთში. აღებულ პერიოდში. შეინიშნება სარწმუნოებრივი ცხოვრების დაქვეითების ტენდენცია. რომელიც, უხდა ვიფიქროთ. არსებულ სიტუაციაში ნოყიერ ნიადაგს პროულობს პროგრესისაკენ (მაგრამ ის გავლენის მქონე ფაქტორად ახლა არ ვლინდება). ფაქტი ჩერ კიდევ ფიქსირებულია XV საუკუნის წერილობით წყაროებში.

XV საუკუნის მოღვაწეს შამადავლა გურიელ-დადიანს ხობისადმი შეწირულების სიგელში აფხაზეთის მდგომარეობა ასე დაუხასიათებია: „ძველთაგან იადგარი გარყვნილიყო და დაქარგულიყო ხოფისა და ლეთისშობლისა(ო). მას გამსა უღმრთოდ და უსჯულოებად მიიქცენს აფხაზნი(ო) და აღვიყანეთ იოვაკიმ. კაცი ღირსი ნეტარებისა. დასვით კათალიკოზად(ო). რომელი აფხაზთა გარყვენს სჯული და ეხოზა, (კათალიკოზობა. ბ. ლ.). ხოლო ჩუენ მარჯუენითა ქრისტეს საფლავისათა(ო) და იერუსალიმისა და ანტიოქიისა მიხაილის ნება დართეთთა გეგარიგეთ ქუარითა და ონფორითა(ო)“. შამადავლას ხსენებული დოკუმენტის ეს ფრაგმენტი ამგეაოი ციტირებით ლევან II დადიანს (1611-1657) თავის სიგელში აქვს ჩართული¹⁸. როგორც ვხედავთ ამბავი ეხება იმ პერიოდს. როცა იოაკიმე აფხაზთა კათალიკოსად იქნა დადგენილი. ეს კი მოსდა XV საუკუნის 40-ნი წლებში. დოკუმენტი განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს იმ მხრივ რომ აფხაზეთის მდგომარეობა ნაჩვენებია თანამედროვის (შამადავლას) მიერ. ამასთანავე გადმოცემულია შედარებით გვიანი დროის, XVII საუკუნის მოღვაწის, და ისიც ადგილობრივის (ლევან დადიანის). შეხედულება ძველს ვითარებაზე. ამგვარად. ციტირებული დოკუმენტის მიხედვით XV საუკუნეში აფხაზეთი „უღმრთოდ და უსჯულოებად მიიქცეს“, - გარყვენს სჯული დ. კათალიკოზობა“. შამადავლა გურიელ-დადიანმა დასვა კათალიკოსად იოაკიმე და სხვ. მოტანილი ცნობა „გარყვენს... კათალიკოსობა“. თუ ის ლევან დადიანის საკუთარ შენატანს არ წარმოადგენს დოკუმენტში იმ თანამედროვე ვითარების ზეგავლენით. რომ მის დროს აფხაზეთში კათალიკოსი აღარ იჭდა. მაშინ იმის პირდაპირ მითითებად უნდა ჩავთვალოთ, რომ აფხაზეთში გარყვეული დროის განმავლობაში კათალიკოსობა გაუქმებულიყო ყოფილა. ხოლო იოაკიმეს ყურთხვეით XV ს-ში. მოუხდენიათ მისი აღდგენა.

XV საუკუნის ცნობილი დოკუმენტი „მცნება სასჯულო“, რომელიც იგივე შამადავლა დადიან ბედიელის თანამონაწილეობით არის შედგენილი, საცხებით იმეორებს აფხაზების ამგვარ დახასიათებას. იქაც მოთხრობილია იოაკიმეს კათალიკოსად დადგენის შესახებ. „აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყენს. ქრისტეს მცნებათაგან განშუებულ იყუნეს- (ლაპარაკია საკუთრივ აფხაზეთზე). ვერყეული ქრისტიანობის აღდგენა-განმტკიცებაში დიდი ღვაწლი დაუდევს ცაიშელ-ბედიელ იოაკიმეს. რომელიც კათალიკოსადაც უკურთხებიათ,

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, გამოც გ. ჩუბინიუის, პეტერბურგი, 1854, 274.

¹⁸ საქართველოს სიძველენი, I. 26.

„...ვაქრთხეთ... აფხაზეთისა კათალიკოზი... და დავსვით აფხაზეთის საყდართა მათ ანდრია მოციქულისათა“ და სხვ. ორივე დოკუმენტს მიაჩნია, რომ სარწმუნოებრივი დაქვეითება აფხაზეთში არაა ამ ქვეყნის საერთო თვისება ძველიდანვე მომდინარე. არამედ ეს მხოლოდ შეცვლილი ვითარებაა.

პირდაპირი მიზეზები აფხაზეთში სარწმუნოების ასეთი მდგომარეობისა სხვა რამეში არის საძიებელი. ვიდრე უშუალოდ ოსმალბაში. რომელსაც ამ შემთხვევაში (XV ს-ში მაინც) არაპირდაპირი. ზელისშემწყობი როლის შესრულება შეეძლო მხოლოდ. ჭერ ერთი მუსლიმანობა. აქ, როგორც შემცველი რელიგია. ამ დროისათვის წარმოდგენილი არ არის. ხოლო დროის მიხედვით, ჭერ კიდევ ადრე იყო ოსმალბას უშუალოდ ასეთი ცვლილებები გამოეწვია ადგილობრივ რელიგიურ ცხოვრებაში.

ამგვარად, თუ კი XV ს-ის სარწმუნოებრივ ცხოვრებაში ასეთ ნიშნებს ჰქონდა ადგილი, უეჭველია, XVI—XVII საუკუნეებში, როცა ქვეყნის დამარღვეველი მრავალი ფაქტორი იჩენს თავს. მათ შორის ოსმალბაც და სხვ., ამ პროცესის გაღრმავება უნდა მიგველო და ასეც მოხდა. რაც შეეხება სარწმუნოებრივი მფლობელობის ამსახველ უშუალო კონკრეტულ ფაქტებს XVI საუკუნიდან. ჯერ ვერ მოვიტანეთ მათი მოუღწევლობის გამო. მაგრამ რადგან ვიცით რომ XVII საუკუნის დასაწყისშივე (იხ. ქვემოთ) ამ მხრივ პროცესი შორს წასულია. ხოლო იგივე ნიშნები XV-ში დოკუმენტურად ფიქსირებულია. ბუნებრივი გაიხილის XVI საუკუნე ამ პროცესში ჩართულად მივიღოთ.

ასე ამგვარად, ზემოვანხილული ყველა ფაქტი მხოლოდ და მხოლოდ იმას მოწმობს რომ: პოლიტიკურად დაქუცმაცებულ დასავლეთ საქართველოში, როცა ხელისუფლები (მეფე-მთავრები) ერთმანეთს ებრძოდნენ გამუდმებულად, ხოლო მეფის მომხრე ეკლესიის უმალესი მესაჰის ადგილსამყოფელო მოექცა ისეთ კუთხეში. სადაც ოსმალეთის უფლება აღიარებული იყო იმერეთის მეფის საპირისპიროდ კათალიკოსის მიერ ბიჰვინტიდან ეკლესიის მართვა და მეფესთან კავშირი შეფერხებული იქნებოდა; ბიჰვინტის კათალიკოსის ცენტრთან ნოახლოება. უეჭველია, ერთგვარი გამოხატულება იყო ბაგრატი მეფის საეკლესიო პოლიტიკისა. რომელიც გულისხმობდა ეკლესიის, როგორც დასაყრდენი ძალის, გაძლიერებას ურჩი მთავრების წინააღმდეგ ბრძოლაში. მეორე მხრივ, ოსმალების თუ მათი გავლენის ქვეშ მყოფი ჩრდილო ტომების უშუალო შემოტევამ აფხაზეთზე. მათ მოახლოებამ ბიჰვინტისაკენ, უეჭველია, შეაფერხა ქრისტიანული მრევლისა და, მასთან ერთად, საკათალიკოსო საყმოს ნორმალური განვითარება აფხაზეთში; ომებმა შეაფერხეს კათალიკოსის უშიშარი მისვლა-მოსვლა საწყისო-საეკლესიო საქმეებზე და საფრთხე შეუქმნეს კათალიკოსის ფიზიკურ არსებობას. ყველა ამ საშინაო და საგარეო პოლიტიკურმა სიტუაციამ XVI საუკუნეში იძულებული გახადა ედემონ ჩხეტიძე დაეტოვებინა ბიჰვინტა. როგორც მუდმივი სამყოფელი და გადმოენაცვლა გელათში, პოლიტიკურ ცენტრში. ეს კი, როგორც მეორე თავში აღინიშნა, 1569 წლისათვის მომხდარია.

2. ბიჰვინტა და დასავლეთ საქართველოს ვითარება XVII ს-ის პირველ ნახევარში ვითარება ოდიშის სამთავროში

რა ისტორიული კონკრეტული ვითარება აპირობებდა ბიჰვინტის კათალიკოსების, მალაქიასა და მაქსიმეს, ყოფნას ძირითადად გურია-ოდიშში, რატომ გახდა შეუღლებელი კათალიკოსის დაბრუნება ბიჰვინტაში?

ირან-ოსმალეთის ომში, რომელიც 1602 წლიდან ისევ გრძელდებოდა, და დრო და დრო. საქართველოს ტერიტორიებსაც ბრძოლის ველად აქცევდა¹⁹. დადიანი ჩვეულებრივად, საკუთარი ინტერესების გულსინათვის, იმერეთის მეფის-საპირისპირო პოლიტიკას ატარებდა. ასე მაგალითად, გურიელი და დადიანი დაახლოებით 1615 წლის ახლო პერიოდში ოსმალეთის ხარკს კისრულობენ²⁰.

1635 წელს სულთან მურადის ქარი გამოემართა კავკასიისა და სხვა ვილაეთების დასაპყრობად, რომლებიც ირანს ეკავა წინათ²¹.

1635 წელს დადიანმა ირანის შაჰის ვაჟს ცოლად მისცა გურიაში მალაქია კათალიკოსთან ხიზნად მყოფი ათაბაგის ასული ელენე. დადიანს სურდა ირანთანაც დაემყარებია კავშირი. აწარმოებდა ორმხრივ პოლიტიკას. ირანის შაჰისაგან იღებდა ქაშაგირს.

გურიელმა კი საჩუქრები გაუგზავნა სულთანს. საბოლოოდ, 1639 წელს დაიდვა ზავი ირან-თურქეთს შორის (ზოჰადში). სამცხე-საათაბაგო-ახალციხე სულთანის საკუთრებად გადავიდა. დაწესდა ირანის გავლენის სფეროები: ქართლ-კახეთი და დაღისტანი. იმერეთის მეფის კარი ამ ომებში ირანის მოწინააღმდეგე იყო და წარმოადგენდა აღმოსავლეთ საქართველოდან ირანის წინააღმდეგ მებრძოლთა თავშესაფარ ადგილს. ლევან დადიანი კი ირანისათვის მისაღები პიროვნება იყო, მას შაჰი იმერეთის მეფის წინააღმდეგ იყენებდა და აქეზებდა²². დადიანი მეფეს არანაკლებ აეიწროებდა ვიდრე ოსმალეთი.

ლევან დადიანი გურიელის, აფხაზების და ჩიქვბის გაერთიანებული ლაშქრით თავს ესხმის იმერეთის მეფე გიორგი III-ს (1604—1639), რომელსაც გოქოჯრასთან, ქუთაისის ახლოს, დიდი მსხვერპლით ამარცხებს²³. და ასე, ყოველ მხრივ შეეიწროებოდა იმერეთის მეფე ალექსანდრე 1649 წელს რუსეთში ელჩებს გზავნის დახმარების სათხოვნელად, ხოლო საპასუხო ელჩობას ღებულობს 1651 წელს.

ამგვარი პოლიტიკით აღწევდა ოდიშის მთავარი ლევანი (1611—1657) ხელმწიფურ სიძლიერეს და შინაგან მშვიდობასაც. უშუალოდ მის ტერიტორიაზე გარეშე მტრის თავდასხმები არ ხდებოდა, მაგრამ იგი ამით აფერხებდა მტრის წინააღმდეგ საერთო ბრძოლას. მისი საქმიანობა, ამდენად, ქვეყნის დაღუპვას უწყობდა ხელს.

ამგვარად, XVII საუკუნეში დას. საქართველოში ოდიშის სამთავრო პოლიტიკურად ყველაზე ძლიერი გახდა. ლევან დადიანი მთელს დასავლეთ საქართველოზე აცხადებდა პრეტენზიას. სამეგრელო იმერეთთან შედარებით ეკონომიურადაც, მოსახლეობის სიმრავლითა და მეურნეობა-ხელოსნობის განვითარებით, დაწინაურებული იყო (ლაშხერტი და სხვ.). აღსანიშნავია, გარკვეულ პერიოდში გურიის სამთავროზე ლევან დადიანის პოლიტიკური გავლენის გავრცელება.

¹⁹ 1602 წლიდან ირანმა ომი განაახლა. ზავი დაიდვა 1613 წელს და აღდგინლ იქნა 1555 წლის მდგომარეობა. ოსმალეთი დამარცხდა. ირანმა დაიკავა ა/კ. სამცხე-საათაბაგო უშუალოდ შეიერთა ოსმალეთმა. ომი ისევ განახლდა 1623 წელს. 1624 წელს ოსმალეთმა შეიერთა სამცხე-საათაბაგო, როგორ პროვინცია, და გააღწეა ათაბაგობა.

²⁰ ლდლოვიკო გრანჟერის წერილი 1615 წ. 2 მარტს მოქვიდან; მ. თამარაშვილი, დასახ. შრ. 138, 140.

²¹ ჩოჩიევი, დასახ. ნაშრ.

²² საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო, 307.

²³ ეახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გამოც. ჰივისიძის, 300; შეად. ზ. ანჩაბაძე, Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.), 263.

ამგვარად, XVII საუკუნეში მდგომარეობა შეცვლილა: შექმნილია სიტუაცია, როცა ცალკე პოლიტიკური ერთეულების გათიშულობა ღრმად არის წასული და სამეფო ცენტრი პოლიტიკურ-ეკონომიურად სუსტ ძალას წარმოადგენს. გარეშე მტრის, ოსმალეთის, ხელი აქვს ფარულად თუ აშკარად ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორია.

ასეთ ვითარებაში, ბუენბრივია, ბიჭვინტის კათალიკოსის ორიენტაცია, ნებით თუ უნებლიეთ, მიმართული იქნებოდა იქითკენ, სადაც პოლიტიკური ცენტრი ძლიერი იყო, ანუ სადაც ეკლესიას ძლიერი პოლიტიკური მფარველი და ეკონომიური შემწე ეყოლებოდა. ასეთს კი, XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, მის დასაწყისიდანვე, მხოლოდ ოდიშის სამთავრო წარმოადგენდა.

შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციასთან ერთად კათალიკოსის ოდიშისაკენ უბიძგებდა აგრეთვე თვით ლევან დადიანის აქტიური საეკლესიო პოლიტიკა.

ლევან დადიანს პოლიტიკური პრეტენზიები მთელს დასავლეთ საქართველოზე ჰქონდა, მაგრამ ამის პრაქტიკულ განხორციელებას ის სისრულით ვერ ახერხებდა, სამაგიეროდ საეკლესიო სფეროში ეს გეგმა მას წარმატებით გამოუვიდა. მან თავის უშუალო პროტექტორატის ქვეშ მოაქცია სრულიად დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის უმაღლესი მესაქე. კათალიკოს-პატრიარქი მთავრის კარზე ცხოვრობდა და მთელს დას. საქართველოს ოდიშიდან განაგებდა. კათალიკოსებს მალაქია გურიელის შვილს და მის მომდევნო მესამე მაჟუტაძეს დადიანის კარზე ვხედავთ. იმყოფებიან დადიანის გავლენის ქვეშ (შესაძლოა თვით დადიანის მიერვე იყვნენ დადგენილნი ტახტზე).

ნიშანდობლივია ამ შემთხვევაში თვითმნიშვნელო იტალიელს აჩქ. ლამბერტის აღწერილობა, სადაც დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი „ოდიშის პატრიარქად“ (კათალიკოსად) არის წარმოდგენილი. ლამბერტის ამ შეცდომას, როგორც მეორე თავში მივუთითებდით, ის რეალური საფუძვლები ჰქონდა რომ დას. საქართველოს პატრიარქს, რომელიც მთელს დას. საქართველოს განაგებდა. ლამბერტი ოდიშში ხედავდა, მოწამე იყო ოდიშის მთავრის გავლენისა კათალიკოსზე და ა. შ.

ლამბერტის ამ აღწერას სხვა ფაქტებიც კარგად ეთანხმება. როგორც დადგინილია ამ პერიოდში, მალაქიას დროს, ბიჭვინტის ეკონომიკა მაღალი დონით ხასიათდება. განვითარებულია სასახლეთ ამურნიკობა. ბიჭვინტის ყმა-მამულის დიდი უმრავლესობა ოდიშის სამთავროში იმყოფება. 24 სასახლიდან 18 სასახლე ოდიშშია. საბატონო ყანების დიდი უმრავლესობა, აგრეთვე, ოდიშში მდებარეობს. მალაქია დიდ სამეურნეო მშენებლობას ეწევა საკუთრივ ოდიშის ტერიტორიაზე და ა. შ. საკათალიკოსო მამულების გამრავლება-მშენებლობაში ოდიშის მთავარი ლევან II დადიანი ფრიად აქტიური მონაწილეა.

საერთოდ, ლევან დადიანი სამთავროს ტერიტორიაზე აქტიურად ეწევა ეკლესიების შემკობა-გამშენებას, მშენებლობას და სხვ. ცნობილია მისი ინიციატივა და ხარჯი საქართველოს საზღვარგარეთის ქართული ცენტრების მოვლა-პატრონობაშიც. ისიც ცნობილია, რომ კათალიკოსმა მესამე მაჟუტაძემ მის დროს სამჭერ მოიარა იერუსალიმი (მეოთხედ კი, როგორც ჩანს, საბოლოოდ დაჩინილია იქ).

ლევან დადიანის საეკლესიო პოლიტიკა, რომელიც ყოველთვის განისაზღვრებოდა მთელი დასავლეთ საქართველოს მისჯობით, და ეს მის მოღვაწეობაში უდაოდ ხაზგასმული მოვლენაა, ერთხელ კიდევ ადასტურებდა მთავრის პოლიტიკურ მისწრაფებას, გამხდარიყო მთელი დას. საქართველოს მეპატრონედ!

ამგვარად, იმერეთის სამეფო ცენტრის პოლიტიკური დასუსტება და ოდიშის გაძლიერება, ლევან დადიანის ფართო საეკლესიო პოლიტიკა და ყოველივე ამ საფუძველზე წარმოშობილი ბიჭვინტის კათალიკოსის პოლიტიკური ორიენტაცია. იყო ის პოლიტიკური კონკრეტული მიზნები. რომელიც მოცემულ ისტორიულ მომენტში კათალიკოსის ოდიშში და ზოგჯერ გურიაში ყოფნას განაპირობებდა²⁴. აფხაზეთი ლევან დადიანის დროს ცალკე სამთავროა და ოდიშს ექვემდებარება. მაგრამ ბიჭვინტა მაინც არ წარმოადგენს კათალიკოსის არამც თუ მუდმივ. დროებით რეზიდენციასაც კი. კათალიკოსი იქ მხოლოდ დრო და დრო მიდის.

2. ვითარება აფხაზეთში

ა. პოლიტიკური მდგომარეობა

ამ საუკუნის პირველ ნახევარში აფხაზეთი ცდილობს დამოუკიდებელ სამთავროდ გაფორმდეს და ამას აღწევს კიდეც. ლევან II მთავრობის პერიოდი ხასიათდება აფხაზეთზე ზნორი თავდასხმებით და პირიქით. ცნობილია. დაახლ. 1629 წელს, ლევანის უმჯავრესი თავდასხმა აფხაზეთზე, რომელსაც საბაბად დაედო ლევანის კონფლიქტი მეულღესთან (აფხაზი მთავრის შერვაშიძის ასულთან). მიზანი აფხაზეთის შემომტყეობა იყო²⁵. აფხაზები დრო და დრო საპასუხო თავდასხმებს ახდენდნენ სამეგრელოს სოფლებზე და მიჰყავდათ ტყვეები.

იმის შემდეგ. რაც შეთქმულებამ ლევანის წინააღმდეგ მარცხი განიცადა და ლევანი შეთქმულებს მკაცრად გაუსწორდა. იგი კვლავ იწყებს თავდასხმებს აფხაზებზე. იმორჩილებს მათ და ადებს ხარკს მონადირე ძალების სახით (ლაშქერტი). ილორის წარწერაში დადიანი დაუფრავად აცხადებს: „მას ეამსა, ოდეს, მიუხედით შარვაშიძეს ზუფუს. მუწუს წყალსა აქათ მოვახსრეთ. კიდეც მიუხედით ზუფუს. კაპოეტს წყალს აქათ სრულობით დაეწვიეთ და ავაოხრეთ. და სადაც სიმავრე იყო. ავიღეთ და გ-ვატუღეთ“²⁶. აფხაზეთის შერვაშიძესა და ოდიშის დადიანს შორის მტრობა არ შენელებულა. რისი შედეგიც მოსახლეობის რბევა და წიოკობა იყო.

ლევან დადიანი აფხაზების გადმოსვლითა და მათგან რბევის შესაკავებლად „აფხაზეთის საზღვარზე“. ანაკოფიის აღმოსავლეთით ზღვის ნაპირიდან მთამდე აგებს ზღუდეს: „ზღვიდან მთამდე შეველო ზღუდე აფხაზთა გამოუსვლელიობისათვის“²⁷. დადიანი ცდილობდა აფხაზეთის სრულ დამორჩილებას.

ასეთი საშინაო პოლიტიკური სიტუაცია შეიქმნა XVII საუკუნის პირველ ნახევარის აფხაზეთში, რომლის ტერიტორია გადაქცეული იყო ოდიშთან შინაომების ასპარეზად. ოდიში მას ჯერ კიდევ სძლევდა. ყოველივე ამის გამოც შეუძლებელი ხდებოდა დას. საქართველოს კათალიკოსს აფხაზეთში ჰქონოდა არამცთუ მუდმივი. დროებითი სამყოფელიც. ოსმალები ანერხებდნენ აგრეთვე აფხაზეთის შიდა ადგილების დარბევასაც. რუსი ელჩის ფედოტი ელჩინის დღიუ-

²⁴ გურია, სადაც მალაქია კათალიკოსი ცხოვრობს ხანგრძლივად. იმ ხანად დადიანის გავლენის ქვეშ მყოფი ქვეყანაა. მალაქიას, როგორც გურიის მთავრის საბლის წყევს, გურიაში პირადი საჯარულო მამული და საყდომი სახლი აქვს. ამასთანავე, ზოგი ცნობის მიხედვით, მას იქ სამთავრო საქმეებს განგებლობაც ჰქონდა დაკისრებული ლევან დადიანის მიერ.

²⁵ И. Антеева დას. ნაშრ. 3. АИВНДМД, დას. ნაშრ. 264.

²⁶ ციტირებული ვაკვის ივ. ჩაიხიშვილის შრომიდან; ქართველი ერის ისტორია, V, 1953, 42.

²⁷ ვახუშტი, დას. ნაშრ. 169.

რებიდან ჩანს. რომ დაახლოებით 1634 წლის ანლო პერიოდში თურქები ზღვი-
დან სწვევიან კოდორის ხეობას და დრანდის ეკლესია დაურბევიათ²⁰.

ბ. ფეოდალური ეკლესია და მოსახლეობის სარწმუნოებრივი მდგომარეობა

შექმნილი პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა შესაბამისად თავს
ჩიენს მოსახლეობის სარწმუნოებრივ ცხოვრებაშიც.

ისლამი ვაერცელებას პოულობს უფრო მეტად მოსახლეობის ზედა ფენებ-
ში. ამის ერთ-ერთ დამადასტურებლად, მკვლევარი ზურაბ ანჩაბაძე სამართლიან-
ად თვლის აფხაზ მთავრის მუსლიმანურ საკუთარ სახელს. „ყარაბეის“-²¹ „ჯასა-
თვალისწინებელია მეზობელი ჩერქეზების მდგომარეობაც. სადაც ნახევარზე მე-
ტი მუსლიმანია და თურქულად ლაპარაკობს“. თუმცა ისლამმა აფხაზეთში ვერ
მიიღო ტოტალური ვაერცელება. იგი წამყვან რელიგიად ვერ იქცა, მაგრამ ფაქ-
ტია. რომ ამ საუკუნეში ქრისტიანობა მთელს აფხაზეთში. მთაში და ბარში.
ერთნაირად, სუსტადაა წარმოდგენილი. ფეოდალური ეკლესია აქ თითქმის მოქ-
მედებაში არ არის. მოვეტანოთ ფაქტიური მასალები აფხაზეთში რელიგიური
მდგომარეობის შესახებ. რომელიც დაადასტურებს ამ დასკვნას.

დომინიკანელი ბერი იოანე ლუკა 1625 წელს ყოიმიდან (კაფადან)
მოემგზავრება აღმოსავლეთისაკენ. იგი გამოივლის ნოღათს ჩერქეზეთს. აფხა-
ზეთს. სამეგრელოს და ლაზიკას. იოანე ლუკა აღწერს აფხაზეთს. რომელშიც
ძას ვაერთიანებულს ყაეს როგორც ზღვისპირა. ისე მთაში მცხოვრებნი.
აფხაზეთის საზღვრებია ლუკას განმარტებით: ჩრდილოეთით ჩერქე-
ზეთი, დასავლეთით შავი ზღვა, აღმოსავლეთით სამეგრელო; ხოლო აფხა-
ზეთი. ვარდა იმისა რომ მაღალ მთებში ცხოვრობენ „*козачиши и морско-
го берега*“²². აფხაზეთი ემორჩილება ორ მთავარს ყარაბეის და პეტოს.
აფხაზეთის საზღვარი სამეგრელოსთან მდ. კოდორზე გადის, სადაც კოდორის
გადაღმა მდებარე პუნქტიდან. სეურჩადან იწყება ოდიში. ამ პირველის სამფ-
ლობელის იოანე ეწვია 1629 წელს (სულაწმინდას მოფენის დღეს). გემი მიად-
გა ნაპირს, საიდანაც ერთი მილის (7 კილომეტრი) მანძილზე ბიჭვინტის ტაძარი
მდებარეობდა. იოანე ლუკამ დაათვალიერა ბიჭვინტის ეკლესია. აქ მას დახვდა
მისი თქმით, „ქართველი მღვდელი“. იოანემ ამ ეკლესიაში შეასრულა წირვა.
ხოლო ვინაიდან სეფისკვერი ვაფუქებული იყო. ამბობს იგი, ახალი ვა-
მოვაცხებ და ის ვანმარეო. წირვას დასწრებიან სოფლის მცხოვრებნი, რომლე-
ბიც შეყრილან ზარის რეკვაზე. წირვის შემდეგ მღვდელმა წაიყვანა იოანე თავის
ოჯახში და ვაუმასპინძლდა. დაათვალიერებინა თავარი მიცვალებულები. რომ-
ლებიც „ოთხ მაღალ პალოზე ესვენა გამოფულრულ ხეებში“. აქ საყურადღე-
ბოა. რომ მთავარი ყარაბეი არ ესწრება წირვას, რაც აგრეთვე მოწმობს მის მუს-
ლიმანობას (ვარდა მუსლიმანური სახელისა). ყარაბეის, სამფლობელოდან იოანე
გემითვე ვაემგზავრა და 21 მაისს მიადგა პეტოს სამფლობელოს, „ძველ ქალაქს“

²⁰ ბელოკურთვე. ფეოდოტი ელიის ელიობა. 324: „Летописи сказать у нас нет, потому что Турские люди приходили и монастырь разарили и летописи пожгли“.

²¹ З. Аичабадзе, დას. ნაზრ. 273;

²² ვან-დ-დ-დუკა, Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мегрелов и грузин Жана-де-Люжа, монаха доминиканского ордена (1625.), ფურბ. Записки... т. XI, 1879.

²³ ვან-დ-დ-დუკა, დასახ. ნაზრ.

სოხუმს. ზღვის ნაპირთან მოეგება მას პუტო, მიიწვია, სახლში და გაუმასპინძლდა. როცა პუტომ გაივო რომ იოანე საქართველოში სამისიონერო მიზნით არის მოსული, გამოუცხადა: „მეც ჩემთან შეგიძლია დარჩეო. რადგან მეც ჩემი სამათავროთი ქრისტიანი ვარო. ამის ნიშნად მიჩვენა ჭვარი, რომელიც გულზედ ეკიდა. აგრეთვე დაუმტა. რომ თქვენისთანა მღვდელი მჭირიანო. თუმცა კი აქ ახლოს მეზობლად ქართველები არიან. მაგრამ მათთან ბევრი ურთიერთობა არა მაქვსო“. იოანე დაპირდა მღვდლების გამოგზავნას. პუტოს ქვეყანაში იოანე დარჩა 8 დღეს, მონათლა ბავშვები და შემდეგ 1 იენისს, გაემგზავრა გემით სავაგრელოში, გემი გაჩერდა სავაგრელოს პირველ პუნქტში სკურჩაში²², რომელიც მდ. კოდორის ახლოსაა, გადმოღმა მხარეს (დრანდა ვალბაა, ზემოთ). იოანე ლუკა ასე ახასიათებს აფხაზების საერთო სარწმუნოებრივ მდგომარეობას:

«В ней нет городов, но много селений на горах, самых высоких как-кис я когда либо видел. Абхазы рассеяны до морского берега. И образ жизни таков же как у Черкезов. Писанных законов у них нет, даже не знают искусство письма не исполняя никакого христианского обряда, они только по имени христиане. Я встречал в Абхазии много крестов. ...Священник (Papai) так называют тех, кто погребают мертвых, и молится богу с их душах, вовсе не бреют бороды. Покойников кладут в выдубленные деревья. служащие для них гробом, а потом пришивая их (от шакалси) к четырем столбам»²³... ამგვარად, ლუკას თვალში აფხაზეთი საერთოდ ქრისტიანული ქვეყანაა, მაგრამ ეს ქრისტიანობა ინდენად განსხვავებულია რომ მათ მხოლოდ სახელად შეიძლება ეწოდოს ქრისტიანობა, რაც შეეხება თვით ბიჭინტის საკათალიკოსო ეკლესიას, იქ წირვა წარმოებს ერთი მღვდლით, სოფლის მოსახლეობაც ამ ეკლესიაში დადის. ამჟამად, ლუკა ლაპარაკობს არა ამ ერთეულ შემთხვევაზე სადაც ქრისტიანობა ასე თუ ისე წესებით სრულდება (თუმცა შემცირებული მისწტაბით), არამედ, მასიურ მდგომარეობაზე. ქრისტიანია მთავარი პუტო, მას გულზე ჯვარი ჰკიდა, მაგრამ სამთავროში მას არა ჰყავს ისეთი მღვდლები, როგორც დომინიკანელი ბერი იოანე ან ქართველი, მღვდლებია. ყოველივე ეს კი იმას ნიშნავს რომ სამთავროში შეფერხებულია ქრისტიანობა, ფეოდალური ეკლესია არ მოქმედებდა. ჩანს, პუტო ქრისტიანობას მხოლოდ ტრადიციით მისდევდა.

პუტოს განცხადებიდან ჩანს, რომ აფხაზეთში ძველადაც და ახლაც, საერთოდ, „ქართველი მღვდლები“ (იგულისხმება კულტურული ცოპენტი—ქართულად მწირველნი) მეზობელი საზღვრიდან იკურთხებოდნენ (იგულისხმება პირველ რიგში დრანდა და მოქვი). მაგრამ იმ პერიოდში ეს შეფერხებულია (ან შეწყვეტილია) მათთან მტრული ურთიერთობის გამო. აფხაზეთის ეს მხარე ეპარქიალურად დრანდასა და მოქვს ემორჩილებოდა. ადგილობრივი მღვდლებიც იმათგან იკურთხებოდნენ. მეზობელი მხარიდან აქ მოქმედებდნენ ქართველი (მეგრელი) მღვდლებიც.

თუ იოანე ლუკა ხაზგასმით მიუთითებდა აფხაზებისა და ჩერქეზების ურთიერთ მსგავსებაზე ცხოვრების წესით, ლამბერტიც თითქმის ასევე, აფხაზებს

²² მ. თამარაშვილი დას. ხაზრ. 145. კრეკლი ამონაწერი იხ. მეორე თავში.

²³ ე. ან-დე ლუკა, დას. ნაშრ..

ჩერქეზებთან ერთად კავკასიის მთიელი ხალხის რიგში განიხილავს. ლამბერტი წერს: აფხაზები, ალანები, სვანები ყარაჩაელები (caraccachi), ჩიქები და ჩერქეზები. ესენი ყველანი ქრისტიანებად იწოდებიან, მაგრამ კანონები კი არა აქვთ... ყველანი ესენი მხოლოდ სახელით არიან ქრისტიანები, თორემ არც სარწმუნოებით და არც მოქმედებით მათ ქრისტიანობა სრულებით არ ეტყობათ. მათ შორის ყველაზე მწვიდობიანი არიან სვანები...»²⁴.

ლამბერტი აფხაზებში (მათს დახასიათებისას) გულისხმობს ზღვის სანაპიროსაც, რამდენადაც «აფხაზების ქვეყანაში» იგი იხსენიებს ბიჭვინტასა და ანაკოფიას, ხოლო საზღვრად კოდორს.

ის ფაქტი რომ ლამბერტი აფხაზებს საერთო ცხოვრების დონით ჩერქეზებისა და სხვა ჩრდილო კავკასიის ხალხის დონეზე აყენებს, ამავე დროს კონკრეტულად მათ რელიგიაზეც იმას მიუთითებს რომ «სახელით არიან ქრისტიანები, თორემ სარწმუნოებით და მოქმედებით. მათ ქრისტიანობა სრულებით არ ეტყობათ». გვისურათებს ამ პერიოდისათვის აფხაზების საერთო მდგომარეობას. ხოლო ეს მდგომარეობა მოწმობს აფხაზეთში საზოგადოებრივი ყოფისა და მისი ზედნაშენი რელიგიის ნაკლებ ფეოდალურობას.

პატრიარქი პასიოსი და მისი თანმხლები დოსითეოსი (შემდგომში პასიოსის შემცვლელი პატრიარქი) საქართველოში გამოემგზავრნენ 1658 წელს. ისინი გემით გამოვიდნენ სინოპიდან. ჩამოვიდნენ ჩერქეზეთის სანაპიროზე, იქიდან გემითვე გამოემგზავრნენ ოდიშში. შემდეგ იმერეთში, გურიაში და ტრაპეზუნდით დაბრუნდნენ უკან. მოგზაურობას აღწერს დოსითეოსი. როგორც მას ნათქვამი აქვს, 1658 წლის 4 ივლისს გემით მოადგნენ ჩერქეზეთის პუნქტს კონტოსს (აღლერთან), 8 ივლისს იქიდან გამოვიდნენ გემითვე და მოადგნენ სამეგრელოს პირველ პუნქტს სკურჩასს (კურჩას). აქ დაჰყევს ორი დღე. მათ ეახლათ მოქველი ეპისკოპოსი, რომელმაც სტუმრები წაიყვანა მოქვისსა ეპისკოპოსო ეკლესიაში. სტუმრებმა ინახულეს ილორის ეკლესიაც; ილორი, მოქვი მათ სამეგრელოს პუნქტებად აქვთ დასახელებული. ხოლო მოქვი აფხაზებთან ახლოსააო.—ამბობს დოსითეოსი (დოსითეოს-პასიოსის დროსაც აფხაზეთის საზღვრად კოდორი ჩანს). დოსითეოსს თანამედროვე აფხაზებზე ნათქვამი აქვს შემდეგი:

«Надобно заметить: (1) что Абхазы в религиозном отношении следовали примеру Алянов и Зикков; (2) также как царя пинжней Иберии господствовали над Абхазией — то Католическая вера долго здесь существовала. Иверийцы для получения св. Мира находились всегда в дружество с Абхазями. Но, приступая к тому, они требуют для верности заложников или атаманов и потом приезжают к ним. (3) Лев Дидан долго там царствовавшей после 1600 г. окрестив 40.000 Абхазов. раздал им столько же персидских плукафтьев и дал им епископа»²⁵

დოსითეოსი ანხევავეს აფხაზების თანამედროვე სარწმუნოებას, ანუ თანამედროვე ქრისტიანობას, რომელიც ჩიქებისა და ალანების რელიგიის მსგავსია (ე. ი. ივლუსხმება მთის ქრისტიანობა), იმ ქრისტიანობისაგან რომელსაც აფ-

²⁴ არქ. ლამბერტი. დს. ნაშრ., 5—6, 170.

²⁵ О религиозном и политическом состоянии Грузии до XVIII века, Статья Академик Броссе, Журнал МП XL, СПб, 1843; იგივე. М. Селезнев, Руководство к познанию Кавказа. Книга первая. 1847. СПб.

ჩაბეთში მისდევდნენ როცა აფხაზეთი დას. საქართველოს მეფეს ემორჩილებო-
ლა (ცხადია. აქ ბატონყურ-ფეოდალური ქრისტიანობა იგულისხმება). ეს მე-
ტად საყურადღებო ფაქტია და სავსებით ემთხვევა სავა დამკვირებელთა ცნო-
ბებს. მაშასადამე, აქ თარიღობრივადაც გამოიწვლია რელიგიური ცხოვრების
ორი განსხვავებული მდგომარეობა აფხაზეთში.

1664 1665 წლებიანთის საყურადღებო ცნობებს იძლევა პატრიარქი მ-
კარკი (მხოლოდ საჭიროა მისი გადაჭარბებულობის გათვალისწინება):

«Абхазцы, услышав о нашем прибытия (в Грузию) и о нашей про-
поведи, и нашем учении, явились к нам и приняли от нас крещение. Их
было двадцать пять человек и между ними два предводителя, которые
просили нас поехать к ним и окрестить всех абхазцев, ибо они давно
жаждут иметь у себя людей, которые бы окрести-
ли и научили их христианской вере. Эти абхазцы состав-
ляют в наше время большую нацию и называются Абхазами. До не-
давнего времени все они считались христианами
и у них же находился католикоский престол, который
теперь находится в Имеретии. Да и до сих пор еще величественная
церковь апостола Андрея, через которого они приняли христианство,
находится в их стране и весьма почитаются ими. В наше время лишь
немногие из них умеют перекреститься и делать земные поклоны (боль-
шинство же их и, того не зная), так как у них нет священников и ни-
кто вообще о них позаботиться и не знает их. В виду этого я посвятил
для них нового мокохского (შოქვის-ბ.ლ.) епископа, представить его вы-
шеупомянутыми представителями абхазского племени и велел ему от-
правиться к ним для обучения их (хр. вере) и окрещения их. В таком
(печальном) положении находится и вышеупомянутое многочисленное
племя твельцев (დვალი) обитающее на севере от Грузии³⁶. Мелкое адго-
ланс მაკარი ლაპარაკობს შემდეგს (საუბარია ბიჭვინტის ტაძარზე): Кафедра
этого католикоса находилась раньше в Абхазии, где и
до сих пор еще существует великолепная и знаменитая
церковь (св. ап. Андрей), но где осталось лишь весьма
немного христиан³⁷.

საინტერესო დამატებით ცნობებს გვაძლევს მაკარის შვილი პავლე
ალექსეი 1664 — 1665 წლებში. პავლე წერს:

«О горе Ялбузе. Живут в той горе Тязиков. Начинаются от Апхаз-
ной абхазии суть два гедства: одно гедство в подданстве у Дадмана
мергельского и суть христиане имянем, но не крещени. Поклоняются
спятям и иконам и почитают церкви а того ради некрещени, что нет у
них влдки ни священников. Другие гедства есть аляны, апазги, зик-
хи, челкеси, лекси».

ამგვარად, პატრიარქ მაკარის აღწერით აფხაზები მხოლოდ ტრადიციით
ითვლებიან ქრისტიანებად, ისინი არ ასრულებენ არავითარ ქრისტიანულ წესებს,
მათ ქვეყანაში საერთოდ არ წარმოებს მღვდელმსახურება.

ფიქსირებულია ასეთი ეპიზოდი: მაკარისთან მივიდა 26 აფხაზი თავის ორი
წინამძღოლით და თხოვეს მისულიყო აფხაზეთში „ყველა აფხაზი“-ს მოსანათ-
ლად. რადგან მათ არა ჰყავთ მღვდლები; მაკარი შოქვის ეპისკოპოსს უბრძანებს

³⁶ П. Жузе, Грузия в 17 столетии по изображению патриарха Макария Казань, 1905, 43, 44.

³⁷ იქვე, 46.

წაიღეს მათ ქვეყანაში ამ საქმისათვის. მაგრამ ეს ცდა არ განხორციელებულა. თავისთავად კი ეს საყურადღებო დამადასტურებელი ფაქტია იმისა, რომ აფხაზეთში ფეოდალური ეკლესია არ მოქმედებს; ხოლო არის ცდა. კერძო შემთხვევაში, მეზობელი ოდიშიდან მომარაგდნენ საეკლესიო შტატით.

მეტად ნიშანდობლივია მაკარის დაკვირვება: იგი არ თვლის რომ აფხაზეთში რელიგიური ცხოვრება ყოველთვის ერთნაირი იყო; ისტორიულ-ქრონოლოგიურად მიიჩნავს ამ მხრივ ორ პერიოდს. ხოლო ამ მიჩნას ბიჭვინტის ტახტი მოქმედების დროის მიხედვით განსაზღვრავს. მაკარის შეხედულებით როცა ბიჭვინტაში საკათალიკოსო ტახტი მოქმედებდა, მაშინ იქ „ყველა ქრისტიანი“ იყო, ახლა კი „ძალიან ცოტა“ ქრისტიანი დარჩაო. პავლეც ამასვე იმეორებს: აფხაზები სახელით არიან ქრისტიანები. მონათლული არ არიან, თაყვანს სცემენ ხატებს, ეკლესიებს, არა ყავთ მღვდლები და ეპისკოპოსები და ა. შ.

ამგვარად, მაკარი და პავლე იძლევიან რელიგიური ცხოვრების ანალოგიურ სურათს როგორც იოანემ და სხვა მოგზაურმა დახატეს აქ.

რაც შეეხება აფხაზეთის მოსახლეობას, რომელთაც ეს ცნობებუ ეხება. ამაზე მაკარი შემდეგს გვეუბნება:

«Абхазы известные в настоящее время под именем Абазы и живущие на восточном берегу Черного моря. Эти абхазы составляют в наше время большую нацию и называются Абазами. До недавняго времени все они считались христианами и у них же находился католикосский престол...»³⁶

მაკარის აფხაზეთის საზღვრები სპეციალურად განსაზღვრული არ აქვს. მაგრამ მას ნაამბობი აქვს ერთი ეპიზოდი, რომლის მიხედვითაც შეიძლება დაეასკენათ რომ მის დროსაც სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი კოდორი-დრანდა იყო. დოსითეოსი ამბობს: როცა ჩვენ მოქვის საეპისკოპოსოში (ეკლესიაში) მივედით და იქ ქადაგება დაიწყეთ ზნეობაზე. ეს შეიტყო დრანდაში მცხოვრებმა ერთმა მღიღარმა ქალმა. რომელიც შეიღვერ იყო გათხოვილი და ჩვენი შიშით თავისი მეშვიდე ქმრიანად აფხაზეთში გაიქცაო. ამგვარად, დრანდა ამ დროს ჯერ კიდევ აფხაზეთს არ ეკუთვნის, მაგრამ მის საზღვარზე მდებარეობს. გარდა ამისა, აღწერილი ეპიზოდი მოქვეში 25 აფხაზის მოსვლია შესახებ. იმას მოწმობს რომ მოქვი ახლოსაა აფხაზეთან და მოქველს, როგორც ამ მხარის მწყემსს, ევალუბა აფხაზეთში ქრისტიანობის ქადაგება.

ამგვარად, მაკარის ცნობები შეეხება აფხაზებს, რომლებიც ცხოვრობენ შავი ზღვის სანაპიროზე, სადაც არის ბიჭვინტის ტაძარი, საზღვარი სამეგრელოსთან დრანდა-მოქვის ხაზს გაჰყვება.

* * *

რაც შეეხება აფხაზეთის პოლიტიკურ მდგომარეობას, აქ სურათი ასეთია: მაკარის აღწერილობაში აფხაზეთი არის „დიდი ხაცია“, „ქვეყანა“; მაკარი ჩამოთვლის საქართველოს შემადგენლობაში ხუთ „პროვინციას“, ანუ „ოლქს“, „ქვეყანას“, სახელდობრ: იმერეთს, გურიას, სამეგრელოს, თბილისს (ქართლს.—ბ. ლ.) და კახეთს:

« В настоящее время в руках Грузии остались только пять областей, а именно: Мегрелия, лежащая на востоке от Черного моря, Имеретия, Гурья, Тбилисис и Кახетия »³⁷

³⁶ Ж у з е, დას. ნაშრ. 14,43.

³⁷ იქვე. 14.

«Каждая из пяти вышеупомянутых грузинских провинций: а именно Мегрелия, Имеретия, Гурия, Тбилиси и Кахетия»...

როგორც ვხედავთ, მაკარი ჩამოთვლის საქართველოში არსებულ მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულებს, ხოლო მათ შორის ის არ ასახელებს აფხაზეთს. ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ აფხაზეთი მას წარმოდგენილი აქვს როგორც ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური სისტემის გარეშე მყოფ ექვეყანად, და რომ მაკარი აფხაზეთის სამთავროს არ თვლიდა ფეოდალური საქართველოს ნაწილად.

პაულე ილემპოლის აღწერილობის გაყინობის შემდეგ, უკვე ამკარაა, რომ ვითარება ასე არ უნდა იქნეს გაგებული. მაშასადამე, ის ფაქტი რომ მაკარი „აფხაზეთის სამთავროს“ არ ასახელებს საქართველოს შემადგენლობის ხუთეულში იმას არ ნიშნავს, რომ მაკარის აფხაზეთი გარეშე წარმოუდგენია და ა. შ. აქ, დღესახებლობის მიზეზი სხვაა, ჩინს. მაკარი აფხაზეთის თვლიდა სამეგრელოს დამოკიდებულებაში მყოფ ერთეულად, და მან ამიტომ, ამ შემთხვევაში, ცალკე არ დასახელა ის. მაკარის ნათქვამი რომ ასე უნდა გაეიგოთ, ამას, როგორც უთქვამთ, პაულეს აღწერილობა გვიჩვენებს. მაკარი და პაულე (ამაშ-შვილი), როგორც ვიცით, ერთად იყვნენ საქართველოში და საქართველოს აღწერაც თითქმის ერთდროულად აქვთ შესრულებული (პაულეს ორი წლით ადრე, 1667 წელს). პაულე მაკარის მსგავსადვე საქართველოს მიწაწაღებუ ხუთ ერთეულს, „სახელმწიფოს“- ასახელებს: «В Грузинской земле суть пять государств: имгрети, кахети, кართли სამეგრელო და გურია. პაულე აფხაზეთსაც „სახელმწიფოს“ უწოდებს, როგორც იმერეთს, კახეთს და ა. შ. მაკარს საქართველოს ხუთეულში ის მაკარის მსგავსადვე არ ასახელებს. ამის მიზეზი ის არის რომ პაულეს „აფხაზეთის სახელმწიფო“ სამეგრელოს პოლიტიკურ შორიხლებაში მყოფად მიანიშნ. ამბეუ მას პირდაპირი მითითება აქვს:

«О горе ялбузе. Живут в той горе Т(ысяча) амыков. Начинается от Аглавиной азназана (sic) суть два государство: одно государство в подданстве у Дадзана мегрельского и суть христиане шиянсм, но не крещены». (სრულბ ტექსტი იხ. ზემოთ). აღწერილობიდან დასვებით ნათელაა თუ რომელ ორ სახელმწიფოზე არის ლაპარაკი. ამ ორი სახელმწიფოდან ერთი აფხაზეთია, რომელიც სამეგრელოს, დადიანის „ქვეშევრდომს“ წარმოადგენს.

ამბეუ დროს „აფხაზეთის სახელმწიფოს“ ტერიტორიულ განმარტებისათვის საიტერესო. პაულეს აღწერაში სხვა ადგილია. «О Мегрелии, Мегрель земля в данию десять дней от реки Конские до Олхатидого государства где же престол был олхазнев». ამ განმარტების მიხედვით სამეგრელო გადაჭიმულია 10 დღის სავალზე ნდ. ცხენის წყლიდან ვიდრე „აფხაზეთის სახელმწიფომდე“. ეს უკანასკნელი აქ დასახელებულია საზღვრად, მაგრამ იგულისხმება მისი ჩათვლით, რადგან იქვე განმარტებაც ასეა: „где же престол был олхазнев. „აფხაზეთა ტაბტი“ აქ სამთავრო რეზიდენცია, ზუფუ-ლიხნი, იგულისხმება.⁴⁰

ამგვარად, სამეგრელოს პოლიტიკურ საზღვრად ზუფუ-ლიხნი არის ნაგულისხმევი. ე. ი. იგივე საკუთრივ აფხაზეთის უკიდურესი ერთ-ერთი დასავლეთი პუნქტი. პოლიტიკური სამეგრელოს შემადგენლობა რომ ასე ესმოდა პაულეს ეს შემდეგი ადგილიდანაც ჩანს: პაულე აღწერს სამეგრელოს ექვს საეპისკოპოსოს, მეექვსედ ღრანდას, როგორც უკიდურეს პუნქტს აფხაზეთისაკენ. ღრანდის აღწერის შემდეგ იქვე გადადის იმ ტერიტორიის გულისხმობს აღწერაზე. რომლებიც „ღრანდის საეპისკოპოსო“ და „აფხაზეთის ტაბტი“- შორის მდებარეობდნენ. ამ ფაორგლებში ის აღწერს ორ-სამ ეკლესიას—ბიკინტას, ანაოფიის და სიმონ კანანელის საფლავს - ხოლო „აფხაზეთის ტაბტი“- ავთ ტერიტორიას (ბიკინტა, ანაოფია...) აფხაზეთს უწოდებს. ამის შემდეგ უკვე გასაგები ხდება რომ პაულეს წარმოდგენით აფხაზეთი იყო ტერიტორია ღრანდიდან ვიდრე ზუფუ-ლიხნამდე, „აფხაზეთა ტაბტმდე“. და შემოდორო იგი სამეგრელოს ფარგლებში. აფხაზეთად ის არავითარ შემთხვევაში „აფხაზეთა ტაბტი“- იქნებ მდებარე ტერიტორიას არ გულისხმობს [პაულეს ტექსტი].

ტექსტის ბოლოს, სადაც სვიმონ კანანელის ეკლესიაზე არის ლაპარაკი, ავტორი იმას უნდა გულისხმობდეს, რომ კანანელის აქ დასახლავება, როგორც მოციქულისა, მიზეზი გახდა აფხაზეთში საკათალიკოსო ტაბტის არსებობისა.

⁴⁰ პაულე ხმარობს „ტაბტი“- საკათალიკოსო, სამეფო და სამთავროს რეზიდენციები: თელ-საზრისით.

ჩვენს აზრით, პაეღუ აღებული ტექსტი რომ არ გვიჩინებს შეუძლებლად მიგვაჩნია, მაქარის აფხაზეთი საქართველოს გარეშე ჰქონოდა წარმოდგენილი შემდეგი გარემოებითა გამოც: მაქარი მიუთითებს, რომ მის დროს კათალიკოსს, რომლის ტახტი იმერეთშია, სამი ეპარქია ემორჩილება: იმერეთი, გურია და სამეგრელო: უწინ, („раньше“), ამბობს ის, კათალიკოსს, რომელიც აფხაზეთში იქნა, სამი პროვინცია — იმერეთი, გურია და სამეგრელო ემორჩილებოდა. მაქარის ამ მსჯელობიდან გამომდინარე, უნდა დავასკვნათ, რომ მაქარი აფხაზეთს გულისხმობს სამეგრელოში, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას გამოუყოფოდა შეუსაბამოდა: კათალიკოსის ტახტი აფხაზეთშია, ხოლო თვით აფხაზეთი არც ერთ ეპარქიაში არ შედის.

«Во всей Грузии существует два католикоса, первый из них управляет тремя областями и именно: Имеретийей, Мегрельской и Гурией. Кафедра этого католика находится ныне в Абхазии... Раньше католикос правивших областей имел обыкновение посещать свои три епархии проезжая из одного места в другое».⁴¹

მაქარის და პაეღუს აფხაზეთის აღწერილობა ცალკე მოცემული არაა აქვთ. იმიტომ რომ იხიბი კოდორის ვადღმა არ ვადასულან. ის შეხედულება რომ ისინი აფხაზეთის სამეგრელოს ნაწილად, თელიდნენ. რასაკვირველია, ხელს არ შეუშლიდათ მოეცათ აფხაზეთის ცალკე აღწერილობა. მათ აფხაზეთი დაქვემდებარებულ, მაგრამ მაინც ცალკე ერთეულად მიიჩნდათ, რაჟი მას აფხაზეთი სახელმწიფოს უწოდებენ.

აფხაზეთის მოსახლეობის ეკონომიურ-სოციალური და რელიგიური ცხოვრების შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის თურქი მოგზაური ევლია ჩელეზი. ჩელეზი 1641 წელს მოვიდა დას. საქართველოში და გაიარა ტერიტორია გონივიდან ანაპამდე, იგი მიემგზავრებოდა კათაში. ჩელეზი თანმიყოლებით აღწერს აფხაზეთის ზუგიუდის სანაპირო ადგილებს. საშერვაშიძეოდან ვერძე კუთასამდე, საიდანაც მისი აღწერით, ჩერქეზეთი იწყებოდა, ჩერქეზ ტომის ყანების ოშანი-ს მოსახლეობა.

ევლია ჩელეზს საერთოდ აღწერილი და ჩამოთვლილი აქვს 25 აფხაზეთი საზოგადოება⁴², რომელთაც ის გეოგრაფიული განლაგების მიხედვით ორად ჰყოფს: „მთაში და ზღვის პირას მცხოვრები აფხაზეთი“. მთაში მოსახლე აფხაზეთიდან ევლია ჩელეზი 10 საზოგადოებას ჩამოთვლის, რომელთაც ის არ მისული და არც დაუთვალა იერებია. ამ უკანასკნელთა მხოლოდ ჩამოთვლით და ზოგი მოკლე ცნობებით ემყოფილდება. საზოგადოებათა აღწერისას ჩელეზი, როგორც წესი, იძლევა ცნობებს მოლაშქრეთა რაოდენობის, ადგილობრივი ნავთსადგურების, ზოგჯერ სოფლის სახელწოდებათა და სხვათა შესახებ. ჩელეზს ასეთი თანამიმდევრობით აქვს ზღვის სანაპირო საზოგადოებები აღწერილი⁴³ ჩაჩები (საშერვაშიძეო), არლანი (საინალიშვილო, შ. ინალიფა, პ. ინგოროყვა),

⁴¹ Жузе, დას. ში., 46

⁴² ჩელეზი თითოეულს „ტომს“ უწოდებს, მაგრამ როგორც ს. ჭიქიაშვილი შენიშნა. ეს უნდა გაეგოთ როგორც ვარი, სიფიდალო, მისევე ჰემევერდომებითა და სამფლობელო ტერიტორიით. ს. ჭიქიაშვილი, ევლია ჩელეზი ლაზეზისა და ლაზეზის შესახებ. ვურნ. იბერულ-კავკასური ენათმეცნიერება, VI, 1954, 249.

⁴³ ჩვენ ვსარგებლობთ ევლია ჩელეზის თურქული ტექსტის ქართული თარგმანით. რომელიც შეასრულა და გამოასაქმდა მოამზადა გ. ფუთურიძემ. პარალელურად ვითვალისწინებთ ბრუნის მიერ შესრულებულ რუსულ თარგმანსაც (ინგლისური თარგმანიდან), *Звенья Одесского общества Истории Древностей*, IX, 1875. გ. ფუთურიძეს ხელნაწერის სარგებლობის ნებადართვისათვის მადლობას მოვასწინებ.

ბთის ჩანდა//ვარბა (ცანბა ზ. ანჩაბაძე). დიდი ჩანდა//ვანბა. კეჩილარი//გეჩ-ეხი.
არტ (არტბა ზ. ანჩაბაძე) //ადლერი. სადშა, კამიში. სუჭალარი//სოჭა. დემბე
//ქემბე. ბოძუკი//ბოზუდუკი. სუბიშ//უსუევიშ. აშელალი//აშელილი, სუქსუ
//სოუქსუ. კუტასი//კუთასი.

გავარჩიოთ ჩამოთვლილი საზოგადოებები ტერიტორიული მდებარეობის მიხედვით. სად გულისხმობს ევლია საშერვაშიძეთს? მდ. რიონიდან (რიონის შესართავიდან) დასავლეთისაკენ ერთი დღის სვლის შემდეგ (ზღვით) ჩელები მივიდა საშერვაშიძეთში⁴⁴. რომელი პუნქტიდან იწყებოდა საშერვაშიძეთ ამას ჩელები პირდაპირ არ მიუთითებს. მაგრამ თუ ვიანგარიშებთ ერთი დღის სავალ ზხას მდ. რიონის შესართავიდან (ან ენგურის შესართავიდან) საშერვაშიძეთს დასაწყისი იქიდან იქნებოდა. საქმე ისაა რომელ შემთხვევაში სად მოვა ერთი დღის გზა.

ზ. ანჩაბაძის აზრით, ეს პირველი პუნქტი ჩელებისათვის, რომელიც მდ. რიონის შესართავიდან წამოვიდა. მდ. კოდორთან უნდა ყოფილიყო⁴⁵. დამოუკიდებლად ჩელებია. ჩვენ გვგონია რომ ეს სწორია. რადგან თანამედროვე სხვა წყაროები სწორედ კოდორთან ასახელებენ სასაზღვრო პუნქტს. მაგ., იოანე ლუკა. როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, 1629 წელს ამბობდა: ს. სკურჩა არის პირველი პუნქტი სამეგრელოსიო; სკურჩა (ისაგური) ნავთსადგური მდ. კოდორთან მდებარეობს.

საშერვაშიძეთ ტერიტორიაზე ჩელები ასახელებს ნავთსადგურ ლიხნს⁴⁶, რომელიც ამ პირველი პუნქტიდან ორი დღის (ორი კონაკი) სავალზეა. საშერვაშიძეთის საზღვარი მომდევნო საფეოდალოსთან არის ს. ხოფალი (ხოფადი)⁴⁷. ამგვარად. საშერვაშიძეთ ტერიტორია („ჩაჩების ტომი“) თავსდებოდა მდ. კოდორიდან⁴⁸. ლიხნის ჩათვლით და იქითაც (ხოფალამდე)⁴⁹. ამის შემდეგ ჩელები ასახელებს „არლანის“ საზოგადოებას (საინალიშვილო). სოფელ ხოფადს (ხოფალი), და ნავთსადგურ ლაჩილას (ლიძაუ გ. ფუთურიძე. ლიძაუა, ვაგრის რაი.).

⁴⁴ ჩელები საერთოდ ურევს ერთმანეთში მდ. რიონს და მდ. ენგურს. მას მოხსენიებული აქვს მხოლოდ მდინარე ფაშა//ფასისი, მაგრამ აღწერილობათა ნიშნების მიხედვით ეს ფაშა ზოგჯერ არ ემთხვევა არც მდ. რიონს და არც ენგურს.

⁴⁵ ვ. ანჩაბაძე, დსახ. ნაშრ. 294.

⁴⁶ „ლაბა“ გ. ფუთურიძის წყითხვით. „ლაკა“-ბრუნის წყითხვით.

⁴⁷ ლიხნიდან „დასავლეთისაკენ ზღვის სპირის გაყოლებით, რომ წავიდეს კაცო არლანის ზომის ტერიტორიაზე სოფელ ხოფადში მოხედება“ (ევლია ჩელები)

⁴⁸ მდ. კოდორის მარჯვენა ნაპირიდან, ისე რომ დრანდა სამეგრელოსი იყო.

⁴⁹ შევლევარ პ. ინგოროყვას განმარტებით საშერვაშიძეთ ეს იყო „შხარე, რომლის ცენტრი იყო დაბა ლიხნი და რომელსაც მოიცავდა თანამედროვე გუდაუთის რაიონის ტერიტორიას. ანაკოფიას (ახალი ათონის) სექტორიდან მოკიდებული ვიღრე ბზის ნავთსადგურამდე (მდინარე მიქიშის ხეობამდე)“: გიორგი მერჩულე. 133. ამრიგად პ. ინგოროყვა საშერვაშიძეთიდან გამორიცხავს ცხემის (სოხუმის) რაიონს, რადგან ის აცლის რომ ამ პერიოდში ოღაშის და აფხაზეთის საზღვარი გადიოდა ძველი ქალაქის სხისორნუმის ზონასთან, ხოლო სხისორნუმი, ინგოროყვას აზრით, ანაკოფიას უდრის, რადგანაც ანაკოფიიდან სკურჩამდე დღენახეთის გზაა. (ლუკა მბობს პეტრიდან, ძვ. სხისორნუმიდან. წამოსულები დღენახეთში სკურჩაში მივიდნითო, ზ. ლ.), ზ. ანჩაბაძის სხისორნუმი ძვ. სოხუმად მიაჩნია.

აქედან ორი დღის სავალზე დასახელებულია ქანბა (ცახდრიპშ. ცანბა. ზ. ან-ჩაბაძე). „მთის ქანბა“. სადაც არის სოფელი ხოფა (გ. ფულურიძე) და ნავსადგური კაქური იგივე ვაგრა (მდ. ეოეკვარას და ხაშუმსეს ხეობაში. შ. ინალიფა). ანის შემდეგ მოახლოვბს „დიდი ქანბა“. ქანბადან ერთი დღის სავალზე მოსახლეობენ გეჩები (კეჩბა. კეჩილარი. ბრუნო). სადაც არის მდინარე ჰსუ („პეს-სუ“), მდ. ჰსოუს ხეობა მზიმთამდე.

შემდეგ მოდის საზოგადოება არტ//ადღერ და ნავსადგურა ადღერი. მომდევნოდ დასახელებულია სადშა. კამიში. სოქა//სუჯალარი (ბრუნო) და ა. შ.. ბოლოს კუთასი. ჩერქეზების საზღვართან.

ამრიგად, ჩელები ზღვის სანაპირო აფხაზებში აქცევის მთელს გასწვრივ ტერიტორიას გამოუკლებლოც მდ. კოდორიდან კუთასამდე. დაახლოებით ტუასეს მდამოებამდე.

ეკლია ჩელები ბიჭვინტას საერთოდ არ ასახელებს. აღწერიდანაც არ იკვევა ნათლად ბიჭვინტა მაშინ საშერვაშიძეოში შედიოდა თუ არაღანის საზოგადოებაში. განსაზღვრა დამოკიდებულია თუ სად ვიგულისხმებთ ს. ხოფალს, ე. ი. საზღვარს ჩაჩებსა და არაღანს შორის. ბიჭვინტამდე თუ ბიჭვინტას იქით. ამგვარად, გასარკვევია ს. ხოფალის ადგილმდებარეობა (ის არ არის დღევანდელი ხოფი).

დამოუკიდებლად ხოფალისა, ჩვენ გვგონია, რომ ბიჭვინტა ჩაჩების (საშერვაშიძეოს) ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო. ყურადღებას იქცევს ქრ. კასტელის აფხაზური სურათების ლათინურ-იტალიური წარწერები. რომელთა ნაწილი ზემოთ გვექონდა მოტანილი. ამ წარწერებიდან ირკვევა რომ ქრ. კასტელის დროს, როცა იგი აფხაზეთში მალაქიას თანმხლებლად მოგზაურობდა 1634-1639 წლების რომელიღაც შუალედში (იხ. ზემოთ), აფხაზეთის მთავრად, კერძოდ აფხაზეთის ამ ნაწილის მთავრად რომელშიც ბიჭვინტა შედიოდა, იქდა შერვაშიძე//ჩირაზია. როგორც ენახეთ. ამ ბაშლაკომ (ბეზალომ) კასტელს მიუბოძა ბიჭვინტის ტაძარი და ეს პიროვნება ბიჭვინტის ტაძრის სურათის წარწერებში ასეა მოხსენებული: **Bezalus Ciarasia... priuceps Abasgorum; Beslacus Ciarasia... Principe Abasian...; Beslacus Ciarasia... Princeps Abasgorum**

საყურადღებოა რომ კასტელს აფხაზურ სურათებში დასახელებული და დაბატული ყავს აფხაზეთის კიდევ ორი სხვა „მთავარი“. ბაშლაკოს ძმები. ერთი არის ცნობილი სეტემანი. ლევან II დადიანის სომამრი. დასახიჩრებული ღურინჯიას (დარეჯანის) მამა. მეორე — სოლომონი.

კასტელის მასალების მიხედვით საკითხი დგება: შერვაშიძეთა დასახელება ნიშნავდა თუ არა მათ ერთდროულად არაებობას. ე. ი. ნიშნავდა თუ არა რომ ისინი სხვადასხვა სამთავროს განაგებდნენ თუ. ერთი ტახტის მფლობელები იყვნენ სხვადასხვა დროს? არსებული მასალები პირველის სასარკებლოდ ლაპარაკობს. თუ გავიხსენებთ იოანე ლუკას აღწერილობას (1629 წ. ამ პერიოდიდან დღემდე არ არის დაშორებული). სადაც ამ ტერიტორიაზე ორი სამთავრო არის წარმოდგენილი (ბიჭვინტის ტაძარი შედის ყარაბეის სამთავროში. ხოლო უფრო აღმოსავლეთით მეორე მთავარი პეტრო ზის). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კასტელის დროსაც გვაქვს შერვაშიძეთა რამდენიმე სამთავრო-სათავადო, სადაც „ბაშლაკ. შერვაშიძე ხანი“ ყველაზე უფროსი და დიდია თანამდებობით“. ამგვარად, ზემოთქმულის მიხედვით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ბიჭვინტა კასტე-

ლის იქ ყოფნის დროს ბაშლაკ, ბეზალო ჩირაზია||შერვაშიძის სამფლობელო-
შია, ხოლო რადგან ეს დრო თითქმის ემთხვევა ევლა ჩელების იქ ყოფნას
(1641 წ.), შეგვიძლია ჩავთვალოთ რომ ბიჭვინტა ჩაჩების (შერვაშიძეთა) ტერი-
ტორიაზეა და ამრიგად, ჩაჩების დასავლეთი საზღვარი გაღის ბიჭვინტის ახლოა²⁰.

* * *

ჩელები ამთავრებს თუ არა ზემოაღნიშნული ზღვის სანაპირო ზოლის აღ-
წერას ჩაჩიდან კუთასამდე, ავეთებს საერთო ზოვად დასკვნას ამ ქვეყნის აღვი-
ლისა და ხალხის ზნეჩვეულებათა შესახებ. იგი ამბობს: აღწერილი აფხაზთა
ქვეყანა კუთასამდე „ზღვის პირს მდებარეობს“, „აფხაზთა ქვეყნის სიგრძე“ მდ.
რიონიდან სულ 40 დღის სავალია, ხოლო სიგანე 5 დღისა. „მათ რომ ქაფიჩი“²¹
უწოდოთ კაცს მოკლავენ, მუსლიმი რომ უწოდოთ გაეხარდებთ და მოგეფერე-
ბიან. ესენი ყურანს არ იცნობენ და არც რაიმე სარწ-
მუნობა აქვთ. ამასთანავე ქაფიჩი არ უყვართ და მუსლიმს სულს აძ-
ლევენ. ისლამი. რომ მიიღონ ძალზე მორწმუნე და ერთი ღმერთის მიმდევარ-
ი იქნებიან... ესენი ზღვის სანაპიროზე ნავთსადგურების მფლობელი აფხაზები
არიან²². იქვე განაგრძობს თხრობას ჩელები და ჩამოთვლის მთაში მცხოვრებ
აფხაზებს. სულ 10 საზოგადოებას. რომელთაც ასეთ დასკვნას ურთავს: „მთებში
მოსახლე აფხაზთა ტომები: პსხუ (Psoxhi, ბრუნი) | ფაშურხი (გ. ფუთურძე)
სამეგრელოს ახლოს, ახჩისი, ბესლები, მექლუ (Михилеи, ბრუნი), ვაიფი-
ლა (Waipigha | უბიხი, ბრუნი), ჩარგაი, ილაკარაში (ალა-კორეიში, ბრუნი),
ჩიმაკურსი (ჩიჩაკორეს, ბრუნი), მაჯარი | (მაჩა, ბრუნი), იახარიში | ბან-
ჩარემ, ბრუნი).

ზემოაღწერილ მთაში მოსახლე ათ ურჩ ტომთაგან არც ერთი არ მოდის
აშლილში მყოფ ნავსადგურის (მფლობელი) აფაზებთან²³. მთაში და ზღვის პი-
რას მცხოვრებ აფხაზებში ოცდახუთი ტომის (აღწერა) აქ გათავდა“.

როგორია თვით ფაქტიური სურათი ამ საზოგადოებათა ცხოვრებისა, სამ-
წუხაროდ, ამაზე ჩელები არც ისე ბევრს გვეუბნება. მაგალითად, საინტერესოა
ჩელების მითითება აფხაზეთში ჩაჩების საზოგადოებაში, სალაპარაკო ენის და
სხვ. შესახებ. შეიძინევა. რომ ჩელების აღწერილობის მიხედვით მოსახლეობის
ყოფაში აფხაზეთის ნაწილებს შორის და თვით ერთსადიამდე თეში განსხვავე-
ბაა. ასე მაგალითად, საშერვაშიძეო აფხაზეთში მისი აღწერით მეგრულადაც
ლაპარაკობენ და ყველა ერთი სარწმუნოების არაა. „ჩ ა ჩ ე ბ ი ს ტ ო მ ი მ ე გ-
რ უ ლ ა დ ა ც ლ ა პ ა რ ა კ ო ბ ე ნ, რადგანაც მდინარე რიონს(?) გაღმა მხარე
მთლიანად სამეგრელოა. თავადები ჰყავთ. ათიათასამდე ძლიერი ჯარი
ჰყავთ. ყველა ერთი სარწმუნოებისა არ არის. მძარცველ
და მძაიცი ტომია“...²⁴.

²⁰ დამოუკიდებლად იძისა, რომ პ. ინგოროყვას არგუმენტირება საშერვაშიძეთა საზღვრე-
ბის შესახებ შეიძლება სადაო იყოს, მის მიერ დასახლებული დასავლეთი საზღვარი მიახლოე-
ბით გამართლებული ჩანს. (თუცა ავტორი ბიჭვინტას გამოიტყვას საშერვაშიძეოდან).

²¹ ქაფიჩი, ურწმუნო.

²² მოგვაქვს ბრუნის თარგმანიც: „Этот 10 племен никогда не сходятся с прибрежными Абхазиями, из которых самые лучшие и храбрые суть Саваши“. რო-
გორც გ. ფუთურძის თარგმანში შედარება მოწმობს, ბრუნის ტექსტი სულ სხვა შინაარსის
გაძლევა.

²³ „Известные племя в Абхазии Чач (Chach) говорящее тем же мингрельском язы-
ком, которое в употреблении на противу похвальной стороне Фазиса... они не придер-
живаются одним только реангин“... (ბრუნი). ამ თარგმანის შეცდომა (მეგრული ენის გა-
ვრცელების შესახებ) დიდიკატრანში ადრეც არის გასწორებული (ხ. ანანაძე, „Из истории
средневековой Абхазии (VII—XVII)“.

მომდევნო საზოგადოებებში გაბატონებულია აფხაზური ენა და სარწმუნოებაც ერთი აქვთ.

ჰანბა (ყანბა) საზოგადოების (გაგრის რაიონის) აღწერისას ჩელები საგანგებოდ უთითებს: მათ „მთის ჰანბებს უწოდებენ“ და „წმინდა აფხაზები ესენი არიანო“. საინტერესოა რატომ დასჭირდა ჩელებს ასეთი შედარების მოტანა: „წმინდა აფხაზები ესენი არიანო“? ცხადი უნდა იყოს, რომ წინარე აღწერილი საზოგადოებები, ჩელების დაკვირვებით, „აფხაზურ“ თვისებებს წმინდათ არ ამჟღავნებდნენ (ენა, რელიგია და ა. შ.), და ამიტომაც მას ჩაჩები „წმინდა აფხაზებად“ არ ესახება.

სხვადასხვა ენა და რელიგია ამ წინარე ტერიტორიაზე (საშერვაშიძეოში) საკვებით რეალური სინამდვილე უნდა ყოფილიყო ისტორიულადაც, ხოლო ჩელებს სწორედ დაუნახავს ის. მაგრამ აფხაზები (ე. ი. საშერვაშიძეოს ქვეშევრდომნი) რომ ორ ენაზე ლაპარაკობდნენ, ეს არ უნდა ყოფილიყო გამოწვეული მხოლოდ მეგრელების მეზობლობით; ბუნებრივია დავუწვათ ამ ტერიტორიაზე თვით მეგრული მოსახლეობის არსებობაც (რომელიც შეიძლება ამ პერიოდში ასევე აფხაზურადაც ლაპარაკობდა)⁵⁴. უფრო გასაგები ხდება ჩელების მეორე მითითება ამ ტერიტორიაზე სარწმუნოების სხვადასხვაობის შესახებ. სარწმუნოებაში აქ ერთი მხრივ, ჩვეულებრივ, ბერძნული სარწმუნოება ივარაუდებოდა (რომლის კონტიგენტს აქ შეადგენდნენ აფხაზები); მეორე მხრივ, ის რელიგია, რომელიც ჩელების თვალში აშკარად განსხვავებულ რელიგიად მოჩანდა და მოსახლეობის ერთ ნაწილს ახასიათებდა⁵⁵. კონტიგენტად უნდა ვიგულისხმოთ ჩამოსული მთის აფხაზები. აქ უნდა გაეიხსენოთ იმ დროის სხვა აღმწერელიც კასტელის სახით, რომელიც აგრეთვე ბიკინტის ახლოს, ლანში ასახელებს რელიგიის სხვადასხვაობას: ქრისტიანებს, მწვალებლებსა და წარმართებს (იხ. ზემოთ). მუსლიმანობას კი ამ დროისათვის, საშერვაშიძეოში, ძალზე მცირე წონა ჰქონდა, და ამიტომაც, ნაკლებ სავარაუდებელია ჩელებს ისიც ჰქონოდა მხედველობაში.

„მთის ცანბა//ჰანბა“ საზოგადოების აღწერისას, როგორც ითქვა, ნათქვამია: „წმინდა აფხაზები ესენი არიანო“. ამრიგად, აქ პირდაპირი მითითება გვაქვს იმაზე, რომ აღნიშნული თემი მთიდან არის ჩამოსული, ხოლო მთა და „აფხაზობა“. იდენტურად არის გაგებული.

მდ. პსოუს მიდამოებში მცხოვრებ აფხაზებში (გეჩების საზოგადოება) ერთ-ერთი სოფელში, ჩელები ასახელებს მუსლიმან აფხაზს, სახელად საფერ-ადა (ზვანბა, გ. ფუთურიძე), რომელიც ჩელებს უმასპინძლებდა.

საზოგადოება აღლერში ჩელები შენიშნავენ რომ აქ ბევრი ღორის ჯოგი დადისო: „ძალზე ბევრი ღორები ჰყავთ. (ისლამის) სარწმუნოება რა არის, ყურანი რა არის არ იციან... ენამოსწრებელი სიტყვის პატრონი ხალხია“.

სოქის მხარეში „ბეგი“ სადი-ახმედ-ფაშა, ჩელების ცნობით მუსლიმანია. ისინი ლაპარაკობენ როგორც აფხაზურად ისე ჩერქეზულადაც. „კამიშების“

⁵⁴ მართო იმის გამოც, რომ საშერვაშიძეო ძველი ცხუმის საერისთავოს ისტორიული ტერიტორიის ნაწილი იყო, ხოლო ამ მიდამოებში დრანდისა და მოქვის საეპისკოპოსოები მოქმედებდნენ, შეუძლებელია მივიღოთ, რომ იქ ქართული (მეგრული) მოსახლეობა თავიდანვე არ იყო, ხოლო თუ იყო, ასე ერთიანად გაქრა ჩელების დროს (1641 წ.), და მეგრული ენა, მხოლოდ მეზობლობით შეითვისეს აფხაზებმა.

⁵⁵ უნდა გაეიხსენოთ ლუკასა და სხვათა ცნობები, „სასელით ქრისტიანობის“ შესახებ.

მხარეზე ბევრი ღორის ჯოგი დადის. მათი ბევია მეღვე ქამედ-ფაშა. ამ საზოგადოებაში ჩელების თქმით სტამბოლიდან და ეგვიპტიდან ჩამოსული ხელოსანი აფხაზებიც არიან და მათ მეჩეთები აქვთ.

სუბიშ//უსუფიშ საზოგადოების დახასიათებისას ჩელები მიუთითებს „ამ აფხაზთა“ „უცნაურ ჩეულებზე“ თავიანთ მეთაურების დამარხვის წესის შესახებ (გამოფლურებულ ხეში ჩადება და ხის ბოძებზე დაკიდება...).

აშლილის|აშლილის საზოგადოებაში, ჩელების თქმით. თოფხანედან მოსული ბევრი მუსლიმანი აფხაზია. არის ერთი მეჩეთი.

ბოლოს, „კუთასის“ საზოგადოება. ჩელების წარმოდგენით, შედარებით მაღალგანვითარებულია. რადგან მათ ურთიერთობა აქვთ ნავსადგურით გარეშე ვაჭრებთან და სხვ⁴⁴.

ამრიგად, ჩელების აღწერილობა წარმოდგენას გვაძლევს აფხაზეთის არა მხოლოდ იმ ნაწილის ვითარების შესახებ, სადაც ბიჭვინტა მდებარეობდა (საშერვაშიძეო). არამედ მომდევნო ტერიტორიაზეც მოსახლე აფხაზების შესახებ. საერთოდ კი ზღვისპირა აფხაზეთის რელიგიური ცხოვრება ჩელების ცნობებით ასე იხსნება: ისლამი აქ ფეხმოკიდებული რელიგია არ არის. ჩელები მხოლოდ ერთეულ წუმბეჭეებს ასახელებს, ისიც ალაგ-ალაგ და უფრო აფხაზეთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში. მაგალითად, მდინარე პსოუმდე მას არც ერთი მუსლიმი არ შეხვედრია. აქ ასახელებს ერთს, რომელიც მას გამასპინძლებია ოჯახში. აფხაზი ხალხის ცხოვრებაში დამახასიათებელია ღორის ჯოგის სიმრავლე, რაც ისლამს, ცნობილია, არ ეგუება. მუსლიმანი აფხაზები, რომელთაც მეჩეთებიც აქვთ, ჩელების მითითებით, მოსული არიან ეგვიპტიდან, სტამბოლიდან, თოფხანედან. ჩელების აღწერილობაში საშერვაშიძეო აფხაზები ენითა და სარწმუნოებით (ჩაჩების საზოგადება) ცალკე დგანან, მათ ერთი რელიგია და ერთი ენა არ აქვთ⁴⁵; სხვა აფხაზებში (როგორც ზღვის სანაპირო ზოლში ისე მთაში) ამ მხრივ მდგომარეობა ერთნაირია, გაბატონებულია აფხაზური ენა (მხოლოდ უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში ჩერქეზული ენაც იხმარება), მათ სარწმუნოება „არ აქვთ“, მაგრამ „აფხაზი“ „ურწმუნო“ რომ უწოდო მოგვლავენო, ამბობს ჩელები. მაშასადამე, აფხაზეთის მოსახლეობას თავისი ნაციონალური რელიგია აქვს, რომელიც ჩელებს. სარწმუნოებად არ მიაჩნია (მორწმუნეებად მიღებული იყო, როგორც ცნობილია, მხოლოდ საღმრთო წერილის მქონე ხალხები: ებრაელები, ქრისტიანები და მაჰმადიანები). ეს ნაციონალური რელიგია, რომლითაც აფხაზები ხასიათდებიან (ნამდვილი აფხაზები მთიდან არიან ჩამოსულნი, მაგ., ჭანბა), არის სხვა არაფერი თუ არა იგივე ქრისტიანობა მთის მოსახლეობისათვის დამახასიათებელ ფორმებში.

ჩელები ზღვის სანაპიროდან ტერიტორიულად ცალკე გამოჰყოფს მთაში მოსახლე აფხაზ თემებს, ხოლო ბარში მას ეგულება მთიდან ჩამოსული აფხაზებიც („მთის ჭანბა|ცანბა“). ცხადია, ჩელების დროს ჭანბები შედარებით ახლად იყვნენ ჩამოსულნი (ამიტომაც ახსოვთ). ამ ჩამოსულის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ჩელების შიერ მთის თემებად ჰსხუს. ახჩისი (ახჩიოსუ?) ბესლე-

⁴⁴ ეახუშტის მითითებით მდ. კაოტიდან (ზზიბიდან) „აფხაზეთის ჩიქეთი“ იწყება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ევლია ჩელების, დროსაც ასეთი მდგომარეობა იყო, ე. ი. აფხაზეთთან ერთად ჩიქებაც ესახლენ. შედრ. პ. ინგოროყვა დასახ. ნაშრ. 163.

⁴⁵ ეს სხვადასხვაობანი, უეჭველად, იმ ფაქტის დადასტურებადაც უნდა მივიჩნიოთ, რომ ამ დროისათვის იქ უფრო იყო შემონახული ფეოდალური აფხაზეთის ძველი ტრადიციები.

ბის და სხვ. დასახელება, რომლებიც შუაწელ აფხაზეთში, შესაბამისი ბარის: გულაუთას, ანაკოფის (ახალი ათონი), სოხუმის ჩრდილოეთით მდებარეობენ.

სოტა უფრო მოგვიანებით, შარდენის დროს, ქრისტიანული ეკლესია თითქმის სრულიად გამქრალა აფხაზეთში. შარდენი (1671—1672) ბაჰეინტასთან მხოლოდ ერთი მილის სიშორეზე მისულა და იქედან დაუნახავს ტაძარი. როგორც თვითონ წერს, მას აფხაზეთში, ე. ი. ამ მიდამოებში, ვერ უპოვია ისეთი ადამიანი, რომელიც შესძლებდა რელიგიაზე ლაპარაკს⁸⁸.

ყველა ზემომოტანილი მასალა იძლევა ასეთ სურათს: აფხაზეთი საერთოდ ქრისტიანული ქვეყანაა. ისლამი გავრცელებულია ძლიერ სუსტად, უფრო ჩრდილო-დასავლეთ თემებში. დამკვირვებელთა შთაბეჭდილებებით აფხაზებს მხოლოდ „სახელით შეიძლება ეწოდოს ქრისტიანები, თორემ სარწმუნოებით და მოქმედებით მათ ქრისტიანობა სრულებით არ ეტყობათ“, მათ არა აქვთ კანონები (იგულისხმება საეკლესიო წიგნები), ისე კი თაყვანს სცემენ ნატებს, ეკლესიებს და ჭვრებს, ყავთ „პაპარები“ (მღვდლები), რომლებიც მიცვალებულის „დამარხვას“ ხელმძღვანელობენ და ლოცულობენ. მათი სარწმუნოება, ისე როგორც ცხოვრების წესი, ალანებისა და ჩერქეზების მსგავსია. ასეთი ვითარება ზოგიერთ დამკვირვებელს იმის საბაბსაც აძლევს რომ აფხაზები ჩათვალოს საერთოდ „სარწმუნოების“ გარეშე მყოფ ხალხად. ამავე თანამედროვე დამკვირვებელთა აზრით, ძველად აფხაზეთში, როცა აქ საკათალიკოსო ტახტი მოქმედებდა და აფხაზეთი უშუალოდ დას. საქართველოს სამეფოს ფარგლებში შედიოდა, ასეთი მდგომარეობა არ ყოფილა.

სავსებით ნათელი უნდა იყოს, რომ ასეთ საზოგადოებრივ გარემოცვაში სრულიად დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრის არსებობას ბიჰეინტაში საფუძველი ვერ ექნებოდა, მით უფრო, იმ პირობებში, როცა აფხაზეთი ამ დროს პოლიტიკურად თითქმის ჩამოშორებული იყო დასავლეთ საქართველოს სხვა ნაწილებს და ოდიშთან დაუსრულებელი შინაომების ასპარეზად იყო ქცეული.

ამგვარად, XVII ს-ის პირველ ნახევარში, საერთოდ, აფხაზეთში რელიგიური ცხოვრება დაკნინდა. რელიგია, როგორც ზედნაშენი, საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურის რაობაზეც მიუთითებს, ამდენად შექმნილი ვითარება სოციალურ ყოფაში მომხდარი ცვლილებების პირდაპირ ასახვად უნდა მივიჩნიოთ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აფხაზეთის სოციალური სტრუქტურა საერთოდ, და კერძოდ XVII ს-ში, ჭრჭერობით სპეციალურად შესწავლილი არ არის. მაგრამ რიგ ავტორებს, არსებულ მასალებზე დაყრდნობით. მოელოებათ სათანადო შეხედულებანი. ასე მაგალითად, ს. კაკაბაძე თვლის რომ აფხაზეთში: „Сильны общинные единицы, но своеобразное феодализм провинции керхушский“⁸⁹. ზ. ანჩაბაძის გამოკვლევის მიხედვით XVII ს-ს აფხაზეთი საერთოდ ფეოდალური ქვეყანაა, სადაც მთის საზოგადოებებში პატრიარქალური სათემო წყობა მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს, ხოლო ზღვის სანაპირო აფხაზეთში ფეოდალური ურთიერთობა „უფრო“ და „საკმაოდ“ განვითარებულია⁹⁰

⁸⁸ О религии я не разговаривал ни с одним мусулманом, не найдя никого, что бы знал, что такое верование, закон“ შარდენის შესახებ საუბარი ჰქონდა მორე თავში.

⁸⁹ Краткий обзор истории Грузии, 1941. 49.

⁹⁰ Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв), 290

მთლიანად კი აფხაზეთში: „В целом социальная структура абхазского общества рассматриваемого периода (т. о. XVII-с в. д.) все-таки более соответствовала недоразвитым горским обществам, нежели развитым феодальным отношениям, господствовавшим в равнинных областях“⁶¹. ამ განსაზღვრაში ავტორი მთავარ ადგილს წყაროთა იმ ზეუნებებს ანიჭებს, რომლებიც მიუთითებენ: აფხაზები ცხოვრების წესით მსგავსნი არიან ჩერქეზების, ალანების სვანების და სხვ. (ლუკა, ლამბერტი). რაც შეეხება აფხაზების რელიგიურ დონეს ამ პერიოდისათვის, ამ მხრივაც ზ. ანჩაბაძეს აფხაზები ხსენებული საზოგადოების შესადარისად ესაზება⁶². მართლაც, სხვა რომ არაფერი, მართო სულიერი ყოფის ამ ნიშნებით (რაც ჩვენს მიერ ზემოთ იყო აღწერილი) შეიძლება აქაური საზოგადოება არ მივიჩნიოთ ფეოდალურ-ბატონყმურ საფეხურზე მდგომად, ხოლო ეკლესია, როგორც უღირესად ფეოდალური ინსტიტუტი, გასაგებია, XVII ს-ის აფხაზეთში ვერ პოვებდა არსებობის მტკიცე საფუძველს, მით უმეტეს, როცა დაქუცმაცებულ ქვეყანაში არ ჩანდა ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება, რომელიც ეკლესიის მოლონიერებას შეძლებდა ამ საზოგადოების „მოსაქცევად“. ამრიგად, საბოლოოდ ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ რომ XVII ს-ში იმ ძირითად ფაქტორთა შორის, რომლებმაც ხელი შეუშალეს კათალიკოსის დაბრუნებას ბიჭვინტაში (ეს საშინაო და საგარეო ფაქტორები ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ), აფხაზეთის სოციალური-რელიგიური ყოფაც გარკვეული გავლენის მქონედ იქნეს თავს.

საკითხი ისმის: არსებული სოციალური წყობა მისი რელიგიით იყო თუ არა აფხაზეთისათვის საერთო დამახასიათებელი ე. ი. ძველიდანვე მომდინარეობს თუ ცვლილებების შედეგია? ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ქართული და უცხოური წყაროები, რომლებიც აფხაზების რელიგიურ ცხოვრებას ასახავენ (და ამდენად სოციალურს), ერთხმად მიუთითებენ მომხდარ ცვლილებაზე. და ვფიქრობთ ამ შემთხვევაში არ ცდებათ. წინა პერიოდისათვის უეჭველად საგულიანხმებელია შედარებით მაღალი ფეოდალური დონე, რომელიც ამართლებდა ამ მხარეში ბიჭვინტის კათედრისა და ორი საეპისკოპოსო ეპარქიის, დრანდისა და მოქვის, არსებობას. უ. ანჩაბაძესაც შექმნილი მდგომარეობა არსებულის შეცვლად მიაჩნია (რამდენადაც ის ლაპარაკობს ქრისტიანობის დაცემაზე. „თანდათანობით აღმოფხვრაზე“ და სხვ.) ავტორის დასკვნა ასეთია: „Общий упадок, которым переживала хозяйственная и общественно-политическая жизнь абхазского народа, отразился и на его культуре. Одним из ярких проявлений этого упадка было постепенное искоренение христианства в крае и связанных с ним элементов феодальной культуры. Вместе с тем среди абхазов стали оживляться дохристианские религиозные верования“⁶³. ამ „საერთო დაცემის“ მიზეზად აღწერილ ხანაში ავტორს დასახელებული აქვს (როგორც მთლიანად საქართველოს მიმართ ისე კერძოდ აფხაზეთისათვის): პოლიტიკური დაქუცმაცებულობა, შინაომები, ნატურალური კარჩაკეტილი მეურნეობა, ტყვეთა სყიდვა და სხვ. ნაშრომში საკვებით სწორადაა ნაჩვენები ჩამოთვლილი ფაქტორების ზემოქმედება ქვეყნის უკუგანვითარებაზე. შევეცდებით განვიხილოთ ზოგი უშუალო მიზეზიც. შინაომებს ტყვეთა სყიდვას

⁶¹ З. Анчабадзе, დას. ნაშრ. 292.

⁶² იქვე, დასახ. ნაშრ. 300.

⁶³ უ. ანჩაბაძე, დას. ნაშრ. 300.

და .ა შ. არ შეეძლო უშუალოდ გამოეწვია ფეოდალური საზოგადოების, როგორც აფხაზეთის ზღვის სანაპიროს მოსახლეობა იყო (მათ შორის ანაკოფიისა და ბიჭვინტის ტერიტორიებზე), დაქანება ჩერქეზებისა და ალანების შესადარი სარწმუნოების დონემდე, ჩამოთვლილ მიზეზებს შეეძლოთ ქრისტიანობის დაკნინება-დამახინჯება (მაგ, როგორც მეზობელ სამეგრელოში) მოსახლეობის ფიზიკური გაწყვეტა (შეიძლება მთლიანადაც), მეურნეობის დაცემა, ქრისტიანობის მუსლიმანობით შეცვლა და სხვ. ამ დამარცხვე ძალებს, ერთი მხრივ, შეეძლო გამოეცოცხლებია ურთიერთობის პრიმიტიული ფორმები, მაგრამ მხოლოდ მათი ძალით გამოწვეული ეს გამოცოცხლებანი ისე საყოველთაოდ ვერ იქნებოდა, რომ საზოგადოების ფართო მასა მოეცვა. ჩვენ ვფიქრობთ ამის მიზეზი სხვა მოვლენაც უნდა ყოფილიყო, რომელიც თავის მხრივ თვით ამ დამარცხველ ფაქტორთა ზემოქმედების ერთ-ერთი შედეგია.

უპირველეს ყოვლისა უნდა შევნიშნოთ, რომ XVII ს-ში არსებული ვითარება იმდენად ღრმა ხასიათისაა, რომ ეუკე არაა იგი დიდი ხნიდან მომდინარე ნელი პროცესია, რომელიც საბოლოო დასასრულს XVII-ს მეორე ნახევარში პოვებს. რასაკვირველია, ჩვენ ვერ ვიღებთ თავზე ამ ნაშრომში განვსაზღვროთ ამ პროცესის სხვა ისტორიული ნიშნებიც გარდა სარწმუნოებისა (სოციალური ყოფისა).

რა იყო ის სხვა მოვლენაც, რომლის უშუალო შედეგი XVII ს-ში (გარკვეულ ისტორიულ პირობებში) შეიძლება ყოფილიყო განსხვავებული სოციალურ-რელიგიური სურათი? ასეთ მოვლენად ჩვენ მიგვაჩნია მთის მწოლა, რომელიც ჭერ კიდევ ადრე დაიწყო აფხაზეთში, მაგრამ თავისი გავლენა მთელ საზოგადოებაზე მან XVII ს-ში გამოამჟღავნა. აფხაზეთის ბარბა ახლა ვერ შეძლო ჩამოწოლილი მთის სათანადო სოციალურ-რელიგიური ათვისება. ამასთანავე წამოქრილ საკითხზე უნდა ვთქვათ შემდეგი: 1. შეცდომა იქნება თუ საქართველოს ამ მხარეს აღებულ პერიოდში ერთი საზომით მივუდგებით და არ დავინახავთ (შედეგების თვალსაზრისით) მის ნაწილებს შორის ერთგვარ განსხვავებულობას, ხოლო განსხვავებულობას გარკვეული ისტორიული საფუძვლებიც უნდა ჰქონოდა.

აფხაზეთის ერთი ნაწილი (რომელიც XVII საუკუნიდან მდ. კოდორიდან იწყებოდა) ისტორიულად ცხუმის საერისთავოს ტერიტორიის ნაწილს წარმოადგენდა⁴⁴. აფხაზეთის ეს ნაწილი (განსაკუთრებით სოხუმამდე) ფიზიკური მდებარეობით კოლხეთის დაბლობის ბუნებრივი გაგრძელება იყო და ყოველგვარი ბუნებრივი ბარიერების გარეშეც თავიდანვე კოლხეთ-ეგრისის ერთ კულტურულ წრეში იყო მოქცეული (თუ ამასთანავე აქ გარკვეულ წილად ეგრის ტომის მოსახლეობასაც არ მივიღებთ). დაცემის პერიოდებში, მაგ. XVII საუკუნეში, ფაქტია, ამ ნაწილში ვატილებით უფრო მეტად შემოინახა ძველი ტრადიციები (ქრისტიანობა და ა. შ.). ის აფხაზეთი, რომელიც მომდევნო ტერიტორიას მოიცავდა (ბიჭვინტის ჩათვლით) ბარის შედარებით ეიწრო ზოლი იყო და შეესაბამებოდა ძირითადად ყოფილ საკუთრივ „აფხაზეთს“ (ანაკოფიიდან კუთხამდე ჩქიქეთის ჩათვლით). რასაკვირველია, ეს მხარეც უძველეს დროიდანვე ქარ-

⁴⁴ ცხუმის საერისთავო VI—XIII სს. გულრიპში და სოხუმის რაიონი, ნაწილობრივ გულუთას რაიონიც; შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით ნიკოსამადე—საკუთრივ აფხაზეთის საერისთავო. ზ. ანჩაბაძე დას. ნაშრ., 117; „აფხაზთა საერისთავო“—აწინდელი ახალი ათონის (ანაკოფიის) დასავლეთით, ედრე კაპოეტის მდინარემდე (მზიხამდე) და შეიძლება ეგრის ვიწროზემამდეც (ნ. ბერაქინიშვილი).

თულ ფეოდალურ კულტურულ სფეროში შემოდიოდა, მაგრამ ვერ უარყოფთ იმ ფაქტსაც, რომ იგი ტრადიციულად შედარებით მეტ განსხვავებულობას ავლენდა. მართლ ის ფაქტიც რომ ძველს გარკვეულ პერიოდში ეს მხარე საქართველოსაგან დამოუკიდებლად ბერძნული ეკლესიის უშუალო გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, ბუერის მაჩვენებელია: აფხაზებმა XV ს-ში „ჩაჭული ვარკუნეს“ და სხვ. თავისებურება შეიძლება იმაშიც ელინდებოდა, რომ იქ მთის წესები („აფხაზური“) შედარებით უფრო ბატონობდა. 2. რაკი აქ საუბარი ჩამოეარდა მხარეთა გარკვეულ განსხვავებულობაზე, ბუნებრივია ვივარაუდოთ ფეოდალური წყობილების თავისებურება საერთოდ აფხაზეთში. გავითვალისწინოთ, რომ აფხაზეთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში თავისებურება იმთავითვე მეტად უნდა ყოფილიყო გამოხატული (ჭერჭერობით ფეოდალიზმის განვითარების რაოდენობრივი თვალსაზრისით). დაწმუნებული ვართ სპეციალური კვლევა სათანადოდ ფაქტობურ მასალას გამოავლენს ამ მხრივ. მართლ ის მითითება XV საუკუნისა, რომ „აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყვნეს“, „აფხაზთა ვარკუნეს სჯული“ (იგულისხმება საკუთრივ აფხაზეთი), გვაძლევს საბუთს დაუფიქრდეთ ამ საზოგადოების დონეს, რატომ მოხდა ასე ადვილად „საჭულისაგან მიდრეკა“. როცა ოსმალობას, შინა ომებს და სხვა მსგავს დამარტყვევებულ ფაქტორებს იმ დროისათვის შედარებით სუსტი ძალა ჰქონდათ? (როგორც ეციით აქ მდგომარეობა მაშინ აღდგენილი იქნა). ერთი სიტყვით, რამდენადაც მთა არა მხოლოდ ფიზიკური ძალა, არამედ ის სოციალურ-კულტურული მოვლენაცაა, აღნიშნულ თავისებურ ვითარებასაც. ბუნებრივია, გავლენა ექნებოდა მთის ყოფის გავრცელების სისწრაფეზე და ხარისხზე აფხაზეთის ამას თუ იმ ნაწილში.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ, რასაკვირველია, კულტურულ-პოლიტიკურად ფეოდალურ ხანაში აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლე თემები არსებითად თანაბარი დონით ხასიათდებოდნენ (ცალკეული თავისებურებანი ვერ თიშავდა მათ ერთიანობას) და ისინი, როგორც ნ. ბერძენიშვილი ერთ ნაშრომში შენიშნავს, არ იღვნენ „უფრო შორს იმერ-ლაზეთისაგან, ვიდრე, ვთქვათ, სენეხი, მესხები, ჰერეზი“. აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო როგორც ქვეყნის დანარჩენი კუთხეები.

შემთხვევითი არ არის, რომ გვიან საშუალო საუკუნეებში. XVI ს-ში (1629 წ.) აფხაზეთში ჩვენ გვაქვს ორი „სამთავრო“ (სათავადო?) პუტოსი და ყარაბეის, რომელთა სამფლობელოები ძირითადად აფხაზეთის ორს ძველ ისტორიულ დანაწილებას ემთხვევა (იხ. ზემოთ). ეს ორი სამთავრო პუტოსი და ყარაბეის, იმავე დროს აფხაზეთის ორი ნაწილის მეტნაკლებად განსხვავებული კულტურის ნაშთია.

ამრიგად, ყველა ამ მომენტის აღნიშვნით ჩვენ მხოლოდ იმის თქმა გვინდა, რომ ჩხენებული მოვლენის განვითარება ყველა ნაწილში ერთბაშად და ერთგვარად არ უნდა იყოს წარმოდგენილი, ხელსაყრელ პირობებში პირველად ბიჭვინტის მხარე (შემდეგში ყარაბეის, ბაშლაყ ჩირაზია||შარვაშიძის სამთავრო) იქნებოდა ჩართული. მართლაც ეს ის მხარეა, სადაც, ჯერ კიდევ 1533 წელს, ფიქსირებულია გაგრასთან ჭიჭების მოსვლა (იხ. ზემოთ), ამასთანავე ჩვენ უკვე უნდა ვიგულისხმოთ (ჭიჭების მსგავს ტომებს გარდა), ძირითადად თვით ადგილობრივი მთიელების მოსვლაც.

საკითხი, თუ როდის გაიმარჯვა მთამ აფხაზეთში და შეძლო ქვეყნის საერთო განვითარებისათვის კვალი დაეჩინა, რთულია და სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს. წერილობითი დოკუმენტური მასალა მოწმობს, როგორც ზემო-

თავ ეთქვით, რომ იგი ადრე დაიწყო, ნელი პროცესია, რომელიც თავის გავლენას გარკვეულ პერიოდამდე არ იძლევა, XVII ს. პირველ ნახევარში კი პროცესი ძირითადად დასრულებულია. აფხაზეთის მთელი საზოგადოება თავის ისტორიულ ორნაწილშივე, მთის საგარეო გავლენას განიცდის.

მთის ჩამოწოლას, როგორც სოციალურ-ეკონომიურ მოვლენას. დრო და დრო საქართველოს სხვა კუთხეებშიც ჰქონდა ადგილი. საქართველოს ბარბადიდი ხანია დაიმორჩილა მთა, მეტნაკლებად გასადა ის თავის მსგავსი. შედარებით ნელი ტემპით ხდებოდა ამიერკავკასიის მთიანეთში შეჭრა, და უფრო ნელა იმიერკავკასიაში. უკვე XIV საუკუნიდან, და შემდეგ თანდათანობით. ურთიერთობა მთასა და ბარს შორის ირღვევა. ახლა პირიქით, მთა გადმოდის ბარის წინააღმდეგ. ხეარაზმელთა და მონღოლთა შემოსევები, შინაფეოდალური დაქუცმაცობა, ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ბარის დასუსტებისათვის. ასე, მაგალითად XIII ს. მეორე ნახევარში, მონღოლთა დახმარებით, ლიახვის ხეობა ქ. გორით ოსებმა დაიკავეს. მეფე გიორგი ბრწყინვალემ მოახერხა გაეწმინდა ბარი ოსებისაგან. XIV საუკუნეში ქუთაისში ჩამოსულან სენანები და „სასენაო“ ვადასახალიც დაუდევთ, ბაგრატ მეფემ განდევნა და დაამორჩილა ისინი⁶⁵. ყოველივე ამის შედეგად ბარში თავს იჩენს პრიმიტიული სამეურნეო და სოციალური ყოფის ნიშნები. მაგრამ ბარი ჯერ კიდევ ძლიერია და შეუძლია ათავისოსი ირ. ქრანოლოგიურად სწორედ ამ დროიდან არის საეკონომიური აფხაზეთშიც პირველი ნიშნები მთის დენისა, მაგრამ მას რაიმე საზოგადოებრივი ვავლენა არ მოუცია, რაკ ბარმა, ჩანს, ჯერ კიდევ შედლო მისი ათვისება⁶⁶; XVI-XVII სს-ში როცა შინაფეოდალურმა ომებმა, ოსმალეთის პოლიტიკით გამოწვეულმა ტყვეთა სყიდვამ, კარჩაქტილმა მეურნეობამ, ცენტრალურ ხელისუფლების სისუსტემ და სხვ. საგარეოდად დააძაბუნეს აფხაზეთის სანაპირო ზოლი. დადგა ხელსაყრელი მომენტი მთას თავისი ძალა თანდათან გამოეჩინა, შედარებით ადვილად გაეპატონებია თავისი სამეურნეო-სოციალურ-კულტურული ყოფა⁶⁷. რასაკვირველია, ფეოდალურ აფხაზეთს ახლაც შეეძლო ჩამოწოლილი მთის სრული კულტურულ-სოციალური ასიმილაცია თუ მას ხელსაყრელი პირობები შეექმნებოდა. მაგრამ, როგორც ვთქვით, არსებული ვითარება აფხაზეთში არც ერთი მხრით ხელს არ უწყობდა ამას, პირიქით, საამისო ძალები თანდათანობით ძლიერ სუსტო ჩანდა (მაგ. ცდები ქრისტიანობის აღდგენისა)⁶⁸.

საქმე ისაა, რომ ის ქრისტიანობა, რომელიც აქ, აფხაზეთის მთელს ტერიტორიაზე ამ დროისათვის არის აღწერილი ადგილობრივი და უცხოელი ავტორების მიერ, არ წარმოადგინებია იმავე მოსახლეობაში წინათ არსებული ფეოდალური ეკლესიის დაქვეითებულ ფორმად, რა თავისებურადაც არ უხდა ე.წ. ფილი-

⁶⁵ ქრონიკები, წ 1, 187.

⁶⁶ აფხაზეთში მთის ლტოლვა ბარისაკენ უნდა ავხსნათ ბუნებრივი კანონზომიერებით, საარსებო მიწის ძებნით; მეორე მხრივ, მონღოლებისა და შემდგომ ოსმალეთისაკენ წაქეზებულ შევიწროებული ჩრდილო ტომების მიერ გამოდევნით, და სხვ. საერთოდ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხი სათანადოდ შესწავლილი არ არის, აქამდე ის ერთ-ერთ ძირითად სამუშაო პრობლემას წარმოადგენს.

⁶⁷ შდრ. საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, 245.

⁶⁸ არ შეიძლება ისე გავიგოთ. თითქოს ბარის ყოფამ აღებულ მომენტში არავითარი გავლენა არ მოახდინა ჩამოსულ მთაზე და თითქოს მთის ბატონობა აქ სრულიად უცვლელად დამყარდა. პირველ გავლენას ბუნებრივი ადგილი ჰქონდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ ამას არ ვუხებთ, ლაპარაკი გვაქვს მხოლოდ ძირითად მიმართულებაზე.

ყო თავიდანვე განვითარებული, არამედ ეს არის თავისთავადი, გარკვეული ფორმა ქრისტიანობისა, ყერძოდ ის ქრისტიანობა, რომელიც თავიდანვე ახასიათებს ფეოდალური საზოგადოებაში სახელდობრ მხოლოდ მთას. მთის მოსახლეობამ რომელმაც ბარად იწყო ჩამოსვლა, ჩამოიტანა თავისი რელიგია; ამიტომაც, რომ აფხაზ მოსახლეობაზე ლაპარაკობენ: მხოლოდ „სახელით არიან ქრისტიანები“, და ეს იმ დროს როცა აქ სამაგიეროდ სხვა რელიგია (მაგ., მუსლიმანობა) მასიურად გავრცელებული არ არის (შენაცვლებული არ არის). ეს უკანასკნელი, სხვათა შორის, დამკვირვებელთა მიერ საგანგებოდ არის შენიშნული.

აფხაზეთში ქართული ფეოდალური ეკლესია ძლიერ დასუსტდა. დრანდის ეპისკოპოსის სამწყსო, რომელიც კოდორს გადაღმა ანაკოფიამდე ვრცელდებოდა, ამ დროისათვის უკვე აღარ არსებობს. ის ძლიერ სუსტი ცდები, რომლებსაც აქ მმართველი ადგილობრივი წრეები მიმართავენ ქრისტიანობის აღსადგენად და რასაც იმდენად პრაქტიკული შედეგი არ ჰქონია, მოწმობს თუ რამდენად დამღუპულია ეს მხარე. ფიქსირებულია ასეთი კონკრეტული ფაქტები: აფხაზი მთავარი პეტო (1629 წ.) თხოვს გზად მიმავალ მისიონერ იოანე ლუკას დარჩეს აფხაზეთში საეკლესიო მოღვაწეობისათვის, რადგან მას არა ყავს „ასეთი მღვდლები“, თუმცა „ახლოს მეზობლად, ქართველები ირიან, მაგრამ მათთან ზევარი ურთიერთობა არა მაქვსო“ (იხ. ზემოთ). ბიჭვინტის ეკლესიაში „ქართველი“ მღვდელი წირვა-ლოცვას ატარებს, მაგრამ ეტყობა, აქ ხალხური ქრისტიანული რელიგიის გავლენა დიდია. ლუკას ამ მღვდელმა აჩვენა თავისი მიცვალებულები, რომლებიც გამოფულურებულ ხეებში ესვენენ ხის ოთხ მაღალ პალოზე ჩამოკიდებულნი (იხ. ზემოთ).

აფხაზი მთავარი ბაშლაკ ჩირაზია|შერვაშიძე სთხოვს მასთან სტუმრად მისულ მისიონერ ქრ. კასტელს (1634—1639) გამოუგზავნოს მას ბიჭვინტის თავისუფალი ეკლესიისათვის მისიონერები (იხ. ზემოთ); მოქვეში მყოფ ანტიოქიის პატრიარქ მაკარისტან (1664) აფხაზეთიდან მოსანათლად მიღის 25 აფხაზი. აფხაზეთში „ქართველი“ მღვდლების საერთო კრიზისია. აფხაზეთში ქრისტიანობის აღდგენის აქტიურ მოღვაწედ ოდიშიც გამოდის (ეს მის პოლიტიკურ მიზანში შედიოდა...). ქართველი (მეგრელი) მღვდლებიც ეწვევიან იქ მღვდელმსახურებას მშვიდობიანობის პერიოდში, ოდიშის მთავარს ლევან II დადიანს თავის ზეობის ხანგრძლივ პერიოდში (1611—1657) მოუხატავს (თუ ცნობა სწორია, და არ აქარბებს) 40000 აფხაზი. XVI—XVII საუკუნეებში აფხაზეთში არ აშენებულა არც ერთი ეკლესია. ვერ დაადგინეს ვერც ერთი საკუთარი ეპისკოპოსი, მას შემდეგაც რაც კი აფხაზეთის პოლიტიკურ საზღვრებში მოექცნენ დრანდისა და მოქვის საეპისკოპოსოები. აქ ვერ გამოვტოვებთ იმ ფაქტსაც. რომ თვით აფხაზი მთავრები თავიანთ სეპარატისტულ ბრძოლებში, ოდიშის ეპარქიტთან, ან იმერეთის მეფისაგან გათავისუფლებისას, არ მიმართავენ ეკლესიის მოკავშირეობას. ერთი სიტყვით, აქ არ არის ცდა პოლიტიკური დამოუკიდებლობა გააფორმონ ეკლესიური დამოუკიდებლობითაც. მაშინ, როცა ანალოგიურ ფეოდალურ-პოლიტიკურ ბრძოლებს საქართველოს სხვა კუთხეებში ეს ახასიათებთ. აღნიშნული მოვლენები უარესად ნიშანდობლივია ფეოდალური ეკლესიის გაქრობისა და დასუსტების მაჩვენებლად აფხაზეთში.

საკათალიკოსო კათედრის, სრულიად დასაყრდენი საქართველოს საეკლესიო ცენტრის, ბიჭვინტაში არსებობა იმის მაჩვენებელი იყო რომ აფხაზეთის საზოგადოება საერთო განვითარებით დასაყრდენი საქართველოს სხვა კუთხეების დონეზე იდგა, ცენტრის საბოლოო დაცარიელება და ეკლესიის თითქმის გაქრობა დადასტურება იყო აფხაზეთის საზოგადოებაში მომხდარი ცვლილებებისა. სა-

ერთო დაცემულობას მთელს დას. საქართველოში ამ დროს ისედაც ჰქონდა ადგილი, მაგრამ აფხაზეთში ეს პროცესი ყველაზე ღრმა და სწრაფი აღმოჩნდა ქვეყნის დამრღვეველი მრავალი საერთო და კერძო მიზეზების წყალობით. მთის ჩამოწოლის ზემოქმედება საზოგადოებაზე თავის ძალას უფრო აეღუნს. იგი ერთ-ერთი უშუალო საფუძველი ხდება მოსახლეობაში სარწმუნოებრივი ხასიათის ეკოლოგების. თავის მხრივ, ამანაც გარკვეული გავლენა იქონია აფხაზეთში ფეოდალური ეკლესიის ზღვომარეობაზე.

გ. ბიჭვინტის მიწისმფლობელობა აფხაზეთში

ბუნებრივია ასეთს საზოგადო ვითარებაში ბიჭვინტის სამამულო მფლობელობა აფხაზეთში თანდათან უნდა შემცირებულიყო, და ასეც მოხდა. გარკვეულ პერიოდში აფხაზური მიწისმფლობელობა სრულ მოსპობამდეც მივიდა. როგორც საერთოდ ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებაზე, ბიჭვინტის მიწისმფლობელობაზეც, უშუალო უარყოფითი გავლენა ჰქონდა ამ პერიოდში გამძვინვარებულ ტყეეთა სყიდვას, გამაპარტახებელ შინაურ ომებს და ა. შ. მაგრამ ამ მიზეზებთან ერთად სოციალური მომენტიც გარკვეულ დაბრკოლებას უქმნის საეკლესიო ფეოდალურ მიწისმფლობელობის განვითარებას აფხაზეთში. პირიქით, ოდიშში და იმერეთში (უფრო ოდიშში), ასეთ ძნელბედობის ქაშაყ მან შედარებით აღმავლობას მიაღწია.

1622 წლის საკათალიკოსო დავთარში, სადაც აღრიცხულია საკათალიკოსო უკამამული დასავლეთ საქართველოს მასშტაბით, არცერთი ობიექტი (ცალკეული ადგილი ან ცალკეული გლეხიც კი) აფხაზეთის ტერიტორიაზე არ იხსენიება. მალაქია კათალიკოსი (1616—1639 წწ.) დიდ სამეურნეო მშენებლობას ეწევა, მაგრამ არა აფხაზეთის ტერიტორიაზე. მალაქიას დროს საკათალიკოსოს განკარგულებაშია მთლიანად ან ცალკე საკვამლოების სახით რამდენიმე ობიექტი: იმერეთში—ბარი, ჩხარი, ნავენახევი. ჭიმიშტარა, პუღა. ოხოშირა, სორონი, საჩხეური, ბაისუბანი, ფარცხანაყანევი, მათხოჯი. ჭიჭუბანი, ჭანგა, ჭოცნათი, გეგუთი; ოდიშში — ნაგვაზე, საქუჩულორიო, ხიბულა, ნაყანეუ, ხოირი, სუბვი//სუბვიში, თილითი, ხაუყელი, ჭალა, ტყაურუ, ჭგალი, ბაუყელი, ლალიძგა, წყალიძგა, ილორი, ეკი; გურიაში— ოცხანა. ჩამოთვლილთა შორის ყველაზე დიდი მოცულობის მამულები, სასახლეები და მრავალრიცხოვანი ყმები ოდიშში იყო.

მალაქია კათალიკოსის მხოლოდ 1622 წლის შემდგომ პერიოდში ბიჭვინტის ეკლესიისათვის იქაური შტატის შესანახად ბიჭვინტაშივე შეუწირავს სამი კომლი კაცი (იხ. ზემოთ). მალაქია წერს: „...ანდრია მოციქულის ხატი მომიქმედინებია... და ბიჭვინტას დამისვენებია და სამი კვამლი კაცი იქ იმისთვის შემეწირავს“.

საკათალიკოსო მიწისმფლობელობის ისტორიაში შეიმჩნევა ის ფაქტი, რომ კათალიკოსის მამულები ტერიტორიალურად დროთა განმავლობაში ბიჭვინტიდან თანდათანობით აღმოსავლეთისაკენ იწევენ. შავალითად, ჩვენთვის ცნობილია, რომ XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, მალაქიას დროს, მამულები კოდორის გადმოდმა მდებარეობენ (უმრავლესობა მდ. კოდორსა და ენგურს შორის), ხოლო არც ერთი თვით აფხაზეთში. ბუნებრივია, უფრო ძველ პერიოდში ბიჭვინტას თავის მამულების გარკვეული ნაწილი ვაცილებით ახლოს, თავის ირგვლივ ექნებოდა (მაგ., XVI საუკუნის პირველ ნახევარში დასახელებულია ბიჭვინტის გარშემო საკათალიკოსო სოფლები: არუხა, რაბიწა, აითარნე და შთა ათთარნე, რომლებიც დადიანებს შეუწირავთ)¹⁰.

¹⁰ „სახისტორიო მოამბე“, II, 1925, 183.

დროთა განმავლობაში მამულების ეს ვადმონაცვლება, მეტროპოლიისაგან ასე თანდათანობით დაშორება, თვით მეტროპოლის ბელზე მუთითობა, მეორე მხრივ, კათალიკოსის მოძრაობის გზასაც ასახავს.

3. გივიონა და დასავლეთ საქართველოს მითარბა XVII საუკუნის მორის ნაწილები

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც მეორე თაეში გავარკვიეთ. ზაქარია ქვარიაზის დროიდან (1657—1660) კათალიკოსის მუდმივი საცხოვრებელი გური-ოდიშის ნაცვლად იმერეთის სამეფოში, ცენტრთან ახლოს, ქუთაის-გელათში იმყოფება. ეს ვითარება გამოწვეული იყო ისტორიული სიტუაციის შეცვლით:

1. ლევან II დადიანის სიკვდილის შემდეგ საგრძნობლად შესუსტდა ოდიშის პოლიტიკური ცენტრი, რასაც თან დაერთო ოდიშზე აფხაზეთის გაძლიერებული თავდასხმები, ბოლოს, XVII საუკუნის 80-იან წლებიდან ოდიშ-აფხაზეთის პოლიტიკურ საზღვრად ეგრის წყალი (დალიძე) და შემდეგ ენგური ვახაშვი.

აფხაზეთში ოდიშს ჩამოაცალეს მდ. კოდორსა და ენგურს შორის მოთაყვებულ ტერიტორია, იწყეს ჩამოსახლება. სწრაფად მიმდინარეობს ჭყვიდრ მდებრელთა აყრა-გაქცევა. XVII საუკუნის 80-იანი წლები ასეა დახასიათებული: „იყო ჰირი ოდიშს, და ვითარცა აღესწერეთ და უმეტეს აფხაზეთაგან, რამეთუ მივიდოდინან ნავებითა და ხმელთა და სტყვენიდინან. და იპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე და ეშინებოდეს თვით აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი“⁷⁰. როგორც აქაა ნათქვამი, ამ წლებში დრანდასა და მოქვის საეპისკოპოსოები გაუქმებულა. ორავე საეპისკოპოსო ჭერ კიდევ მოქმედებდა ანტიოქიის პატრიარქის მაკარის ოდიშში ყოფნისას, 1664—1665 წლებში (ასე მაგ., მაკარის ვადაუყენებია მოქვის ეპისკოპოსი ანდრია, რომელიც თურმე ტყვეებს ყიდდა, მოქველად დაუდგენია დანიელი; მაკარი. დრანდასა და მოქვს იხსენიებს როგორც მოქმედ კათედრებს. ამასვე იმეორებს მაკარის შვილი პავლე ალუპოელიც. დრანდა და მოქვი მაკარის დროს ჭერ კიდევ ოდიშის სამთავროში შედიან).

ენგურს ვადალმა მყოფი საქათალიკოსო სოფლები სულ მოიშალნენ. დამახასიათებელია 1706 წლის დოკუმენტში ფიქსირებული ასეთი ფაქტი: კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე (1696—1742) წერს: „ნათქვამეს სოფელი საქა-

⁷⁰ გვიანდელი აფხაზეთის ჩამოყალიბების ხანგრძლივი პროცესი ნ. ბერძენიშვილს ასე აქვს შექმებული: „აწინდელი ტერიტორიალური მოცულობით აფხაზეთი XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოიკვთა. კოდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ქვეყანა დეოდალური ურთიერთობის დასაწყისიდანვე (ხოლო ტრადიციით — უძველესი დროიდანვე) ეგრისში შედიოდა. აფხაზეთში ეს ქვეყანა XVII ს-ში შევიდა. XVII—XVIII საუკუნეებში მიმდინარეობს პროცესი მთელი აფხაზეთის ჩამოწოლისა ზღვისპირა აფხაზეთისა და საბედონოსის. ეს პროცესი (მთელთა ჩამოწოლა ბარში) საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენა იყო გვიანდელი საქართველოში, რის შედეგადაც ერთი მხრით მივიღეთ კარბელაქან-ინფოლი, მეორე მხრით თიანეთის მხარე, მესამე მხრით სამხრეთ ოსეთი, ხოლო აქ, დასავლეთში *mutatis mutandis*, აწინდელი აფხაზეთი („აფხაზეთა შესახებ“, ხაზი ყველგან ჩვენია, ზ. ლ.). ხელნაწერის სარკველობის ნებართვისათვის ავტორს მადლობას მოვხსენებ.

⁷¹ თხრობა ეხება პატრიარქ IV ალექსანდრის ძის (1679—1681 წ.) მეფობის შემდგომ ახლო პერიოდს, ვახუშტის საქართველოს ცხოვრება, გამოც. კიკნაძის 317; აგრისის მდინარე“ შესამაშება ლაღვიძის.

⁷² П. Жызе, დასახ. შრ., 23. 32, 43; 46.

თალიკოსო ნემსაძე კათალიკოსის ხელშიღ აფხაზთაგან აყრილიყო, ყვაბუ შარავშიძეს სხვა დაუყიდა და ექვსი მოსახლე კაცი ყავდა. ეს კათალიკოზი ბევრს ედავა და ჩვენც, მაგრამ არც მას და არც ჩვენ პასუხი მოგვცა. რომ შარავშიძე მოკლდა, მივედით ჩვენ და ნიშანიც მართებული ავიღეთ და ექვსი მოსახლე კაცის მეტი აღარ იყო ის წამოვიყვანეთ მისის ყველაფრითა (ჩამოთვლის ექვსივეს ვინაობას, რომლებიც ახლად დაუსახლებია ხობსა და ხიბულში ბ. ლ.), კიდევ ელიბაძე ნანაისშვილი ეგურის ვალმიდან წამოვიყვანეთ და მაგიერშიღ და ხიბულას დაეასახლეთ“ და სხვ⁷⁸.

ნიშანდობლივია, რომ ბიჭვინტის სოფელ ნაქანულში 58 კომლიდან (1622 წ.), მას შემდეგ რაც ის აფხაზეთის ფარგლებში მოექცა. მხოლოდ ექვსი კომლი დარჩენილა (1706 წ.). ნაქანევის გლეხები ვინც კი „აფხაზთაგან“ აყრას გადაურჩა, მთავარს ყვაბუს ექვს გარდა ყველა დაუყიდა ჭერ კიდევ კათალიკოსს ნემსაძის (1673—1696) დროს. ეს ექვსი გლეხი შემდგომში. როგორც საბუთიდან ჩანს, კათალიკოსს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს წამოუყვანია და ისევე ოდიშიში სხვა ადგილას დაუსახლებია. აღწერილი ამბავი იმასაც მოწმობს რომ კათალიკოსები აწარმოებდნენ ენგურს გაღმა მხაროდან ყმების გადმონაცვლებას. გაღმა არ იყო ხელსაყრელი პირობები და კათალიკოსსაც ის აწუხებდა რომ საყმო სამსახური იქ ან შეფერხებული ან მთლიანად მოსპობილი იყო⁷⁹.

ამიტომაც არის, რომ თუ ამ დროის. XVII საუკუნის მეორე ნახევრის. საკათალიკოსო ყმა-ძამულის რაოდენობასა და ტერიტორიულ განლაგებას შევადარებთ XVII ს-ის პირველ ნახევარს, აღმოჩნდება, რომ ამ ხანაში ბიჭვინტის მამულები ოდიშიში მინიმუმამდე არის დაყვანილი და ამაზე გავლენა სწორედ იმან იქონია, რომ ოდიშური მამულების უმრავლესობა ენგურს გაღმა მდებარეობდა.

ამრიგად, გარდა იმისა რომ ოდიშიში დაღიანის სასახლე კათალიკოსს პოლიტიკურად აღარ იზიდავდა, აღარც ეკონომიური პირობები იყო კათალიკოსის დარჩენისათვის.

ბიჭვინტის, სრულიად დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრის, დაცარიელება მაუწყებელი იყო საერთოდ ქვეყნის, და კერძოდ აფხაზეთის, ცხოვრებაში მომხდარი მნიშვნელოვანი ტეხილის. იგი ადასტურებდა შინაგან ცვლილებებს, უპირველეს ყოვლისა საქართველოს ფეოდალური დაშლილობის სიღრმეს, სადაც რჩებოდა მხოლოდ სუსტი კავშირები. ამ კავშირების შენარჩუნებაში ბიჭვინტამ ამ სახითაც გარკვეული როლი შეასრულა. საქმე ისაა რომ ბიჭვინტას საკათალიკოსო რეზიდენციის გადმოტანის შემდეგ არ დაუკარგავს საეკლესიო ცენტრის საზოგადო მნიშვნელობა. მოხდა არა კათედრის გადმოტანა, არამედ კათალიკოსის ადგილის მონაცვლება. ეს რომ ასე იყო. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს შემდეგი ფაქტები:

1) კათალიკოსის წამოსვლის შემდეგ არც ერთ ეკლესიას, სადაც კი კათალიკოსი იქდა, მუდმივად თუ დროებით, თვით გელათის წმ. გიორგის ეკლესიას, არ მიუღია საკათედრო ტახტის სახელი.

2) ბიჭვინტიდან წამოსვლის შემდეგ არ მომხდარა ცვლილება კათალიკოსის ტიტულატურაში. იგი შემდეგაც „აფხაზეთის კათალიკოსად“. ან „ბიჭვინტის კა-

⁷⁸ ს. კაკაბაძე, დასავ. საქ. საეკლ. საბ. 1, 192.

⁷⁹ ვინ იცის კათალიკოსის როგორც მებატონეს ამ მხარეში ყმა-გლეხის „გააფხაზება“ აფრთხობდა, რასაც გლეხი კლასობრივ ნიადაგზე სხვადასხვა გზით სავანებოდაც მიმართავდა.

თალიკოსად“ იწოდებოდა და ითვლებოდა ბიჰვინტის ანდრია მოციქულის სახელობის ტახტზე მკდომარედ. საკათალიკოსო შეწირულებაც ჩვეულებრივ ბიჰვინტის ხატის სახელზე შედიოდა, რომელიც კათალიკოსის წამოსვლის შემდეგ გელათში ისვენა⁷⁸.

ტერმინი „აფხაზეთი“ საკათალიკოსო ტიტულატურაში ბოლომდე, XVIII საუკუნის დასასრულამდე ინარჩუნებს მთლიანი დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელობას. საყურადღებო მოვლენაა თვით ამ ტერმინის შემორჩენა საკათალიკოსო ტიტულატურაში. დაშლილობის ეპოქა, როცა კათალიკოსი ერთად-ერთი უმაღლესი ხელისუფალი იყო, როგორც გამაერთიანებელი ყველა პოლიტიკურ ერთეულისა, ეს ცნება—„აფხაზეთი“, შარტლაც საუკეთესო საშუალებაა მთლიანი დას. საქართველოს წარმოსადგენად. ამგვარად, ძველი ტრადიცია აქ ბუნებრივად პოულობს გაგრძელებას.

3) მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ჩაითვალოს კათალიკოსის წამოსვლის შემდეგ მირონის კურთხევის ტრადიცია აფხაზეთში, ბიჰვინტის ეკლესიაში, შენარჩუნებული თვით გვიან პერიოდამდე.

მირონის კურთხევა მთავარ ატრიბუტს წარმოადგენს ავტოკეფალურ ეკლესიისათვის. როგორც ჩანს. ძველად ის საკათედრო ტაძარში მზადდებოდა, ხოლო ახლაც ეს ფუნქცია მასვე შეუნარჩუნებია. ამ მხრივ ბიჰვინტა ორიგინალურ მოვლენად გვეჩვენება მსოფლიო საეკლესიო ისტორიის ანალოგიურ შემთხვევებთან. თითქმის ასეთ სიტუაციაში მოსალოდნელი არ იყო მაინც და მაინც ბიჰვინტის ეკლესიაში მომხდარი მირონის კურთხევა. თუ გავითვალისწინებთ მირონის კურთხევის კანონიკურ წესებს, რომელიც გულისხმობდა გარკვეული რაოდენობისა და რანგის მღვდელმსახურთა მონაწილეობას⁷⁹, უნდა ვიფიქროთ, რომ საეპისკოპოსო იქნებოდა მთელი შტატი გამგზავრებულიყო იქ. ასეთ ისტორიულ სიტუაციაში კი ეს უეჭველად, გარკვეულ სიმწვანეებთან იქნებოდა დაკავშირებული. ამ მხრივ სწორედ ნიშანდობლივია პატრიარქ პასიოსის (1658 წ.) გადმოცემა, რომელიც მიუთითებს, რომ ბიჰვინტაში მირონის საკურთხებლად შეიარაღებულები მიდიან და მისულები მძევლებსაც მოითხოვენ ადგილობრივ მთავრებისაგანო. და თუ სწორედ ასეთ პირობებში მაინც ხდებოდა მირონისათვის ბიჰვინტაში წასვლა, გვაფიქრებინებს, რომ ამ აქტს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აძლევდნენ. როგორც წინა თავში მოტანილი მასალებიდან ვიცით, მირონის კურთხევის წესი ბიჰვინტაში აღნიშნული აქვთ კასტელს, ცამპის. შარდენსაც და სხვ. ბიჰვინტასთან მირონით დაკავშირებული ყოფილან მომდევნო, XVII საუკუნის მეორე ნახევრის, კათალიკოსებიც: ზაქარია ქეპარიანი (1657—1660); სვიმონ ჩხეტიძე (1660—1666), ედემონ საყვარელიძე (1666—1663) და ექვთიმე საყვარელიძე (1669—1673).

ბიჰვინტაში მირონის დამზადების ვიდა წყაროებს სხვადასხვანაირად აქვთ ნახევნები: ერთი მიუთითებს ყოველი კათალიკოსის მმართველობის პერიოდში ერთხელ. მეორე—წელიწადში ერთხელ. ძარბებულად მიგვაჩნია პირველი ჩვენება, მაგრამ სხვადასხვა გარემოებანი გვაფიქრებინებს რომ ბიჰვინტაში მი-

⁷⁸ დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის ტიტულატურის შესახებ იხ. წყაროები. ბ. ლომინაძე, „ბიჰვინტის ხატის 1568 წლის წარწერა“, ვერ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, წაკვ: 33, 1960, 100—101; ს. კაკაბაძე, დას. საქ. საეკლესიო სპ. I, 10, 16, 37, 39 40—47, 58; ბ. ლომინაძე, გელათი (მეგზური), 1959; ს. კაკაბაძე, დას. ნაშრ. I, 80, 49; II, 106, 41, 47, 83.

⁷⁹ „მირონის კურთხევის წესი“, დაუტლა XVIII საუკუნის ბელაწერში. ექ. თაყთაშვილი, „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, I, 1907. 82—83.

რონის დამზადებას საერთოდ სიმბოლური დანიშნულება ჰქონდა ვიდრე პრაქტიკული საჭიროების დაკმაყოფილების მნიშვნელობა: 1. წელიწადში ერთხელ ბიჰვენტაში მირონისათვის გამგზავრება, მისი მიტოვების შემდეგ, დასაჯერებელი არ არის, რადგან მიმოსვლის სიძნელე დიდ დაბრკოლებად უნდა ჩაითვალოს. შესაძლებელია, ამ გადმოცემაში რომელიმე ერთი პერიოდის ვითარება იყოს ასახული. 2. იმის გამო, რომ საერთოდ მირონი დიდი რაოდენობით იხარჩება ტაბრებში, დაუჯერებელია თითოეული კათალიკოსის მმართველობაში ერთხელ მომზადებული მირონი საკმარისი ყოფილიყო მთელს დასავლეთ საქართველოსათვის⁷⁷. შეუძლებელია ერთბაშად ამდენი რაოდენობის მირონის მომზადება ყურადღებით. ზოგი მღვდელმთავარი აღებულ პერიოდში ხომ ხანგრძლივად იჭდა ტახტზე? მაგალითად, მალაქია 23 წელიწადი, მომდევნო, მაქსიმე—18, და ა. შ. საერთოდ საეკლესიო პრაქტიკაში მირონის დამზადების ვადები საჭიროებისდა მიხედვით არის ნაყარადევი; შეიძლებოდა იგი 2—3 წელიწადში ერთხელ და უფრო ადრეც მოემზადებინათ. ამიტომ, ვფიქრობთ საქართველოშიც ასე იყო. რაც შეეხება ადგილს, სადაც ეს აქტი უნდა ჩატარებულიყო, შეიძლებოდა ან ბიჰვენტა ყოფილიყო ანდა კათალიკოსის სხვა რომელიმე ადგილი. უფრო გელათი, სადაც ბიჰვენტის მთავარი ატრიბუტი, ხატიც, ესვენა. ამას საეკლესიო წესდებულება ხელს არ უშლიდა, რადგან კათედრალატოვებულ მღვდელმთავარს ის უნარჩუნებდა იმავე „პატივსა“ და წესს“ იმ რეზიდენციებში. სადაც შემდეგში მას ყოფნა მოუხდებოდა (იხ. ქვემოთ).

ყოველივე ზემოთქმულის გამო მიგვაჩნია, რომ ბიჰვენტაში მირონის მომზადება, რასაც ასე ენერგიულად იცავდნენ გაძნელებულ პირობებშიც, მხოლოდ იმის სიმბოლური გამოხატულება იყო, რომ ბიჰვენტა, როგორც საკათედრო ტაძარი, გაუქმებული არ ყოფილა, და რომ მასთან კათალიკოსებს კავშირი გაწყვეტილი არ ჰქონდათ. ეს აქტი ამის იურიდიულ დადასტურებას წარმოადგენდა.

მიუხედავად ბიჰვენტიდან კათალიკოსის წამოხვლისა და აფხაზეთის ასე ძნელი პირობებში მოქცევისა, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო მთლიანობა არასდროს არ დარღვეულა არა მხოლოდ თეორიულ-ნომინალურად, არამედ პრაქტიკულადაც. აფხაზეთი ეკლესიურად კვლავაც დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა. აფხაზი მთაერენის „ნიშანა“ ჩვეულებრივ კათალიკოსს ეკუთვნოდა ისევე როგორც დადიანისა და გურიელის. ყოველივე ეს კი ნიშნავდა, რომ დასავლეთ საქართველოს შემადგენლობაში აფ-

⁷⁷ ქრისტიანული რელიგიის ძირითად რიტუალებში, ე. წ. „შეიდ საეკლესიო საიდუმლოებებში“, მირონი აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენდა. ასე მაგ. მირონი იხმარებოდა მონათვლის, მღვდლად კურთხევის, „ზეთის კურთხევის“ ცერემონიებში, აგრეთვე წირვის (ლიტურჯიის) აქტში ანტიმინის ნაკურთხი იყო მირონით. გარდა ამისა დიდ საეკლესიო დღესასწაულებში ე. წ. ზეთისცხება მირონით სრულდებოდა. ერთი სიტყვით დღეს იყო მირონის ყოველდღიური ხარჯი.

ხაზეთი ყოველთვის რჩებოდა როგორც მისი ორგანული, კულტურულ-ეროვნული ნაწილი. 1706 წლის დოკუმენტში ფიქსირებულია ერთი საყურადღებო დეტალი: გაარდაიკვალა აფხაზეთის (მერმინდელი სამურზაყანო ტერიტორიის) მთავარი ყვაპუ შარვაშიძე, ამ შემთხვევის გამო კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე იმერეთიდან მიემგზავრება აფხაზეთში ყვაპუს „ნიშნის“ ასაღებად. ყვაპუს ოჯახიც კუთვნილისამებრ უხდის კათალიკოს „ნიშანს“ და ა. შ. „რომ შარვაშიძე ყვაპუ მოკვდა მივედით ჩვენ და ნიშანიც მართებული ავიღეთ“. არის ცნობა იმის შესახებაც რომ მთავრის სახლი გარკვეულ შეწირულებასაც იძლევა ბიჭვინტისათვის. შარვაშიძის სახლის წევრებს შეუწირავთ „ერთი გოგო“ და „ხუცესი გაირჩინდი ჩანგვლია“. აგრეთვე სახარებაც მოუქედინებიათ ბიჭვინტისათვის⁷⁸.

ბიჭვინტის კათალიკოსის ბედი უპრეცედენტო მოვლენა არ ყოფილა საქართველოს ცხოვრებაში. მრავალი მტრნაკლებად ანალოგიური ფაქტი შეიძლება დაეასახელოთ საქართველოს სინამდვილიდან. რუსთავი მტერმა ააოხრა, ეპისკოპოსი მარტყოფში გადავიდა. ხოლო „რუსთავის საეპისკოპოსო“ განაგრძობდა არსებობას. მარტყოფს არასდროს არ მიუღია „რუსთავის“ სახელი. ჰერემის ეპისკოპოსიც ამავე მიზეზით ჯდება ჩელთაში. „ჰერემის საეპისკოპოსო“ კარგა ხანს არსებობს (ბიჭვინტა ანალოგიურია კათედრის დატოვების თვალსაზრისით).

მსგავსი ფაქტი არა ერთი იყო ცნობილი აღმოსავლეთის ისტორიაშიც. მტრების ხშირი შემოსევების გამო საეკლესიო კათედრები ბევრჯერ მტრის ტერიტორიაზე ექცეოდნენ და მღვდელმთავარნი ადგილს ინაცვლებდნენ. სირიაში, პალესტინაში, ეგვიპტეში და სხვაგან ეს იმდენად ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა, რომ საეკლესიო მესვეურნი იძულებულნი გახდნენ ამ მოვლენისათვის საეკლესიო კანონმდებლობაში სათანადო ასახვა მიეცათ. განესაზღვრათ კათედრადატოვებული მღვდელმთავრის უფლება მოვალეობანი და ა. შ. 780 წელს კონსტანტინეპოლის VI მსოფლიო საეკლესიო კრებას ასეთი მუხლი შეუძმუნავებია: „მრავალგზის იქმნეს მძლავრებანი წარმართთა და მრავალნი ქალაქნი დაიპყრეს და ამის ჭერისათვის ვერ ხელეწიფა ეპისკოპოსთა ესე ვითართა მათ ქალაქთასა მისლვად ეკლესიათა თვისთთა, არამედ იკურთხნეს რა, ვერ უძლეს ყოვლადეე საყდართა თვისთა დაჯდომად. პირველითგანცა უკუ⁷⁹ განწყებულ არს⁸⁰. და ჩუენცა განვაწყებთ, რათა ქალაქთა მათ თვის კურთხეულთა ეპისკოპოსთა დალაკულთუ საყდართა მათ დაჯდომად არა ხელეწიფა მძლავრებისაგან წარმართთასა, არამედ პატრიარქი მღვდელთ მოძღვრებისა აქუნდინ შეუცვალებლად და ყოველსავე წესსა მღვდელთ-მოძღვრებისასა აღასრულებდნენ დაუყენებლად და სადა ჭერ იყოს მღვდელთა ცა აკურთხეედენ და ყოველსა ზედა წესი და პატრიარქი თვისი აქუნდინ მტკიცედ შეუცვალებლად, რამეთუ მძლავრებისათვის წარმართთასა პატრიარქი და წესი

⁷⁸ ს. კაკაბაძე, დს. საქარ. სოეკ. საბ. 1, 91.

⁷⁹ ხელნაწერთა აღწერილობა, V, 1949, 74. საერთოდ თვალში სცემია ის ფაქტი, რომ აფხაზი მთავრები პირადად არ ამდლავებდნენ მაინც და მაინც კათალიკოსისადმი დახმარების ინტერესს. აქ მათ ეიწრო ფეოდალურ-მემამულური ინტერესი ძლევთ. მსგავსი შეწირულებების მხოლოდ ეს ერთი შემთხვევა ვიცი, ცნობილია ყვაპუ შარვაშიძის უარყოფითი დამოკიდებულება მის სამთავროში (თუ საზღვარზე) მყოფი საკათალიკოსო მამულისადმი, ს. ნაფინგვის მაგალითი და სხვ.

⁸⁰ იგულისხმება ანტიოქიის კრების მე-16 მუხლი.

მლდეღელთ-მოძღვრებისა არა შეიცვლების, არცა დაკნინდევნის" (§ 38)⁵¹. როგორც ვხედავთ. კანონმდებლობა იძულებით კათედრადატოვებულ მღვდელმთავრის წოდებულებასა და უფლება-მოვალეობას („პატივსა და წიხს“) შეუტელღლად ტოვებს. მღვდელმთავრობის ფუნქცია ამავე კათედრის სახელთანა და უფლებით განხორციელება იქ, სადაც იერარქი იმყოფება.

ბიჭვინტის კათალიკოსის პატივი და მოქმედების წესიც, როგორც კათედრადატოვებულისა, აღწერილ პერიოდში სავსებით ეფარდებოდა საეკლესიო კრების ამ მუხლში გათვალისწინებულ status-ს.

* * *

ამ თავის პირველ ნაწილში ჩვენ ვუჩვენეთ ის პოლიტიკური პირობები, რომლებმაც XVI ს-ში აუცილებელი გახადეს ბიჭვინტიდან კათალიკოსის წამოსვლა; მორე და მესამე ნაწილში ვუჩვენეთ XVII ს-ისათვის სიტუაციის თანდათანობითი გაუარესება. რომლის გამოც კათალიკოსის დაბრუნება ბიჭვინტაში შეუძლებელი შეიქნა.

1. ა) XVI საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის მოშლას ხოლო მეფის მომხრე ეკლესიის უმაღლესი მესაქის ადგილსამყოფელის ისეთ კუთხეში, ოდიშში (აფხაზეთით) მოქცევა, რომელიც მეფის მიმართ მტრულ ურთიერთობაში იმყოფებოდა, წარმოადგენდნენ იმ საშინაო პოლიტიკურ მიზეზებს, რომლებმაც აიძულეს დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი დაეტოვებია ბიჭვინტა და გადმოენაცვლა პოლიტიკურ ცენტრში—გელათში. ბიჭვინტის კათალიკოსის პოლიტიკურ ცენტრთან მოახლოება ერთგვარი გამოხატულება იყო ბაგრატ მეფის საეკლესიო პოლიტიკისა, რომელიც გულისხმობდა ეკლესიის. როგორც დასაყრდენი ძალის, გაძლიერებას ურჩი მთავრების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ბ) მეორე მხრივ, ოსმალების გავლენის სფეროების უშუალო მოახლოებამ, თვით ოსმალებისა და მათი წაქეზებით მეზობელი ტომების უშუალო შემოტევამ აფხაზეთზე, უეჭველია, შეაფერხა ქრისტიანული მრევლისა და მასთან ერთად საქათალიკოსო საყმოს ნორმალური განვითარება აფხაზეთში; საშინაო ომებმა შეაფერხეს კათალიკოსის მისვლა-მოსვლაც სამწყსო საეკლესიო საქმეებზე და საფრთხე შეუქმნეს კათალიკოსის არსებობას. ამგვარად, ყოველივე ამ საშინაო და საგარეო სიტუაციებმა XVI ს-ში გამოიწვიეს საეკლესიო ცენტრის, ბიჭვინტის, როგორც კათალიკოსის მუდმივი სამყოფელის, დატოვება და რეზიდენციის გადმონაცვლება გელათში, პოლიტიკური ცენტრში.

2. ა) XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, ბიჭვინტის კათალიკოსი შედარებით მუდმივად ოდიშში (ზოგჯერ გურიისშიც) იმყოფებოდა, რასაც განაპირობებდა: იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური დასუსტება და ოდიშის სამთავროს გაძლიერება; აგრეთვე, ოდიშის მთავრის ლევან დადიანის ფართო საეკლესიო პოლიტიკა, რომელიც მთელ დასავლეთ საქართველოს მასშტაბით მოქმედებდა. ყველაფერი ეს იწვევდა კათალიკოსის პოლიტიკურ ორიენტაციის შეცვლას ოდიშისაკენ (ნაცვლად იმერეთისა), გამომდინარე თვით ეკლესიის ინტერესებიდან. კათალიკოსს უბიძგებდა ეკონომიური მდგომარეობაც. ბიჭვინტის ყმა-მამულის დიდი უმრავლესობა სასახლეებითურთ ოდიშის სამთავროში მდებარეობდა (ყოველივე ეს საშინაო სიტუაციები თავისი შედეგებით ასლაც ოსმალების პოლიტიკის ნაყოფია).

⁵¹ Правла VI, вселенского собора. გამოც. ა. ხაზანაშვილის, ტფილ. Древности восточныя, том II, вып. III. Москва, 1903. ტექსტი მოგვყავს ქარაგმების გახსნით.

ბ) აფხაზეთის ღრმა პოლიტიკური განკერძოება დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისაგან, აფხაზეთის ტერიტორიის გადაქცევა აფხაზეთ-ოდიშის შორის შინა ომების ასპარეზად, ვერ ქმნიდა ნორმალურ პირობებს კათალიკოსის თუნდაც ღრობებით დაბრუნებისათვის აფხაზეთში XVII ს-ის პირველ ნახევარში.

ოსმალები ახერხებენ აგრეთვე აფხაზეთის შიდა ადგილების დარბევასაც.

გ) შექმნილი ვითარებით საგრძნობლად შეფერხებულია ფეოდალური ეკლესიის არსებობა აფხაზეთში, რაზეც მთის ჩამოწოლასაც გარკვეული გავლენა მოუხდენია.

აფხაზეთი საერთოდ ქრისტიანული ქვეყანაა. ისლამი ამ პერიოდში გავრცელებულია ძლიერ სუსტად. არსებული პოლიტიკურ-ეკონომიური მდგომარეობის გამო ფეოდალური ეკლესია აქ ვაჭრობის გზაზეა. ეპისკოპოსებისა და მღვდლების დიდი ნაკლებობაა. ადგილობრივი მმართველი წრეების ცდები ეკლესიის აღსადგენად არსებით შედეგს ვერ იძლევა. ამავე დროს ქრისტიანობა, რომელიც აფხაზეთის მთელს ტერიტორიაზე (წყარობით მდ. კოდორიდან დასავლეთისაკენ...) არის აღწერილი ადგილობრივი თუ უცხოელი ავტორების მიერ, არ წარმოიადგინება იმავე მოსახლეობაში არსებული ფეოდალური ქრისტიანობის, ფეოდალურ-ბატონყმური ეკლესიის, დაქვეითებულ ფორმად, არა-ნედ ეს არის თავისთავადი, თავისებური ფორმა ქრისტიანობისა, კერძოდ ის ხალხური ქრისტიანობა, რომელიც თავიდანვე ახასიათებდა ფეოდალურ საზოგადოებაში მოსახლეობის ერთ გარკვეულ ნაწილს, სახელდობრ მთას.

დ) აფხაზეთში საკათალიკოსო მიწისმფლობელობა თანდათან შემცირდა და XVII საუკუნეში თითქმის სრულიად მოიშპო. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, მაშინ როცა ბიჭვინტის მიწისმფლობელობა შედარებით მაღალი დონით ხასიათდება ოდიშსა და იმერეთში (უფრო ოდიშში), აფხაზეთში კათალიკოსს არა ჰყავს არცერთი გლეხი. არა აქვს არცერთი სასახლე.

3. XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კათალიკოსები უკვე სამეფო ცენტრში გელათ-ქუთაისში იმყოფებიან ნაცვლად ოდიშ-გურიისა. ამას განაპირობებდა შემდეგი: XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საგრძნობლად შესუსტდა ოდიშის პოლიტიკური ცენტრი. ოდიშს ჩამოშორდა მდ. ენგურსა და კოდორს შორის მდებარე ტერიტორია სადაც საკათალიკოსო მამულების საგრძნობი ნაწილი მოდიოდა; უქმდება ღრანდისა და მოქვის საეპისკოპოსოები, ყოველივე ამის გამო კათალიკოსის დარჩენას ოდიშში უკვე აღარ ჰქონდა აღარც პოლიტიკური და აღარც ეკონომიური საფუძველი. კათალიკოსები, ზაქარია ქვარიაძე-დან მოყოლებული, ძირითადად იმერეთში იმყოფებიან.

4. კათალიკოსის ბიჭვინტიდან წამოსვლას არ გამოუწვევია XVI—XVII სს. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო მთლიანობის მოშლა არა მხოლოდ თეორიულ-ნომინალურად, არამედ პრაქტიკულადაც. აფხაზეთი ეკლესიურად კვლავაც დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსო შემადგენელი ნაწილი იყო. ყოველივე ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ დასავლეთ საქართველოს შემადგენლობაში აფხაზეთი ყოველთვის რჩებოდა როგორც მისი ორგანული კულტურულ-ეტიკონომიური ნაწილი.

5. ბიჭვინტის კათალიკოსის ბედი უპრეცედენტო მოვლენა არ ყოფილა საქართველოს ცხოვრებაში. მოხდა არა კათედრის გადმოტანა, არამედ კათალიკოსის რეზიდენციის მონაცვლეობა.

ИЗ ИСТОРИИ БИЧВИНТСКОЙ СЕНЬОРИИ В XVI—XVII ВВ.

(Резюме)

В XVI веке в истории Бичвинтской (Пицундской) сеньории произошла важная перемена: резиденция католикоса Западной Грузии была перенесена из Бичвинты в Гелати. Это был факт большого общественного значения, знаменуя собою определенный политический перелом наступивший в Грузии, он вместе с тем оказал влияние на развитие самой Бичвинты как сеньории.

По сей день в грузинской науке господствовало ошибочное мнение относительно времени перенесения резиденции католикоса, а объяснение причин перенесения представляется и неполным, и необоснованным. В предлагаемой работе изучена история вопроса, прочно установлено время перенесения резиденции католикоса из Бичвинты, выяснены причины такой перемены.

1. Католикос покинул Бичвинту во второй половине XVI века, Гелати стал новой его резиденцией — это случилось при католикосе Эвдемонне Чхетидзе (1557—1578 гг.).

а) В распоряжение католикоса в Гелати переходит церковь св. Георгия, которая отныне называется патриаршею («церковью католикоса»). В 1545 г. церковь св. Георгия еще оставалась на прежнем положении, а в 1569 году она уже была в руках католикоса. Таким образом, в 1569 г. переезд католикоса, из Бичвинты уже совершившийся факт.

б) Икона «Бичвинтской богородицы», юридическое лицо Бичвинты, уже находится в Гелати — при католикосе Эвдемонне.

в) Эвдемон Чхетидзе — первый католикос, который занимается в Гелати ктиторийской деятельностью; он изображен на гелатских фресках; а похоронен в церкви св. Георгия.

2. Гелати стал резиденцией католикоса, но местопребывание католикоса было в первой половине XVII века иногда и в других уголках Западной Грузии, за исключением Абхазии.

3. Католикос, покинувший Бичвинту, более уже не возвращался туда как в постоянную резиденцию; но Бичвинтский собор, названный патриаршим престолом, все же считается кафедральной. Важным явлением следует считать факт сохранения в Бичвинтской церкви традиций изготовления мира.

4. Какие причины вызвали перенесение в XVI веке резиденции католикоса из Бичвинты:

а) Нарушение политического единства Западной Грузии в XVI веке, обострение в особенности завоевательной политики Турции, непрерывные междоусобицы феодальных правителей; местопребывание высшего иерарха церкви (католикоса-патриарха) в Одиши (с Абхазией), находившейся во враждебных отношениях с грузинским царем, — вот главные политические причины, которые вынудили католи-

коса Западной Грузии удалиться из Бичвинты в Гелати (под г. Кутанси). Приближение «бичвинтского католикоса» (католикоса Западной Грузии) к политическому центру (Кутанси) было определенным выражением и церковной политики царя Баграта, которая сводилась к усилению церкви, как опоры в борьбе против непокорных феодалов. Внутренние междоусобицы затрудняли передвижение католикоса, связанное с делами церкви, создавалась угроза даже физическому существованию иерарха.

б) Кроме того, с непосредственным приближением сферы турецкого влияния, наступлением на Абхазию Турции, и подстрекаемых ею соседних племен, несомненно, нарушалось нормальное развитие в Абхазии как христианского прихода, так и землевладения католикосата.

Таким образом, внутренние и внешние политические ситуации вызвали во второй половине XVI века необходимость оставления Бичвинтского церковного центра, как постоянного местопребывания католикоса, и перенесения резиденции католикоса на имеретинскую землю в Гелати.

5. Почему католикосу не удалось впоследствии возвратиться в Бичвинту:

а) В первой половине XVII века Бичвинтский католикос большую часть времени пребывал в Одиши (иногда и в Гурии), что было обусловлено как политическим ослаблением имеретинского центра и усилением одишского княжества, так и широкой церковной политикой одишского мтавара, Левана Дадзиани, — этот последний действовал в масштабе всей Западной Грузии. Все это привело к изменению политической ориентации католикоса в сторону Одиши (вместо Имеретин), вызываемому интересами самой церкви. К новой ориентации склоняло католикоса и экономическое положение: большая часть бичвинтских церковных владений находилась на территории одишского княжества.

б) Глубокая политическая обособленность Абхазии от остальной Западной Грузии, превращение территории Абхазии в арену внутренних распри между Абхазией и Одиши — не способствовали возвращению католикоса в Абхазию в первой половине XVII века.

Турки, в свою очередь, неоднократно разоряли внутренние районы Абхазии.

в) Создававшаяся обстановка в значительной мере осложняла вообще дело сохранения феодальной церкви в Абхазии. Размеры землевладения католикосата постепенно сократились и в XVII веке почти свелись к нулю.

г) Со второй половины XVII века католикосы уже постоянно находятся в центре имеретинского царства (Гелати-Кутанси, вместо Одиши-Гурии). Это было обусловлено такими причинами: со второй половины XVII века значительно ослабел политический центр в Одиши; быстро идет разорение территории между реками Ингури и Кодори, на которую приходилась значительная часть владений католикосата; там упраздняются Драндский и Моквский епископства. В результате для дальнейшего пребывания католикоса в Одиши не оставалось ни политических, ни экономических оснований.

6. После перенесения резиденции католикоса, долго Бичвинта сохраняла значение церковного центра Западной Грузии.

7. Перенесение из Бичвинты резиденции католикоса не вызвало в XVI—XVII веках распада единства церкви в Западной Грузии не только теоретически-номинально, но и практически. По линии церкви Абхазия, по-прежнему, оставалась составной частью католикосата Западной Грузии.

პირთა საძიებელი

- ბბაღა ყაენი 17
აბრაჰი (წინამძღვარი) 159, 161
აბრაჰიშვილი გ. 124
აბულაყი ე. 7
ავილიშვილი გიორგი 36
ავილიშვილი ნიკოლოზ 79
ავიტაბილე ბეტრე 196
აკოფაშვილი ელიზბარ 65
ალავერდიაშვილი ფარსადან 72
ალავერდელი (ეპისკოპოსი) 73
ალელიშვილი ლაზარე 65
ალექსანდრე დიდი, 19, 47, 58, 89, 95, 123, 128, 134, 135
ალექსანდრე III 21
ალექსანდრე 1, კახთა მეფე 46, 47, 48, 49, 128, 135, 136
ალექსანდრე გიორგის ძე 181
ალექსანდრე (იმერეთის მეფე) 197
ალექსანდრე იმერეთის მეფის ძე 113, 116
ამილახორო დიმიტრი 78
ამილახორო გივი 78
ამირანაშვილი შ. 11, 197
ანა 52; ანახანუმ 68
Andreas (Andreas) m. ანდრეა 192, 194
ანდრია (ეპისკ.) 234
ანდრონიკაშვილი ნიკოლოზ 141
ანთელავა ი. 175
ანუკა ბატონიშვილი 113, 116
ანტონ 1 კათალიკოსი 113, 116, 137, 152, 153
ანტონ II (კათალიკოსი) 33
ანტონ (წინამლ.) 150, 157
ანტონ (მანუქერელი) 185
ანხაბაყი ზ. 122, 123, 224, 227, 227, 229, 175
არაგვის ერისთავი-შვილი 141
არსენი (ნინოწმინდელი) 139
არზუმაშვილი სოლომონ 81
არუთინა (შარბაბი) 80
არჩილ მეფე 50, 62 და სხვ.
ახალკაციშვილი გოგია 71
ზაგრატი III, ალექსანდრეს ძე, იმერეთის მეფე 178, 179, 181, 205, 207, 211, 239
ზაგრატი (შვილი გიორგი მეფისა) 179
ზაგრატიონი ვახუშტი 18, ნ. ვახუშტი ბარნაული ს. 29; ბარნაული თ. 12, 24
ზარემი მდივანბეგი 113, 115, 116
ზასილაშვილები დაეთით, ბესარიონი, 78
ზაშლაყ ჩირაზია (ზაშლაყ შარაშიშვერვა-შიძე) 192, 193, 224, 230, 232
Basilacus Ciarasia, Borsalus Ciarasia (ზაშლაყ—ბეზალი შარაშიშვერვაშიძე) 192, 223 (ზაშლაყ—ზაშლაყ)
ზაქარ მეფე 77, 113
ზაქარაყ დ. 174, 177
ზაჭაყიანი 59, 106
ზაზუნაშვილი 84
ზეზურიშვილი ილარიონ 156
ზელიო კ. 194
Белуховъ С. 196
ბერიშვილი 68, 81
ბერიაშვილი 64
ბერძენიშვილი ნ. 25, 130, სხვ.
ბესარიონ (კათალიკოსი) 150
ბროსე შარი 167, 170 და სხვ.
ბრუნე 221, 223, 224, 225
ბუზაქარი 37, 38, 43
ბუზარაშვილი 65
ბუჩუკურაშვილი 74
ზაბრიელ 5, 30
გარსეანისშვილი თომა 118, 154 და სხვ.
გეგენაუ ვაბრიელ 176, 196
გელაშვილი გ. 165
გელაზიანი შამუკა 84
გელიაშვილი შიო 77
გერმანე (წინამლ. 34, 117, 157, 162 და სხვ.
Гвншнелва შ. 198
გვირგვილი შაბარა 71
გილაშვილი 74
გიორგი შკალობელი 75
გიორგის-შვილი იოანე 83
გიორგი 1 45
გიორგი VIII 46, 128, 131, და სხვ.
გიორგი IX 59, 96
გიორგი ზაგრატის ძე (იმერეთის მეფე) 21, 177, 178, 179, 181
გიორგი ბრწყინვალე 18, 19, 126, 163

გიორგი (იმერეთის მეფე) 21
გიორგი ბატონიშვილი 35, 81, 113 და სხვ.
გიორგი მეფე (XIII) 130
გიორგი გურიელი 207
გიორგი დადიანი 113, 116
გულდენშტედტი ი. 57, 54, 165, 165 და სხვ.
გრანჯერი ლ. 212
გოგოლაძე გიორგი 81
გოდერძიშვილი შერმაზან 74
გუგუნაშვილი გიორგი 79, 83

დავით გარეჯელი 8, 9 და სხვ.
დავით აღმაშენებელი 45, 123, 175, 179
დავით იმამყული-ხანი 23, 27, 63, 72, 72, 76, 92, 93

დავით (წინამძღ.) 32
დავით ბატონიშვილი 34, 110
დანიელი (ეპისკ.) 234
დარსპანაშვილი 61
დემეტრე თავდადებული 16, 123, 125, 127
დოშუა 166, 168, 170, და სხვ.
დონდუა ე. 117
დომენტი (კათალიკოსი) 29, 113
დოსათეოს (ეპისკ.) 137
დოსათეოს (პატრიარქი) 217
დუდაური 58, 65, 69, 106
დუმბაძე შ. 175
დურინჯია (დარეჯან შარაშაშვილი) 223

მგნატაშვილი ბერი 32, 208 და სხვ.
ევდემონ (კათალიკოსი) 113, 207
ელენე (მაგრატ მეფის მეუღლე) 78
ელისაშვილ (ოდიშის დედოფალი) 113, 116
ელჩინი ფეოლოტი 196, 215
ენდრონიკაშვილი ნიკოლოზ 14:
ენდრონიკაშვილი რამაზ 74
ერეკლე I ნახარაღიანი 23, 25, 25, 62, 72, 113, 115, 122, 130, 132, 133
ერეკლე ბატონიშვილი 27, 33, 73.
ერეკლე II 31, 35, 69, 75, 78, 78, 80, 81, 82, 83, 113, 115, 130, 153 და სხვ.
ესტატაშვილი 64

მაზირიშვილი გიორგი 70
ჯანაძე დავით 151, 152, 153, 157
ჯანაძე ილარიონ 155, 156, 157
ჯანაძე იოსებ 26, 27, 73, 126, 150, 151
კაშვეშიშვილი გიორგი 83
ეახუშტი (მაგრატონი) 40, 43, 44 და სხვ
ეახუშტიშვილი ზაალ 82
ეახტანგ VI 113, 159
ვედრაშვილი 64

ზაქარია (მონაზ.) 26
ზაქარია (წინამძღ.) 73, 139, 161, 163
ზაქარაშვილი 74

ზაბაიკეი პავლე 196
ზენონი (წინამძღ.) 31, 32, 79
ზურაბაშვილი თანდილა 81

შაველაძე კიკელა 7:
თამარ მეფე 123
თამარ, ყოფილი ქრისტინე 186
თამარაშვილი შ. 191, 195, და სხვ.
თაფლისშვილი იოანე 72
თაყაიშვილი ე. 19, 126, და სხვ.
თეიმურაზ I, 31, 67, 68, 73, 78, 127, 133, 125, 158
თეიმურაზ I 18, 20, 49, 61, 90, 92, 93, 131
თემურ-ლენგი 18, 19, 47, 163
თეოდოსი (წინამძღ.) 33, 140, 154, 155, 156, 157, 162, 163
თეოდანე (წინამძღ.) 157
თოროსაშვილი ზესო 69
თურმანაშვილი ოპანეზა 81

მთაორისძე ვარსიძე 59
იარაღის ძე იარაღი 69
იეგლევი 197
იესე მეფე 113
ილარიონ „ქართული“ 11, 15, 39 და სხვ.
ილარიონ (წინამძღ.) 35, 110
ინგოროყვა 3, 222, 224, 226
ინალიფა შ. 221
იმერლიშვილი დავით 70
ინაურიძე სეიმონ 161, 162, 163
იოაკიმე (კათალიკოსი) 210, 213
იოაკიმე (წინამძღ.) 25, 26, 154, 155, 156
იოანე ბატონიშვილი 35, 117, 158
იოანე დე-ლუკა 189, 215, 216, 222, 223, 232
იოსებ (წინამძღ.) 158
იოსებ არაგვის ერისთავის-შვილი 28
იოსებ (სამებელი) 76, 77
იოსელიანი პლ. 156, 171, 172

ძაველონი ლეონიდ 174, 175, 171, 177
კეტიკოელი 63, 106
კაკაბაძე ს. 24, 26, 206, და სხვ.
კარბელაშვილი პ. 23, 33, 175
კასტელი ქრ. 187, 190, 191, 193, 194, 223, 230

კაცია (ოდიშის მთავარი) 113
კარიკაშვილი ნასიდა 79
კეკელიძე კ. 7, 13, 147, 179
კირონი (ეპისკ.) 33
კონდაკოვი ნ. 174
კონსტანტინე მეფე 130
კორკოტაშვილი ვოგია 71
კურდღელაშვილი 63

ლამბერტი არქ. 167, 186, 189
196, 216, 217
ლაფერიშვილი 64, 71

ლასურაული თევდორე, ესე 64
ლაშა-გიორგი 123
ლაქი ტამბაშირი ოღლი 62
ლევან კახთა მეფე 46, 47, 48, 49, 59, 60, 78,
90, 92, 93, 131, 136, 139.
ლევან I დადიანი 206
ლევან II დადიანი 188, 210, 213, 214, 223,
232, 234
ლევან ხატონიშვილი 23
ლეონიძე გ. 30
ლოლაშვილი თ. 29, 30, 154
ლომაშვილი ოკროა 68
ლომინაძე ბ. 47, 176, 177, და სხვ.
ლორთქიფანიძე გედონ 235
ლორთქიფანიძე გრიგოლ 238
ლომოური თ. 40
ლორიაშვილი 79
ლუკიანე 8, 9, 10, 11, 12, 36, 149
ლუარსაბ მეფე 30

შაქარაძე ვიორგი 65
შაკარი (პატრიარქი) 170, 218, 219, 232
შალაქია აბაშიძე 178
შალაქია ვიორგი გურიელის ძე 187, 196, 208,
212, 223, 233
შალაქია (შთავარებისკოა.) 136
შამანაშვილი დავითა 71
შარამ (ვიორგი შეფის მეუღლე) 84
შანუჩარ დადიანი 208
შარუნ 12, 38, 44
შარკოზ 149
შარკოზ (წინამძღ.) 20, 26, 27, 44, 150, 157,
161, 163
შატერაშვილი პაპა 78
შვალაძე, გოგია, რევაზ 70, 113, 116
შვილაშვილი ნიკოლოზ ელიზბარ, ბერი 25,
76, 77
შამბელი 83
შავერტაძე მაქსიმე 195, 196, 197
შავერტაძე ონოფრე 23, 53, 115, 117, 121, 139
150, 154, 157 და სხვ.
შახარაშვილი დემეტრე 66
შახარობლიშვილი ნიკოლოზ 62, 83
შელექ აბედ ფაშა 226
შელითაური კ. 29
შელიქსედბეგი ლ. 17
შემარინიშვილი სება 69
შენაბდე ლ. 30
შერამაშვილი გაბრიელ 83
შესხია შ. 113
შეტრეველი ელ. 151
შემშაშვილი თევდორე 64
შთიულიშვილი ზურაბა 63
შიგელაშვილი შანუჩარა 64
შირინაშვილი დარჩია 68
შიხიტის ძე შანოელ 178

შიწაქამაშვილი 106
შიღღეზაძე 69
შიშინაშვილი 63
შირელიშვილი 36
შირავეთვი ა. 11, 21, 33, 168, 169, 170, 171,
172 173, 176
შიველაშვილი ეფთვიმე 34, 55, 140, 160,
161, და სხვ.
შიველიშვილი 63

ნადისძე სენია 84
ნაკულაშვილი პასილი 69, 107
ნახარაშვილი ფარსადან 71
ნანასიშვილი ელიზბა 255
ნანასიშვილი იოანე, პეტრე 70
ნასყიდაშვილი 64
ნაღებაშვილი 65
ნაფანაძე (წინამძღ.) 150, 157
ნაცულიშვილი შიტროფანე 36
ნეშისძე (კათალიკოსი) 235
ნიკოლოზ (ალავერდელი) 113, 115, 116
ნიკოლოზ (კათალიკოსი) 47, 60, 129
ნონიაშვილი თამაზ 79

წითარი სახლუხუცესის შვილი 77, 78
ითარი (ონოსოფორე) შავერტაძე 23
ონოფრე (შავერტაძე) 23, 24, 25, 26, 30, 51,
55, 66, 72, 93 და სხვა.
ონოფრე ქარუმძე 34
ონოფრე ჩიქაძე 27
ორბელიშვილი ბესარიონ 27, 30, 140, 141,
160
ორბელიშვილი სემონ 27
ორბელიანი სულხან-საბა 30
ორბელიანი რევიზ (სარდალი) 16
ორბელიშვილი ყაფლანის ას. ლულუა 67
ოტია დადიანი 116
ოსანეზიანი შვილი ვასო 76

პაეღი ილიპოელი 202, 218, 219, 220, 234
პაეღი 23, 24
პანტელაშვილი 74
პანუნა 77, 105
პაფიშვილი 77
პასიოს (პატრიარქი) 217 და სხვ.
პიმენ სალოსი 148
Пурцелашае II. 29, 49 და სხვ.
პუტო (შერვაშიძე) 230, 232, და სხვ.

შორდანი გ. 21
ეორდანი თ. 23, 24 და სხვ.
Жузе П. 221

ბოსტომ მეფე 61, 129, 130, 131
ბუხაძე ტრ. 30

ხაკაძე იოანე 29

საბა (ტუსიშვილი) 141 (ნ. ტუსიშვილი)
საბინინი 2, 13, 21, 39 და სხვ.
საგინაშვილი გაბრიელ 28, 158, 159
სადუნ 127
სალამონ (სოლომონ) შარაშია||შერვაშიძე 193
სამნაშვილი ბერი 89
საყვარელიძე ევდემონ—236
საყვარელიძე ექვთიმე (ეფთვიძე) 185, 186,
204, 205, 207.
საყვარელიძე მელქისედეკ 178
სერაპიონ (წინამძღ.) 140, 161, 158, 159
სეტემანი (შარაშია||შერვაშიძე) 191, 223
სეიმონ (წინამძღ.) 31, 32, 33, 73, 159, 161
სეიმონ ბატონიშვილი 79
სეიმონ („გამგებელი“) 65
სილონ 139
სიგიშვილი იოსებ 70
სიხუაშვილი ზურაბა 82
სუთიაშვილი კიტესა 78

შარასი არხ. 33, 35
ტიტიაშვილი გოგია 76
ტოლსტოი ი. 175
ტუსიშვილი საბა 22, 27, 30, 79, 140; 141, 142
(ნ. საბა)

უთნელოშვილი ზენიონ 81

ფერინოზიშვილი 64, 66
ფიქალაშვილი პაპა 80
ფოცხვერაშვილი ანდრია 82
ფუთურძე გ. 221, 223, და სხვ.
ფუთურძე ვლ. 53

ძაფთარაძე იესე 78
ძაფთარია მ. 30
ჭალბალიძან (კახეთის გამგე) 113, 116, 130,
137
ჭარუშიძე ქრისტეფორე 151, 153
ჭარუშიძე ონისოფორე (ონოფრე) 117, 118,
148
ჭეთეიან (ილექსანდრე მეფის და) 49, 85, 92
ჭეთეიან (გიორგი მეფის მეუღლე) 70
ჭერობინი 18
ჭვარიანი ზაქარია 165, 169, 170, 171, 172,
176, 177, 197, 200, 234, 236, 240
ჭვარიანიშვილი ნასყიდა 80
ჭიქოძე გაბრიელ 157
ჭრისტეფორე (კათალიკოსი) 137
ლეთისია ზაზა 69

შარაბეი 189, 215, 218, 223
ყარაბუღასიაშვილი 74
ყაუხიშვილი თ. 175, 184
ყაუხიშვილი ს. 18
ყაფლანიშვილი ზაალ 81
ყიფიანი ნიკოლოზ 160, 161

შაბათაშვილი გოგია 78, 80
შაქდემეტრაშვილი 78
შვიგაკიშვილი გიორგი 84
შვერდი 77, 105
შალკაშვილი ნიკოლოზ 162, 163
შამდავლა გურიელ-დადიანი 210
შანაო (კახტანგ V.) 22
შარდენი 168, 198, 230
შერვაშიძე პეტრო 190, 223, და სხვ.
შერვაშიძე ყვავა 234, 238
შიო 25, 27
შიო (გადამწერი) 26
შიო (კათალიკოსი) 47, 58
შაპახას 19, 20, 50, 131, 163 და სხვ.
შაყულა (ლევან, კახტანგ VI-ის შამა) 113

ზანგელია გიორგიქანდი 238
ზელუბი ევლია 221, 222, 225, 226
ჩირაზია (Ciraata | Ciaraasia | Sciarasata)
შარაშია||შარვაშიძე 192, 193, 225
ჩოლოყაშვილი ზაალ 113, 116
ჩოლოყაშვილი იორამ 67
ჩოლოყაშვილი ოთარი 68
ჩოლოყაშვილი ქაშასა 83
ჩოჩიევი ვ. 206
ჩუბინაშვილი გ. 9, 14, 19, 23, 24, და სხვ.
ჩხეტძე ევდემონ 180, 181, 182, 186, 196
ჩხეტძე ზაქარია 207
ჩხეტძე ფილაძე 208
ჩხეტძე სეიმონ 203, 203

ცაპი ქუბეზე 101, 198
ციციანოვი იოანე 83
ციციშვილი ციცი 77
ციციშვილი ქაიხოსრო 78, 81
ციციშვილი სარდალ-მოურავი 83
ციციშვილი ნიკოლოზ 83
ციციშვილი შანუარ 83
ციციშვილი შირიამ 84
ცუგრაიშვილი ქანო 76

წერეთელი დავით 172

შაქვაძე 47, 178
ქვიჭავაძე იასონ 60
ქვერმელი (ეპისკ.)—67
ქილაშვილი ლ. 42, 44

ხარიტონი (წინამძღ.) 27, 29, 74, 76, 77, 78,
157, 158, 161

ზარდანი 191
ჯავახიშვილი ივ. 124
ჯიქია ს. 221
ქორქაძე იოანე 9, 30, 36, 74, 41, 142, 150,
151, 152, 153, 157,
ქუდიჩე ქუბეზე 189

შინაარსი

წინასიტყვაობა	6
გარეჯის სენიორია	7
თავი პირველი. პოლიტიკური ცხოვრების მთავარი ეტაპები	7
თავი მეორე. სამამულო-სოციალური ურთიერთობა	37
1. გარეჯის სოციალურ-ეკონომიური განვითარება	37
2. მიწისმფლობელობა (ყმა-მამული)	57
3. მიწისმფლობელობის ფორმები	89
4. ყმაგლეხთა ექსპლოატაციის ფორმები	101
5. მამულის მართვის ორგანიზაცია	108
6. ქაშაგირი-ულუფა და შემოსავლის სხვა წყაროები	112
7. მეურნეობა	119
თავი მესამე. გარეჯის დამოკიდებულება უმაღლეს ხელისუფლებასთან	123
1. დამოკიდებულება მეფესთან	123
2. დამოკიდებულება მცხეთის კათალიკოსთან	134
3. დამოკიდებულება ეპარხოსთან	136
თავი მეოთხე. შინაგანი ორგანიზაციული წყობა	146
თავი მესხუთე. წინამძღვრები	149
1. დავითგარეჯის წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია	149
2. იოანე ნათლისმცემლის წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია	157
3. დოდოს წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია	161
ზოგადი დასკვნა	163
ბიჭვინტის სენიორიის ისტორიიდან XVI—XVII სს.	164
თავი პირველი. ლიტერატურის მიმოხილვა	164
თავი მეორე	178
1. ბიჭვინტის საკათალიკოსო რეზიდენციის გადმოტანა გელათში XVI საუკუნის მეორე ნახევარში	178
2. ბიჭვინტის საკათალიკოსო XVII საუკუნის პირველ ნახევარში	186
3. ბიჭვინტის საკათალიკოსო XVII საუკუნის მეორე ნახევარში	200
თავი მესამე	205
1. ბიჭვინტა და დასავლეთ საქართველოს ვითარება XVI ს-ის მეორე ნახევარში	205
2. ბიჭვინტა და დასავლეთ საქართველოს ვითარება XVII ს-ის პირველ ნახევარში	211
ვითარება ოდიშის სამთავროში	211
ვითარება აფხაზეთში	214
3. ბიჭვინტა და დასავლეთ საქართველოს ვითარება XVII საუკუნის მეორე ნახევარში	234
რეზუმე	241
პირთა საძიებელი	243

Баблина Рафаэловна Ломинадзе
ИЗ ИСТОРИИ ФЕОДАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГРУЗИИ:
СЕНЬОРИИ

დაბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

•

რედაქტორი დ. ბაქრაძე
ტექნიკური რ. ბოკერია
კორექტორი ნ. კოკონაშვილი

შეღობიებულია დასაბეჭდად 22.1966; ნაბეჭდი თაბახი 22,74;
სააღრიცხვო-საგამომცემო თაბახი 19,11;
ფე 02214; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1005;
ფასი 1 მან. 53 კპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძეგლინის ქ. № 8
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниერება», Тбилиси, ул. Г. Табидзе 3/5.